

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVIII

Sa. 282

Ağustos 2014

ANKARA - 2014

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
ÖZCAN, ALİ: Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları	373
GÜNEY, HALE: Hellenistik Dönem Öncesi Bithynia'da Hellen Kolonileri ile Bithynialılar Arasındaki İlişkiler	407
ARSLANTAŞ, NUH: Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet Ha-Seferler ve Beytülmidraslar.....	435
BLESSING, PATRICIA: Ortaçağ Anadolu'sunda Kadın Bâniler ve Mahperi Hâtun'un Kayseri'deki Manzûmesi Hakkında Tartışma	475
ALAN, HAYRUNNİSA: Muizzü'l-Ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri	527
YILDIZ, MURAT: Osmanlı Hasbahçelerinin Sultanı: Sultaniye Hasbahçesi	547
SÖNMEZER, ŞÜKRÜ - ŞAHİN, SONER: Hamidiye Su Terazisi Tarihi, Mimarisi, İşlevi ..	599
YILMAZ, ÖZGÜR: Tanzimat Döneminde İsyançı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi	611
GÖLEN, ZAFER: Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60)...	659
ERDÖNMEZ, CELAL: Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukukî Ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839-1876).....	699
BİRLİK, GÜLTEKİN KAMİL: Mustafa Kemal Atatürk'ün Mal Varlığı	757
Kitap Tanıtma:	
ÖZCAN, TUĞRUL: İ s m a i l A l t ı n ö z, <i>Osmanlı Toplumunda Çingeneler</i>	803
Özetler	807
İngilizce Özetler	815
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	825
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	829

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. MEHMET METİN HÜLAGÜ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Doç. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Fatma ACUN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ARSLAN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz ARSLAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Altan ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyip DUMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan ERDEM (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞDU (Ege Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Sedat ERKUT (Ankara Üniversitesi)
Yusuf Turan GÜNAYDIN (Türk Tarih Kurumu)
Doç. Dr. Zübeyde GÜNEŞ YAĞCI (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ (Erciyes Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Tuba İŞINSU DURMUŞ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Rıza KARAGÖZ (On Dokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Uğur ÖZCAN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Abidin TEMİZER (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ÜNAL (Hitit Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.gov.tr>
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Ağustos 2014 – ANKARA

Bulleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archacologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. • Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: LXXVIII

AĞUSTOS 2014

Sayı: 282

GÂVURKALE HİTİT KAYA KABARTMALARI*

ALİ ÖZCAN**

Gâvurkale, Ankara'nın yaklaşık olarak 60 km. güneybatısında, Ankara-Haymana arasında, Haymana'ya daha yakın bir konumda, Dereköy'ün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Babayakup Deresi'nin kenarında yükselen yaklaşık 60 m. yükseklikteki tepe, vadiye hâkim bir konumdadır. Deniz seviyesinden 1180 m. yüksekliktedir (Lev. Ia).

Gâvurkale, 1861 yılında, Fransız araştırmacılar G. Perrot ve E. Guillaume tarafından yapılan geziler sırasında keşfedilerek bilim dünyasına tanıtılmıştır¹. Gâvurkale'de, 1930/31 yıllarında H.H. von der Osten

* Bu araştırma, Prof. Dr. Turgut Yiğit'in bilimsel başkanlığını yürüttüğü, şahsımın da proje araştırmacısı olarak yer aldığı, Ankara Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen, "Hitit Dönemi Kaya Anıtları ve Bunlardaki Tasvirlerin ve Yazıtların Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki Kayıtlarla Birlikte Değerlendirilmesi" adlı proje (Proje No: 09B5358004) kapsamında yayınlanmaktadır.

** Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Anabilim Dalı, Kütahya/TÜRKİYE, aliozcan80@hotmail.com. Araştırmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Turgut Yiğit'e, Yrd. Doç. Dr. Sedat Erkut'a ve Prof. Dr. Güngör Karauğuz'a; Münih ve Mainz kentlerinde gerçekleştirdiğim çalışmalarım sırasında yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Jared L. Miller'e; arazi çalışmalarında emeği geçen Arş. Gör. Mert Kozan'a ve Serap Şimşek'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

¹ G. Perrot-E. Guillaume, "Ghiaour-Kalé-si", *Revue Archéologique. Nouvelle Série* XII (1865), s. 1-14.

başkanlığında kazı çalışmaları yürütülmüştür². 1993/94 ve 1998 yıllarında S. Lumsden başkanlığında arkeolojik yüzey araştırması ile topografya çalışmaları gerçekleştirilmiştir³. Gâvurkale'de Hitit, Frig ve Roma-Bizans dönemlerine ait üç kültür tabakası tespit edilmiştir⁴. Gâvurkale civarındaki vadide ise Üst Paleolitik'ten günümüze kadar insan faaliyetlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır⁵.

Gâvurkale adı verilen tepenin zirvesinde güney yönünde, en yüksek yerinde yaklaşık 16 m.'ye ulaşan doğal bir ana kaya mevcuttur. Ana kayanın güney kesiminde oturan tanrı/tanrıça figürü ile yürüyen 2 erkek tasviri yer almaktadır (Lev. Ib). Tasvirler, K. Bittel tarafından M.Ö. 14.-13. yy.'a⁶; E. Akurgal tarafından ise M.Ö. 13. yy.'a⁷ tarihlenmiştir. Tepenin zirve kesiminde kapısı kuzeye bakan bir oda yapısı mevcuttur.

Çalışmamızda Gâvurkale'de yer alan tasvirlerin ikonografisi ve Hititçe çivi yazılı metinlerin yardımıyla, figürlerin özellikleri ile kimlikleri tartışılacaktır. Ayrıca tepenin kuzey cephesinde yer alan oda yapısının işlevi üzerinde durulacaktır.

Oturan Tanrı/Tanrıça Tasviri

Yürüyen tasvirlerin solunda yer alan tanrı/tanrıça tasviri, toprak seviyesinden 2,35 m. yükseklikte ve 2,40 m. boyundadır (Lev. IIa). Tasvir, ana kaya yüzeyine kabaca işlenmiştir. Bu haliyle detay işçiliği yapılmadan bırakıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Vücudu cepheden baş ve ayakları ise profilden tasvir edilmiştir. Oturan tasvirin tanrıça olduğu yönünde

² H.H. von der Osten, *Discoveries in Anatolia 1930-31*, Chicago 1933, s. 60 vd.; H.H. von der Osten, *Gâvurkale Kılavuzu*, İstanbul 1937.

³ S. Lumsden, "Gâvurkalesi, 1993", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XII* (1995), s. 267-280; S. Lumsden, "Gâvurkalesi, 1994", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII/2* (1996), s. 181-184; İ. Temizsoy-S. Lumsden, "Gâvurkalesi: The 1998 Season", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1998 Yılı* (1999), s. 53-85.

⁴ von der Osten, *Gâvurkale Kılavuzu*, s. 6-7.

⁵ Lumsden, "Gâvurkalesi 1993", s. 270; S. Lumsden, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, ed. Yener, K.A.-H.A. Hoffner (2002), Indiana, s. 111-113.

⁶ K. Bittel, *Die Hethiter*, München 1976, s. 179.

⁷ E. Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İstanbul 1995, s. 81.

kanaat bildirilmiştir⁸. Ağustos ayında, saat 18.00'dan sonra, gün ışığının kabartmaya yatay vurduğu sırada çektiğimiz fotoğrafta, tasvir üzerindeki pek çok detay ortaya çıkmaktadır (Lev. IIa). Sivrice işlenmiş burnu ve kulak çıkıntısı seçilebilmektedir (Lev. IIb⁹). Yürüyen erkek figürlerinden farklı olarak badem biçimli gözü cepheden tasvir edilmiştir. Başlığının arkasından bel hizasına kadar uzanan saç tutamının, bel hizasında yukarı doğru kıvrıldığı çıplak gözle seçilebilmektedir. Ense kesimindeki kabarik kesim ise başlığından dışarı taşan saçlarıdır.

Tasvirin oturağını incelediğimizde, oturağının iki tarafında belirtilen hatların aynı uzunlukta olmadığı anlaşılmaktadır. Oturağının arka kesimindeki hat, bacakları ile oturak arasındaki hattan daha uzundur (Lev. IIa-b). Buradan tasvirin oturağının kısa arkalıklı, dörtgen biçimli bir taht olduğu anlaşılmaktadır. Kısa arkalıklı taht ile figürün ayaklarının altında ise dörtgen taban/kürsü¹⁰ işlenmiştir. Dörtgen taban/kürsünün Mısır etkisine işaret

⁸ von der Osten, *Discoveries in Anatolia 1930-31*, s. 64; A. Ekrem, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul 1970, s. 288; Bittel, *Die Hethiter*, s. 186; J. Börker-Klähn, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs. Mit einem Beitrag von Schunna-Misera A.*, Baghdader Forschungen Band 4 Text, Mainz am Rhein 1982, s. 258; K. Kohlmeyer, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", *Acta Prehistorica et Archaeologica* 15 (1983), s. 47; R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara 1991, s. 485; M. Darga, *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992, s. 186; Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s. 81; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998, s. 193; H. Kühne, "Gavur Kalesi, ein Ort der Ahnenverehrung?", *Kulturgeschichte. Altorientalische Studien für V. Haas zum 65. Geburtstag*, ed. Richter, T.-D. Prechel-J. Klinger (2001), Saarbrücken, s. 229; J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2001, s. 147; K. Emre, "Felsreliefs, Stelen, Orthostaten. Großplastik als monumentale Form staatlicher und religiöser Repräsentation", *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Katalog der Ausstellung* (2002), Bonn, s. 227; Lumsden, "Gävurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", s. 114; A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul 2003, s. 69; H. Ehringhaus, *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der Hethitischen Grossreichszeit in der Türkei*, Mainz am Rhein 2005, s. 13, Abb. 14; H.H. Ekiz, "Gävurkalesi (Gävurkale) Kaya Anıtı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2007-2008 Yılı* (2009), s. 214; T. Ökse, "Open-Air Sanctuaries of the Hittites", *Insights into Hittite History and Archaeology*, (Colloquia Antiqua 2), ed. Genz, H.-D. P. Mielke, (2011), Leuven-Paris-Walpole, MA, s. 232. H.Th. Bossert, E.P. Rossner ve E. Masson oturan figürün, Arinna Şehri'nin Güneş Tanrıçası'nı yansıttığını iddia etmiştir. H.Th. Bossert, *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur*, Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises 2, Berlin 1942, s. 53; E.P. Rossner, *Die hethitischen Felsreliefs in der Türkei*, Nördlingen 1988., s. 58; E. Masson, "Le pays des Hittites", *Les Hittites. Civilisation indo-européenne à fleur de roche*, ed. Masson, E., *Les dossiers d'Archéologie* 193 (1994), s. 53. K. Kohlmeyer, tasvirin *Lehwani* yahut Yeryüzünün Güneş Tanrıçası olabileceği yönünde kanaat bildirmiştir. K. Kohlmeyer, "Anatolian Architectural Decorations, Statuary, and Stelae", *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Sasson, J.C. (1995), New York, s. 2652. H. Gonnet, tanrıçanın *Hepat(?)* tasviri olup olamayacağı sorusunu sormuştur. H. Gonnet, *Catalogue des documents royaux hittites du IIe millénaire avant J.-C.*, Paris 1975, s. 21.

⁹ Çizimi krş. Kohlmeyer, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", s. 45, Fig. 16B.

¹⁰ Hitit kaya anıtları yahut ortostatlar üzerinde tasvir edilen kürsü örnekleri: Alacahöyük ortostatları arasında yer alan oturan tanrıçanın (Arinna'nın Güneş Tanrıçası(?)) ayaklarının altında bir kürsü yer almaktadır (Lev. IVa). Alacahöyük ortostatları arasında, oturan Fırtına Tanrısı'nın, tahtının ve ayaklarının altında bir

ettiği ifade edilmiştir¹¹. Tasvirin başında kısa, boynuzsuz bir başlık mevcuttur. Figürün iki ayağı da işlenmiştir. Soldaki ayakkabısının ucu yukarı kıvrıktır (^{KUŞ}E.SIR *hattil*¹²). Ayak bilekleri arasındaki çukur kesim, ayaklarına kadar uzanan bir elbise ile giyimli olduğuna işaret etmektedir.

Kısa arkalıklı taht üzerinde oturan tanrı/tanrıça, iki elini de ileriye doğru uzatmıştır. Tasvirin sol elinde (Δ) 'sağlık, sıhhat, iyilik' sembolü (L.370¹³) tuttuğu, yakından bakınca çıplak gözle seçilebilmektedir. Sağ elinde ise avuç içine sığabilecek büyüklükte bir GAL¹⁴ kabı tutmaktadır¹⁵ (Lev. IIa-b).

kürsü yer almaktadır (Lev. IVb). Sipylos (Akınar) kaya kabartmasının alt kesiminde yer alan çıkıntı, kanaatimizce figürün oturağı ile ayaklarının altındaki kürsünün varlığına işaret etmektedir (Lev. VIb).

¹¹ Darga, *a.g.e.*, s. 145-146.

¹² Darga, *a.g.e.*, s. 127.

¹³ Hitt. *aššu-*, Akk. SIG₅, MHW, s. 74-75.

¹⁴ GAL kaplarının, altın (GUŠKIN), gümüş (KÜ.BABBAR), bronz (ZABAR), kilden (IM, *halina-*), asfalttan (GIR₄) ve su mermerinden (NA₄AS.SIR.GAL) yapılan çeşitleri bulunmaktadır. Y. Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXVII/3-4 (1969), s. 25 vd.; Y. Coşkun, "Libasyonla İlgili "šipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerinde Bir İnceleme", *VII. Türk Tarih Kongresi* (1972), Ankara, s. 97. ^{DUG}GAL'e, 'kadeh', Coşkun, "Libasyonla İlgili...", s. 19; Y. Coşkun, "Nomenclature of Hittite Pottery", *Archivum Anatolicum* 1 (1995), s. 38, 'fincan' H. Otten-V. Souček, *Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lehwani*, StBoT 1, Wiesbaden 1965, s. 100 vd. ve 'geniş bardak' S. Koşak, *Hittite Inventory Texts (CTH 241-250)*, Heidelberg 1982, s. 254. anlamları verilmiştir. ^{DUG}GAL, Hititçe ^{DUG}teššum(m)i-, ^{DUG}tiššum(m)i- ile eşitlenmiştir. Otten-Souček, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁵ Tanrı ve tanrıça tasvirlerinde ^{DUG}GAL, istisnasız biçimde sağ elde tutulmaktadır. Evlilik töreninin betimlendiği Bitik Vazosu'nda ise erkek figür GAL kabını sol elinde tutmaktadır. T. Özgüç, "The Bitik Vase", *Anatolia* II (1957), s. 60-16, Fig. 1-2; R.M. Boehmer, *Die Reliefkeramik von Boğazköy. Grabungskampagnen 1906-1912, 1931-1939, 1952-1978*, Berlin 1983, s. 20, Abb. 7a-b. Sıradan kişilerin betimlendiği figürlerde, ^{DUG}GAL'in sol elde tutulduğu anlaşılmaktadır. Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla ^{DUG}GAL, tanrılara yapılan sunularda kullanılan kaplar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Ritüel işlemleri sırasında kullanılacak malzemenin kaydedildiği tapınak envanter metinlerinde GAL kapları da anılmaktadır. Koşak, *a.g.e.*, s. 254-255. Farklı büyüklükte GAL kaplarının üretildiği bilinmektedir. GAL kaplarının bazıları, ^{DUG}GAL TUR^{TIM} şeklinde küçük oluşları belirtilerek diğerlerinden ayrılmıştır: KUB XXXI 56 14-15 // KUB XXXI 54 15-16 (CTH 585) 15) ve bu Tanrıça [Lehwani'ye] adak (için) 16) 3 küçük altın bardak, 5 altın baş [ ]. Avuç içine sığabilecek büyüklükte kap örnekleri Hattuša (F. Fischer, *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*, Berlin 1963, Taf. 7; Taf. 120; 1036, 1040, 1039, 1062.), Yazılıkaya (J. Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar. Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul 2011, s. 91, Res. 98-99.), Alacahöyük (H.Z. Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937 - 1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara 1951, Lev. XLII, Res. 3-6.; Lev. XLIII, Res. 1-4. Kaplar avuç içine sığabilecek büyüklüktedir. Koşay, *a.g.e.*, s. 21.) ve Şapinuwa (A. Süel-M. Süel, "2006 Yılı Ortaköy Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* XXIX/2 (2008), s. 102-103.) kentinde ele geçmiştir. Hurrice *apí* (bkz. H.A. Hoffner, "Second Millenium Antecedents to the Hebrew 'Öb", *Journal of Biblical Literature* 86/4 (1967), s. 385 vd.) olarak adlandırılan 'çukur'lara yapılan ritüellerin yoğun bir şekilde gerçekleştirildiği anlaşılan Şapinuwa kenti, Ağılönü kutsal alanında ritüellerde kullanıldığı anlaşılan (KUB XII 11 IV? (CTH 701) 7) Hekim (Büyücü) diğer şarap GAL'ini kurban beyine verir. 8) Kurban beyi de aşağıya, yere doğru sunar. Coşkun, "Libasyonla İlgili...", s. 94.) çok sayıda fincan büyüklüğünde tabakçık ele geçmiştir (bkz. Lev. IIIa). Söz konusu kaplar avuç içine sığabilecek büyüklükte ve kilden imal edilmiştir.

Gâvurkale'de taht üzerinde oturan figürü daha iyi anlayabilmek için, çivi yazılı metinlerde taht (^{GIŞU.A}¹⁶) üzerinde oturan tanrı betimlemelerine göz atalım.

KUB XXXIII 120 Öy. 1¹⁷

8 [Eski] yıllarda ^D*Alalu* (gökte) kral idi. ^D***Alalu***

9 **tahtı**(nda) oturur. Tanrıların birincisi, kuvvetli ^D*Anu*, (O'nun) önünde

10 dururdu. O'nun, Ayaklarının altında (önünde) eğilip, içmek için GAL kaplarını

11 eline verirdi.

12 ^D*Alalu*, dokuz yıl gökte kral idi. Dokuzuncu yılda

13 ^D*Anu*, ^D*Alalu*'ya karşı savaş açtı. *Alalu*'yu yendi.

14 Ve O (*Alalu*), O'nun (*Anu*'nun) önünden kaçtı, aşağıya karanlık yere (toprağa) [

15 (*Alalu*) Aşağıya karanlık yere (toprağa) gitti ve ^D***Anu*** O'nun **tahtı**-na oturdu.

16 ^D*Anu* tahtına oturur ve kudretli ^D*Kumarbi* ona içkisini verirdi.

17 Ayaklarının altında eğilip, içmesi için GAL kaplarını eline koyardı.

KBo V 2 Ay. III¹⁸

17 O iki kamış sap alır; ve **Fırtına Tanrısı**'nın tahtının bulunduğu (yerde)

18 (orada) O **tahtın** önünde kamış sapları hazırlar,

---

¹⁶ MHW, 646.

¹⁷ (CTH 344). Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen...", s. 31-32.

¹⁸ (CTH 471.A). R. Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin-Göttingen 2006, s. 227-228; 240.

KUB XVII 7 + KUB XXXIII 93+95+96+KUB XXXVI 7+KBo
XXVI 58 IV¹⁹

51' Bunları söyledikleri sırada **Güneş Tanrısı** [içeri] girdi.

52' O'nun oturması için **taht** hazırladılar, o oturmadı. Yemesi için ona

53' sofru kurdular, o yanaşmadı. Kadehi

54' verdiler; o dudağına (bile) dokundurmadı.

KUB XXXIII 106 Kol. 2²⁰

27 [**Fırtına Tanrısı**, Taşmiş]u'nun sözlerini işitince, acele etti ve [der-
hal]

28 [(O) hemen] **tahtından** (ayağı) kalktı.

KBo XVI 97 sol kenar boşluğu sol²¹

3a Tulpi-Teşsub (için) çare/deva var mıdır? Yer - Tanrı
Miiantazipa'nın **tahtının** üzerinde

4a bir düğüm bulunur, parmak *puhunuhiman*, zi (x) sonra

Çivi yazılı metinlerde betimlenen tahtta oturan tanrı/tanrıçalar (^D*Anu*,
^D*Alalu*, ^DU, ^DUTU, ^D*Miiantazipa*) Hitit pantheonunun en başındaki tanrı-
lardan oluşmaktadır.

Hitit Kaya kabartmaları ve sanat eserlerinde tahtta oturan; elinde
GAL kabı tutan tanrı/tanrıça tasvirlerine baktığımızda:

¹⁹ (CTH 345), H.G. Güterbock, "The Song Ullikummi Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth", *Journal of Cuneiform Studies* V/4 (1951), s. 160-161.

²⁰ (CTH 345), H.G. Güterbock, H.G., "The Song of Ullikummi Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth (Continued)", *Journal of Cuneiform Studies* VI/1 (1952), s. 22-23.

²¹ (CTH 571), M. Schuol, "Die Terminologie des hethitischen SU-Orakels. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle, I", *AoF* 21 (1994), ss. 106; 111.

- Fraktin kabartmasında yer alan hiyerogliflerden (^{MASANA} *hi<pa-tu>*²²), kısa arkalıklı **tahta** oturan ve elinde GAL kabı tutan tanrıçanın (Lev. IIIb) **Hepat** olduğu anlaşılmaktadır.

- Alacahöyük ortostatları arasında, kısa arkalıklı **taht** üzerinde oturan **Fırtına Tanrısı** (W/TONITRUS) sağ elinde tuttuğu GAL kabı ile kendisine yapılan sunuyu içerken tasvir edilmiştir (Lev. IVb).

- Yazılıkaya A galerisi girişinde yer alan 65-66 No.lu kabartmada, hiyerogliflerden (DEUS) anlaşıldığı kadarıyla, karşılıklı olarak oturan bir tanrı ve tanrıça tasvir edilmiştir²³ (Lev. Va). Tasvirlerdeki detaylar seçilememekle birlikte 66 No.lu figürün kısa arkalıklı bir **taht** üzerinde oturduğu anlaşılmaktadır. Yazılıkaya 66 No.lu figürün Hitit pantheonunun başındaki tanrıça **Hepatı** tasvir ettiği düşüncesi tarafımızdan teklif edilmiştir²⁴.

- Yağrı Steli'nde (Lev. Vb) karşılıklı olarak oturan iki figür tasvir edilmektedir. Sağda yer alan figürün kısa arkalıklı bir **taht** üzerinde oturan **Fırtına Tanrısı**'nı tasvir ettiği düşünülmektedir²⁵.

- Alacahöyük'te bulunmuş iki bronz figüründe, **taht**'ta oturur durumdaki tanrıça başının etrafında geniş bir serpuş/hâle ile tasvir edilmiştir²⁶. Benzer ikonografik özellikler, Kayseri Müzesi'nde sergilenen Çiftlik Heykelciği²⁷ ve Metropolitan Museum Art'da sergilenen heykelcikte²⁸ de mevcuttur. Söz konusu heykelcikler **Güneş Tanrıçası** ile ilişkilendirilmiştir²⁹.

²² F.C. Woudhuizen, *Luwian Hieroglyphic Monumental Rock and Stone Inscriptions from the Hittite Empire Period*, Innsbruck 2004, s. 70.

²³ E. Laroche, E., "Les dieux de Yazilikaya", *Revue Hittite et Asiatique* XXVII/84-85 (1969), s. 101 vd.

²⁴ A. Özcan, "Yağrı Steli", *Ömer Çapar'a Armağan*, ed. Yiğit, T-M.A. Kaya-A. Sina (2012), Ankara, s. 222 vd.

²⁵ Özcan, a.g.m., s. 223 vd.

²⁶ Koşay, a.g.e., Lev. LXVII, Res. 1a-b.

²⁷ Ş. Doğan, "Çiftlik Heykelciği", *Anadolu/Anatolia XIV* (1970), s. 73-74, I, 1-4; II, 1-3.

²⁸ O.W. Muscarella, *The Norbert Schimmel Collection*, New York 1974, No. 125.

²⁹ Darga, a.g.e., s. 99; 102. Ayrıca başında hâle ile tasvir edilen tanrıçaların Güneş Tanrıçası'nı simgelemesi hakkında bkz. Kohlmeyer, "Anatolian Architectural Decorations,..." , s. 2652.

- Eflatunpınar Anıtı'nda (Lev. VIa) ön kesimdeki VIa figürü **tahtta** oturmuş bir tanrıyı ve VIb figürü ise **tahtta** oturur durumda bir tanrıçayı tasvir etmektedir³⁰. VIa figürü, **Fırtına Tanrısı**, VIb ise **Arinna'nın Güneş Tanrıçası** ile eşitlenmiştir³¹. Yine anıtın sağ ve sol kesimi ile karşıdaki oda yapısı önünde oturur durumda bir tanrıça mevcuttur. Anıtın karşısında yer alan iç oda yapısının Güneş Tanrıçası için inşa edilmiş tapınak olduğu iddia edilmiştir³².

- Sipylos dağı eteklerinde, ana kayaya oyularak işlenmiş figür, **taht** üzerinde oturmaktadır (Lev. VIb). Figürün '**Ana Tanrıça**'yı tasvir ettiği düşünülmektedir³³.

Hitit İmparatorluk dönemine ait, çivi yazılı metinlerde betimlenen (^DAnu, ^DAlalu, ^DU, ^DUTU, ^DMiiantazipa) ve kaya kabartmaları ile sanat eserlerinde tasvir edilmiş (^DHepat, ^DU, ^DUTU, Ana Tanrıça) taht üzerine oturan tanrı ve tanrıça figürleri, Hitit pantheonunun en başında yer alan tanrı ve tanrıçalardan oluşmaktadır. Yukarıdaki verilerden anlaşılıyor ki tanrının taht üzerinde tasvir edilmesi, o tanrının önemli oluşuna ve Hitit pantheonunun üst kesiminde yer aldığına işaret etmektedir. Bu veriler ışığında Gâvurkale'deki oturan tasviri değerlendirdiğimizde: figürün kısa arkalıklı bir 'taht' üzerinde oturması (Lev IIa-b); kısa arkalıklı taht ile figürün ayaklarının altında, dörtgen taban/kürsü'nün yer alması; yürüyen iki tanrı figürünün, oturan figüre yönelmiş olarak, dua pozisyonunda değil de selamlama pozisyonunda tasvir edilmeleri (Lev. VIIa-b), oturan figürün pantheonun başında yer aldığına ve varsayımımızın lehine kanıtlar olarak kabul edilebilir. Oturan tanrı ve tanrıçalar zaman zaman kendilerine sunu yapıldığı sırada, sağ ellerinde tuttukları GAL kabı ile tasvir

³⁰ A. Erkanal, "Eflatun Pınar Anıtı", *Bedrettin Cömert'e Armağan. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, Ankara (1980), s. 298, Res. 3.

³¹ J. Börker-Klähn, "Eflatun Pınar Zu Rkonstruktion, Deutung und Datierung", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut* 90 (1976), s. 33 vd.; 1976, 33 vd.; Darga, *a.g.e.*, s. 186; Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 51 vd. A. Erkanal, Eflatunpınar Anıtı'nda bir Güneş Tanrıçası'nın yer alamayacağı iddia etmiştir. Erkanal, *a.g.m.*, s. 290.

³² V. Haas, "Die Hethitische Religion", *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Katalog der Ausstellung* (2002), Bonn, s. 108.

³³ Bossert, *Altanatolien...*, s. 60, 560-562; S. Lloyd, *Early Highland Peoples of Anatolia*, London 1967, s. 72; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1988, s. 383; Darga, *a.g.e.*, s. 185; Kınal, *a.g.e.*, s. 194.

edilmişlerdir. Diğer taraftan Gâvurkale'de oturan figürün seçilebilen hatlarının Fraktin Anıtı'ndaki tanrıça figürü ile benzerliği dikkati çekmektedir. Söz konusu benzerlikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Hurri kültür etki alanı içinde yer alan Fraktin'de sol blokta oturan ^D*Hepat* figürü, kısa boynuzsuz formda bir başlık giymektedir. Puduhepa figüründe de başlığın bir benzeri mevcuttur. Gâvurkale tasvirinde de ana hatları seçilebilen başlık boynuzsuz ve kısa biçimli bir formdadır (krş. Lev. IIa-b ile Lev. IIIb).

- Gâvurkale'deki oturan tasvir, Fraktin'deki ^D*Hepat* figürüne benzer şekilde, kısa arkalıklı bir taht üzerinde oturmaktadır (krş. Lev. IIa-b ile Lev. IIIb).

- Fraktin'de Fırtına Tanrısı ile III. Hattuşili'nin işlendiği sol blokta yer alan figürlerde detaylar belirtilmiştir³⁴. Sağ kesimde tanrıça *Hepat* ve kraliçe Puduhepa figürlerinin yer aldığı blokta ise figürler detay işçiliği yapılmadan bırakılmıştır. Alacahöyük ortostatları arasında yer alan iskemle üzerinde oturan Fırtına Tanrısı tasvirinde detaylar belirtilmiştir (Lev. IVb). Tahtta oturan tanrıça figüründe ise detaylar işlenmemiştir³⁵ (Lev. IVa). Sipylos'ta taht üzerinde oturan figür, detay işçiliği yapılmadan bırakılmıştır (Lev. VIb). Gâvurkale kabartmalarında da erkek figürler, oturan figüre göre daha ayrıntılı işlenmiştir. Özetle Hitit İmparatorluk dönemi kaya kabartmalarında dişi figürler detay işçiliği yapılmadan bırakılmıştır.

Yukarıda belirtilen verileri dikkate alarak, Gâvurkale'deki, oturan figürün Hitit pantheonunun başında yer alan, tanrıça *Hepat* tasviri olduğunu düşünmekteyiz.

Yürüyen Tanrı Tasvirleri

Erkek figürler, solda yer alan oturan tanrıçaya yönelmiş, sağ adımları önde, yürür şekilde tasvir edilmişlerdir. Sağdaki figür 3,56 m., soldaki ise 3,67 m. yüksekliğindedir. Erkek figürler Hitit sanatına özgü ikonografik

³⁴ Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 62, Abb. 113.

³⁵ Darga, *a.g.e.*, s. 144-145.

özellikleri yansıtmaktadır. Her iki figürde de vücut, cepheden; baş ve ayaklar, profilden tasvir edilmiştir (Lev. VIIa-b).

Gâvurkale'nin kaşifleri, G. Perrot ve E. Guillaume erkek tasvirlerin iki savaşçıyı temsil ettiğini düşünmüşlerdi³⁶. J. Gastang figürlerin, baba ve oğul tanrıları yansıttığını³⁷; E. Meyer ise tasvirlerin başlarındaki boy-nuzların Babilonya'daki örneklerle benzediğini ve tanrı simgesi olduğunu³⁸; H.Th. Bossert, Şuppiliuma ile oğlu II. Murşili tasvirleri olduğunu³⁹; K. Bittel, iki tanrı yahut bir kral ile prens tasviri⁴⁰ olabileceklerini düşünmüştür. H. Gonnet⁴¹, R. Naumann⁴² ve A.M. Dinçol⁴³ figürlerin iki kralı temsil ettiğini iddia etmiştir. M. Darga, Nişantepe buluntuları (Güneykale Oda Yapısı/2. No.lu oda) ile Gâvurkale'deki oda yapısı arasında ilişki kurarak, söz konusu ilişkiyi tasvirlerin ölmüş bir kral ve oğlu oluşu lehine kanıt olarak kabul etmiştir⁴⁴. E. Akurgal, erkek figürlerin bir hava tanrısı ile oğlunu⁴⁵; K. Kohlmeyer Fırtına Tanrısı ile oğlu yahut öndeki sakalsız figürün tanrılaştırılmış bir kral olabileceğini⁴⁶; E. Masson iki savaşçıyı⁴⁷; S. Lloyd⁴⁸, K. Kohlmeyer⁴⁹, E.P. Rossner⁵⁰, H. Kühne⁵¹, J.G. Macqueen⁵², K. Emre⁵³, S. Lumsden⁵⁴ ve A. Ünal⁵⁵ iki tanrıyı; B.J.

³⁶ Perrot-Guillaume, a.g.m., s. 3.

³⁷ J. Garstang, *The Land of the Hittites. An Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments*, London 1910, s. 163.

³⁸ E. Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter*, Berlin 1914, s. 74.

³⁹ Bossert, *Altanatolien...*, s. 53.

⁴⁰ Bittel, *Die Hethiter*, s. 186.

⁴¹ Gonnet, *a.g.e.*, s. 21.

⁴² Naumann, *a.g.e.*, s. 485.

⁴³ A.M. Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1 (1982), s. 118.

⁴⁴ Darga, *a.g.e.*, s. 186.

⁴⁵ Akurgal, *Ancient Civilizations ...*, s. 288; Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s. 86; E. Akurgal, 1961 yılındaki yayınında erkek figürlerin iki kralı temsil ettiği yönünde görüş bildirmiştir. E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961, No. 99.

⁴⁶ Kohlmeyer, "Anatolian Architectural Decorations,..." , s. 2652.

⁴⁷ Masson, a.g.m., s. 53.

⁴⁸ Lloyd, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁹ Kohlmeyer, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", s. 47; Kohlmeyer, "Anatolian Architectural Decorations,..." , s. 2651.

⁵⁰ Rossner, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁵¹ Kühne, a.g.m., s. 229.

⁵² Macqueen, *a.g.e.*, s. 147.

Collins, bir kral ile kralın kişisel tanrısını⁵⁶ J. Seeher, ise bir tanrı eşliğinde kralı⁵⁷ tasvir ettiklerini iddia etmiştir.

Erkek figürler, sağ adımları önde, hareketli biçimde tasvir edilmişlerdir. Sağ elleri başparmak dışarıda, açık olarak, yüz hizasına gelecek şekilde, 'selamlama pozisyonu'nda yukarıdadır (Lev. VIIb⁵⁸). Sol elleri ise bel seviyesinde, sıkılmış bir yumruk biçimde işlenmiştir. Baş parmakları ise tanrıçayı işaret edecek şekilde açıktır. Soldaki figürün sıktığı sol yumruğundan dışarı taşan bir nesne bulunmaktadır.

Figürler dizleri açıkta bırakan kısa bir etek ile giymişlerdir. Figürlerin eteklerinin ortasında, kemerden aşağıya doğru bir şerit uzanmaktadır. Bu şeridin benzerleri, Yazılıkaya'daki tanrı tasvirleri⁵⁹, Amasya (Doğantepe) Heykelciği⁶⁰, Lazkiye Heykelciği⁶¹, Boğazköy Heykelciği⁶² ve Kral Kapısı Kabartması'nda⁶³ mevcuttur. Sağdaki figürün eteğinin alt kesimindeki bant düzgün uzanmamaktadır (Lev. VIIa-b). Buradan eteklerin ortasındaki şeridin bir yırtmacı yansıttığı anlaşılmaktadır. Soldaki figürün eteğinin üzerinde yüksek kenarlıklı bir kemer mevcuttur. Sağdaki figürde ise kemer mevcut değildir. Her iki figürde de göğsün üzerinde kavuşan ve göğsün ortasına doğru uzanan hat belirtilmiştir. Bu hat figürlerin belden yukarı kısımlarının çıplak olduğuna işaret etmektedir. Soldaki figürün başlığının ön ve arka kısmında yer alan 3 sıra boynuz, çıplak gözle seçilebilmektedir. Sağdaki figürde ise başlığın ön tarafında 3, arka-

⁵³ Emre, "Felsreliefs, Stelen, Orthostaten...", s. 229.

⁵⁴ Lumsden, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", s. 114.

⁵⁵ Ünal, *Hittiter Devrinde Anadolu II*, s. 69.

⁵⁶ B.J. Collins, *The Hittites and Their World*, Atlanta 2007, s. 128.

⁵⁷ J. Seeher, önde yer alan sakalsız figürün kral yahut prens olabileceğini, arkadaki figürün ise tanrı olabileceği yönünde fikir bildirmiştir. J. Seeher, "Landschaft sein Siegel aufdrücken - hethitische Felsbilder und Hieroglypheninschriften als Ausdruck der herrscherlichen Macht- und Territorialanspruchs", *AfO* 36 (2009), s. 134.

⁵⁸ Çizimi krş. Akurgal, *Ancient Civilizations...*, s. 288, Fig 120b; Kohlmeyer, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", s. 45, Fig. 16A.

⁵⁹ Çizimler için bkz. Bittel ve diğ., *a.g.e.*, Taf. 63.

⁶⁰ S. Alp, "Amasya Civarında Zara Bucağında Bulunan Hitit Heykeli ile Diğer Hitit Eserleri", *Anadolu/Anatolia* 6 (1961), Lev. XXIII-XXV.

⁶¹ Alp, "Amasya Civarında...", Lev. XXXIII-XXXVI.

⁶² Bittel, *Die Hethiter*, s. 227, Res. 262.

⁶³ Bittel, *Die Hethiter*, s. 231, Res. 267.

sında ise tek boynuz mevcuttur. Her iki figür de Hititçe çivi yazılı metinlerde ^{KUŞ}E.SIR *hattilr*⁶⁴ şeklinde belirtilen, ucu yukarı kıvrık ayakkabılar giymektedir. Sağdaki figürün sol tarafa denk gelen kalça kısmı, öne çıkıntı yapacak şekilde işlenmiştir. Ayrıca figürünün bacakları, sağdaki figüre göre abartılı biçimde büyük işlenmiştir (Lev. VIIa-b).

Sağdaki figürün dirsek hizasından geriye uzanan çıkıntı, başlığından dirseğinin ardına kadar uzanan saç tutamıdır. İki figürün de ense kısmı, başlıklarından dışarı taşan saç yansıtabilecek şekilde dolgun işlenmiştir. Buradan iki figürün de uzun bir saça sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Soldaki figür tanrısal ikonografiye uygun olarak asker giyimlidir. Belinde hilal kabızalı kılıç taşımaktadır. Kılıç vücudun ön tarafına işlenmiştir. Sağdaki figürde ise sağ dirseğinin altında kılıç kabzasına işaret edebilecek hilal biçimli belli belirsiz kabartı dışında kılıca dair herhangi bir iz mevcut değildir (Lev. VIIa-b). Figürün solunda bel hizasından aşağı meyil yaparak aşağı doğru uzanan ana kayadaki yarıklıkla kabartmaların inşası sırasında mevcuttu. Ana kayadaki yarıklık nedeniyle belli belirsiz seçilen kılıç kabzasının devamı işlenmemiştir.

Sağdaki figür, soldakinden farklı biçimde, sakallı, iri burunlu ve kulaqları abartılı biçimde büyük işlenmiştir. Hititçe *zamangur/zamanga*⁶⁵ olarak adlandırılan sakal, Kuzey Suriye-Mezopotamya etkisine işaret etmektedir⁶⁶.

Hitit kraliyet pantheonunun tasvir edildiği Yazılıkaya'da, ana sahne-
de (Lev. VIIIa) yer alan ^D*Kumarbi*⁶⁷ (No. 40, Kırkların Tanrısı⁶⁸), ^{DIM}
^{URU}*Hatti* (No. 41, Hatti Ülkesi'nin Fırtına Tanrısı⁶⁹), ^{DU} (No. 42, Fırtına

⁶⁴ Darga, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁵ MHW, 813.

⁶⁶ H. Haroutunian, "Bearded or Beardless? Some Speculations on the Function of the Beard among the Hittites", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, ed. Yener, K.A.-H.A. Hoffner (2002), Indiana, s. 44.

⁶⁷ Bittel ve diğ., *a.g.e.*, s. 149.

⁶⁸ Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 70; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 64.

⁶⁹ Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 69-70; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 65; M. Darga'ya göre ^{DA} (Suların ve Bilgelik'in Tanrısı). Darga, *a.g.e.*, s. 160.

Tanrısı, ^D*Tešup*⁷⁰) sakallı olarak tasvir edilmişlerdir. *Tešup*'un sırtına bastığı iki dağ tanrısı, ^D*Namni* ve ^D*Hazzi* (No. 42⁷¹) ile No. 13-15 ve 16a-17'de tasvir edilen 5 dağ tanrısı sakallıdır⁷². ^D*Kušuh* (No. 35, Ay Tanrısı⁷³), ^DÉ.A⁷⁴ (No. 39, Hikmet Tanrısı⁷⁵) ile hangi tanrıları tasvir ettikleri bilinmeyen No. 23-24 figürleri sakallıdır. Yazılıkaya A galerisinde yer alan IV. Tuthaliya kabartmasında, kralın adının yazılı olduğu kartuşta yer alan dağ tanrısı, sakallı ve kulakları abartılı biçimde büyük işlenmiştir (Lev. VIIIb). Alacahöyük ortostatlarından, kısa arkalı tahtta oturan Fırtına Tanrısı tasviri sakallıdır (Lev. IVb). Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen fildişi dağ tanrısı heykelciği, iki elini göğsünün üzerinde kavuşturmuş biçimde tasvir edilmiştir. Tanrı, sakallı ve kulakları abartılı biçimde büyük işlenmiştir (Lev. IXa). Özel bir koleksiyonda yer alan Şarkışla Tören Baltası (Lev. IXb) üzerinde, en altta sakallı ve kulakları abartılı biçimde büyük tasvir edilmiş tanrı figürü, bir dağ tanrısını⁷⁶ tasvir etmektedir. Eflatunpınar Anıtı'nın alt cephesinde ellerini göğüslerinin üzerinde kavuşturmuş 5 sakallı dağ tanrısı yer almaktadır (Lev. VIa). Tanrıların kulakları abartılı biçimde iri işlenmiştir⁷⁷. Fasıllar Anıtı'nda tasvir edilen tanrı figürünün⁷⁸ ileri attığı sağ adımının altına işlenmiş dağ tanrısı⁷⁹, Eflatunpınar Anıtı'ndaki dağ tanrılarına benzer biçimde iki elini göğsünün üzerinde kavuşturmuş şekilde tasvir edilmiştir. Fasıllar Anıtı'n-

⁷⁰ Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 63-69; Bittel ve diğ., *a.g.e.*, s. 150-151.

⁷¹ Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 67; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 65.

⁷² Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 81-85; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 37 vd. 5 dağ tanrısından farklı olarak buradaki 16 no.lu figür siliktir. Eflatunpınar Anıtı'nın alt kesiminde 5 dağ tanrısı tasviri yer almaktadır. Eflatunpınar Anıtı'ndaki 5 dağ tanrısının varlığında hareketle, Hitit pantheonunda 5 ayrı isim taşıyan, dağ tanrısı grubunun yer aldığını, Yazılıkaya'da silik durumdaki 16 no.lu figürünün dağ tanrılarından farklı bir tanrıyı temsil ettiğini düşünmekteyiz.

⁷³ Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 73; Bittel ve diğ., *a.g.e.*, s. 140.

⁷⁴ Bittel ve diğ., *a.g.e.*, s. 142.

⁷⁵ Laroche, "Les dieux de Yazilikaya", s. 71; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 60.

⁷⁶ Bittel, *Die Hethiter*, s. 28; Emre, "Felsreliefs, Stelen, Orthostaten...", s. 230.

⁷⁷ A.S. Özenir, "Eflatunpınar Hitit Anıtı 1996 Yılı Temizlik ve Kazı Çalışmaları", *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* (1998), s. 139.

⁷⁸ J. Seeher, figürün Fırtına Tanrısı'nı tasvir ettiğini iddia etmiştir. Seeher, "Landschaft sein Siegel aufdrücken...", s. 133.

⁷⁹ Kohlmeyer, "Anatolian Architectural Decorations, ...", s. 2652; Seeher, "Landschaft sein Siegel aufdrücken...", s. 133.

daki dağ tanrısı, sakallı ve kulakları abartılı biçimde işlenmiştir (Lev. Xa).

Hitit İmparatorluk dönemine ait mühürlerde yer alan tanrı figürlerine baktığımızda, yarım elips ve altında yıldırım işareti (W/TONITRUS) ile belirtilen Fırtına Tanrıları⁸⁰ sakallıdır. Dağ Tanrıları⁸¹ ise sakallı ve kulakları abartılı biçimde büyük işlenmiştir.

Hitit kaya kabartmaları, mühürler ve sanat eserleri üzerinde yer alan kral tasvirlerinin tümünün sakalsız oluşunu⁸² dikkate alırsak, sağdaki figürümüzün herhangi bir Hitit kralı ile ilişkisinin olamayacağı açıktır. Soldaki figürün ise tanrının önünden yürüyen bir Hitit kralını yansıtmayacağı da gayet açıktır. Lev. VIIa-b'de görüldüğü üzere erkek figürlerin sağ elleri dua eder pozisyonda değildir. Bir tür 'selamlama pozisyonu'ndadır⁸³. Bu durum figürlerin tanrı oluşları yönünde bir diğer ipucudur. Genel olarak bakıldığında, her iki figürde de kralî ikonografiye ait herhangi bir özellik mevcut değildir. Yürüyen erkek figürleri tamamen tanrısal ikonografi özellikleri yansıtmaktadır.

Hitit tasvir sanatında sakalın erkekliği, verimliliği ve gücü sembolize ettiği ifade edilmiştir⁸⁴. Yukarıda örnekleri verilen kaya kabartmaları ve mühürler üzerindeki tasvir örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla;

- *karuileš šiunes*⁸⁵ olarak adlandırılan 'ilk/eski tanrılar'⁸⁶,

⁸⁰ T. Beran, *Die hethitische Glyptik von Boğazköy I Die Siegel und Siegelabdrücke der vor- und althethitischen Perioden und die Siegel der hethitischen Grosskönige*, Berlin 1967, Taf. 15, 250a; 251a ve 252a'da Fırtına Tanrıları sakallı olarak tasvir edilmiştir. H.G. Güterbock, *Siegel aus Boğazköy I. Teil: Die Königsiegel der Grabungen bis 1938*, AfO Beiheft 5, Berlin 1940, 38a, 39a ve 40a'daki mühürlerde Fırtına Tanrıları sakallıdır. S. Herboldt, *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz 2005, Taf. 10, 124a-b; 150a-b ve 151a-b'de Fırtına Tanrıları sakallı tasvir edilmiştir. Herboldt, *a.g.e.*, Taf. 504.2b'de Fırtına Tanrısı sakallı tasvir edilmiştir.

⁸¹ Beran, *a.g.e.*, Taf. 12, 160; 161'deki dağ tanrıları sakallıdır. Mühürlerde dağ tanrılarının bellerine kadar uzanan saçları belirtilmiştir. Güterbock, *Siegel aus Boğazköy I*, 63 ve 64 No.lu mühürlerde tasvir edilen dağ tanrıları sakallıdır. Bunlardan 63 No.lu mühürdeki dağ tanrısı uzun saçlıdır.

⁸² Haroutunian, *a.g.m.*, s. 49-51.

⁸³ Hitit sanatında, sözünü ettiğimiz 'selamlama pozisyonu'nun başka bir örneğini tespit edemedik. Biz burada mevcut olan durumu, Hitit sanatının geneline uyarlayarak adorasyon olarak açıklamaktan ziyade, tespit ettiğimiz üzere (fotoğrafında da gayet net görülebilmektedir) 'selamlama pozisyonu' ifadesini kullanmayı tercih ettik (bkz. Lev. VIIa-b).

⁸⁴ Haroutunian, *a.g.m.*, s. 51.

- Hitit pantheonunun başında yer alan Fırtına Tanrısı/Teşup,
- dağ tanrıları,

sakallı olarak tasvir edilmektedir. Bu küçük listeden hareketle arkada yer alan tanrının 'ilk/eski tanrılar'dan birisi, Fırtına Tanrısı yahut Dağ Tanrısı olabileceğini düşünerek Gâvurkale'deki erkek tasvirlerine baktığımızda: sakallı figürün önünde başka bir tanrı tasvirinin yer aldığı göz önüne alınırsa, sakallı figürün 'ilk/eski tanrılar'dan birisini yahut Fırtına Tanrısı'nı simgelemesi, tanrılar arası hiyerarşi açısından mümkün görünmemektedir⁸⁷. Özetle pantheonun başındaki bir tanrı pantheonun alt sıralarındaki bir tanrının ardında yürür bir şekilde tasvir edilmez. Bu noktada erkek figürlerden sağdaki figürün sakallı, kulaklarının ve baldırlarının⁸⁸ abartılı biçimde büyük işlenmiş oluşunu (Lev. VIIb) dikkate alarak bir dağ tanrısını yansıttığını düşünmekteyiz. Tek tanrı ile tek dağ tanrısı kombinasyonuna ise Fasıllar Anıtı (Lev. Xa) ve Şarkışla Tören Baltası üzerinde rastlamaktayız (Lev. IXb). Bu satırların kimi okuyucuları, "Tanrı figürlerinde yer alan büyük kulak 'her şeyi işiten' anlamında gelmektedir." şeklinde bir eleştiri getirebilir. Bu noktada yukarıda özelliklerini sıralamış olduğum dağ tanrısı tasvirlerinin ikonografik özelliklerini dikkate alarak fildişinden mamul bir Hitit eserini daha incelediğimizde (Lev IXc): Güneş kursu altındaki figürlerden ortadaki, boğa şeklinde tasvir edilmesinden anlaşıldığı üzere Fırtına Tanrısı'nı simgelemektedir. Fırtına Tanrısı'nın sağında ve solunda tasvir edilen figürlerde ise dikkatimizi çeken en belirgin özellik kulakların abartılı biçimde büyük olarak işlenişidir. Ayrıca ellerinde hakimiyet sembolü asa (^{GIS}*kalmuş*⁸⁹) tutan figürler, ellerini göğüsleri üzerinde kavuşturmuş şekilde tasvir edilmişlerdir.

⁸⁵ E. Laroche, "Les dénominations des dieux "antiques" dans les textes hittites", *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. Bittel, K.-Ph.H.J. Houwink ten Cate-E. Reiner (1974), İstanbul, s. 175 vd.

⁸⁶ Yazılıkaya No. 41 ve 42. Bkz. Lev. 9a.

⁸⁷ Bildiğimiz kadarıyla Hitit İmparatorluk dönemine tarihlenen tasviri Hitit sanat eserlerinde, Fırtına Tanrısı'nın ^D*Hepat* yahut Güneş Tanrıçası'na adorasyon pozisyonunda tasvir edildiği herhangi bir örnek mevcut değildir.

⁸⁸ KUB XXXIII 86 + KUB VIII 66 (CTH 348.I.11.A) Ay. 3 5') ve dağlar dokunmuş (bir) elbise gibi bana yeşilliklerini [sunar] J. Siegelová, *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, Wiesbaden 1971, s. 56-57.

⁸⁹ MHW, 302.

Solda yer alan figürün eteğinde dağı simgeleyen kıvrımlar belirtilmiştir. Kanaatimizce fildişi eserde Fırtına Tanrısı'nın iki tarafındaki tasvirler *Namni* ve *Hazzi* adlı dağ tanrılarını simgelemektedir.

Gâvurkale'deki oturan tanrıça ve yürüyen tanrı tasvirleri arasında ikonografik farklılıklar mevcuttur:

- Oturan tanrıçanın gün batımı sırasında çektiğimiz fotoğrafta, gayet net bir şekilde görüldüğü üzere gözleri cepheden tasvir edilmiştir (Lev. IIa-b). Yürüyen Tanrı figürlerinden sağda yer alan tasvirin gözleri ise oturan tanrıça figüründen farklı biçimde profilden tasvir edilmiştir (Lev. Xb). Figürlerin göz işçilikleri arasındaki farklılık, tasvirlerin farklı dönemlerde yapıldıklarına işaret etmektedir.

- Oturan tanrıçadan farklı olarak yürüyen tasvirlerde kaslar belirtilmiştir (krş. Lev. IIa-b ile Lev. VIIa-b). Genel olarak bakıldığında da yürüyen tanrı figürleri, oturan tanrıçaya göre daha ustaca bir işçiliğin ürünüdürler.

Yukarıdaki ikonografik özellikleri dikkate aldığımızda, oturan tanrıça figürü ile erkek figürlerin farklı dönemlerde farklı ustalar tarafından yapıldıklarını anlaşılmaktadır. Kanaatimizce yürüyen tanrı tasvirlerinin ikonografisi ve işçilik kalitesi M.Ö. 13. yy.'ın ikinci yarısına işaret etmektedir⁹⁰. Oturan tanrıça tasvirinin badem biçimli gözü cepheden tasvir edilmiştir. Oturan tanrıça figürü ile yürüyen tanrı figürleri arasındaki ilişkiyi dikkate alarak, tasvirin inşa süresi için yakın bir dönem önermek istiyoruz. Kanaatimizce oturan tanrıça tasviri de M.Ö. 13. yy.'ın ilk yarısına tarihlenmelidir.

Gâvurkale'de figürlerin işlendiği ana kayanın batı yönüne baktığımızda, yaklaşık olarak 6 x 4 m. ölçülerinde bir kesim düzleştirilerek bırakılmıştır (Lev. XIa). Söz konusu kesimin yıprandığı, yeni figürler için

⁹⁰ Sirkeli kaya kabartmasında II. Muwatalli tasvirinde gözler cepheden işlenmiştir. Bkz. Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 98, Abb. 175-176. Fraktin'de sol blokta, Fırtına Tanrısı ve III. Hattuşili tasvirlerinin; sağ blokta ise Puduhepa'nın gözleri cepheden işlenmiştir. Bkz. Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 61, Abb. 112; 62, Abb. 113; 63, Abb. 115. Gâvurkale'de en sağda tasvir edilen figürün gözleri profilden işlenmesi yönüyle II. Muwatalli ve III. Hattuşili dönemi tasvirlerinden daha gelişmiş bir işçiliğin, dolayısı ile adı geçen krallardan sonraki bir dönemin ürünü olmalıdır.

hazırlandığı yahut taşınabilir tanrıları koymak amacıyla hazırlandığı fikirleri ileri sürülmüştür⁹¹. Bu teklifleri tek tek incelediğimizde: Düzleştirilmiş kesimdeki figürlerin yıprandığı fikrini, oturan tanrıça figürü ile yürüyen tanrı figürlerinin günümüze kadar ulaşabilmiş olmaları çürütmektedir. Düzleştirilmiş kesimin taşınabilir figürler için hazırlandığı fikri ise 6 x 4 ölçülerinde geniş bir alandan bahsettiğimiz düşünülünce ve Yazılıkaya'daki nişler⁹² ile birlikte değerlendirilince yetersiz bir açıklama olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz üzere, figürlerin inşasında zaman farkı yönündeki ipuçlarını dikkate aldığımızda: önce oturan figürün, bir müddet sonra yürüyen tanrı tasvirlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Gâvurkale'nin inşasının bitmediğini, ana kayanın batı yönündeki düzleştirilmiş kesimin yeni figür/figürler için hazırlanmış olabileceğini düşünmekteyiz. Kabartmalara genel olarak bakıldığında ise, gerek oturan tanrı figürünün, gerekse yürüyen tanrı figürlerinin detay işçiliğinin yapılmamış oluşunu fikrimizin lehine ipucu olarak kabul etmek istiyoruz.

Oda Yapısı

Gâvurkale'de Hitit dönemine tarihlenen buluntulara göz attığımızda, tepenin güney kesiminde doğal ana kaya üzerine işlenmiş kabartmalar yer almaktadır. Geriye kalan üç cephe ise Hitit stilinde kiklopik taşlardan örülerek oluşturulmuş duvar (35 x 37 m.⁹³) mevcuttur. Duvarlar ile çevrilmiş alanın içinde ise giriş kapısı kuzeye bakan bir oda yapısı yer almaktadır (Lev. XIb). Güney cephede yer alan rölyeflerden, vadi tabanına kadar olan kesimde ise Hitit seramikleri ele geçmiştir⁹⁴.

⁹¹ Kohlmeyer, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", s. 46 vd.; Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 14.

⁹² Yazılıkaya B galerisinde iki (Bittel ve diğ., *a.g.e.*, s. 40, Abb. 10a; Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 28, Abb. 43; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 107, Res. 115-116b-c) doğu duvarında ise bir niş (Bittel ve diğ., *a.g.e.*, Taf. 47, 2-3; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 107, Res. 116b-117) mevcuttur.

⁹³ Bittel, *Die Hethiter*, s. 114; Lumsden, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", s. 115.

⁹⁴ S. Lumsden, Hitit dönemi seramiklerinin Frig malzemesi arasında çok seyrek olarak var olduğunu belirtmiştir. Temizsoy-Lumsden, *a.g.m.*, s. 56; Lumsden, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", s. 116-117. Ayrıca bkz. M. Özsaıt-N. Özsaıt, "Les sites archéologiques du Ile millénaire avant J.-C. à Tokat", *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, Würzburg, ed. Wilhelm, G. (2001), Würzburg, s. 544.

Hitit dönemi duvar kalıntılarının tepenin zirve kesimini çevrelemekten ibaret olduğu anlaşılmaktadır⁹⁵. Buna tepede Hitit iskânını kanıtlayacak miktarda mimari ve seramik buluntunun ele geçmemiş oluşu eklenince⁹⁶, Gâvurkale'nin yerleşim yahut tâhkim edilmiş kale özelliği göstermediği anlaşılmaktadır. Bu noktada Gâvurkale'nin Hitit inançları gereğince inşa edilmiş olması gerekliliği ortaya çıkmaktadır⁹⁷. Gâvurkale'de ele geçen az sayıdaki seramik ise yerleşimden ziyade, burada ritüellerin gerçekleştirildiğine⁹⁸ işaret edecek miktardadır.

Illuyanka efsanesinde geçen ve *Inara* tarafından *Tarukka* şehrinde kaya üzerine inşa edilen ^{NA}₄*pîruni*⁹⁹ yapısının, Gâvurkale, Yenicekale ve Nişantepe (Güneykale Oda Yapısı/2 No.lu oda) ile ilişkili olabileceği iddia edilmiştir¹⁰⁰.

Gâvurkale'de yer alan oda yapısının, Hititçe çivi yazılı metinlerde anılan 'taş ev' (É.NA₄)¹⁰¹, *hekur*¹⁰² ve ^{NA}₄*hekur*¹⁰³ yapılarından birisi oldu-

⁹⁵ Tepenin aşağı kesimlerinde yer alan sur kalıntıları Orta Frig dönemine (M.Ö. 7.-6. yy.) tarihlenmektedir (Lumsden, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", s. 111-113). Frig surlarının, Hitit surlarına kıyasla basit işçilikleri ile farklı bir dönem ve medeniyetin ürünü oldukları hemen dikkati çekmektedir.

⁹⁶ Temizsoy-Lumsden, a.g.m., 55.

⁹⁷ Gâvurkale'deki yapının bir ibadet mekânı özelliği gösterdiği fikri H.H. von der Osten tarafından ifade edilmiştir. von der Osten, *Gâvurkale Kılavuzu*, s. 7 vd.

⁹⁸ Hitit kaya kabartmaları, yılın belli dönemlerinde ziyaret edildiklerine dair izler taşımaktadır: Yazılıkaya B galerisinde iki (Bittel ve diğ., a.g.e., s. 40, Abb. 10a; Ehringhaus, a.g.e., s. 28, Abb. 43; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 107, Res. 115-116b-c) doğu duvarında ise bir niş (Bittel ve diğ., a.g.e., Taf. 47, 2-3; Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 107, Res. 116b-117) mevcuttur. Fraktin Anıtı'nın yer aldığı ana kayanın üst kesiminde 35 cm. çapında, 70 cm. derinliğinde ve bir diğeri 45 cm. çapında ve 50 cm. derinliğinde iki sunu çanağı yer almaktadır. D. Ussishkin, "Hollows, "Cup-Marks", and Hittite Stone Monuments", *Anatolian Studies* XXV (1975), s. 86 vd. Fig 2-3. Sirkeli Anıtı'nın yer aldığı ana kaya üzerinde 32 cm. çapında ve 20 cm. derinliğinde ve bir diğeri 25 cm. çapında, 12 cm. derinliğinde iki sunu çanağı mevcuttur. Ussishkin, a.g.m., s. 89, Fig. 4-6. Yazılıkaya'da A galerisi girişinin karşısındaki doğal kaya üzerinde 27-32 cm. çapında, 4-23 cm. derinliğinde bir sunu çanağı mevcuttur. Bittel ve diğ., a.g.e., s. 104, Abb. 94; Ussishkin, a.g.m., s. 91, Fig. 8-9. Boğazkale'de Aslanlı Kapı aslanlarından, solda yer alan kapı aslanının altındaki kaide üzerinde, aslanın sol pençesinin önünde iki küçük sunu çanağı mevcuttur. Ussishkin, a.g.m., s. 91 vd. Fig. 11-12; Ehringhaus, a.g.e., s. 31, Abb. 48-49.

⁹⁹ KUB XVII 6 Öy. I 13-14 (CTH 321.C); KUB XXXVI 110 Öy. 13'-16' (CTH 820.1).

¹⁰⁰ G.M. Beckman, "The Anatolian Myth of Illuyanka", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 14 (1982), s. 21.

¹⁰¹ Kohlmeyer, "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", s. 48; Rossner, a.g.e., s. 58; Kühne, a.g.m., s. 232; T.P.J. van den Hout, "Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and Hegur Reconsidered", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, ed. Yener, K.A.-H.A. Hoffner (2002), Indiana, s. 91.

ğu iddia edilmiştir. Gâvurkale'deki oda yapısının işlevi ile ilgili olarak ise mezar yapısı¹⁰⁴ ve mozole/türbe¹⁰⁵ açıklamaları yapılmıştır.

^{NA}₄ *hekur* "dağ tepesi/kaya zirvesi¹⁰⁶, 'zirve, kaya tapınağı¹⁰⁷ ve 'taş ev¹⁰⁸ olarak çevrilmiştir. Nişantepe (Güneykale Oda Yapısı/2 No.lu oda)'de, Yazılıkaya B galerisinde¹⁰⁹ ve Yenicekale'de¹¹⁰ aranmıştır¹¹¹. É.NA₄ DINGIR^{LIM} 'tanrısal taş ev' olarak tercüme edilmiştir¹¹². Mozole/türbe olarak açıklanmıştır¹¹³. É.NA₄ yapısı 'taş ev'¹¹⁴ olarak açıklanmış ve Yazılıkaya B galerisinde aranmıştır¹¹⁵. Yazılıkaya B galerisi mozole/türbe olarak açıklanmıştır¹¹⁶.

¹⁰² H.G. Güterbock, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", *Journal of Near Eastern Studies* 26/2 (1967), s. 81; van den Hout, a.g.m., s. 91.

¹⁰³ Lumsden, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", s. 119; I. Singer, "In Hattuša The Royal House Declined' - Royal Mortuary Cult in 13th Century Hatti", *Central-North Anatolia in the Hittite Period - New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007)*, (Studia Asiana 5), ed. Daddi, F.P.-G. Torri-C. Corti (2009), Roma, s. 172.

¹⁰⁴ Lloyd, a.g.e., s. 72; Akurgal, *Ancient Civilizations ...*, s. 288-289; Dinçol, a.g.m., s. 118; Kühne, a.g.m., s. 232; van den Hout, a.g.m., s. 91; Macqueen, a.g.e., s. 147; F. Işık, "Karanlık Dönem" in Aydın- lığı ve Frig Sanatının 'Anadoluluğu' Üzerine", *Anadolu /Anatolia* 24 (2003), s. 26.

¹⁰⁵ Rossner, a.g.e., s. 57.

¹⁰⁶ F. Imparati, "Le Istituzioni Culturali dei ^{na} *hekur* e il Potere Centrale Ittita", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* XVIII (1977), s. 19.

¹⁰⁷ G.M. Beckman, *Hittite Birth Rituals*, Second Revised Edition, StBoT 29, Wiesbaden 1983, s. 39.

¹⁰⁸ R. Opfermann, "War für die Hethiter Yazılıkaya ein "hékur"?", *XXXIIème Rencontre Assyriologique Internationale*, Istanbul, 6-10/VIII/1987, ed. Erkanal H.-V. Donbaz - A. Uğuroğlu (1987), Ankara, s. 235.

¹⁰⁹ V. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, (HdO), Leiden - New York, Köln 1994, s. 245-246.

¹¹⁰ A. Schachner, "Boğazköy - Hattuša 2007 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* XXX/3 (2009), s. 478.

¹¹¹ P. Neve, "Boğazköy-Hattuša 1992 Kazı ve Onarım Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XV/1 (1994), s. 295; Schachner, a.g.m., s. 477-478.

¹¹² van den Hout, a.g.m., s. 75.

¹¹³ Imparati, a.g.m., s. 26; Opfermann, a.g.m., s. 235.

¹¹⁴ van den Hout, a.g.m., s. 74.

¹¹⁵ Imparati, a.g.m., s. 62 vd.; van den Hout, a.g.m., s. 80.

¹¹⁶ Imparati, a.g.m., s. 61; Darga, a.g.e., s. 169.

^{NA}₄ *hekur* SAG.UŠ ebedi zirve/kaya zirvesi¹¹⁷ şeklinde çevrilmiştir. SAG.UŠ ise 'ebedi'¹¹⁸ olarak açıklanmış, 'anıtsal tip'¹¹⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Yazılıkaya B galerisinde¹²⁰, Nişantepe (Güneykale Oda Yapısı/2.No.lu oda)¹²¹'de, Sarı Kale¹²², Yenicekale¹²³, Karadağ'da¹²⁴ ve Konya Hatıp'ta¹²⁵ aranmıştır.

Yazılıkaya A ve B galerilerinde IV. Tuthaliya'nın isim kartuşu yer almaktadır¹²⁶. Güneykale Oda Yapısı'nın girişinde sol kesimde, sağ elinde mızrak sol elinde ise yay tutan figür; odanın sağ kesiminde II. Şuppiluliuma'ya ait hiyeroglif yazıt ve odanın dip kesiminde, güneş kursu altında elinde ^{GIŠ} *kalmuš* taşıyan bir figür¹²⁷ bulunmaktadır. Özetle, yapılar ile Hitit kralları arasındaki bağlantının maddi kalıntıları mevcuttur. Gâvurkale'de ise bir Hitit kralı yahut prensine işaret edecek herhangi bir tasvir yahut yazıt mevcut değildir. "Oda yapısı hangi Hitit kralı yahut prensi için mezar, taş ev yahut mozole/türbe olarak inşa edilmiştir?" sorusu, "Yürüyen Tanrı Tasvirleri" başlığı altında tartıştığımız üzere, Gâvurkale'de yanıtız kalmaktadır. Gâvurkale, ana kaya üzerine, kiklopik taşlardan inşa edilmiş oluşu yönüyle, Sarı Kale ve Yenicekale ile benzerlik göstermektedir. Ana kaya üzerine işlenmiş tanrı tasvirleri dikkate alındığında ise ünük bir yapı özelliği göstermektedir. Gâvurkale'deki oda yapısının işlevi ile ilgili görüşler, oda yapısının mezar yapısı ve mozo-

¹¹⁷ Güterbock, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", s. 81; Hawkins 1995, 59; van den Hout, a.g.m., s. 77.

¹¹⁸ van den Hout, a.g.m., s. 74.

¹¹⁹ van den Hout, a.g.m., s. 76-77.

¹²⁰ H. Otten, "Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 94 (1963), s. 22; Bittel ve diğ., a.g.e., s. 256; Singer, a.g.m., s. 183.

¹²¹ Güterbock, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", s. 81; Imparati, a.g.m., s. 63; van den Hout, a.g.m., s. 80.

¹²² Güterbock, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", s. 81.

¹²³ Güterbock, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", s. 81.

¹²⁴ S. Alp, "Zur Lage der Stadt Tarhuntašša", *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, Pavia, 28 giugno 2 luglio, ed. Carruba, O.-M. Giorgieri-C. Mora, *Studia Mediterranea IX* (1995), Pavia, s. 8.

¹²⁵ G. Karauğuz, "Bronz Tablette (Bo 86/299) Geçen NA₄ SAG.UŠ "türbe", Yapısı Üzerine", *Belle-ten LXVII/248* (2003), s. 7.

¹²⁶ Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, Abb. 78; 84-85.

¹²⁷ Ehringhaus, a.g.e., s. 34-35, Abb. 53-56.

le/türbe oluşu yönündedir. Gâvurkale'deki arkeolojik ve filolojik verilerin ışığında ulaştığımız sonuç ise teklif edilen işlev önerilerinin dışına çıkmaktadır. Gâvurkale mezar yahut mozole/türbe özelliği taşımamaktadır.

Gâvurkale'deki oda yapısı ile duvarların, kabartmalarda betimlenen tanrı figürleri için inşa edilmiş bir kült yapısı olabileceği fikri ifade edilmiştir¹²⁸ (Lev. XIb). Oda yapısının kapısı ile oturan tanrıça figürünün aynı hizada yer alması, oda yapısının figürler ile ilişkili olabileceği fikri lehine bir kanıt olarak kabul edilebilir. Gâvurkale'de üzerinde tasvirlerin yer aldığı ana kaya üzerinde, herhangi bir kralî figürün yahut yazıtın yer almayışı dikkate alınınca, oda yapısının, tanrılar ile ilişkili olarak inşa edildiğini düşünmek eldeki buluntulardan çıkarılabilecek yegane sonuç gibi görünmektedir. Başka bir deyişle Gâvurkale'deki oda yapısını herhangi bir Hitit kralının ölü kültüyle ilişkilendirebilmek için şu an hiç bir maddi buluntuya sahip değiliz. Gâvurkale'deki veriler tanrılar için inşa edilmiş bir oda yapısının varlığına işaret etmektedir. Bu noktada Hititçe çivi yazılı metinlere göz attığımızda, metinler bize tanrılara adanmış/tanrılar adına inşa edilmiş $\acute{E}^{NA}_4hekur$ yapılarının varlığını bildirilmektedir:

$\acute{E}^{NA}_4hekur$ ^DLAMMA KUB XXII 70 (CTH 566) Öy. 13; 20; 26; 42; 45; 49; 51; 73; KUB XXII 70 (CTH 566) Ay. 17; 20; 38; 51; 54¹²⁹; KUB XIV 4 (CTH 70.1.A) Öy. II x+5¹³⁰; KBo XXII 209 (CTH 635) Ay. x+7.

$\acute{E}^{?]}^{NA}_4hekur$ ^DLAMMA KUB XVIII 54 (CTH 570) III 76¹³¹.

$^{NA}_4hekur$ ^DKammama KBo X 35 (CTH 626) Öy.[?] I 4¹³²; KUB LVI 37 (CTH 530) Öy. I x+7.

$^{NA}_4hekur$ ^D[KUB XXVII 13 (CTH 698.1B) Ay. IV 10¹³³; KUB X 81 (CTH 617.2) 5.

¹²⁸ Masson, a.g.m., s. 54; Ehringhaus, a.g.e., s. 13.

¹²⁹ A. Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, Ankara 1983, s. 43 vd.

¹³⁰ Imparati, a.g.m., s. 63.

¹³¹ Imparati, a.g.m., s. 63.

¹³² Imparati, a.g.m., s. 63.

^{NA}₄ ^D*Pirwa* KUB XVI 42 (CTH 568.5) Öy. 1¹³⁴.

^{NA}₄ [^D]*Pirwa* KBo VI 28 (CTH 88) Ay. 22¹³⁵.

Gâvurkale'deki oda yapısı (É), kiklopik taş blokları ile (NA₄) inşa edilmiş ve bir tepe üzerinde (*hekur*)'dir. Ayrıca Gâvurkale'de 3 tanrı tasviri bulunmaktadır. Kanaatimizce elimizdeki arkeolojik ve filolojik veriler bizi, Gâvurkale'deki oda yapısının ^D*Hepata* adanmış bir É ^{NA}₄*hekur* yapısı olduğu noktasına ulaştırmaktadır.

Gâvurkale'deki oda yapısı ile ilgili değerlendirmemizin ardından, çivi yazılı metinlerde anılan oda yapılarıyla ilişkili görülen arkeolojik materyale tekrar göz attığımızda: Gâvurkale, Yazılıkaya B Galerisi, Sarı Kale, Yenicekale, Nişantepe (Güneykale Oda Yapısı/2 No.lu oda), Kızıldağ ve Konya Hatıp birbirinden farklı karakterde yapılar yahut arkeolojik buluntular oldukları ilk bakışta dikkati çekmektedir.

Çivi yazılı metinlerde oda yapılarını ifade etmek için kullanılan Hititçe kelimelere baktığımızda: É¹³⁶, É.NA4¹³⁷, É *hekur*¹³⁸, É.NA4 *hekur*¹³⁹, *hekur*¹⁴⁰, ^{NA}₄*hekur*¹⁴¹, ^{NA}₄*hekur* SAG.UŠ¹⁴², É.NA4 DINGIR-LIM¹⁴³, É *hešta*¹⁴⁴ karşımıza birbirinden farklı formlarda çıkmaktadır. Tıpkı söz konusu kelimeler ile ilişkilendirebileceğimiz arkeolojik kalıntıların birbirinden farklı özellikte oluşu gibi. Kanaatimizce yapı çeşitleri metinlerde birbirinden farklı formlarda yazıldıkları üzere birbirinden farklı işleve sahip yapı çeşitlerini ifade etmektedirler. Bu noktada çivi yazılı metinler-

¹³³ Imperati, a.g.m., s. 64.

¹³⁴ Imperati, a.g.m., s. 64.

¹³⁵ Imperati, a.g.m., s. 64.

¹³⁶ MHW, 98.

¹³⁷ MHW, 100.

¹³⁸ KUB XVI 27 Öy. I 3; VSNF XII 128 Ay. 11.

¹³⁹ KUB XIV 4 Öy. II x+5.

¹⁴⁰ MHW, 208.

¹⁴¹ MHW, 208.

¹⁴² MHW, 208.

¹⁴³ KBo XIII 176 x+9; KUB X 81 x+5.

¹⁴⁴ MHW, 209-210.

de yapıları ifade eden kelimeler ve oda yapılarının işlevleri değerlendirilen yapılan genellemelerden -mezar, mozole/türbe- kaçınılmasının gerektiği arkeolojik buluntular ile filolojik materyalin gözden geçirilmesinden çıkan bir sonuçtur. Ölü ritüelleri bize Hititlerin ölümlerini yaptıklarını bildirmektedir¹⁴⁵. Başta Hitit başkenti Hattuša ve daha pek çok Hitit kentinde henüz kralî mezar tespit edilememiştir¹⁴⁶. Çeşitli yayınlarda Hitit mezarları olarak sunulan mezarlıkların, Hitit geleneği dışındaki M.Ö. II. bin yıl halklarının defin geleneğini yansıttığı anlaşılmaktadır. Elimizdeki arkeolojik ve filolojik veriler bizi Hititlerin ölümlerini gömmedikleri noktasına ulaştırmaktadır. Bu tablodan sonra tüm araştırmamız boyunca detaylı olarak incelediğimiz üzere Gâvurkale'deki oda yapısının işlevini mezar olarak açıklayabilmek için şu an elimizde arkeolojik ve filolojik hiçbir ipucu mevcut değildir.

Gâvurkale'de oda yapısı ile kabartmalarda tasvir edilen tanrıların varlığı¹⁴⁷, burada kült işlemlerinin gerçekleştirilmesini gerekli kılmaktadır. Tapınlara ait envanter metinleri kült işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli malzemeler hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır¹⁴⁸. Bu noktada, Gâvurkale'de ritüel yahut bayram törenlerinin gerçekleştirilmesi, kült gereçlerinin depolanması ve oda yapısının bakımının gerekliliği, civarda bir Hitit yerleşiminin varlığını gerekli kılmaktadır¹⁴⁹. Gâvurkale'ye yakın mesafedeki höyüklere göz attığımızda: Gâvurkale'nin güneyinde, yaklaşık olarak kuş uçuşu 5,5 km. mesafede, Dereköy'den Haymana'ya uzanan modern karayolu kenarında, Dereköy sınırları içinde

¹⁴⁵ H. Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958.

¹⁴⁶ K. Emre, *Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı / Yanarlar. A hittite cemetery near Afyon*, Ankara 1978, s. 61.

¹⁴⁷ Arnuwanda ve Ašmunikal'in tanrılara duaları, yıl içinde tanrılara yapılması gereken ritüeller ve sunular hakkında bilgi vermektedir: KUB XVII 21 Öy. Kol. 1 (CTH 375.1) 21) ve sizin günlük, aylık ve yıllık kurbanlarınızı ve 22) bayramlarınızı böylesine hiç kimse 23) yerine getirmemişti.

¹⁴⁸ Koşak, *a.g.e.*, s. 4 vd.

¹⁴⁹ Fraktin Anıtı'na 2 km. mesafede yer alan Fraktin Höyük'te III. Hattuşili dönemine tarihlenebilecek seramik ele geçmiştir. T. Özgüç, "Fraktin Kabartması Yakınındaki Prehistorik Ev", *Anatolia I* (1956), s. 64. Konya-Hatıp Anıtı'nın bulunduğu ana kayanın üst kesiminde anıt ile çağdaş, Hitit mimari kalıntıları ile seramik tespit edilmiştir. Karauğuz, *a.g.m.*, Res. 2-1, 2-2, 2-3; Res. 3-5; Res. 4-7, 4-8, 4-9; Res. 5-10, 5-11, 5-12; Res. 6-7. İmamkulu, Taşçı ve Gezbeli Hitit anıtlarının yakınında ise Hitit dönemi yerleşimi tespit edilememiştir. Özgüç, T., "Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktin Kazısı ve Tetkik Gezileri", *Bulleten XII/45* (1948), s. 262.

yer alan Höyüktepe ve Gâvurkale'nin yaklaşık 12 km. doğusunda Külhöyük yer almaktadır¹⁵⁰. Bu höyüklerden Külhöyük, Gâvurkale ile ilişkilendirilmiştir¹⁵¹. Külhöyük'te gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırması¹⁵² ve kazı çalışmaları neticesinde¹⁵³, Külhöyük'ün Gâvurkale ile çağdaş olmadığı anlaşılmıştır. Bu noktada, Höyüktepe'nin, Gâvurkale ile çağdaş oluşunu¹⁵⁴ ve yürüme mesafesinde (kuş uçuşu 5,5 km.) yer almasını dikkate alarak, Gâvurkale'nin kült işlemlerinin gerçekleştirilmesi ile ilişkili olabileceği fikrini bir varsayım olarak öne sürmek istiyoruz.

¹⁵⁰ Gâvurkale ile ilişkilendirebileceğimiz, yürüme mesafesinde, M.Ö. II. bin yıl malzemesi içeren başka bir höyük tespit edemedik.

¹⁵¹ Ertem, H., "1990 Yılı Yaz Aylarında Ankara Gölbaşı ve Haymana İlçe Sınırları İçinde Gerçekleştirilen Satış Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı IX* (1992), s. 588; H. Ertem, "Külhöyük'ün Asur Ticaret Kolonileri ve Hititlere Ait Çivi Yazılı Belgelerdeki Adı Hakkında Bir Deneme", *Archivium Anatolicum I* (1995), s. 75; İ. Temizsoy-V. Kara-N. Çetin, "Külhöyük Kurtarma Kazıları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı* (1996), s. 52 vd.

¹⁵² Külhöyük'te Eski Hitit, Koloni ve Erken Bronz Çağı yerleşimin mevcut olduğu (Ertem, "1990 Yılı Yaz Aylarında...", s. 587) ve Hitit İmparatorluk döneminin varlığını ispatlayacak malzemenin mevcut olmadığı bildirilmiştir. Ertem, "Külhöyük'ün Asur Ticaret Kolonileri...", s. 74-75.

¹⁵³ Külhöyük'te, 1992 yılında Doğu Mermerci başkanlığında kazı çalışmaları yürütülmüştür. Çalışmalar sonucu Hitit sur kalıntıları (D. Mermerci, "Oyaca Kasabası Külhöyük 1992 Kurtarma Kazısı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı* (1993), s. 5, Lev. XIII, Res. 9) ile höyüğün batı ve güney kesiminde iki ayrı tünelin varlığı tespit edilmiştir (Mermerci, *a.g.m.*, s. 3-5, Lev. VI, Res. 5; Lev. X, Res. 14). Ancak söz konusu buluntuların Hitit Krallığı'nın hangi evresine ait olduğu yönünde kanaat bildirilmemiştir. 1992 yılından sonraki kazı dönemlerinde gerçekleştirilen çalışmalarda, Külhöyük'te Eski Hitit Dönemi'nin varlığı belirtilmiş (Temizsoy-Kara-Çetin, "Külhöyük Kurtarma Kazıları", s. 40 vd.; İ. Temizsoy-V. Kara-N. Çetin, "2001 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı* (2002), s. 5 vd.; H. Denizli-V. Kaya-N. Çetin, "2002 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı* (2003), s. 8; H. Denizli-V. Kaya-N. Çetin, "2005 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı* (2006), s. 10 vd.; V. Kaya, "1994 Külhöyük Kazısı", *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (1996), s. 62 vd.), Hitit İmparatorluk Dönemi'nin çok zayıf olduğu bildirilmiştir (Temizsoy-Kara-Çetin, "Külhöyük Kurtarma Kazıları", s. 55; Deniz-Kara-Çetin, "2005 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", s. 14; Kaya, *a.g.m.*, s. 66 vd.)

Külhöyük'te gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında mühür baskılı kil bullalar ele geçmiştir: 1994 yılı çalışmaları sırasında bulunan mühür baskılı bulla, M.Ö. 15-14. yy.'a tarihlenmiştir. Kaya, *a.g.m.*, s. 65.; M.Ö. 14. yy.'a tarihlenen mühür baskılı bir bulla ele geçmiştir. B. Balcıoğlu, "1994 Kazı Sezonunda Külhöyük'te Bulunan Bir Bulla", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı* (1995), s. 5 vd.; Lev. I-II. Eski Hitit malzemesinin karışık olduğu kül tabakası içerisinde ele geçen silindir mühür M.Ö. 15. yy.'a tarihlenmiştir. N. Çetin, "Külhöyük Silindir Mühürü Üzerine Bir Araştırma", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı* (2003), s. 95 vd.

¹⁵⁴ S. Omura tarafından 1994 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, keşfedilen höyük İlk Tunç Çağı yerleşimi olarak tanımlanmıştır. S. Omura, "1994 Yılı İç Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII/2* (1996), s. 247. Höyük, 230x211x9,5 m. ölçülerindedir. Yeniden incelenen höyükte İlk Tunç Çağı'nın yanı sıra Orta Tunç ve Hitit İmparatorluk dönemine denk gelen Son Tunç Çağı malzemesi tespit edilmiştir. S. Omura, "2003-2006 Yıllarında İç Anadolu'da Yapılmış Olan Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XXV/2* (2008), s. 221.

KAYNAKLAR

- Akurgal, E., *Die Kunst der Hethiter*, München 1961.
- , *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul 1970.
- , *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1988.
- , *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İstanbul 1995.
- Alexander, R.L., "The Signe Royal at Fraktin", *Journal of Near Eastern Studies* 36/3 (1977), ss. 199-207.
- Alp, S., "Amasya Civarında Zara Bucağında Bulunan Hitit Heykeli ile Diğer Hitit Eserleri", *Anadolu/Anatolia* 6 (1961), ss. 191-216.
- , "Zur Lage der Stadt Tarhuntašša", *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, Pavia, 28 giugno 2 luglio, ed. Carruba, O.-M. Giorgieri-C. Mora, *Studia Mediterranea IX* (1995), Pavia, ss. 1-11.
- Balcıoğlu, B., "1994 Kazı Sezonunda Külhöyük'te Bulunan Bir Bulla", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı* (1995), ss. 5-7; Lev. I-II.
- Beckman, G.M., "The Anatolian Myth of Illuyanka", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 14 (1982), ss. 11-25.
- , G.M., *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, StBoT 29, Wiesbaden 1983.
- Beran, T., *Die hethitische Glyptik von Boğazköy 1 Die Siegel und Siegelabdrücke der vor- und althethitischen Perioden und die Siegel der hethitischen Grosskönige*, Berlin 1967.
- Bittel, K., *Die Hethiter*, München 1976.
- Bittel, K.-J. Boessneck-B. Damm-H. G. Güterbock-H. Hauptmann-R. Naumann-W. Schirmer, *Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, Berlin 1975.

- Boehmer, R.M., *Die Reliefkeramik von Boğazköy. Grabungskampagnen 1906-1912, 1931-1939, 1952-1978*, Berlin 1983.
- Bossert, H.Th., "Nischan-Tepe und Nischan-Tasch", *Archiv für Orientforschung* IX (1933-34), ss. 172-186.
- , *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur*, Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises 2, Berlin 1942.
- Börker-Klähn, J., "Eflatun Pinar. Zu Rekonstruktion, Deutung und Datierung", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut* 90 (1976), ss. 1-41.
- , *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs. Mit einem Beitrag von Schunnar-Misera A.*, Baghdader Forschungen Band 4 Text, Mainz am Rhein 1982.
- Collins, B.J., *The Hittites and Their World*, Atlanta 2007.
- Coşkun, Y., "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXVII/3-4 (1969), ss. 1-61.
- , "Libasyonla İlgili "şipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerinde Bir İnceleme", *VII. Türk Tarih Kongresi* (1972), Ankara, ss. 89-97.
- , "Nomenclature of Hittite Pottery", *Archivum Anatolicum* 1 (1995), ss. 35-41.
- CTH: Catalog of Hittite Texts. Bu çalışmadaki katalog numaraları için, güncel katalog numaralarını online sunan <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/> adresinden faydalanılmıştır.
- Çetin, N., "Külhöyük Silindir Mühürü Üzerine Bir Araştırma", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı* (2003), ss. 90-98; Lev. I-II.
- Darga, M., *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992.
- Denizli, H.-V. Kaya-N. Çetin, "2002 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı* (2003), ss. 5-11; Lev. I-XVI.

- Denizli, H.-V. Kaya-N. Çetin, "2005 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı* (2006), ss. 9-16; Lev. I-XVIII.
- Dinçol, A.M., "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1 (1982), 17-120.
- Doğan, Ş., "Çiftlik Heykelciği", *Anadolu/Anatolia XIV* (1970), ss. 73-74; I, 1-4; II, 1-3.
- Ehringhaus, H., *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der Hethitischen Grossreichszeit in der Türkei*, Mainz am Rhein 2005.
- Ekiz, H.H., "Gavurkalesi (Gavurkale) Kaya Anıtı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2007-2008 Yıllığı* (2009), ss. 213-223; Lev. I-III.
- Emre, K., *Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı / Yanarlar. A hittite cemetery near Afyon*, Ankara 1978.
- , "Felsreliefs, Stelen, Orthostaten. Großplastik als monumentale Form staatlicher und religiöser Repräsentation", *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Katalog der Ausstellung* (2002), Bonn, ss. 218-233.
- Erkanal, A., "Eflatun Pınar Anıtı", *Bedrettin Cömert'e Armağan. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, Ankara (1980), ss. 287-302.
- Erkut, S., "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", *Sedat Alp'e Armağan/Festschrift für Sedat Alp*, ed. Otten, H.-E. Akurgal-H. Ertem-A. Süel (1992), Ankara, ss. 159-165.
- Ertem, H., "1990 Yılı Yaz Aylarında Ankara Gölbaşı ve Haymana İlçe Sınırları İçinde Gerçekleştirilen Satih Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı IX* (1992), ss. 585-591.
- , "Külhöyük'ün Asur Ticaret Kolonileri ve Hititlere Ait Çivi Yazılı Belgelerdeki Adı Hakkında Bir Deneme", *Archivium Anatolicum I* (1995), ss. 73-87.
- Fischer, F., *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*, Berlin 1963.

- Garstang, J., *The Land of the Hittites. An Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments*, London 1910.
- Goetze, A., *Kulturgeschichte des Alten Orients. Kleinasiens*, München 1957.
- Gonnet, H., *Catalogue des documents royaux hittites du IIe millénaire avant J.-C.*, Paris 1975.
- Güterbock, H.G., *Siegel aus Boğazköy 1. Teil: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, AfO Beiheft 5, Berlin 1940.
- , "The Song Ullikummi Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth", *Journal of Cuneiform Studies* V/4 (1951), ss. 135-161.
- , "The Song of Ullikummi Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth (Continued)", *Journal of Cuneiform Studies* VI/1 (1952), ss. 8-42.
- , "Notes on Some Hittite Monuments", *Anatolian Studies* 6 (1956), ss. 53-56.
- , "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", *Journal of Near Eastern Studies* 26/2 (1967), ss. 73-81.
- , "A Note on the Frieze of the stag Rhyton in the Schimmel Collection", *Anadolu/Anatolia* 22 (1981), ss. 1-5.
- Haas, V., *Geschichte der hethitischen Religion*, (HdO) Leiden-New York-Köln 1994.
- , "Die Hethitische Religion", *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Katalog der Ausstellung* (2002), Bonn, ss. 102-111.
- Haroutunian, H., "Bearded or Beardless? Some Speculations on the Function of the Beard among the Hittites", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G.*

- Güterbock*, ed. Yener, K.A.-H.A. Hoffner (2002), Indiana, ss. 43-52.
- Hawkins, J.D., *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattussa (SÜDBURG)*, StBoT Beiheft 3, Wiesbaden 1995.
- Herbordt, S., *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz 2005.
- Hoffner, H.A., "Second Millenium Antecedents to the Hebrew 'Öb", *Journal of Biblical Literature* 86/4 (1967), ss. 385-401.
- Imparati, F., "Le Istituzioni Culturali dei ^{na} *hékur* e il Potere Centrale Ittita", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* XVIII (1977), ss. 19-64.
- Işık, F., "Karanlık Dönem" in Aydınlığı ve Frig Sanatının 'Anadoluluğu' Üzerine", *Anadolu / Anatolia* 24 (2003), ss. 19-33.
- Karauğuz, G., "Bronz Tablette (Bo 86/299) Geçen NA₄ SAG.UŞ "türbe", Yapısı Üzerine", *Belleten* LXVII/248 (2003), ss. 1-11.
- Kaya, V., "1994 Külhöyük Kazısı", *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (1996), ss. 59-69; Lev. I-XII.
- Kınal, F., *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998.
- Kohlmeyer, K., "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", *Acta Prehistorica et Archaeologica* 15 (1983), ss. 7-153.
- , "Anatolian Architectural Decorations, Statuary, and Stelae", *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Sasson, J.C. (1995), New York, ss. 2639-2660.
- Košak, S., *Hittite Inventory Texts (CTH 241-250)*, Heidelberg 1982.
- Koşay, H.Z., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937 - 1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara 1951.
- Kühne, H., "Gavur Kalesi, ein Ort der Ahnenverehrung?", *Kulturgeschichte. Altorientalische Studien für V. Haas zum 65.*

Geburtstag, ed. Richter, T.-D. Prechel-J. Klinger (2001), Saarbrücken, ss. 227-243.

Laroche, E., "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue Hittite et Asiatique* VII/45 (1945-47), ss. 7-139.

———, "Textes mythologiques hittites en transcription, 1re partie: Mythologie anatolienne", *Revue Hittite et Asiatique* XXIII/77 (1965), ss. 61-178.

———, "Les dieux de Yazilikaya", *Revue Hittite et Asiatique* XXVII/84-85 (1969), ss. 61-109.

———, "Les dénominations des dieux "antiques" dans les textes hittites", *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. Bittel, K.-Ph.H.J. Houwink ten Cate-E. Reiner (1974), İstanbul, ss. 175-185.

Lloyd, S., *Early Highland Peoples of Anatolia*, London 1967.

Lumsden, S., "Gâvurkalesi, 1993", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XII (1995), ss. 267-280.

———, "Gâvurkalesi, 1994", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XIII/2 (1996), ss. 181-184.

———, "Gâvurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, ed. Yener, K.A.-H.A. Hoffner (2002), Indiana, ss. 137-143.

Macqueen, J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2001.

Masson, E., "Le pays des Hittites", *Les Hittites. Civilisation indo-européenne à fleur de roche*, ed. Masson, E., *Les dossiers d'Archéologie* 193 (1994), ss. 40-61.

Mermerci, D., "Oyaca Kasabası Külhüyük 1992 Kurtarma Kazısı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı* (1993), ss. 3-24.

Meyer, E., *Reich und Kultur der Hittiter*, Berlin 1914.

- MHW: A. Ünal, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I-II, Hamburg 2007.
- Muscarella, O.W., *The Norbert Schimmel Collection*, New York 1974.
- Naumann, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara 1991.
- Neve, P., "Boğazköy-Hattuša 1992 Kazı ve Onarım Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı XV/1* (1994), ss. 293-308.
- Omura, S., "1994 Yılı İç Anadolu'da Yürütülen Yüzeysel Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII/2* (1996), ss. 243-272.
- , "2003-2006 Yıllarında İç Anadolu'da Yapılmış Olan Yüzeysel Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XXV/2* (2008), ss. 213-224.
- Opfermann, R., "War für die Hethiter Yazılıkaya ein "hékur"?", *XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale, Istanbul, 6-10/VII/1987*, ed. Erkanal, H.-V. Donbaz-A. Uğuroğlu (1987), Ankara, ss. 229-237.
- Otten, H., *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958.
- , "Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 94* (1963), ss. 1-23.
- Otten, H.-V. Souček, *Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lelwani*, StBoT 1, Wiesbaden 1965.
- Ökse, T., "Open-Air Sanctuaries of the Hittites", *Insights into Hittite History and Archaeology*, (Colloquia Antiqua 2), ed. Genz, H.-D. P. Mielke, (2011), Leuven-Paris-Walpole, MA, ss. 219-240.
- Özcan, A., "Yağrı Steli", *Ömer Çapar'a Armağan*, ed. Yiğit, T.-M.A. Kaya-A. Sina (2012), Ankara, ss. 221-229.
- Özgüç, T., "Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktin Kazısı ve Tetkik Gezileri", *Bellekten XII/45* (1948), ss. 260-266.

- Özgüç, T., "Fraktin Kabartması Yakınındaki Prehistorik Ev", *Anatolia I* (1956), ss. 59-64.
- , "The Bitik Vase", *Anatolia II* (1957), ss. 57-78.
- Özgüç, N., "Erlesene Werke der Kleinkunst. Anatolische Elfenbeinschnitzereien", *Die Hethiter und ihr Reich. Volk der 1000 Götter, Katalog der Ausstellung, Bonn 18. Januar-28. April 2002* (2002), Bonn, ss. 243-247.
- Özenir, A.S., "Eflatunpınar Hitit Anıtı 1996 Yılı Temizlik ve Kazı Çalışmaları", *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* (1998), ss. 135-157.
- Özsait, M.-N. Özsait, "Les sites archéologiques du IIe millénaire avant J.-C. à Tokat", *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, Würzburg, ed. Wilhelm, G. (2001), Würzburg, ss. 541-551.
- Perrot, G.-E. Guillaume, "Ghiaour-Kalé-si", *Revue Archéologique. Nouvelle Série XII* (1865), ss. 1-14.
- Rosner, E.P., *Die hethitischen Felsreliefs in der Türkei*, Nördlingen 1988.
- Rüster, C.-E. Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Bogazköy-Texten*, StBoT Beiheft 2, Wiesbaden 1989.
- Schachner, A., "Boğazköy-Hattuşa 2007 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXX/3* (2009), ss. 475-498.
- Schul M., "Die Terminologie des hethitischen SU-Orakels. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle, I", *AoF* 21 (1994), ss. 73-124.
- Seeher, J., "Landschaft sein Siegel aufdrücken - hethitische Felsbilder und Hieroglypheninschriften als Ausdruck der herrscherlichen Macht- und Territorialanspruchs", *AfO* 36 (2009), ss. 119-139.

- Seeher, J., *Taşta Yontulu Tanrılar. Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul 2011.
- Siegelová, J., *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, Wiesbaden 1971.
- Singer, I., "'In Hattuša The Royal House Declined' - Royal Mortuary Cult in 13th Century Hatti", *Central-North Anatolia in the Hittite Period - New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007)*, (Studia Asiana 5), ed. Daddi, F.P.-G. Torri-C. Corti (2009), Roma, ss. 169-191.
- Strauß, R., *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin-Göttingen 2006.
- Süel, A.-M. Süel, "2006 Yılı Ortaköy Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIX/2* (2008), ss. 99-106.
- Temizsoy, İ.-V. Kara-N. Çetin, "Külhöyük Kurtarma Kazıları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı* (1996), ss. 37-60; Lev. I-XXVIII.
- Temizsoy, İ.-V. Kara-N. Çetin, "2001 Yılı Külhöyük Kazı Çalışmaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı* (2002), ss. 5-11; Lev. I-XVII.
- Temizsoy, İ.-S. Lumsden, "Gâvurkalesi: The 1998 Season", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1998 Yıllığı* (1999), ss. 53-85.
- Ussishkin, D., "Hollows, "Cup-Marks", and Hittite Stone Monuments", *Anatolian Studies XXV* (1975), ss. 85-103.
- Ünal, A., *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, Ankara 1983.
- , *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul 2003.
- van den Hout, T.P.J., "Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and hegur Reconsidered", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G.*

Güterbock, ed. Yener, K.A.-H.A. Hoffner (2002), Indiana, ss. 73-91.

von der Osten, H.H., *Discoveries in Anatolia 1930-31*, Chicago 1933.

von der Osten, H.H., *Gâvurkale Kılavuzu*, İstanbul 1937.

Woudhuizen, F.C., *Luwian Hieroglyphic Monumental Rock and Stone Inscriptions from the Hittite Empire Period*, Innsbruck 2004.

Lev. Ia - Gâvurkale'nin Güneybatıdan Görünümü.

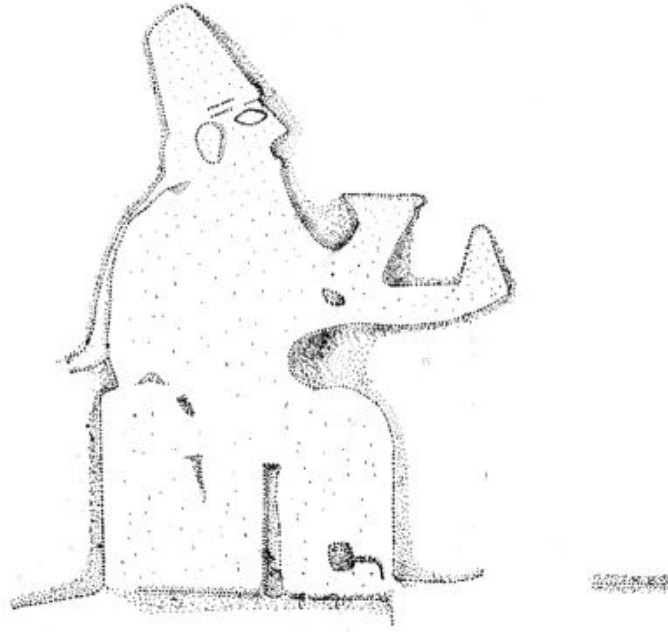

Lev. Ib - Gâvurkale Kaya Kabartmaları.

Ali Özcan

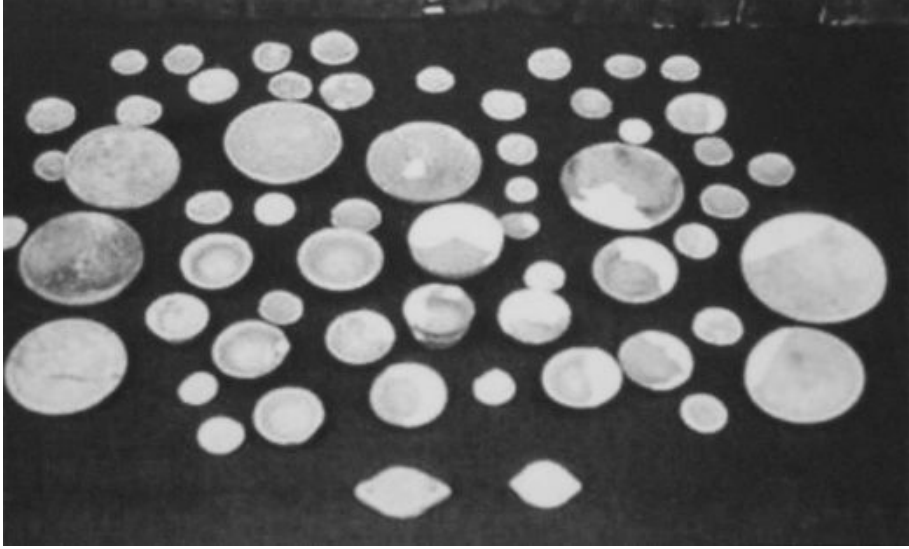

Lev. IIa - Oturan Tanrı/Tanrıça Tasviri.

Lev. IIb - Oturan Tanrı/Tanrıça Tasviri'nin Çizimi.

Lev. IIIa - Süel, A.-M. Süel, a.g.m., s. 106, Res. 9.

Lev. IIIb - Fraktin Kaya Kabartması, Sağ Blok. Ehringhaus, *a.g.e.*, s. 63, Abb. 115.

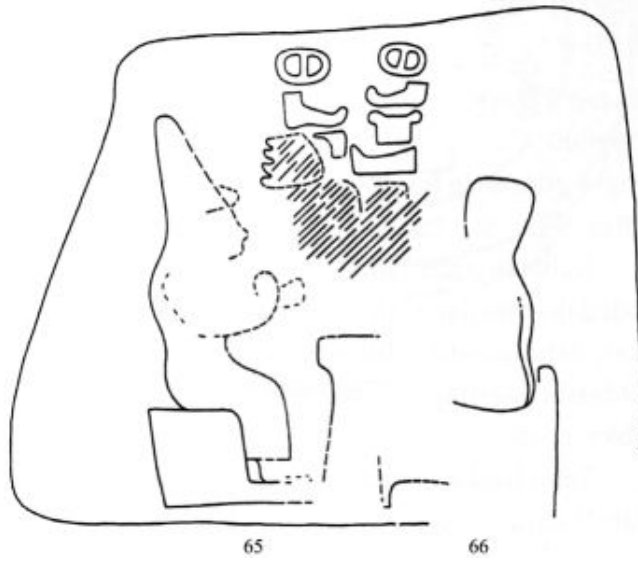
Ali Özcan

Lev. IVa - Alacahöyük Ortostatı. Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

Lev. IVb - Alacahöyük Ortostatı. Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

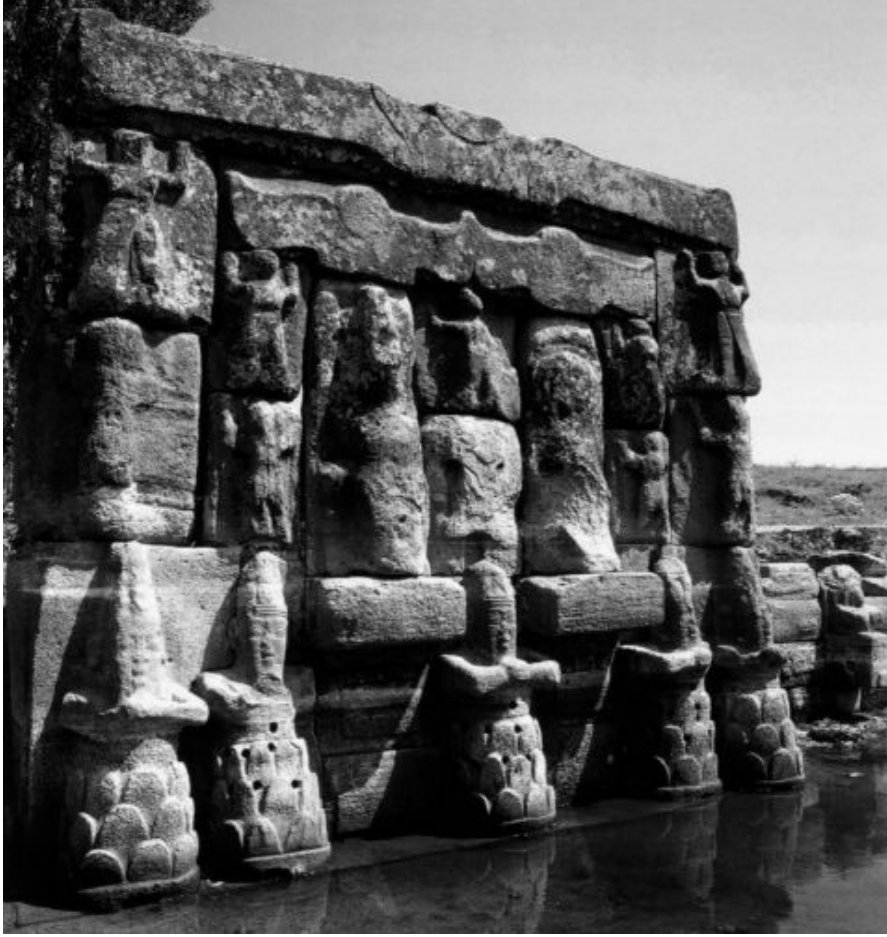

Lev. Va - Yazılıkaya, 65 ve 66 No.'lu Figürler. Bittel ve diğ., *a.g.e.*, TAFEL 61.

Ali Özcan

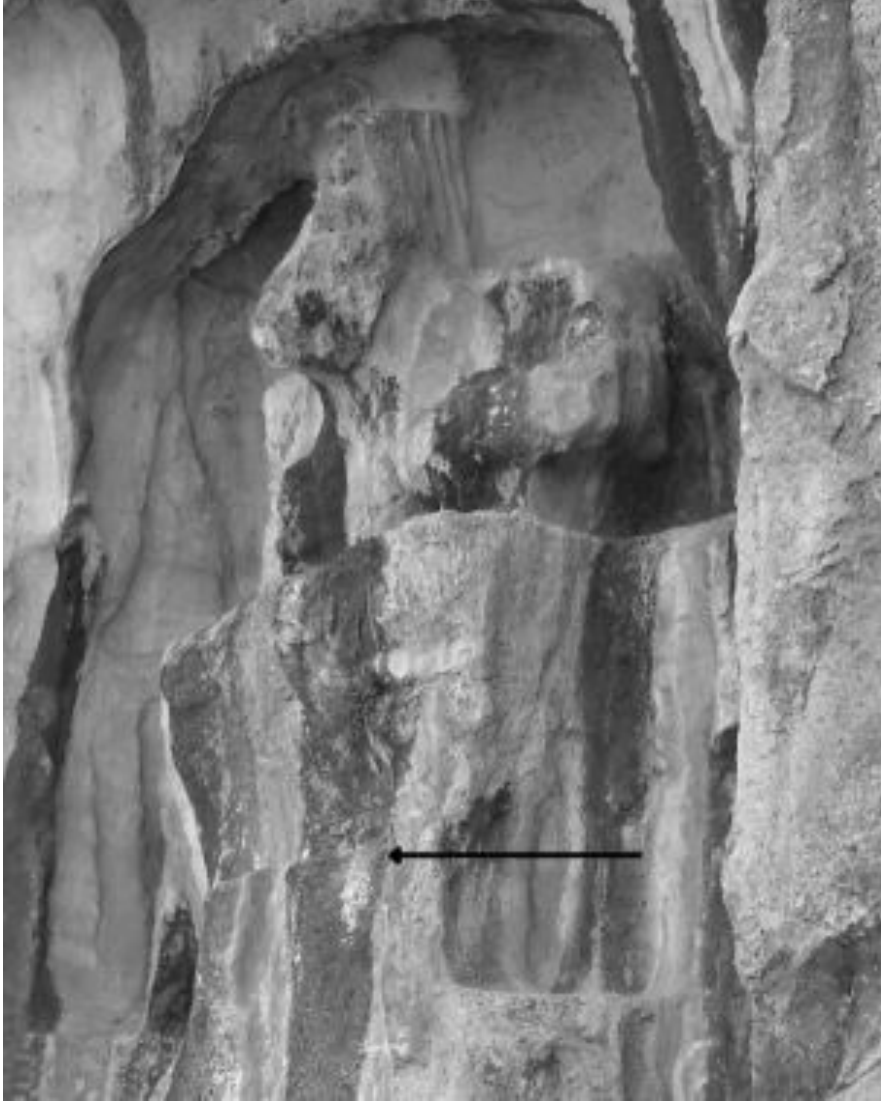

Lev. Vb - Yağrı Steli. Bittel, *Die Hethiter*, s. 201, Res. 230.

Lev. VIa - Eflatunpınar. Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 41, Res. 34.

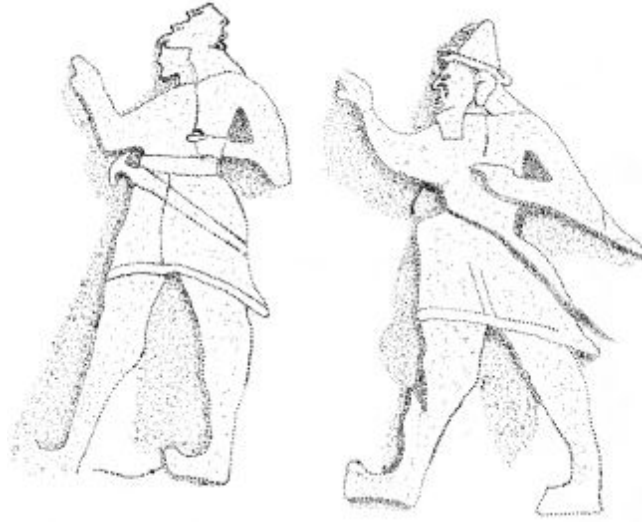
Ali Özcan

Lev. VIb - Sipylos-Akpınar.

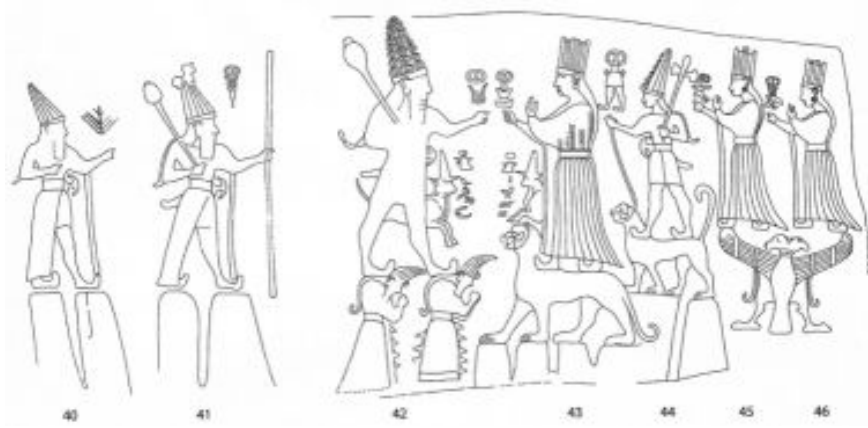

Lev. VIIa - Yürüyen Tanrı Tasvirleri.

Lev. VIIb - Yürüyen Tanrı Tasvirleri'nin Çizimi.

Ali Özcan

Lev. VIIIa - Yazılıkaya, A Galerisi, Ana Sahne. Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar*, s. 38, Res. 28; s. 40, Res. 31; s. 42, Res. 36.

Lev. VIIIb - Yazılıkaya, A Galerisi, IV. Tuthaliya'nın İsim Kartuşu.

Lev. IXa - Fildişinden Mamul Dağ Tanrısı. Bittel, *Die Hethiter*, s. 213, Abb. 248.
Lev. IXb - Şarkışla Tören Baltası. Bittel, *Die Hethiter*, s. 298, Abb. 341.

Ali Özcan

Lev. IXc - Güneş Kursu Altında Üçlü Tanrı Kombinasyonu. Özgüç, "Erlesene Werke der Kleinkunst...", s. 243, Abb. 1.

Lev. Xa - Fasillar Anıtı. Bittel, *Die Hethiter*, s. 228; Abb. 264.

Ali Özcan

Lev. Xb - Yürüyen Tasvirlerden, Sağda Yer Alan Figürden Detay.

Lev. XIa - Kabartmaların Sol Kesiminde Yer Alan Düzleştirilmiş Kaya Yüzeyi.

Lev. XIb - Gâvurkale'deki Oda Yapısı.

HELLENİSTİK DÖNEM ÖNCESİ BITHYNIA'DA HELLEN KOLONİLERİ VE BITHYNIALILAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER*

HALE GÜNEY**

Bu çalışma Hellenistik dönem öncesi Bithynia Bölgesi'nde yaşayan Bithynialılar ile Hellen kolonileri arasındaki ilişkileri inceler. Bithynialılar, bilinenlere göre Demir Çağı'ndan itibaren Bithynia bölgesinde yaşamaya başlamış ve varlıklarını uzun yüzyıllar sürdürerek yaşam tarzları ve gelenekleriyle bölgenin tarihsel gelişimini etkilemişlerdir.¹ Son yirmi yılda Karadeniz'de kurulan Hellen kolonileri ve bunların yerel unsurlarla olan ilişkileri özellikle kazılardan elde edilen arkeolojik verilerin de yardımıyla üzerinde çalışılan önemli konulardan biri olmuştur. Ancak Propontis'in doğusunda, yani kabaca Bithynia bölgesindeki erken dönem yerleşmeleri ve burada kurulan koloniler konusunda arkeolojik açıdan genel bir sessizlik hâkimdir. Dolayısıyla dönemin kaynaklarına bakıldığında antik yazılı kaynaklar arkeolojik verilere göre çoğunluktadır. Bu nedenle antik yazılı kaynaklar öncelikle bu çalışmada değerlendirilecek ve arkeolojik verilere bölgede tespit edilebildiği kadarıyla değinilecektir. Çalışmanın böylelikle bir amacı da özellikle arkeolojik verilerin yetersizliği nedeniyle

* Bu makale, yazarın 2012 yılında İngiltere'deki Exeter Üniversitesi'nde tamamladığı "The Resources and Economy of Roman Nicomedia" başlıklı doktora tezinin ikinci bölümü olan "History of Settlers and Settlements in Bithynia from Archaic times to the Roman Empire" a dayanılarak hazırlanmış ve gerek kaynak gerekse içerik revizyonu yapılarak zenginleştirilmiştir. Hale Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia from Archaic times to the Roman Empire", *The Resources and Economy of Roman Nicomedia, Exeter Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Exeter 2012, ss. 65-104.

** Yrd. Doç. Dr., İpek Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, hguney@ipek.edu.tr

¹ Stanley Mayer Burstein, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, Classical Studies 14, Berkeley 1976, s. 9. Ömer Çapar, "Ege Göçleri ve Sonrası Batı Anadolu", *I. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu*, 24-27 Nisan 1984, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir 1987, ss. 13-34.

Bithynia'daki erken dönem yerleşim yerleri ve yerleşimciler kadar, Hellen kolonizasyonu ile bölgede birlikte yaşamaya başlayan Bithynialılar ve koloniler arasındaki ilişkiler konusundaki bilgilerimizin eksikliğine dikkat çekmektir. Çalışma iki ana kısma ayrılır. İlk bölüm Hellen kolonizasyonu öncesinde Bithynialılar'ın etnik kökenleri ve egemenlik alanları konusunda bilgi vererek konuya bir giriş yapar. İkinci kısım ise Bithynia'da kurulan Hellen kolonileri ve kolonilerin Bithynialılar ile olan ilişkilerinin nasıl şekillendiğini inceler. Çalışmanın bu ikinci kısmını makaleye ilişkin genel bir sonuç izler.

I. Bithynialılar'ın Kökenleri ve Egemenlik Alanları

Bithynia'dan coğrafi bir terim olarak bahseden bilinen ilk antik yazarlar Herodotos ve Pseudo-Skylaks'dır. Hem Herodotos hem de Pseudo-Skylaks bölgeden 'Bithynia', 'Asya Thrakiası' ve 'Thrakia Bithyniası' olarak bahseder.² Appianos, Bithynia'daki halkların kendilerini önceleri Bebrykler olarak tanımladıklarını ve Thrak kökenli bu halkların Bithynia'ya yerleştikten sonra kendilerini Bithynler olarak adlandırdıklarını yazar.³ Strabon Homeros zamanında Bithynler'in bölgeye tam olarak yerleşemediklerini ya da Phrygia ve Mysia halkları içerisinde varlıklarını sürdürdüklerini ileri sürer.⁴ Dolayısıyla, bölgeye ilk Phrygialılar ve sonrasında Mysialılar yerleşir. Böylece Bithynialılar, Phrygialılar ve Mysialılar tarafından yerleşilmiş bir bölgeye gelir.⁵

Antik yazarlar Hellenistik dönem öncesi Bithynler'in egemenlik alanları konusunda önemli bilgiler sunar. Buna göre, Bithynler kabileler halinde özellikle İzmit Körfezi'nin kuzeyinde Karadeniz'e ve Sakarya Neh-

² Herodotos, *Historia, the Histories*, çev. A.D. Godley, Loeb, Cambridge-Mass., Londra 1920-1957, VII 75; Pseudo-Skylaks, *Periplus, Geographi Graeci Minores*, çev. C. W. L. Müller, Hildesheim 1990, 92.

³ Appianos, *Rhomaika, Appian's Roman History*, çev. H. White, Londra, New York 1912-3, II 12, 1. Bebrykialılar için ayrıca bk. Strabon, *Geographika, Geography of Strabo*, çev. H. L. Jones, Loeb, Londra, New York 1917-1949, VII 3, 2; XIII 1, 8. Ammianus Marcellinus, *The Res Gestae, the Roman History*, çev. J.C. Rolfe, Londra, New York 1935-9, XXII 8-14.

⁴ Strabon, *a.g.e.*, XII 4, 1, 5-8.

⁵ Strabon, *a.g.e.*, XII 3, 3.

ri'ne doğru genişleyen bir alanda yaşamışlardır.⁶ Bithynler'in egemenlik alanı batıda Kalkhedon, doğuda Herakleia Pontike, kuzeyde Karadeniz ve son olarak güneyde İzmit Körfezi ile sınırlıdır.⁷ Hypios Nehri (Melen Çayı) Bithynler ve Mariandynler arasında sınırdı (bk. Harita).⁸ Böylece Hypios Nehri Bithynler'in doğu sınırını oluşturuyordu. Dolayısıyla, Bithynia bölgesi bugün Bolu, İznik, Bilecik ve Sakarya'yı içine alacak şekilde kabaca Kocaeli Yarımadası'na tekabül eder.

Herodotos, Pseudo-Skylaks ve Ksenophon gibi pek çok antik yazar Bithynler'in Thrak kökenli olduklarından bahseder. Herodotos bölgenin adını "Bithynia Thrakiası" olarak verir⁹, ve Pseudo-Skylaks *Periplus* adlı eserinde Bithynia'dan "Bithynialılar'ın Thrakiası", bölge sakinlerinden de "Thrakialı Bithynialılar" olarak söz etmektedir.¹⁰ Ksenophon'da ise Bithynler, "Bithynialı Thraklar" olarak geçer.¹¹

Thrakia'dan Bithynia'ya böyle bir göçün varlığına ilişkin arkeolojik bulgular İstanbul çevresinde 2009 ve 2012 yıllarında gerçekleştirilen İstanbul Tarih Öncesi Yüzey Araştırmaları kapsamında tespit edilmiştir.¹² Kocaeli'nde Thrakialılar ve Bithynler arasındaki bir takım benzerliklere işaret eden arkeolojik veriler de mevcuttur. Bu bağlamda bahsedilecek ilk arkeolojik veri Thrakia kubbeli mezarlarının Kutluca'da (İzmit'in 23 km kuzeybatısı) bulunan mezarla olan benzerliğidir. Bu mezarda tarihlenmeyi yapacak bir malzeme ele geçmemiştir. Ancak A. M. Mansel bu mezarla

⁶ Pseudo-Skylaks, a.g.e., 91-92. Ksenophon, *Hellenika; Anabasis; Symposium; Apology*, çev. C. L. Brownson-O. J. Todd, Loeb, Londra, New York 1918-1922, *Anabasis* VI 4, 2. Arrianos, *Anabasis Alexandri, The Campaigns of Alexander*, çev. P. A. Brunt, Loeb, Londra, Cambridge-Mass. 1976, I 29, 5. Louis Robert, *A travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris 1980, s. 11; Henry-Louis Fernoux, "Guerres, cites et mondes indigenes du Pont-Euxin et de la Propontide aux Ve et IVe siècles av. J.-C.", *Pallas* 51 (1999), s. 187.

⁷ Strabon, a.g.e., XII 3, 2; 4, 3-5.

⁸ Pseudo-Skylaks, a.g.e., 91.

⁹ Herodotos, a.g.e., VII 75.

¹⁰ Pseudo-Skylaks, a.g.e., 92.

¹¹ Ksenophon, *Hellenika* I 3, 1.

¹² Şengül Aydıngün-Haluk Aydıngün, "Erken Demirçağ'da "İstanbul Boğazi" Üzerinden Trak/Frig Kavimlerinin Anadolu'ya Geçişline Ait İlk Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat* 142 (2013), ss. 65-78.

Thrakia kubbe mezarları arasındaki mimari benzerlikleri inceler ve Kutluca'daki mezarın M.Ö. IV. yüzyıla ait olduğunu ileri sürer.¹³ İzmit'te bulunan başka kubbe mezarlar da mevcuttur. Mesela M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen İzmit Kanlıbağ Tümülüsü, 1971 yılında İzmit'te keşfedilir.¹⁴ İzmit Nekropolisinde yapılan kurtarma kazılarında ele geçen mezarlar da Thrak mezar mimarisiyle pek çok benzerlikler taşır. Kefken'de Yayla Pınar Tümülüsü, İzmit Akyazı Tümülüsü¹⁵ ve Adapazarı Tersiyeye Köyü sınırlarındaki Tersiyeye Tümülüsü ve son olarak Aytepe Tümülüsü, Hellenistik döneme aittir. Bütün bu tümülüsler Thrak mezarlarıyla mimari benzerlikler taşımaktadır.¹⁶ Ayrıca bugün Adapazarı'nın Adliye Köyü'nde, antik Tarsos'ta bulunan bir stel (Tersiyeye Tümülüsü'ne yaklaşık 25 km) Mokazis adında Bithynialı zengin bir aristokrata aittir.¹⁷ M.Ö. II. yüzyılın birinci yarısına tarihlenen steldeki yazıttan, sadece Mokazis'in değil, karısı ve çocuklarının da açıkça Thrak isimlerine sahip olduğu görülmüştür. Bithynia bölgesinde yapılan araştırmalarda sadece Hellenistik döneme değil, Roma dönemine de tarihlenen ve Thrak isimlerini taşıyan pek çok yazıt ele geçmiştir.¹⁸ T. Corsten'in epigrafik araştırmaları Thrak

¹³ Arif Müfit Mansel, "Gebze Yöresinde Kutluca Kubbeli Mezarı ve Onun Trakya Kubbeli Mezarları Arasında Aldığı Yer", *Bellefen* 37 (1973), s. 57.

¹⁴ Yıldız Meriçboyu – Sümer Atasoy, "İzmit Kanlıbağ Tümülüsü", *İstanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı* 15-16 (1969), ss. 67-90. Ayşe Çalık-Ross, *Ancient İzmit: Nicomedia*, İstanbul 2007, s. 105.

¹⁵ Nezhir Fıratlı, "Bithynia Araştırmalarına Birkaç İlave", *Bellefen* 17 (1953), ss. 15-25.

¹⁶ Nezhir Fıratlı "Adapazarı-Tersiyeye Köyü Tümülüsü", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 9 (1960), ss. 22-25.

¹⁷ Frank Rumscheid – Winfried Held, "Erinnerungen an Mokazis. Eine neugefundene Stockwerkstele aus dem bithynischen Tarsos", *Istanbuler Mitteilungen* 44 (1994), ss. 92-93; Wolfgang Blümel – Reinhold Merkelbach, Grabepigramm auf Mokazis, *Epigraphica Anatolica* 25 (1995), 67-69; Reinhold Merkelbach – Josef Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten II*, Münih – Leipzig 2001, ss. 213-214.

¹⁸ Bölgede tespit edilen Thrak isimlerini içeren yazıtlar için bk. Thomas Corsten, "Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia", Elaine Matthews (ed.), *Old and New Worlds in Greek Onomastics*, Oxford 2007, s. 128. Sencer Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)/İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu II*, 3. Testimonia, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. Bonn 1987. A.g.y. "Neue Inschriften von der bithynischen Halbinsel", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 18 (1975), ss. 27-48. Sema Polat-Öğüt – Sencer Şahin, "Katalog der bithynischen Inschriften im Archäologischen Museum von İstanbul", *Epigraphica Anatolia* 5 (1985), ss. 97-124. A.g.y. "Katalog der bithynischen Inschriften im Archäologischen Museum von İstanbul", *Epigraphica*

isimlerinin özellikle Nikomedia, Nikaia, Prusias ad Hypion ve Prusa'da yoğunlaştığını ve M.Ö. II. yüzyıl ve sonrasına ait olduklarını göstermektedir.¹⁹

Son olarak, Artemis Bendis, Tanrıça Artemis'in Thrakia'daki tapımı, Bithynia Kralı I. Nikomedes'in sikkeleri üzerinde (M.Ö. c. 280–250) görülmektedir.²⁰ Bu, Bithynialılar'ın Thrak kökenine ilişkin bir gösterge olmalıdır. Bu tip, yeni kurulan Bithynia Krallığı'na özgüdür. Belki de Artemis Bendis tipi, kardeşini yenip ikinci Bithynia kralı olarak tahta oturan I. Nikomedes tarafından, Bithynia halkları üzerinde birleştirici ve bütünleştirici bir etki yaratmak için propaganda aracı olarak özellikle seçilmiştir.²¹ Ayrıca kuzeybatı Bithynia'da Roma İmparatorluk dönemine tarihlenen ve Talaris tarafından (Thrak ismi) Artemis Bendis'e yapılan bir sunu, söz konusu kültün Roma döneminde de bir şekilde devam ettiğinin bir göstergesi olmalıdır.²²

Anatolia 8 (1986), ss. 109-128. Ayrıca Sakarya and Bilecik illerinde 2010 ve 2012 yıllarında Hüseyin Sami Öztürk, ve 2012 yılında Filiz Dönmez-Öztürk tarafından Bolu'da (Göynük ve Mudurnu) yürütülen yüzey araştırmaları özellikle bölgeden yeni yazıtları bilim dünyasına kazandırması açısından önemlidir. Bk. Hüseyin Sami Öztürk, "Nikaia'dan (Bithynia) Yeni Yazıtlar I (New Inscriptions from Nicaea [BITHYNIA] I)", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 137 (2011), ss. 147-154. Hüseyin Sami Öztürk – Selen Kılınç Aslan, "Nikaia'dan Yeni Yazıtlar II", *Gephyra* 9 (2012), 101-110. Hüseyin Sami Öztürk – Ceren Plevneli "Nikaia'dan Yeni Yazıtlar III", *Mediterranean Journal of Humanities* II/2, (2012) ss. 189-203. Filiz Dönmez-Öztürk, "Göynük ve Mudurnu'dan Yeni Yazıtlar I", *Mediterranean Journal of Humanities* 2 (2012), ss. 67-78.

¹⁹ Corsten, "Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia", ss. 121-135. Ayrıca Kuzeybatı Küçük Asya'yı kapsayan onomastik çalışması için bk. Pınar Özlem Aytaçlar, "Onomastic Survey of the Indigenous Population of Northwestern Asia Minor" Richard Catling – Fabienne Marchand (eds.) *Onomastologos: studies in Greek personal names presented to Elaine Matthews*, Oxford 2010, ss. 506-529.

²⁰ RG= *Recueil general des monnaies grecques d'Asie Mineure*, William Henry Waddington – Ernest Babelon – Théodore Reinach, cilt. 1, Paris 1908, s. 218, Nr. 1-2, 4. Arnold Hugh Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s. 151; Murat Arslan, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, İstanbul 2007, ss. 56; 60-68.

²¹ Hale Güneç, "Nikomedia (İzmit)'da Sikke Basımı ve Kentin Roma Dönemi Kent Sikkeleri", (Türkçe-İngilizce), *Marmara Araştırmaları Sempozyum Kitabı*, İstanbul 2008, ss. 43, dn. 16.

²² SEG= *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leiden 1923-, LII, nr. 1221. Yine Roma dönemine tarihli olup Thrak ismi taşıyan bir Nikomedialı tarafından Thrak tanrılarına yapılan bir sunu da tespit edilmiştir. TAM= *Tituli Asiae Minoris: Collecti et Editi IV*, Friedrich Karl Dörner, Apud Academiam Scientiarum Austriacam Vindobonae 1978, Nr. 84, 60.

M.Ö. 400'de Herakleia'dan birliğiyle Kalpe'ye gelen Ksenophon burada pek çok köy yerleşimi olduğunu kaydeder.²³ Bölgede Roma hâkimiyeti başladığında durumun çok değişmediği görülmektedir. Thrak ismi taşıyan pek çok köy yerleşimi Nikomedia'nın egemenlik alanında tespit edilmiştir. Antik kentin kuzeyinde kırk bir köy ve *phyle* adını taşıyan yedi yerleşim yeri bilinmektedir.²⁴ Pentephyle/Triknaita, *phyle* Petrozetoï, Baradendromia (yerleşimcileri *phylitai* olarak adlandırılmış) ve Lakkenoi, *phyle* yapılanmasını gösteren yerleşimlerdir.²⁵ Nikomedia'da bazı köyler Roma döneminde *synoikismos* yoluyla yeniden yapılandırılır. Mesela Trikomia üç köyün birleşmesiyle oluşmuş bir yerleşim yeridir. Bir başka *synoikismos* örneği ise *kome tes pentepyles*, yani beş kabilenin birleşmesiyle oluşmuş bir köydür.²⁶ Roma döneminde köylerin yeniden yapılandırılmasında Bithynialılar'ın *phyle* yani kabile yapılanmasını hala koruduğu görülmektedir. Thrakia kubbe mezarlarına benzerliğinden bahsettiğimiz Kutluca mezarı mevki olarak²⁷, Nerola köyü (Karakadılar) ve *phyle* Petrozetoï'a oldukça yakındır. Bu da bölgedeki Thrak kökenli Bithynialı varlığını destekler.²⁸ Görülüyor ki, Ksenophon tarafından gözlemlenen köy yerleşimleri Hellenistik dönemde de yine *phyle* yerleşimleri olarak varlığını sürdürmüştür. Roma Devleti, Bithynia'yı topraklarına kattığında ise bu kabile yerleşimlerini birleştirip genişleterek daha bütünleşmiş bir biçim kazandırmıştır.²⁹

²³ Ksenophon, *Anabasis* VI 5, 7-8, Kalpe için ayrıca bk. Strabon, *a.g.e.*, XII 3, 7; Apollonios Rhodios, *Argonautika, the Argonautica*, çev. R.C. Seaton, Loeb, Londra, New York 1921, II 659; Plinius (Yaşlı), *Naturalis Historia, Natural History*, çev. H. Rackham, Londra 1938, VI 1, 4.

²⁴ TAM *a.g.e.*, Nr. 99-100; Richard Talbert, *The Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton 2000, ss. 786-791.

²⁵ Friedrich Karl Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, Istanbul Forschungen 14, Berlin 1941, ss. 41-43; Mustafa Adak – Konrad Stauner, “Zur Stellung von Armeceangehörigen in ihren Heimatstädten: Der Fall M. Aur. Antoninus Aus Prusias ad Hypium”, *Gephyra* 3 (2007), s. 156; Ursula Kunnert, *Bürger unter sich. Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*, Basel 2012, ss. 73-92.

²⁶ Stephen Mitchell, *Anatolia, Land, Men, and Gods in Asia Minor I-II*, Oxford 1993, s. 185.

²⁷ Mansel, *a.g.e.*, s. 57.

²⁸ Bk. Talbert, *a.g.e.*, Harita 52.

²⁹ Güney, “History of Settlers and Settlements in Bithynia”, s. 83.

II. Bithynia'da Hellen Kolonizasyonu ve Hellen Kolonileri ile Bithynialılar Arasındaki İlişkiler

Bithynialılar, bölgelerini M.Ö. VIII. yüzyılda başlayan Hellen Kolonizasyon hareketi sonucu yeni yerleşimcilerle paylaşmak durumunda kalır. Hellen kolonizasyonu M.Ö. IX. yüzyılın başlarında başlar. Tsetskhladze tarafından hazırlanan liste Karadeniz'e yönelik Hellen ilgisinin M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında başladığını ortaya koymaktadır.³⁰ Bithynia bölgesinin Miletos ve Megara tarafından kolonize edildiği görülmektedir.³¹ Astakos³², Kallipolis³³, Kios³⁴, Myrleia (Brylleion)³⁵ ve Thynias³⁶ Hellen Kolonizasyonu boyunca M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda, Bithynialılar'ın genel olarak yetiştiği bölgede, Miletos ve Megara tarafından kurulduğu bilinen kolonilerdir.

Nüfus artışı, yiyecek sıkıntısı, toprak azlığı ve hammadde arayışı genel olarak Hellen Kolonizasyonu'nun temel nedenleri olarak sıralanır.³⁷

³⁰ Gocha R. Tsetskhladze, "Introduction: Revisiting Ancient Greek Colonization", Gocha R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonization, An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Leiden, Boston 2006, ss. lxxvii-lxxiii.

³¹ Tsetskhladze, "Introduction", Tablo 6. Megara'nın Marmara'da kurduğu koloniler için bk. Murat Arslan, *İstanbul'un Antikçağ Tarihi*, İstanbul 2010, ss. 15-17.

³² Memnon, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, cilt. III, çev. K. Müller, Frankfurt am Main 1975, XII, XX. Lampsakos'lu Kharon, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, çev. F. Jacoby, Leiden, Berlin 1926-1958, VI. Strabon, a.g.e., XII 4, 2. Ayrıca bk. Uwe Heinemann, *Stadtgeschichte im Hellenismus: die lokalhistoriographischen Vorgänger und Vorlagen Memnon's von Herakleia*, Münih 2010, ss. 223-228. Johann Sölch, "Bithynische Staedte im Altertum", *Klio* 19 (1925), ss. 140-188.

³³ Alexandru Avram, "The Propontic Coast of Asia Minor", Mogens Herman Hansen – Thomas Heine Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, ss. 981-982.

³⁴ A.g.y., ss. 981-982.

³⁵ Avram, a.g.e., s. 989.

³⁶ Apollonios Rhodios, a.g.e., II 341, 684, 720, 752. Strabon, a.g.e., XII 3, 4. Pausanias, *Perihegesis tes Hellados, Description of Greece, Guide to Greece*, çev. P. Levi. Harmondsworth 1971, V 26, 7. Friedrich Karl Dörner - Wolfram Hoepfner, "Das Eiland Thynias-Apollonia", *Istanbul Mitteilungen* 39 (1989), ss. 103-104. Apollonios Rhodios karadeniz kıyısındaki bu adada Apollo'ya ait bir tapınak ve altar olduğunu yazar. Bu da buradaki Hellen varlığının bir kanıtıdır. Apollonios Rhodios, a.g.e., II 669.

³⁷ Gocha R. Tsetskhladze, "Greek Penetration of the Black Sea", Gocha R. Tsetskhladze – Franco de Angelis (eds.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to*

Bithynia Bölgesi'nin kolonizasyon alanı olarak seçilmesindeki nedenler konusunda özellikle Ksenophon M.Ö. 400 yıllarında Kalpe'de yaptığı gözlemler son derece önemlidir. Ksenophon, Kalpe ve çevresinin 1000 kişinin yerleşip yaşayabileceği kadar büyük olduğunu yazar.³⁸ Çünkü Kalpe, su kaynaklarının bulunduğu, her türlü tahılı, baklagili ve özellikle incir ve tatlı bir şarabının yapıldığı üzümün yetişmesinin yanı sıra gemi yapımı için elverişli ahşapın elde edildiği, çok farklı ağaç türünün varolduğu verimli bir yerdir.³⁹ Diğer taraftan, Marmara Denizi (antik Propontis) zengin balık kaynaklarına sahip bir denizdi (özellikle ton balığı).⁴⁰ Yine, Astakos kenti ismini İzmit Körfezi'nin sığ kesimlerde bolca bulunan ıstakozdan almış olmalıdır. Zira ıstakoz betimi kentin günümüze ulaşan sikkelerinde de tasvir edilmiştir.⁴¹ Bu bölge ayrıca Asya'dan Avrupa'ya Akdeniz'den Karadeniz'e uzanan ticaret yolları üzerinde bir geçiş

Sir John Boardman, Oxford 1994, ss. 114-115. Alan Greaves, "Milesians on the Black Sea: Trade, Settlements and Religion", Vincent Gabrielsen – John Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, s. 19. John Boardman, "Aspects of "Colonization", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 322 (2001), ss. 33-42. Walter Scheidel, "The Greek Demographic Expansion: Models and Comparisons", *The Journal of Hellenic Studies* 123 (2003), ss. 120-140. Sergej Ju Saprykin, *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination. VI to I Centuries B.C.*, Amsterdam 1997, ss. 22-23.

³⁸ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 3-6, çev. T. Gökçöl: "Kalpe limanı deniz yoluyla bu şehirlerin öbürüne gidilirken Byzantion ile Heracleia arasında yarı yoldadır. Yüksek bir burun denize doğru uzanır; denizde uzanan kısım en alçak kısmının yüksekliği yirmi kulaçtan aşağı olmayan sarp bir kayadır. Bu burnu karaya bağlayan kıstağın uzunluğu yaklaşık olarak dört yüz ayaktır; kıstağın iç kısmı on bin kişiyi barındırmaya yeterlidir. Kayanın eteğinde kumsalı batıya bakan liman yer alır. Asıl kıyıda, yüksek burnun altında büyük bir tatlı su pınarı vardır. Deniz kıyısında her türden birçok ağaç, özellikle de gemi yapımına elverişli ağaçlar vardır. Dağ, toprakların iç kısmında yirmi stadion kadar uzanır; burası taşsız bir topraktır. Yirmi stadion'dan uzun olan deniz kıyısı, her türden büyük ağaçlarla örtülüdür. Ülkenin geri kalan kısmı güzel ve geniş bir çok kalabalık köy vardır; çünkü toprak arpa, buğday, her çeşit sebze, darı, susam, yeterince incir, hoş bir şarap çekilen birçok üzüm ve zeytin ağacı dışında her tür bitki üretir."

³⁹ Benzer gözlemler Ksenophon tarafından iki kez ifade edilmiştir. Ayrıca bk. Ksenophon, *Anabasis* VI 6, 1-4.

⁴⁰ Andrej Opait, "A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae", Vincent Gabrielsen – John Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, s. 104.

⁴¹ *RG a.g.e.*, s. 266; Barclay Vincent Head, *Catalogue of Greek Coins, Corinth, Colonies of Corinth etc*, Londra 1889, s. lxii.

yeridir.⁴² Bu özellikler bölgede koloni kurulmasında etkili olmuş olmalıdır. Ksenophon'un aktardıkları V. yüzyılın sonlarına yani kolonizasyondan iki-üçyüz yıl sonrasına ait olmasına rağmen, Kalpe ve çevresinin bitki örtüsü ve verimliliği tarih boyunca kaynaklara yansımıştır.⁴³

Ksenophon ayrıca Kalpe ve çevresinde her türlü ürünün yetişmesine rağmen sadece zeytinin bulunmamasını iki farklı pasajda yineler.⁴⁴ Bu muhtemelen Kalpe'nin bulunduğu Kandıra Bölgesi ikliminin zeytin yetiştirmek için uygun olmaması ile ilgilidir. Çünkü burada görülen iklim, İzmit Körfezi'nde görülen Akdeniz iklimine kıyasla daha yağışlı ve soğuktur. Dahası, gözlemlendiği kadarıyla tarih boyunca Kandıra'yı ziyaret eden hiçbir seyyah burada zeytinin yetiştiğinden bahsetmez.⁴⁵ Ayrıca günümüzde de Karadeniz'e bakan bu bölgede zeytin yetişmemektedir.⁴⁶ Bilindiği gibi şarap ve zeytinyağı Hellen beslenme kültürünün vazgeçilmez unsurlarındadır. S. Mitchell bu bölgede zeytinin yetiştirilmemesinin

⁴² Vincent Gabrielsen, "Trade and Tribute: Byzantium and the Black Sea Straits", Vincent Gabrielsen – John Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, s. 287.

⁴³ Kocaeli Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Kocaeli İl Çevre Durum Raporu 2006, bitki örtüsü s. 173, bitki türlerinin dağılımı s. 232. Şurada: http://www.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/kocaeliicd2006.pdf, Erişim Tarihi: 07/03/2012. 1829 yılında Osmanlı ordusunda görev alan Baron Felix de Beaujour Kalpe limanının stratejik öneminden bahseder ve bu mevkiin verimliliğine vurgu yapar. Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008, s. 152. 1893 yılında bu bölgeyi gezen Vital Cuinet, Kalpe ve civarının başlıca doğal kaynağı olarak ahşap ürünlerini sayar. Cuinet mevcut ormanların genişliği konusunda hiç bir kesin veri olmadığını hatta Kandıra'daki ormanları keşfetmek için yol bile bulunmadığından bahseder. Vital Cuinet, "Vilayet de Constantinople et Mutessarriflik d'İsmid", *La Turquie d'Asie. Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et raisonnee de chaque province de l'Asie Mineure*, cilt. IV, Paris 1895, s. 385. XIX. yüzyılın başlarında Kerpe'yi ziyaret eden Galt, Kerpe'de (Kalpe) pek çok köy ve geniş ve verimli ekili alanlar bulunduğunu yazar. Ulugün a.g.e., ss. 111-112. Galt'ın gözlemleri Ksenophon'un M.Ö. 400'de kaydettikleriyle benzerlik gösterir. Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 1-6.

⁴⁴ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 4-6 and VI 6, 1-2.

⁴⁵ İzmit'i ziyaret eden seyyahlar için bk. Ulugün, a.g.e.

⁴⁶ Kocaeli Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Kocaeli İl Çevre Durum Raporu 2006, s. 274. Şurada: http://www.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/kocaeliicd2006.pdf, Erişim Tarihi: 07/03/2012.

bölgedeki Hellen kültürünün yokluğuyla ilintili olabileceğini ileri sürer.⁴⁷ Gerçekten de Kalpe, yerel halk olan Bithynialılar ile çevrilmiş bir bölgedeydi. Ancak yine de burada zeytinin yetiştirilmemesi, kültürel bir farklılıkla ilgili olabileceği gibi iklim şartlarıyla da ilgili olmalıdır.⁴⁸

Yukarıda bahsedilen, Bithynia'da kurulan bu kolonilerde genel olarak kolonizasyon öncesi yerel bir halka ya da Bithynler'e ait arkeolojik bir iz rastlanmamıştır.⁴⁹ Ancak Astakos ve Myrleia'daki durum konusunda az da olsa ipuçları mevcuttur. M.S. II. yüzyıl yazarı Polyainos Astakos kenti egemenlik alanındaki (*khora*) bataklık bir alanda Thrakialılar'ın (Thrakes) yaşadığından bahseder.⁵⁰ Bu ifade kaynağın İngilizce çevirisinde atlanmış görünmektedir. Ancak orijinal Eski Yunanca metinde "Khora'daki Thrakialılar" (*Thrakes...ek tes khoras*) ifadesi bulunmaktadır.⁵¹ H. Berve bu dönemde Astakos'un Bithynialılar'ın kontrolünde olduğunu yazarken, G. Busolt ve H. Swoboda, *khora* kırsal alanı ifade ettiği için bahsedilen topluluğun muhtemelen Bithynialı köleler olabileceğini ileri sürer.⁵²

Ayrıca Kocaeli Müzesi başkanlığında 2010 ve 2011 yıllarında Astakos'ta gerçekleştirilen sondaj kazılarında Demir Devri'nden Hellenistik Devir sonuna kadar geniş bir döneme tarihlenen bulgular saptanmıştır.⁵³ Özellikle höyükte Demir Çağı'na tarihli el yapımı siyah hamurlu bir kap parçasının bulunması çarpıcıdır. Bu, Astakos'un Hellen kolonizasyonu öncesi yerleşim gördüğüne işaret eder. Ayrıca kazılar sırasında M.Ö. VI. yüzyıla ait, Atina üretimi ve Siyah Figür Tekniği'nde yapılmış kaplara ait parçalar, Klasik Devir'e ait (M.Ö. V.-IV. yüzyıllar)

⁴⁷ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 4-6; Stephen Mitchell, "Olive cultivation in the economy of Roman Asia Minor", Stephen Mitchell – Constantina Katsari (eds.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea 2005, ss. 83-93.

⁴⁸ Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia", s. 83 dn. 401.

⁴⁹ Tsetsckhladze, "Introduction", s. lxxviii. Avram, *a.g.e.*, s. 977.

⁵⁰ Polyainos, *Strategemata, Stratagems*, çev., R. Shepherd, Londra 1793, II 30, 3.

⁵¹ *A.g.y.*, II 30, 3.

⁵² Burstein, *a.g.e.*, s. 130, dn. 64. Helmut Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, cilt. I-II, Münih 1967, I, s. 318. Georg Busolt-Heinrich Swoboda, *Griechische Staatskunde*, cilt. I, Münih 1920, s. 285, dn. 1.

⁵³ Zeynep Koçel Erdem, "Astakos Kazısı", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 34 (2012), ss. 23-25.

çok sayıda Siyah Firnisli Gruba ilişkin parçalar ve Kırmızı Figür Tekniği'nde yapılmış seramikler ele geçmiştir. Siyah Firnisli kaplar arasında kantharos, skyphos, balık tabakları ve kandiller çoğunluktadır.⁵⁴

Söz konusu sondaj kazısı dışında, Astakos'ta daha önceleri ele geçen Arkaik ve Klasik dönem seramiği⁵⁵ şu an Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.⁵⁶ Son olarak Thynias (Kefken) Adası'nda Arkaik ve Klasik dönemlere tarihlenen sur kalıntıları ve M.Ö. V.-IV. yüzyıllara ait Atina üretimi siyah figürlü kap parçaları bulunmuştur.⁵⁷ Attika siyah figürlü seramiği ilk defa M.Ö. 610-600 yıllarında Hellas'tan Batı Anadolu'ya ithal edilmiş ve bu ithalat M.Ö. V. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.⁵⁸ Kocaeli Müzesi'nde sergilenen Astakos'ta bulunan seramik parçaları *lekythoi*, *aryballos*, *kylix*, kandilleri ve pişmiş toprak figürinleri içerir ve müzede belirtildiği kadarıyla M.Ö. VI.-V. yüzyıllara tarihlenmiştir. Bu malzemenin çalışıldığı herhangi bir yayının olmaması tarihlendirilmesini ve değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Ne şekilde bulunduğu bilinmemesine karşın, bu malzeme grubu, Hellen seramiğinin Marmara ve Karadeniz kıyısına ihraç edildiğinin bir göstergesidir.⁵⁹

Yine, Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün Prof. Dr. Ayşe Çalık-Ross başkanlığında 2005 yılından bu yana yürüttüğü yüzey araştırmaları sırasında Astakos ve çevresinde ele geçen arkeolojik malzeme de yayımlanmayı beklemektedir.⁶⁰

⁵⁴ A.g.y., s. 24.

⁵⁵ Sencer Şahin, *Neufunde von Antiken Inschriften in Nikomedeia (İzmit) Und in der Umgebung der Stadt*, Münih 1974, s. 68; Louis ve Jean Robert, *Bulletin Épigrafiqque*, cilt. VIII, 1974, 1974-1977, Paris, Nr. 574; Avram, *a.g.e.*, s. 977. Başiskele'de bulunan M.Ö. 540-530 tarihli Arkaik Kouros başı için bk. Cevdet Bayburtluoğlu, "İzmit'te Bulunmuş Olan Arkaik Kuros Başı", *Bellelen* 3 (1967), ss. 331-334.

⁵⁶ Şahin, *Neufunde Von Antiken Inschriften in Nikomedeia (İzmit) Und in der Umgebung der Stadt*, s. 68; Robert, *Bulletin Épigrafiqque*, s. 574; Avram, *a.g.e.*, s. 977; Ulugün, *a.g.e.*, s. 18, dn. 15.5.

⁵⁷ Saprykin, *a.g.e.*, s. 30; Fıratlı, "Bithynia Araştırmalarına Birkaç İlave", s. 16. Fıratlı'ya göre kylix, kotyle ve kantharos gibi Atina üretimi siyah figürlü içki kapları M.Ö. IV. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenebilir.

⁵⁸ Yasemin Tuna Nörling, "Attika Siyah Figür Seramiği'nin Batı Anadolu'da Yayılımı", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993, ss. 437-445.

⁵⁹ Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia", s. 71.

⁶⁰ Çalık-Ross, *a.g.e.*, s. 112.

Diğer taraftan Corsten, Myrleia kentinin yerel dildeki şeklinin Brylleion olduğunu ve sonradan Myrleia'ya dönüştüğünü yazar.⁶¹ Böylece hem Corsten'in hem de Polyainos'un aktardıkları, bölgede Thrakialı ya da Hellen olmayan bir toplumun varlığına işaret eder.⁶² Elimizde herhangi bir arkeolojik veri bulunmamasına rağmen, Bithynialılar'ın önceleri Marmara'nın sahil şeridinde kendileri için uygun olan yerlere yerleştikleri, ancak Hellenler'in, bölgeye geldikten sonra, kendilerine karşı direnen Bithynialılar'ı ya öldürdüğü ya da köleleştirdiği öne sürülebilir. Böylece Hellen kolonileri, Bithynialılar'ı sahil şeridinden çekilerek iç kesimlere yerleşmeye zorlamış olmalıdır.⁶³ Çünkü Bithynia bölgesinin yerleşim yeri olarak elverişliliği göz önüne alındığında, Bithynia'da kurulan kolonilerin kuruldukları yerde, Hellenler gelmeden önce herhangi bir yerleşmenin bulunmadığı düşük bir ihtimaldir.⁶⁴

Kolonilerle yerliler arasındaki ilişkilere gelince, genel olarak bu ilişkiler yerlilerin kolonilerden etkilenmesi ve kolonilerin yerel adetleri benimsemesi ve uygulaması şeklinde iki yönlü bir süreci kapsar.⁶⁵ Hellen kolonizasyonunda genellikle erkekler rol aldığı için gittikleri yerlerde yerel kadınları eş olarak seçip evlenmek durumundaydılar. Yerliler ve koloniler arasındaki ekonomik ilişkiler ise genel anlamda hediyeleşme ve değiş-tokuşa dayanıyordu.⁶⁶ Pek çok koloni yerlilerin yerleştiği ya da onların yakınındaki bölgede kurulur. Bazı durumlarda bölgenin kabile liderleri Hellen kolonilerine yerleşmek ve ekip biçmek için toprak verir. Toprak alımı ya özel bir anlaşmaya ya da önde gelen kabilelerden birine yapılacak bir ödeme ile yani para karşılığında gerçekleşiyordu.⁶⁷ Yerliler ve

⁶¹ Thomas Corsten, *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 32, Bonn 1987, ss. 4-6.

⁶² Polyainos, *a.g.e.*, II 30, 3.

⁶³ Bu mesele için ayrıca bk. Thomas Corsten, "The Role and Status of the Indigenous Population in Bithynia", Tønnes Bekker Nielsen (ed.), *Rome and the Black Sea Region, Domination, Romanisation, Resistance*, Aarhus 2006, ss. 85-92.

⁶⁴ Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia", s. 73.

⁶⁵ Tsetskhladze, "Introduction", s. lii.

⁶⁶ Atinalılar ve Thrakialılar arasındaki hediyeleşme için bk. Lynette Mitchell, *Greeks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435-323 BC*, Cambridge 2002, ss. 134-145.

⁶⁷ Tsetskhladze, "Introduction", ss. xlvi; liii-liv.

koloniler arasındaki ilişkilerin ortak ilgi ve ihtiyaçlar çevresinde şekillendiği örnekler de bulunmaktadır. Yerel liderlerin Hellen sanatçıları davet etmelerine ilişkin örnekler Iberia yarımadasında ve Karadeniz’de rastlanan bir durumdur.⁶⁸ Bithynia’da kurulan Hellen kolonileri ile Bithynialılar arasında hediyeleşme ve değiş-tokuşun varlığına ilişkin herhangi bir veri olmadığı gibi bu iki unsur arasında yapılan evlilikler ya da egemenlik alanlarının belirlenmesine ilişkin bir anlaşma da bilinmemektedir.

Arrianos’tan öğrendiğimize göre, Astakos ismi bir kuruluş efsanesinde geçer.⁶⁹ Arrianos’a göre kentin kurucusu Astakos, Poseidon ve su perisi Olbia’nın oğluydu. Böylece efsanede Bithynialı yerel unsurlarla Hellen öğelerinin bir karışımı görülmektedir.⁷⁰ M.Ö. V. yüzyılın ilk yarısında darp edilen Astakos sikkelerinde muhtemelen peri Olbia’yı temsil eden bir kadın başı tasvir edilmiştir.⁷¹ Bithynia’da Olbia adını taşıyan başka bir kent olduğu ve bu kentin adının değiştirilerek Astakos yapıldığı bilinmektedir. Megara tarafından kurulduğu düşünülen Olbia hakkında fazla bir bilgimiz bulunmamasına karşın kentin önemli bir merkez olduğunu İzmit Körfezi yani Astakos Körfezi’nin aynı zamanda Olbia Körfezi olarak da isimlendirilmesinden anlıyoruz.⁷² Belki de sözkonusu efsane koloniler tarafından bölgede Hellen kültürünü yaymak ve yerel unsurlarla kaynaşmak için türetilmişti.

Diğer taraftan, Ksenophon, Pseudo-Skylaks, Memnon, Arrianos ve Diodoros gibi antik yazarlar söz konusu unsurlar arasındaki ilişkiler hakkında ipuçları sunmaktadır. Ancak dönemle çağdaş olan ve olmayan bütün bu kaynaklar ağırlıklı olarak Hellen kolonileri ile Bithynialılar arasındaki M.Ö. V. yüzyıl ve sonrasına ait ilişkiler hakkında bilgi verir. M.Ö.

⁶⁸ Bk. Alexander John Graham, “Commercial Interchanges between Greeks and Natives”, *Collected Papers on Greek Colonization*, Leiden 2001, ss. 45-175.

⁶⁹ Arrianos, *Bithynica, Fragmenta Historicorum Graecorum*, cilt. III, çev. K. Müller, Frankfurt am Main 1975, XIX; Avram, *a.g.e.*, s. 977.

⁷⁰ Arrianos, *Bithynica*, XIX. Ayrıca bk. David Asheri, “On the Holy Family of Astakos”, Sencer Şahin – Elmar Schwertheim – Jörg Wagner (eds.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, Leiden 1978, ss. 94-95.

⁷¹ Barclay Vincent Head, *Historia numorum*, Oxford 1911, s. 510.

⁷² Avram, *a.g.e.*, s. 990.

VIII. yüzyılda başlayan erken dönem ilişkileri içermezler. Böylece, Bithynialılar ve Hellen kolonileri arasındaki ilişkileri iki dönemde inceleyebiliriz. İlk dönem kolonilerle Bithynialılar'ın ilk defa karşı karşıya geldikleri erken dönemdir. İkinci dönem ise kaynakların daha çok bilgi sunduğu M.Ö. V. yüzyıl ve sonrasıdır.

Bithynialılar ve Hellen kolonileri arasındaki erken dönem ilişkiler konusundaki kaynaklar yetersiz olmasına karşın, bu dönemdeki ilişkilere yönelik analogi yapmamızı sağlayacak başka örnekler bilinmektedir. Özellikle Karadeniz'de kurulan Hellen kolonileri ve yerel halk arasındaki ilişkiler konusunda arkeolojik veriler önemli bilgiler sağlamaktadır.⁷³

Örneğin bir Megara kolonisi olan Herakleia'daki yerel halkın yarısı ya öldürülmüş ya da köleleştirilmiştir. Strabon, buradaki yerel halk olan Mariandynler'in Bebrykler, Mygdonlar, Bithynialılar gibi Thrak kabileleri olduğunu yazar.⁷⁴ Thrakia-Anadolu kökenli bu halkın statüsü Poseidonios ve Strabon tarafından tasvir edilmiştir.⁷⁵ Athenaios'un Poseidonios'tan aktardığına göre Mariandynler kendilerini yönetecek kapasitede değillerdi. Bu yüzden Poseidonios'un ifadesiyle Mariandynler kendilerinden 'akılca daha üstün' ve yönetme gelenegine sahip Herakleia Pontike ile anlaşma yaptılar. Buna göre, eğer Herakleia'ya boyun eğip onların ihtiyaçlarını tedarik ederlerse, hiçbiri Herakleia Pontike egemenlik alanı dışında bir yerde satılmayacak, kendi topraklarında oturabilecekti.⁷⁶ Hellen kolonileri teknik olarak yerel halktan daha güçlüydü ve yerlileri hâkimiyetleri altına almaları daha kolaydı. Mariandynoi örneğinde görüldüğü gibi Hellenler, Bithynialılar'ı köleleştirerek hem bölgedeki insan gücünü hem de bölge kaynaklarını kullanmış olabilirler.

Sinope⁷⁷ ve Amisos'ta⁷⁸ kurulan Hellen kolonileri, bölgedeki kolonilerle yerel halk arasındaki ilişkileri yansıtmaları açısından önemlidir.⁷⁹ Antik

⁷³ Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia", s. 78.

⁷⁴ Strabon, *a.g.e.*, VII 3, 2; XII 3, 5.

⁷⁵ Athenaios, *Deipnosophistai, the Deipnosophists*, çev. C. B. Gulick, Loeb, Londra 1928, VI 263. Strabon, *a.g.e.*, XII 3, 4. Apollonios Rhodios, *a.g.e.*, II 752. Pausanias, *a.g.e.*, V 26, 7. Saprykin *a.g.e.*, s. 36. Tssetskhladze, "Introduction", s. liii.

⁷⁶ Athenaios, *a.g.e.*, VI 263.

⁷⁷ Ksenophon, *Anabasis*, VI 1, 5; Strabon, *a.g.e.*, XII 3, 2. Diodoros, *a.g.e.*, XIV 31, 2. Sinope ile ilgili çalışmalar için ayrıca bk. Dominique Tezgör-Kassab (ed.), *SINOPE, The Results*

kaynaklar Amisos'un kolonistler tarafından zorla ya da antlaşma yoluyla hâkimiyet altına alındığına değinmezler. Amisos, Leukosyrialılar'ın egemenlik alanının ortasında kalan bir mevkide adeta bir ada gibi dört bir yandan yerel halk tarafından çevrelenmişti.⁸⁰ Muhtemelen benzer bir manzara Bithynia'da da söz konusu idi. Bu bölgede de İzmit ve Gemlik körfezleri boyunca birkaç tane Hellen kolonisi bulunmaktaydı ve bu koloniler görünen o ki Bithynialılar'ın egemenlik alanıyla çevriliydi.⁸¹

Amisos ve Sinope'deki arkeolojik verileri ve tarihi kaynakları inceleyen L. Summerer, yerel halka ait yerleşim yerlerinde erken dönem Hellen seramiğinin varlığına değinir ve bunu, Hellenler'in sahil şeridinde kentler kurmadan önce bu bölge ile iletişim halinde olduğunun bir göstergesi sayar. Amisos ve Sinope'deki Hellen kolonileri varlıklarını sürdürmek için yerel halkın egemenlik alanında bulunan tarımsal ürünlere, metal ve madenlere ulaşmak, dolayısıyla yerel halkla iletişim kurmak zorundaydı. Ayrıca Sinope ve Amisos'ta yerel seramiğe de rastlanmıştır. Şu durumda yerel halk ya köylerinden koloni kuranlar tarafından Sinope ve Amisos'a getirilmişti, ya da bu bölgeye Hellen kolonilerinin kurulmasından çok daha önceleri yerleşmişlerdi.⁸²

Yine S. Solovyov'un Skythia'da yaptığı araştırma yerel aristokrat sınıfi ile Hellen kolonileri arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önemlidir.⁸³ Buna göre, Hellen tüccarlar ve göçebe ve yarı yerleşik İskit kabile

---

of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium, 7-9 May 2009, Leiden 2012. Owen Doonan, *Sinop Landscapes: Exploring Connection in the Hinterland of a Black Sea Port*, Philadelphia 2004. A.g.y., "Exploring community in the hinterland of a Black Sea port", Pia Guldager Bilde – Vladimir Stolba (eds.) *Surveying the Greek chora: a region in comparative perspective*. Aarhus 2006, ss. 47-58. A.g.y., "Sacred landscapes and the colonization of the Sinop Promontory", Charles Gates ve diğerleri (eds.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, BAR International Series: 2034, Oxford 2010, ss. 69-78.

⁷⁸ Strabon, *a.g.e.*, XII 3, 8, 14, 16-17, 25.

⁷⁹ Latife Summerer, "Greeks and natives on the southern Black Sea coast in antiquity", Gülden Erkut – Stephen Mitchell (eds.), *The Black Sea: past, present and future*, Londra: Ankara İngiliz Enstitüsü, İstanbul: Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2007, ss. 27-36.

⁸⁰ Strabon, *a.g.e.*, XII 3, 25.

⁸¹ Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia", s. 79.

⁸² Summerer, *a.g.e.*, ss. 27-36.

⁸³ Sergei Solovyov, "Ancient Greek pioneering in the northern Black Sea coastal area in the seventh century B.C.", Gülden Erkut – Stephen Mitchell (eds.), *The Black Sea: past, present*

liderleri arasında ticari ilişkiler gerçekleşmiştir. Öyle görünüyor ki Hellen kolonileri bölgede tutunmak için öncelikle yerel liderlerin onayını ve desteğini kazanmak durumundaydı. Bithynialılar, kaynakların gösterdiğine göre Thrak kökenli ve kabile sistemine sahip bir topluluktur.⁸⁴ Arkeolojik olarak tespit edilmemesine rağmen Hellen kolonileri, adlarını M.Ö. V. yüzyılın ortalarından itibaren duymaya başladığımız bölgedeki Bithynialı kabile liderleri (Dydalses, Bas) ile yerel kaynakların kullanımı konusunda iletişim kurmuş olabilir. Çünkü kent yaşamının Hellenler tarafından bölgedeki tesisi yapı malzemesine olan talebi artırmış olmalıdır. Bithynia'da Hellen kolonilerinin dinsel ve kamu yapılarının inşasında ihtiyaç duyabileceği örneğin ahşap ve kesme taş Bithynialılar'ın egemenlik alanlarında bulunuyordu. Bithynialılar Ksenophon'un aktardığı gibi köylerde yaşıyordu ve ahşap ve taş gibi materyallere ihtiyaçları Hellenler'e göre çok daha düşük seviyede olmalıydı.⁸⁵ Gerek Sinope ve Amisos'taki kolonilerde, gerekse Herakleia-Mariandynoi arasında görülen ilişkilere benzer bir şekilde koloniler ve Bithynialılar arasında ihtiyaçlara bağlı olarak ahşap, kesme taş gibi ham maddeler karşılığında Hellen seramiği ya da yerel halka cazip gelen diğer Hellen ürünlerinin değiş-tokuşunun yapıldığı düşünülebilir.⁸⁶

Bithynialılar ve Hellen kolonileri arasındaki ilişkilerin ikinci dönemi, M.Ö. V. yüzyıl ve sonrası, antik kaynakların sağladığı bilgilerin artması ile biraz daha netlik kazanmaktadır. Ksenophon ve Pseudo-Skylaks'ın yanı sıra Memnon, Diodoros ve Arrianos gibi dönemin çağdaşı olmayan antik yazarların aktardıklarına göre M.Ö. V. yüzyılda kuzeybatı Anadolu'da ve Boğazlarda kurulan Hellen kolonileri egemenlik alanlarını korumada zorlanmış gözükmektedir.⁸⁷ Genel olarak bu dönemde Bithynialılar'ın çevre kolonilere karşı artan tehdidi ve Bithynialı kabile

---

and future, Londra: Ankara İngiliz Enstitüsü, İstanbul: Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi 2007, ss. 38-39.

⁸⁴ Rumscheid – Held, *a.g.e.*, ss. 92-93; Corsten, "Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia", s. 128.

⁸⁵ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 4-6. 2006 ve 2007 yıllarında bölgede Kocaeli Üniversitesi tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında Kutluca ve Kandıra'da antik dönemden beri kullanılan taş ocakları tespit edilmiştir. Çalık-Ross, *a.g.e.*, s. 121.

⁸⁶ Güney, "History of Settlers and Settlements in Bithynia", s. 83.

⁸⁷ Fernoux, *a.g.e.*, ss. 187-188.

liderlerinin genişleme politikası ve bölgede birlik kurma girişimleri antik kaynaklarda gözlemlenmektedir.

Astakos, M.Ö. V. yüzyılda Bithynialılar'ın saldırıları karşısında zor durumda kalmış ve varlığını M.Ö. 435-434 yıllarında Atina'dan gelen yerleşimcilerle sürdürebilmiştir.⁸⁸ Memnon, Megaralılar'dan sonra Atinalılar'ın Astakos'u işgal ettiğinde Dydalses'in başa geçmesiyle Atinalılar'ın yarattığı çatışmanın sona erdiğini yazar.⁸⁹ Böylece ilk kez Bithynialı bir liderin adına rastlanmaktadır. Atina kolonizasyonu M.Ö. 435-434 yıllarında olduğuna göre Dydalses'in etkin olduğu yıllar da bu döneme rastlıyor olmalıdır.⁹⁰

Kalkhedon diğer kolonilere göre daha güçlü bir konumdaydı. M.Ö. 416 yılında sebebini bilmediğimiz bir nedenden ötürü Byzantion ve Kalkhedonlular ile Bithynialılar arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkar. Durum uzlaşma yoluyla çözülemeyince Byzantion ve Kalkhedon büyük bir ordu ile Bithynia topraklarını işgal eder. Byzantion ve Kalkhedon ordusu çok sayıda Bithynialıyı öldürürken pek çok Bithynia yerleşimini de tahrip eder.⁹¹ Bu örnek aynı zamanda iki Megara kolonisinin kendileri için tehdit olan ortak bir düşmana karşı beraberce hareket edebildiklerinin bir göstergesidir.⁹²

M.S. III. yüzyılda yaşamış, dönemle çağdaş olmayan Athenaios'un M.Ö. III. yüzyıl yazarlarından Phylarkhos'tan aktardığına göre Bithynialılar, Byzantion tarafından köleleştirilir. Burada, Kariyalılar'ın

⁸⁸ Memnon, *a.g.e.*, XII 3-4.

⁸⁹ A.g.y., XX.

⁹⁰ Emin Clemens Bosch, *İzmit Şehrinin Muhtasar Tarihi*, çev. O. N. Arıdağ, İstanbul 1942. s. 52.

⁹¹ Diodoros, *Bibliotheca Historica, Historical Library*, çev. C. H. Oldfather, Loeb, Londra, 1933-1967, XII 82.

⁹² Adrian Robu, Karadeniz'de ve Marmara Denizi'nde kurulan Megara kolonilerini incelediği makalesinde, Megara kolonileri arasında sadece benimsedikleri kültür ve kurumlar konusunda ortak bir kültür bulunmadığını, aralarında siyasi açıdan önemli bir iletişim ağı ve dayanışmanın da bulunduğunu ortaya koyar. Adrian Robu, "Les établissements megariens de la Propontide et du Pont-Euxin: Reseaux, solidarites et liens institutionnels", *Pallas* 89 (2012), ss. 181-195.

yerel halkı olan Lelegler ile olan efendi-köle ilişkisinin Bithynialılar ve Byzantion arasında da olduğu açıkça belirtilmiştir.⁹³

M.Ö. 415 yılında Alkibiades yönetimindeki Atina donanmasının Sicilya seferi ardından, Byzantion ve Kalkhedon kentleri, sürekli olarak Atina ile Sparta ve Persler arasındaki iktidar mücadelesinin ortasında kalır.⁹⁴ M.Ö. 409 yıllarına gelindiğinde Atina, Sparta ve Persler arasında artan tansiyon neticesinde gelinen noktada Klearkhos Kalkhedonlular'ı ikna eder ve böylece Kalkhedonlular Atinalılar'dan ayrılarak Sparta ve Persler ile müttefik olur. Böylece, Alkibiades komutasındaki Atina donanması M.Ö. 409 yılında Kalkhedon üzerine sefere çıkar.⁹⁵ Bunun üzerine Kalkhedonlular yağma edilebilecek malların bir kısmını saklar, sahip oldukları hububat ve hayvanlarını ise komşuları Bithynialılar'a emanet eder. Alkibiades Bithynialılar'ın topraklarına bir elçi heyeti yollayarak, Bithynialılar'dan Kalkhedon halkına ait malların kendisine teslim edilmesini ister. Alkibiades aksi halde kendilerine savaş ilan edileceğini bildirir. Bithynialılar bu nedenle Alkibiades'in isteklerini kabul etmek zorunda kalır. Böylece Kalkhedonlular'ın kendilerine emanet ettikleri eşyaları Atinalılar'a teslim ederler.⁹⁶ Bunun sonucunda Alkibiades, Bithynialılar ile bir anlaşma imzalar.⁹⁷

Byzantion, Bithynia üzerine yaptığı seferden sonra da barbar tehdidi ve saldırılarından kurtulamaz. Kent, egemenlik alanını koruyamayarak sık sık Thraklar'ın düzenlediği saldırılarda zarar görür. 403 yılına gelindiğinde ise Byzantion Sparta'dan yardım istemek durumunda kalır. Bunun üzerine Sparta Klearkhos'u Byzantion'a gönderir.⁹⁸

⁹³ Athenaios, *a.g.e.*, VI 101.

⁹⁴ Arslan, *İstanbul'un Antikçağ Tarihi*, s. 106.

⁹⁵ Alkibiades'in bu seferi ve seferin sonuçları için bk. Murat Arslan, "Alkibiades'in Kalkhedon ve Byzantion Kuşatması: Nedenleri ve Sonuçları" *Özsaıt Armağanı. Mehmet ve Nesrin Özsaıt Onuruna Sunulan Makaleler*, Suna - İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011, ss. 9-22.

⁹⁶ Ksenophon, *Hellenika*. I 3, 2-7; Plutarkhos, *Alkibiades*, XXIX 3, 36, XXX 1; Diodoros, *a.g.e.*, XIII 66, 1-2.

⁹⁷ Ksenophon, *Hellenika* I 3, 4 dn. 1; Plutarkhos, *Alkibiades* XXIX 3, XXX 1.

⁹⁸ Diodoros, *a.g.e.*, XIV 12.

Bundan bir süre sonra, Onbinler Bithynia topraklarında belirir. Kyros'un başarısız seferi sonucunda başıboş kalarak geri dönüşe geçen bu meşhur ordu, Herakleia Pontike'ye geldiğinde hangi yönde ilerleneceği konusunda anlaşmazlığa düşerek üçe ayrılır. Bunlardan ilki, Arkadia ve Akhaialılar'ın bulunduğu birlik, ikincisi Kheirisophos yönetimindeki birlik ve üçüncüsü ise Ksenophon'un komuta ettiği birliktir.⁹⁹ Ordu, Herakleia Pontike'den Kalpe limanına ulaşır. Burada askerler Byzantion *harmostes*'i Kleandros'un yük gemileri ve kadırgalarla gelerek kendilerini almasını bekler. Ancak, bu bekleyiş umduklarından daha uzun sürer ve bölgedeki yerel halk olan Bithynialılar ile çatışmaları kaçınılmaz hale gelir.¹⁰⁰

Ksenophon, M.Ö. 400 yılında Kalpe limanına geldiğinde Bithynialı Thraklar'ın geçen Hellen gemilerine saldırdığından ve Herakleia Pontike ve Byzantion arasında hiçbir Hellen kolonisinin ya da dostane bir topluluğun bulunmadığından bahseder.¹⁰¹ Ksenophon'un aktardığına göre, ordu ancak Kalkhedon'a ulaştığında dostane bir bölgeye gelmiş olur.¹⁰² Ksenophon'un Bithynialılar'ı Hellen gemilerine saldıran düşman bir toplum olarak tanımlaması M.Ö. V. yüzyılın sonlarında Bithynialılar ve Hellenler arasındaki ilişkilerin genel olarak iyi olmadığını göstergesidir.¹⁰³

Gerçekten de Bithynialılar, Hellen güçleri karşısında durabilmek ve Onbinlerin Bithynia'dan geçişini engellemek için Daskyleion satrapı Pharnabazos'tan yardım ister.¹⁰⁴ Böylece 401 yılında Pers komutanlar, Spithridates ve Rhathines Pharnabazos'un ordusuna katılır. Bithynialılar Perslerle birlikte Ksenophon'a karşı savaşır. Ancak Ksenophon tarafından bozguna uğratılırlar.¹⁰⁵ Onbinler sadece bölgede kaldıkları sürede değil aynı zamanda Ksenophon önderliğinde bölgeden ayrılırken de Bithynler'in topraklarına yağma amaçlı saldırılar yaparlar. Kalkhedon

⁹⁹ Arslan, *İstanbul'un Antikçağ Tarihi*, ss. 137-138.

¹⁰⁰ A.g.y., s. 138.

¹⁰¹ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 2.

¹⁰² Ksenophon, *Anabasis* VI 6, 37-8.

¹⁰³ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 4.

¹⁰⁴ Ksenophon, *Hellenika* I 3, 1-8; Jones *a.g.e.*, ss. 148-149; Çalık-Ross, *a.g.e.*, ss. 57-58.

¹⁰⁵ Ksenophon, *Anabasis* VI 5, 7-8.

egemenlik alanındaki Khryso polis (Üsküdar)'e vardıklarında ellerindeki ganimeti satmak için burada yedi gün kahlrlar.¹⁰⁶

Ksenophon'un notlarındaki bir başka önemli detay, M.Ö. IV. yüzyılın başlarında Kalpe'nin¹⁰⁷ dört bir yandaki Hellen kentlerin gelen ürünlerle dolup taşan önemli bir liman (limen) olmasıdır.¹⁰⁸ Ksenophon bu dönemde Kalpe'nin kimin denetiminde olduğunu yazmasa da Pseudo-Skylaks'ın aktardığına göre en azından M.Ö. IV. yüzyılda, Thynias adası ve Rhebas Nehri çevresi Herakleia'nın kontrolündeydi.¹⁰⁹

Dydalses'ten sonra Bithynialılar'ın başına geçtiği bilinen Bas'ın adı İskender'in Doğu Seferi'nde karşımıza çıkar. Arrianos'un aktardığına göre İskender doğuya doğru ilerlerken¹¹⁰, komutanı Kalas'ı Hellepontik Phrygia'ya hâkimiyet altına almak üzere görevlendirir. Kalas, M.Ö. 327 yılında Bithynia'ya ulaştığında Bithynialılar'ın lideri Bas ile karşı karşıya gelir ve Bas'a yenilir. Bas'ın oğlu olarak bilinen Zipoites (M.Ö. 326-278), Bithynia Krallığı'nın kurucusu ve bilinen ilk kralıdır.¹¹¹ Zipoites'in M.Ö. 315 yıllarında Astakos ve Kalkhedon'a olan doğrudan saldırıları Bithynialılar'ın dördüncü yüzyılın sonlarında ulaştıkları gücün bir göstergesidir.¹¹² Lysimakhos'un Kurupedion Savaşı'nda eski müttefiki Seleukos I Nikator tarafından öldürülmesi ve ardından Seleukos'un suikaste kurban gitmesiyle ortaya çıkan otorite boşluğu sonucunda Anadolu'daki yerel krallıklar bağımsızlıklarını ilan etme fırsatına sahip olur.¹¹³ Zipoites'in

¹⁰⁶ Ksenophon, *Anabasis* VI 6, 37-38; Diodoros *a.g.e.*, XIV 31, 4; Arslan, *İstanbul'un Antik-çağ Tarihi*, s. 141.

¹⁰⁷ Ksenophon, *Anabasis* VI 4, 2. Nezir Fıratlı, "Bithynia Araştırmalarına Birkaç İlave", ss. 18-19. Fıratlı burada yaptığı incelemelerde bir nekropolis alanı ve bazı seramik parçaları tespit etmiştir.

¹⁰⁸ Ksenophon, *Anabasis* VI 6, 2-3.

¹⁰⁹ Pseudo-Skylaks, *a.g.e.*, 92; Saprykin *a.g.e.*, s. 23, n. 37.

¹¹⁰ Arrianos, *Anabasis* I 12, 8.

¹¹¹ Memnon, *a.g.e.*, XX 2; ayrıca bk. Giovanni Vitucci, *Il regno di Bitinia*, Roma 1953, s. 15.

¹¹² Diodoros, *a.g.e.*, XIX 60.

¹¹³ Seleukos I Nikator, M.Ö. 281 yılının Ağustos/Eylül ayında –Kurupedion Muharebesi'nden yedi ay sonra 25 Ağustos ile 24 Eylül arasında bir tarihte –Lysimakheia'daki bir kurban töreni sırasında Ptolemaios Keraunos'un suikasti sonucu öldürülür. Memnon, *a.g.e.*, XII 3.

M.Ö. 297-296 yıllarında bağımsızlığını ilan ederek kurduğu Bithynia Krallığı da bu krallıklardan biridir.¹¹⁴

III. Sonuç

Hellen kolonileri ve Bithynialılar arasındaki erken dönem ilişkiler konusunda bilgilerimiz yetersiz olsa da, V. yüzyıldan itibaren Bithynialılar'ın güçlenmeye başlamasıyla iki grup arasındaki ilişkinin genellikle çekişmeli olduğu gözlemlenmektedir. M.Ö. V. yüzyılın ortalarından itibaren Bithynialılar'ın kabile liderleri çevresinde organize olmaya başladıkları görülmektedir. Bu oluşum daha sonra kurulacak Bithynia Krallığı'nın bir nüvesiydi. M.Ö. V. yüzyıl ortalarından itibaren Dydalsos (M.Ö. 435) adında bir kabile liderinin öncülüğünde Bithynialılar'ın Hellenlere karşı saldırılar düzenleyecek kadar organize olduklarını ve bazen de kendi çıkarları için Hellenler'e karşı Pers satraplarıyla anlaşmalar yapacak kadar bölgede söz sahibi oldukları görülmektedir.¹¹⁵ Alkibiades'in seferi sırasında Kalkhedon ve Bithynialılar arasındaki işbirliği ise ortak çıkarlar söz konusu olduğunda birlikte hareket edilebildiğinin göstergesidir.

Sonuç olarak, Bithynia'da kurulan Hellen kolonilerinin kuruldukları yerlerde yerel bir halkın varolup olmadığı ve genel olarak bölgedeki yerel halk olan Bithynialılar ile Hellen kolonilerinin ilk etkileşimi, sosyo-kültürel, ekonomik ve politik ilişkileri mevcut verilerin yetersizliği nedeniyle tam olarak aydınlatılamamaktadır. Bu çalışmada eldeki veriler ışığında konu hakkındaki muhtemel durum ve sonuçlar incelenmiş ve sunulmuştur. Bu nedenle bölgede 2005 yılından bu yana Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından yürütülen arkeolojik yüzey araştırması ve ayrıca bölgede yürütülecek arkeolojik kazılar bu kapsamda son derece önemlidir. Bu tür projelerde ele geçen ve geçecek olan bulgular Bithynia'daki Hellen Kolonizasyonu'nun yanı sıra, koloniler ve yerel unsurlar arasındaki ilişkileri de ortaya koyacak potansiyele sahiptir.

¹¹⁴ Walter Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul 2000, s. 25, krş. Otto Mørholm, *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri*, çev. O. Tekin, İstanbul 2000, s. 205.

¹¹⁵ Dydalses'i takiben M.Ö. 376 yılında öldüğü bilinen Boteiras ve sonra da Bas (M.Ö. 376-326) Bithynialılar'a liderlik eder. Memnon, *a.g.e.*, XII 3-4.

KAYNAKLAR**A. Antik Kaynaklar**

- Ammianus Marcellinus, *The Res Gestae, the Roman History*, çev. J.C. Rolfe, Londra, New York 1935-9.
- Apollonios Rhodios, *Argonautika, the Argonautica*, çev. R.C. Seaton, Loeb, Londra, New York 1921.
- Appianos, *Rhomaika, Appian's Roman History*, çev. H. White, Londra, New York 1912-3.
- Arrianos, *Anabasis Alexandri, The Campaigns of Alexander*, çev. P. A. Brunt, Loeb, Londra, Cambridge-Mass. 1976.
- Bithynica Fragmenta Historicorum Graecorum*, cilt. III, çev. K. Müller, Frankfurt am Main 1975.
- Athenaios, *Deipnosophistai, the Deipnosophists*, çev. C. B. Gulick, Loeb, Londra 1928.
- Diodoros, *Bibliotheca Historica, Historical Library*, çev. C. H. Oldfather, Loeb, Londra 1933-1967.
- Herodotos, *Historia, the Histories*, çev. A. D. Godley, Loeb, Cambridge-Mass., Londra 1920-1957.
- Ksenophon, *Hellenika; Anabasis; Symposium; Apology*, çev. C. L. Brownson and O. J. Todd, Loeb, Londra, New York 1918-1922.
- Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, çev. T. Gökçöl, İstanbul 2010.
- Lampsakos'lu Kharon, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, ed. F. Jacoby, Leiden, Berlin 1926-1958.
- Memnon, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, cilt. III, çev. K. Müller, Frankfurt am Main 1975.
- Pausanias, *Perihegesis tes Hellados, Description of Greece*, çev. W.H.S. Jones, H.A. Omerod, Loeb, Cambridge-Mass., Londra 1918.
- Plutarkhos, *Plutarch's Lives. Alkibiades and Coriolanus; Lysander and Sulla*, çev. B. Perrin, Loeb, cilt. IV, Cambridge-Mass., Londra 2000.
- Polyainos, *Strategemata, Stratagems*, çev. R. Shepherd, Londra 1793.

- Pseudo-Skylaks, *Periplus, Geographi Graeci Minores*, çev. C. W. L. Müller, Hildesheim 1990.
- Strabon, *Geographika, Geography of Strabo*, çev. H. L. Jones, Loeb, Londra, New York 1917-1949.

B. Modern Kaynaklar

- Adak, Mustafa – Stauner, Konrad, “Zur Stellung von Armeceangehörigen in ihren Heimatstädten: Der Fall M. Aur. Antoninus Aus Prusias ad Hypium”, *Gephyra* 3 (2007), ss. 133-168.
- Arslan, Murat, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, Odin, İstanbul 2007.
- İstanbul'un Antikçağ Tarihi*, İstanbul 2010.
- “Alkibiades'in Kalkhedon ve Byzantion Kuşatması: Nedenleri ve Sonuçları” *Özsait Armağanı. Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011, ss. 9-22.
- Asheri, David, “On the Holy Family of Astakos”, Sencer Şahin – Elmar Schwertheim – Jörg Wagner (eds.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, Leiden 1978, ss. 93-98.
- Avram, Alexandru, “The Propontic Coast of Asia Minor”, Mogens Herman Hansen – Thomas Heine Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, ss. 974-999.
- Aydınğün, Şengül – Aydınğün, Haluk, “Erken Demirçığ'da “İstanbul Boğazı” Üzerinden Trak/Frig Kavimlerinin Anadolu'ya Geçifline Ait İlk Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat* 142 (2013), ss. 65-78.
- Bayburtluoğlu, Cevdet, “İzmit'te Bulunmuş Olan Arkaik Kuros Başı”, *Belleten* 3 (1967), ss. 331-334.
- Berve, Helmut, *Die Tyrannis bei den Griechen*, cilt. I-II, Beck, Münih 1967.
- Blümel, Wolfgang – Merkelbach, Reinhold, Grabepigramm auf Mokazis, *Epigraphica Anatolica* 25 (1995), ss. 67-69.
- Boardman, John, “Aspects of Colonization”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 322 (2001), ss. 33-42.

- Bosch, Emin Clemens, *İzmit Şehrinin Muhtasar Tarihi*, çev. O. N. Arıdağ, İstanbul 1942.
- Burstein, Stanley Mayer, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, Classical Studies 14, Berkeley 1976.
- Busolt, Georg – Swoboda, Heinrich, *Griechische Staatskunde*, vol. I, Beck, Münih 1920.
- Çalık-Ross, Ayşe, *Antik İzmit: Nikomedia*, İstanbul 2007.
- Çapar, Ömer, “Ege Göçleri ve Sonrası Batı Anadolu”, *I. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu, 24-27 Nisan 1984, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İzmir 1987, ss. 12-34.
- Corsten, Thomas, *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 32, Bonn 1987.
- “The Role and Status of the Indigenous Population in Bithynia”, Tønnes Bekker Nielsen (ed.), *Rome and the Black Sea Region, Domination, Romanisation, Resistance*, Aarhus 2006, ss. 85-92.
- “Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia”, Elaine Matthews (ed.), *Old and New Worlds in Greek Onomastics*, Oxford 2007, ss. 121-135.
- Cuinet, Vital, “Vilayet de Constantinople et Mutessarriflik d'İsmid”, *La Turquie d'Asie. Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, cilt. IV, Paris 1895, ss. 301-400.
- Dönmez-Öztürk, Filiz, “Göynük ve Mudurnu'dan Yeni Yazıtlar I”, *Mediterranean Journal of Humanities* 2 (2012), ss. 67-78.
- Doonan, Owen, *Sinop Landscapes: Exploring Connection in the Hinterland of a Black Sea Port*, Philadelphia 2004.
- “Exploring community in the hinterland of a Black Sea port”, Pia Guldager Bilde – Vladimir Stolba (eds.) *Surveying the Greek chora: a region in comparative perspective*, Aarhus 2006, ss. 47-58.
- “Sacred landscapes and the colonization of the Sinop Promontory”, Charles Gates ve diğerleri (eds.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, BAR International Series 2034, Oxford 2010, ss. 69-78.
- Dörner, Friedrich Karl, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, Istanbuler Forschungen 14, Berlin 1941.

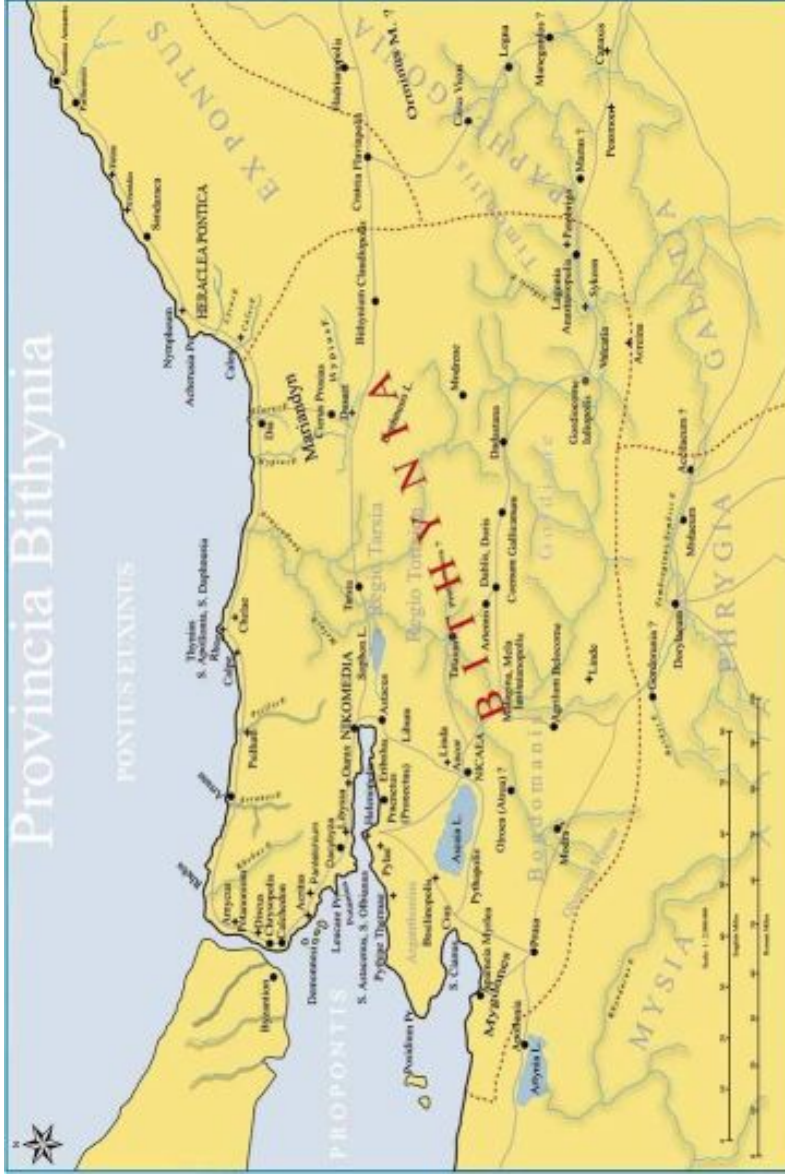
- Dörner, Friedrich Karl – Hoepfner, Wolfram, “Das Eiland Thynias-Apollonia”, *Istanbuler Mitteilungen* 39 (1989), ss. 103-106.
- Fernoux, Henry-Louis, “Guerres, cites et mondes indigenes du Pont-Euxin et de la Propontide aux Ve et IVe siècles av. J.-C.”, *Pallas* 51 (1999), ss. 173-204.
- Fıratlı, Nezih, “Bithynia Araştırmalarına Birkaç İlave”, *Belleten* 17 (1953), ss. 15-25.
- “Adapazarı-Tersiye Köyü Tümülsü”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 9 (1960), ss. 22-25.
- Gabrielsen, Vincent, “Trade and Tribute: Byzantion and the Black Sea Straits”, Vincent Gabrielsen – John Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, ss. 287-325.
- Graham, Alexander John, “Commercial Interchanges between Greeks and Natives” *Collected Papers on Greek Colonization*, Leiden 2001, ss. 45-175.
- Greaves, Alan, “Milesians on the Black Sea: Trade, Settlements and Religion”, Vincent Gabrielsen – John Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, ss. 9-23.
- Güney, Hale, “Nikomedia (İzmit)’da Sikke Basımı ve Kentin Roma Dönemi Kent Sikkeleri”, (Türkçe-İngilizce), *Marmara Araştırmaları Sempozyum Kitabı*, İstanbul 2008, ss. 41-61.
- “History of Settlers and Settlements in Bithynia from Archaic times to the Roman Empire”, H. Güney, *The Resources and Economy of Roman Nicomedia, Exeter Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Exeter 2012, ss. 65-104.
- Head, Barclay Vincent, *Catalogue of Greek Coins, Corinth, Colonies of Corinth etc*, Londra 1889.
- Historia numorum*, Oxford 1911.
- Heinemann, Uwe, *Stadtgeschichte im Hellenismus: die lokalhistoriographischen Vorgänger und Vorlagen Memnon von Herakleia*, Münih 2010.
- Jones, Arnold Hugh Martin, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.

- Kocaeli Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Kocaeli İl Çevre Durum Raporu, 2006. Şurada: http://www.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/kocaeliicd2006.pdf Erişim Tarihi: 07/03/2012.
- Koçel-Erdem, Zeynep, “Astakos Kazısı”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 34 (2012), ss. 23-25.
- Kunnert, Ursula, *Bürger unter sich. Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*, Basel 2012.
- Mansel, Arif Müfit, “Gebze Yöresinde Kutluca Kubbeli Mezarı ve Onun Trakya Kubbeli Mezarları Arasında Aldığı Yer”, *Belleten* 37 (1973), ss. 43-58.
- Meriçboyu, Yıldız – Atasoy, Sümer, “İzmit Kanlıbağ Tümülüsü”, *İstanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı* 15-16 (1969), ss. 67-90.
- Merkelbach, Reinhold – Stauber, Josef, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten II*, Münih-Leipzig 2001.
- Mitchell, Lynette, *Greeks Bearing Gifts. The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435-323 BC*, Cambridge 2002.
- Mitchell, Stephen, *Anatolia, Land, Men, and Gods in Asia Minor I-II*, Oxford 1993.
- “Olive cultivation in the economy of Roman Asia Minor”, Stephen Mitchell – Constantina Katsari (eds.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea 2005, ss. 83-113.
- Mørholm, Otto, *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri*, çev. O. Tekin, İstanbul 2000.
- Opait, Andrej, “A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae”, Vincent Gabrielsen – John Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, ss. 101-123.
- Özlem-Aytaçlar, Pınar, “Onomastic Survey of the Indigenous Population of Northwestern Asia Minor”, Richard Catling – Fabienne Marchand (eds.) *Onomatologos: studies in Greek personal names presented to Elaine Matthews*, Oxford 2010, ss. 506-529.
- Öztürk, Hüseyin Sami, “Nikaia’dan (Bithynia) Yeni Yazıtlar I (New Inscriptions from Nicaea [BITHYNIA] I)”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 137 (2011), ss. 147-154.

- Öztürk, Hüseyin Sami – Kılınç Aslan, Selen, “Nikaia’dan Yeni Yazıtlar II”, *Gephyra* 9 (2012), ss. 101-110.
- Öztürk, Hüseyin Sami – Plevneli, Ceren, “Nikaia’dan Yeni Yazıtlar III”, *Mediterranean Journal of Humanities* II/2 (2012), ss. 189-203.
- Polat-Öğüt, Sema – Şahin, Sencer, “Katalog der bithynischen Inschriften im Archäologischen Museum von İstanbul”, *Epigraphica Anatolia* 5 (1985), ss. 97-124.
- “Katalog der bithynischen Inschriften im Archäologischen Museum von İstanbul”, *Epigraphica Anatolia* 8 (1986), ss. 109-128.
- Radt, Walter, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul 2000.
- Robert, Louis, *A travers l’Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris 1980.
- Robert, Louis – Jean, *Bulletin Épigraphique*, cilt. VIII, 1974, 1974-1977, Paris.
- Robu, Adrian, “Les établissements megariens de la Propontide et du Pont-Euxin: Réseaux, solidarités et liens institutionnels”, *Pallas* 89 (2012), ss. 181-195.
- Rumscheid, Frank – Held, Winfried, “Erinnerungen an Mokazis. Eine neugefundene Stockwerkstele aus dem bithynischen Tarsos”, *Istanbuler Mitteilungen* 44 (1994), ss. 80-106.
- Şahin, Sencer, *Neufunde Von Antiken Inschriften in Nikomedeia (İzmit) Und in der Umgebung der Stadt*, Münih 1974.
- Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)/İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu II, 3. Testimonia, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Bonn 1987.
- “Neue Inschriften von der bithynischen Halbinsel”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 18 (1975), ss. 27-48.
- Saprykin, Sergej, *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination. VI to I Centuries B.C.*, Amsterdam 1997.
- Scheidel, Walter, “The Greek Demographic Expansion: Models and Comparisons”, *The Journal of Hellenic Studies* 123 (2003), ss. 120-140.
- Solovyov, Sergei, “Ancient Greek pioneering in the northern Black Sea coastal area in the seventh century B.C.”, *Gülden Erkut – Stephen*

- Mitchell (eds.), *The Black Sea: past, present and future*, Londra: Londra: Ankara İngiliz Enstitüsü, İstanbul: Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2007, ss. 37-56.
- Sölch, Johann, “Bithynische Staedte im Altertum”, *Klio* 19 (1925), ss. 140-188.
- Summerer, Latife, “Greeks and natives on the southern Black Sea coast in antiquity”, Güliden Erkut – Stephen Mitchell (eds.), *The Black Sea: past, present and future*, Londra: Ankara İngiliz Enstitüsü, İstanbul: Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2007, ss. 27-36.
- Talbert, Richard, *The Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton 2000.
- Tezgör-Kassab, Dominique (ed.), *SINOPE, The Results of Fifteen Years of Research*, Proceedings of the International Symposium, 7-9 May 2009, Leiden 2012.
- Tsetskhladze, Gocha R., “Greek Penetration of the Black Sea”, Gocha R. Tsetskhladze – Franco de Angelis (eds.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, Oxford 1994, ss. 111-136.
- “Introduction: Revisiting Ancient Greek Colonization”, Gocha R. Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonization, An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Leiden, Boston 2006, ss. xxiii-1.
- Tuna-Nörling, Yasemin, “Attika Siyah Figür Seramiği'nin Batı Anadolu'da Yayılımı”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993, ss. 437-451.
- Ulugün, Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008.
- Vitucci, Giovanni, *Il regno di Bitinia*, Roma 1953.

Harita: Antik Çağ'da Bithynia Bölgesi, (William Calder - George Bean, *A Classical Map of Asia Minor*, Londra 1958). Haritanın reproduksiyonu Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından yürütülen Nikomedia Projesi'nde görevli Arkeolog Ali Bora tarafından yapılmıştır.

ABBASÎLER DÖNEMİNDE
YAHUDİLERİN TEMEL EĞİTİM KURUMLARI:
BET ha-SEFERLER ve *BEYTÜLMİDRASLAR*

Nuh ARSLANTAŞ*

İslamî döneme gelinceye kadar yüzyıllar boyunca sürgün hayatı yaşayan Yahudiler, farklı din ve kültürlerin hâkimiyetinde varlıklarını koruyabilmenin sırrını, cemaatlerini eğitmekte bulmuşlardı. *Diyaspora* yıllarında gördükleri baskılardan ders alan din adamları, sürgün devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğunu anlamış; boş yere isyanlar yerine eğitime ağırlık vermenin daha doğru olacağına karar vermişlerdi. Mesihî toplumun bu şekilde inşa edileceğine inanan *rabbîler* (din adamları), yediden yetmişe cemaatin her kesimini eğitmeye çalışmışlardır.¹ Bu anlayıştan dolayı VIII. asrın Talmud otoritesi Pirkoy ben Baboy meşhur mektubunda, Yahudiliğin doğuş yeri olması nedeniyle Filistin'in (*Erets Yisrel*) Irak'tan (*Bâbil*) üstün olduğunu savunan meslektaşlarına, üstünlüğün coğrafyadan değil eğitimden kaynaklandığını belirtmiş; Irak Yahudilerinin *Tsiyon*'u (*Siyon*) da "eğitim-öğretim kurumları" olarak anladıklarını şu sözlerle ifade etmiştir: "...*Mesih günlerine gelince... (Iraklılar/Bâbilliler) mesih öncesi felaketleri kabul etmezler. Kutsal kitapta yazıldığı üzere, 'Ey Tsiyon! (Siyon) Bâbil kızlarıyla otur. Kendini kötü Edom'dan (Hristiyanlar) uzak tut'... Tsiyon, Tora (Tevrat) ve dinî vecîbelerin (mistvot) öğretildiği Bâbil (Irak) yeşivalarından başka bir yer değildir.*"²

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul/ TÜRKİYE, noaharslan@hotmail.com

¹ Şmuel Safrai, "Elementary Education, its Religious and Social Significance in the Talmudic Period", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, New York 1969, s. 150, 153.

² Avraham Grosman, "ha-‘Aliya le-Erets-Yisrael bi’Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona והעלייה לארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המסלמי הראשונה", *Catedra* 8 (1978), s. 142.

İslam öncesi dönemde nüfusu 120'yi geçen her Yahudi cemaatinde görevleri sadece ilimle meşguliyet olan en az 10 kişi (*asara batlanim*) bulundurmamak, Talmudik bir emir olarak uygulanmıştır.³ "Batlanim" olarak isimlendirilen bu kimseler, İslamî dönemde "Tevrat ehli" anlamına gelen "Beney Tora" olarak adlandırılıyorlardı.⁴ XII. asırda İslam dünyasını gezen Yahudi Seyyah Tudelalı Benjamin, Bağdat şehrini ziyareti sırasında (1170'ler) bu kimselerden de bahsetmiştir.⁵ *Batlanim*'in bütün ihtiyaçları cemaatler tarafından karşılanırdı.⁶

1. Yahudilerde Dinî Eğitimin Önemi

Gerek İslam öncesi gerekse İslam hakimiyetine girildikten sonra Abbasîler döneminde Yahudi eğitiminin temelini, Tevrat ve Talmud merkezli dinî eğitim oluşturmuş; astronomi, astroloji, tıp ve felsefe gibi bilimlere ise çok fazla ilgi gösterilmemiştir. Bu tutum, istisnalar hariç, modern dönemlere kadar da bu şekilde devam etmiştir. Abbasîler döneminde İslam dünyasındaki fikrî tartışmalara, cemaat kurumlarının yönetimini elinde tutan dinî liderler (*geonim*) kapılarını hep kapalı tutmuşlardır. Yahudi din adamları, din dışı konularda (*hohmot nohriyot*) değil kitapların hazırlanması, yazılan kitapların okunmasına dahi karşı idiler. Öğretilerini Hz. Musa'ya dayandıran *yeşivalar*daki din adamlarının temsil ettiği geleneksel Yahudilik, İslam dünyasındaki ilmî gelişmelere genelde kulak tıkamışlardır. Bunlar, atalarından miras devraldığı Talmud'u tekrar tekrar okuma ve şerhini yapmayı "ilmin en büyüğü" kabul ediyorlardı. Abbasîler döneminin başlarında yaşamış Yahuday Gaon'un (görev yılları: 757-761) bunu öğrencilerine her vesileyle hatırlattığı rivayet edilir.⁷ Sadece *halaha* üzerine yoğunlaşan *yeşivalar*ın din dışı ilimlere bu bakışı, dönemin Müslüman ilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Câhiz (ö. 255/869), kelâm

³ Bkz. Mişna Megila 1:3.

⁴ S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 211.

⁵ Benjamin, *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 65.

⁶ Zvi Kaplan, "Batlanim", *Ejda*, VI, 325.

⁷ *Şe'lot u'Tşvot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mitsrayim* שלאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968, II, 52-53.

ilmi örneğinden hareketle, kendi zamanında, Hıristiyanların tersine Yahudilerin din dışı kabul ettikleri ilimlerle uğraşmayı bid'at kabul ettiklerini; bunların yegâne uğraşlarının Tevrat ve Peygamberlerin kitapları [*Neviim*] olduğuna dikkat çekmiştir.⁸

Din dışı ilimlere karşı bu kapalılık birkaç asır sonra da pek farklı değildi. Samuel ben Hofni'nin Sura Yeşivası'nda *gaonluk* yaptığı dönemde (997-1013) Yahudi din adamları, kafaların karışacağı endişesiyle Müslüman ilim adamlarının kitaplarının okunmasına şiddetle karşı idiler.⁹ İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetlere iştirak edenler ise, cemaatlerinden bağımsız, yaşadıkları toplumla bütünleşen ilim adamları idi. Abbasiler döneminde (IX. asır) İslam toplumundaki sosyo-ekonomik gelişime paralel olarak sınıfsal dönüşüm yaşayan Yahudiler, Müslümanların *ulûm-ı dahîle* adı verdikleri tıp, eczacılık, astronomi, astroloji ve felsefe gibi beşerî bilimlerde rol almışlardır. Ancak belirtilmelidir ki, bu kimseler, dinen Yahudi olsalar da şeklen, ruhen ve kültürel açıdan kesinlikle Yahudi değillerdi. Zaten bunların felsefe ve kelâm gibi bir yönüyle dinle ilgili çalışmaları dahi din adamları tarafından asla tasvip edilmemiş; kafaların karışacağı endişesiyle okunmaları bile yasaklanmıştı. Buna kapalılık Sa'diya Gaon (892-942) ve Davud el-Mukammis (900'ler) gibi birkaç Yahudi din adamı istisna edilirse, Abbasî ve sonraki dönemler ile Osmanlı dönemi de dahil modern zamanlara kadar bu özelliğini hep korumuştur.¹⁰ Modern dönemde dahi aşırı tutucu grupların tavırları hâlâ bu yöndedir.

Yukarıda belirtildiği üzere, Abbasiler döneminde Yahudi eğitimi denince, dinî eğitim ve bu eğitimin verildiği kurumlar anlaşılmalıdır. Dinî eğitimin bu öneminden dolayı Yahudilerde yapılan sabah ibadetlerinde

⁸ Câhiz, *er-Reddî 'alâ'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411, s. 61.

⁹ Alexander Marx, "Rab Saadia Gaon", *Essays in Jewish Biography*, Philadelphia 1947, s. 26; Baron, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, New York 1943, s. 12.

¹⁰ Konuyla ilgili İslami dönemdeki tavrı için bkz. Arslantaş, *İslam Dünyasında İktisadî ve İlmi Hayatta Yahudiler*, İstanbul 2009, s. 436 vd. Osmanlı döneminde Yahudi din adamlarının din dışı ilimlerle meşgul olunmasına karşı çıkışları ve gerekçeleri için bkz. Charles Berlin, "A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: the *Seder Eliyahu Zuta* of Elijah Capsali and its Message", *Studies in Jewish Bibliography History and Literature in Honor of I. Edward Kieff*, ed. Charles Berlin, New York 1971, s. 24 vd.

Tanrı emirlerine sarılmak için düzenli Tevrat öğrenmek ve öğrendiklerini güncel hayata yansıtmak gerektiği hep dile getirilmiş; *Tora*'dan sapmamak için sözlerini güzel göstermesi amacıyla Tanrı'ya niyazlarda bulunulmuştur.¹¹

Yahudi anne ve babalara cehennem azabından kurtulma yolunu, çocuklarının, ölümlerinden sonra kendilerine yapacağı dua olarak gösteren din adamları, çocukların dinî eğitim almasını hep teşvik etmişlerdir.¹² Pumbedita Yeşivası başkanı Hayy Gaon'un (ö. 1038) babaları, çocuklarını eğitecek öğretmenler tutmaları konusunda sıkça uyardığı rivayet edilir.¹³ Yahudilikte erkek çocukları eğitmek, babaların en önemli görevlerinden biri kabul edilmiştir. Yeni evlenen biri "...Tanrı sana *Tevrat* talim edecek, *Tevrat*'ın emirlerini harfiyen yerine getirecek erkek çocuklar nasip etsin" şeklinde tebrik edilirken;¹⁴ bir torundan Tevrat pasajları (*pisukim*) dinlemek, Sina Dağ'ında (*mi-Har Sinay*) Tanrı'yı dinlemekle eşdeğer görülürdü.¹⁵

Sura Gaonu Amram ben Şeşna (görev yılları: 858-871) konuşmalarında her Yahudinin senesini üçe ayırmasını, ilk üçte birinde *Tora*, sonraki üçte birinde Mişna, son üçte birinde ise Talmud öğrenmesini tavsiye etmiştir.¹⁶ İslamî dönemin büyük Yahudi âlimlerinden Maimonides (Musa

¹¹ Yahudilerde günlük olarak okunan bu dua şöyledir: "*Baruh Ata Adonay Eleheynu Meleh ha-'Olam şe targilenu be-Torateha ve tabikenu be-mitsveteha ve el-tevienu lide hata ve lo lide 'avera ve-lo leyedy nisayon...*" [ואל , אלהינו מלך העולם... שתרגילינו בתורתך, ותדביקנו במצותיך, ולא לדי נסיון... *... Kütsalsın Sen Tanrı'mız, Kainatın İlahı...Düzenli olarak Tora öğrenelim; emirlerine sıkıca sarılırım. Bizi hataya düşürme, emirlerine karşı gelmeye ve günah işlemeye sevk etme!*"] Bkz. *Şe'elot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 115. Günümüzde de okunan bu duanın metni ve tercümesi için bkz. *Sidur Kol Ya'kov ke-Minhag Aram-Tisova* סדור קול צובה יעקב כמנהג ארם צובה, trc. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005, s. 8, 10.

¹² Abraham Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York 1980, s. 57.

¹³ Yehoshua Horowitz, "הבת בתקופת הגאונים", *Divrey ha-Kongres ha-'Olamî ha-Asiri le-Mada'ey ha-Yahadut, Yeruşalayim 16-24 be-Ogust 1989*, Yeruşalayim 1990, I, 163.

¹⁴ Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 118.

¹⁵ Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 224. Geniza dokümanlarında geçen bu ifade Mişna'dan ödünç alınmıştır. Bkz. Şabat 1:2.

¹⁶ Amram Gaon'un bu görüşü için bkz. Amram Gaon, *Seder* סדור ר' עמרם גאון, Boras 1974, I, 10; İng. trc. 24.

b. Meymûn) (1135-1204), Tevrat (*Tora*) öğretiminin ne zamana kadar süreceği şeklindeki bir soruya “mezara kadar!” cevabını verdikten sonra, dinî eğitimin gerekliliğine şu sözlerle dikkat çekmiştir: “*Zengin-fakir, hasta-sağlam, genç-ihtiyar, yardım toplayan ya da ailesinin maişetini sağlamaya çalışan... kısacası her Yahudi, kendini ilmî çalışmalara vermek zorundadır. İsrail oğullarının büyük alimleri bir yandan geçimleri sağlarken diğer yandan da ilim tahsil ederlerdi. Onlar arasında oduncu, saka hatta âmâ olanlar vardı; ancak onlar gece ya da gündüz, Tora tahsilini hiçbir zaman ihmal etmediler.*”¹⁷

Yahudi din adamları arasında kaliteli öğrenciler yetiştirmek, büyük onur kabul edilirdi. Sa’diya Gaon Mısır’daki meslektaşlarına yazdığı mektupta “*öğrencisiz bir hahamın onurunun olmadığı*” ifade etmiştir.¹⁸

Cemaati manevî açıdan dinamik tutmaya çalışan din adamları, ilim adamlarına ve öğrencilere gerekli değer verilmesini de sıkça salık vermişlerdir. Talmud’ta dünyanın, okul çocuklarının hürmetine döndüğü belirtilir.¹⁹ “*Dünyayı ayakta tutmak için, öğrencileri ayakta tutmak gerekir*” düşüncesinden hareketle, öğrencilerin rahat bir eğitim süreci geçirmesi amacıyla eğitim amaçlı vakıflar kurulmuştur. XI. asra ait bir *Geniza* dokümanında Dimaşk’ta, bir bağın, görevleri sadece ilim yapmak olan kimselere vakfedildiği belirtilir.²⁰ Sura Gaonu Nahşon (görev yılları: 874-882) devlet tarafından, adam başı çok ağır *cizye* takdir edilse dahi, ilim adamlarının (*ha-rabanim*) *cizyelerinin* cemaat tarafından karşılanması gerektiğini belirtir.²¹ Aslında bu, Talmud döneminden beri teamül haline gelmiş bir uygulama idi. Mişna’da ilim adamlarının bu konumuna dikkat bağlamında şöyle bir ifade yer almaktadır: “*Öğrenmek insanı özgür kılar! Tevrat’ın boyundu-*

¹⁷ Salo Wittmayer Baron, *The Jewish Community its History and Structure to the American Revolution*, Philadelphia 1945, II, 167.

¹⁸ “...u be-efes talmid eyn hod le-hahamim: ...ובאפס תלמידים אין חוד לחכמים”. Bkz. *Seelot u’Tšvot ha-Geonim*, nşr. Ginzberg, II, 88; Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha, Hartza’ot ve Ši’urim* ושיעורים וספרות הרצאות ושיעורים, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruslayim 1955, s. 212.

¹⁹ Bâbil Talmudu, Şabat 113b.

²⁰ Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 122.

²¹ *Tšvot ha-Geonim*, ed. Harkavy, no. 537’den naklen Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, V, 75.

ruğuna girenler, idarecilerin boyunduruğundan kurtulurlar.”²² Maimonides bu te-amüle “Din ve ilim adamlarına kuyu kazmak ve bina yapmak gibi, cemaate ait müş-terek işlerde görev verilmez. Bu, onları cahil insanlar nezdinde küçük düşürür. Onlar-dan vergi de alınmaz. Benzer şekilde onlar cizye vergisine de iştirak etmezler”, sözüyle açıklık getirmiştir.²³

Din ve ilim adamları ölümlerinden sonra da unutulmazdı. Ölüm yıl dönümlerinde yakınlarının mezarına gitme imkânı olmayanlar, o şehir ya da kasabada yatan din adamlarının mezarını ziyaret ederlerdi.²⁴ Bunların geride bıraktığı dul ve yetimlere sahip çıkılır, kendilerine cemaat sandı-ğında yardım bağlanırdı. 1181-1183 tarihleri arasında Fustat'ta ölen Ebü'n-Necm künyeli Samuel isimli bir ilim adamının yetimlerine cemaat gelirlerinden aylık 40 dirhem pay ayrıldığı cemaat kayıtlarına geçmiştir.²⁵

Yahudi cemaatlerinde her gün sabah ibadetlerinin *kadiş de-rabanan* bölümünde dünyanın değişik yerlerinde Tevrat talimi yapan din adamlarına şöyle dua edilir: “Gökyüzünün ve yeryüzünün Efendisi! ...Din adamlarımıza (Rabanan), öğrencilerine, öğrencilerinin öğrencilerine; kendisini bu ülkede veya başka bir ülkede Mukaddes Tevrat öğrenimine adayan herkese iyilik, sevgi ve şefkat bahşeyle!”²⁶ Günümüzde Aşkenaz Yahudilerinin *Sebt* (Şabat) günlerinde yaptığı Aramice *Yekum Purkan* duasında, Filistin ve Irak'taki *yeşivalara*, *gaonlara* ve bu kurumlarda hizmet etmiş kimselere hâlâ dualar edilmektedir.²⁷

²² Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 121.

²³ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, V, 76.

²⁴ Nisim Behar, *El Gid Para El Pratikante- Dini Uygulama Rehberi*, trc. Mordehay Yanar, İstanbul 2004, s. 434.

²⁵ Moshe Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976, s. 331 (81, 83, 85 no.lu dokümanlar). Ayrıca bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 305.

²⁶ Duanın metni şöyledir: “.. ve 'al Rabanan ve 'al Talmideyhon ve 'al kol Talmidey Talmideyhon de-'asakin be-Oreyta Keduşa...: “ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון דעסקין באוריתא... “קדשתא די באתרא די ודי בכל אתר ואתר יהא לנא ולהון ולכון חנא וחסדא...” Bkz. *Sidur Kol Yaakov*, s. 53.

²⁷ *Yekum Purkan* Aşkenaz Yahudilerinin *Sebt* (Şabat) günü “haftara” duasından sonra okudukları bir duadır. Bayram günlerinde de okunan bu dua, Irak'ta Amram Gaon ve Sa'diya Gaon'un kaleme aldığı *Sidur*'larda yer almamaktadır. Bkz. Baron, *The Jewish Community*, I, 180; “Yekum Purkan”, *Ejd*, XVI, 735.

2. Dinî Eğitim Kurumları

Yahudilerde ilim ve din adamının önemine her vesileyle vurgu yapılırken, her cemaatte dinî tahsilin yapılacağı eğitim-öğretim kurumlarının varlığı da zorunlu hale getirilmiştir. Talmud'ta mutlu bir hayatın asgari gerekleri sayılırken, her cemaatte sinagog (*bet ha-keneset*), tam yetkili *bet din*, cemaat içi yardımlaşma kurumu (*kupa şel tsadeka*), *mikve* (*bet ha-mirhats*), hamam-tuvalet, tabip (*bet rofe*), zanaatkâr (*oman*), kutsal metin müstensihisi (*sofer*) ve cemaat kasabı (*tabah/şohet*) yanında çocukların eğitim-öğretimi için ilk (*bet ha-sefer*) ve orta öğretim (*bet ha-midraş*) kurumları ile bu kurumlarda ders veren öğretmenlerin (*melamedim*) olması gerektiği belirtilmiştir.²⁸ Bu kurumların tam teşekküllü bulunacağı yerler, şehirler olarak düşünüldüğü için şehre göç teşvik edilmiştir. Şehirli bir kimse (*talmid haham*) ile cahil köylü (*am ha-arets*) arasında çok büyük farklılık olduğunu belirten din adamları, cahil bir kimsenin günahattan korkmayacağını söyleyerek cemaat üyelerini, eğitim imkanları iyi olan şehirlerde yaşamaya teşvik etmişlerdir.²⁹

XII. asrın ortalarında Irak'tan Mısır'a gönderilen bir mektupta o dönem Yahudi cemaatleri, eğitim-öğretim durumu açısından şu şekilde gruplandırılmıştır: "...Cahil insanları bir kenara bırakırsak... Yahudiliği bilme ve öğrenme açısından Yahudiler üç kısıma ayrılır: Halk, rabbiler ve yeşiva görevlileri. Halk, Tora (*Tevrat'ın ilk beş kitabı*) ile bayram ve Sebt (*Şabat/Cumartesi*) günlerinde okuyacağı duaları öğrenmek zorundadır. Bunlara Sa'diya'nın *Dua kitabı* (*Sidur şel Sa'diya Gaon*) öğretilir. Rabbiler ise, *Tevrat'ı*, *Tanah'ın diğer kitaplarını*, *Sözlü Kanun* (*Talmud*) ile *Yahudiliğin belli başlı kurallarını* (*takanot*) bilmekle mükelleftir. *Yeşiva görevlileri* ise bu sayılanlar yanında *Mişna*, *Talmud* ve *Tanah'ın diğer şerhlerinde derinleşen kimselerdir*."³⁰

Dinî eğitimin önemi ile ilgili bu ön bilgilerden sonra, Abbasiler döneminde Yahudilerin, cemaatleri eğitmek amacıyla kurdukları temel dinî eğitim kurumları ve bunların işleyiş tarzlarına geçebiliriz.

²⁸ Bâbil Talmudu, Sanedrin 17b.

²⁹ Mişna Avot 2:5.

³⁰ Mektubun yazarı Bağdat yeşivasında *roş ha-sederlik* yapan Yosef b. Ya'kov'dur. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 206, 564, 1. dipnot.

2.1. İlk Öğretim: *Bet ha-sefer (Küttâb)*

Yahudilerde başlangıçta çocukların ilk dinî eğitimi babaları tarafından verilir;³¹ yetişkinlik sürecinde ise cemaat kâtipleri (*soferim*) ile *hazanlar* (*hazanim*) tarafından eğitilirdi.³²

Bet ha-sefer adı verilen ilkokullar, ilk olarak milattan önce birinci asrın başlarında R. Şimon ben Şetah (MÖ. 120-40) tarafından Kudüs'te inşa edilmişti. Bu dönemde Yahudi eğitimi, Helenistik eğitimin bariz etkilerini taşımakla birlikte, toplumun kentsel ve elit kesimini hedefleyen bu (Helenistik) eğitimin tersine, Yahudi çocukların eğitimi cemaatlere bir sorumluluk olarak yüklenmişti.³³

Başlangıçta ilkokullar sadece Kudüs'te bulunuyordu. Diğer bölgelerden buraya ancak 16-17 yaşını doldurmuş gençler gelebiliyordu. Daha alt yaşlardaki öğrencilerin gelememesi nedeniyle, milâdın ilk asrında Rav Yoşua ben Gamla'nın (ö. 69-70) gayretleriyle Yahudilerin yaşadığı yerleşim birimlerinde ilkokullar kurulmaya başlamıştır. Rav Yoşua 6-7 yaşına giren her çocuğun ilkokula gönderilmesini şart koşmuş; cemaat yöneticilerini de bu işi sıkı tutmaları konusunda uyarıyordu.³⁴ Mabel'in ikinci ve ebedi olarak yıkıldığı bu dönemde eğitim-öğretim her şeyden üstün tutulmuş;³⁵ yerleşim birimlerinin kutsallığının, o yerleşim birimindeki okulların sayısına paralel olarak artacağına inanılmıştır.³⁶ Din adamlarının teşvikleri cemaatler üzerinde çok etkili olmuştur. Döneminin büyük alimlerinden Yehoşua ben Hananya'nın (ö. 131), daha beşikte iken Tevrat bilgisiyle dolması için annesi tarafından ilkokula getirilip bırakıldığı rivayet edilir.³⁷ Yahudi anneler çocuklarını ilkokulda okutmakla büyük sevaba nail olacaklarını düşünürlerdi.³⁸ Yahudiler arasında bu düşünce Abbasiler dönemine kadar devam etmiştir.

³¹ Tesniye 6/7.

³² Emil G. Hirsch ve dğr., "Education", *JE*, V, 49.

³³ Marcus Jastrow-Kaufmann Kohler, "Bet ha-Midrash", *JE*, III, 116; Safrai, "Elementary Education...", s. 148.

³⁴ Bâbil Talmudu, Baba Batra 21a.

³⁵ Safrai, "Elementary Education...", s. 150.

³⁶ Safrai, "Elementary Education...", s. 153.

³⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

³⁸ Bâbil Talmudu, Berahot 17a.

Abbasîler dönemi Yahudi din adamlarının *responsalarına* (*şelot u-tšvot*) yansıyan önemli konulardan biri de, öğretmenlerin bebeklik çağındaki çocukları (*tinok* veya *yanuk*) ilkokula başlatan velilerle ilgili şikâyetlerdir.³⁹ Kudüs Yahudileri Yahudiliğin gereklerine (*mitsvot*) aşına olmaları için çocuklarını çok küçük yaştan itibaren ilkokula göndermeye başladılar.⁴⁰ Küçük de olsa, dinden soğumaması ve ortama alışması için, ilkokula gelen çocukların okuldan geri çevrilmesi, Pumbedita gaonu Paltoy bar Abay (görev yılları: 842-857) tarafından hoş karşılanmamıştır.⁴¹

İslam eğitim kurumları içerisinde karşılığı *küttâb* (*mekteb*) olan *bet ha-sefere*(*) başlama yaşı 6 veya 7 idi. Çocuklar ilkokullarda 13 yaşına kadar öğrenim görürlerdi.⁴² Maimonides'in oğlu Avraham (1186-1237) zamanında(**) dul bir kadının kendisine yazdığı mektuptan, Mısır'da ilkokula başlama yaşının 7 olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta kadın, ayrıldığı eşinden vaat edilen *mehrini* (*mehr-i müeccel*) alamadığı için 7 yaşına gelen oğlunu *Tora* öğrenmeye gönderememekten şikâyet eder.⁴³

Yahudilikte köle çocuklarının eğitilmesi efendilerine bir görev olarak yüklendiği için,⁴⁴ ilkokullarda köle çocukları da eğitilmiştir. Müellifi meç-

³⁹ Konuyla ilgili bazı responsalar için bkz. *Şelot u'Tšvot*, nşr. Ginzberg, II, 119; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

⁴⁰ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

⁴¹ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

(*) XI. asırdan itibaren bazı Geniza dokümanlarında ilkokul için "*küttâb*" ifadesi kullanılmıştır. Örnekler için bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 182, 39. dipnotta belirtilen doküman; *a.g.e.*, II, 187, 13. dipnotta belirtilen doküman.

⁴² Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Artsot ha-Mizrah be-Yemey ha-Beynayim החינוך היהודי בארצות-המזרח בימי הביניים", *Mahanayim* 108 (1966), s. 30; Judith Baskin, "Some Parallels in the Education of Medieval and Christian Women", *JH* 5 (1991), s. 42. *Geniza* dokümanlarından birinde bir Yahudinin arkadaşına şöyle yazdığı kaydedilir: "...*Kardeşim Nabat okula (bet ha-sefer) devam ediyor. Bu yıl on üç yaşında.*" Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 174.

(**) Avraham, babası Maimonides'in ölümünden sonra 1204 yılında Mısır Yahudilerinin cemaat başkanı (*nagid*) olmuştur.

⁴³ Doküman bkz. Mordechai Friedman, "Poligamya-Te'udot u'Tišvot min ha-Gniza תעודות ותשובות מן הגניזה-פוליאמייה", *Tarbits* 43 (1973-74), s. 188.

⁴⁴ A. Yitshak Agus, "Tišvot Geoney Erets Yisrael ve Bavel תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל", *Horev* 12 (1956-57), s. 212.

hul *responsalardan* birinde bir Yahudinin (*Reuben*) köle ve cariyesinin oğlunu alarak ilkokula götürdüğü ve burada *Tora* ve *Neviim* tahsili yapmasına imkân verdiği belirtilir.⁴⁵ Şerira Gaon'un (906-1006) da bu doğrultuda bazı uygulamaları kayıtlara geçmiştir.⁴⁶

Cemaat içerisindeki yetim ve fakir öğrencilerin ilköğrenimine özel önem verilir; bunların eğitim masrafları cemaatleri tarafından karşılanırdı.⁴⁷ *Geniza* dokümanlarında Kudüs, Dimaşk ve Bağdat gibi büyük şehirlerde “yetimler için tutulan hocalar”dan bahsedilir.⁴⁸ 1100'lerin başında Hıristiyanlıktan Yahudiliğe geçen Norman Yuhanna, Bağdat'a yerleştiğinde İbranice ve *Tora* derslerini sadece yetimlere hizmet veren ilkokullardan birinde almıştı.⁴⁹

İlkokullarda *Tora* merkezli bir eğitim verilirdi. Filistin şehirlerindeki okullarda eskiden beri *Tora* öğretimine, Tevrat'ın ilk kitabı *Bereşit*'ten (*Tekvin*) başlanırdı. Bu durum Abbasiler döneminde de bu şekilde devam etmiştir. Irak bölgesinde ise *Tora* öğretimine *Sefer Vayikra*'dan (*Levililer*) başlanır; *Neviim*'den *Şmuel* (Samuel) kitabına kadar öğretildikten sonra, *Ketuvim*'den de seçilen bazı parçalar okutulurdu.⁵⁰ Yukarıda bahsi geçen Norman Yuhanna, Yahudi çocuklarla beraber eğitim aldığı ilkokulda İbranice, Tevrat (*Torat Moşe*) ve *Neviim* öğrendiğini nakleder.⁵¹

⁴⁵ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 113.

⁴⁶ Mesela bkz. *Şe'lot u'Tšivot*, nşr. Ginzberg, II, 83; Simha Assaf, “Avadim ve Saharavadim etsel ha-Yahudim be-Yemey ha-Beynayim אצל היהודים בימי עבדים וסחר-עבדים אצל היהודים בימי אצל היהודים” *Tšiyon* 4 (1939), s. 98. Ancak bazı *gaonlar* kölelere Tevrat öğretimine sıcak bakmamışlardır. Bkz. Gil, *be-Malhut Yišmael bi'Tkufat ha-Geonim במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים*, Yeruşalayim 1997, I, 605.

⁴⁷ Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 30. Başka örnekler için bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 134.

⁴⁸ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 186.

⁴⁹ Alexander Scheiber, “Keta' Nosaf mi-Megilat Ovedya ha-Ger ha-Normandi קטע נוסף ממגילת עובדיה הגר הנורמנדי”, *Kiryat Sefer* 30 (1954-55), s. 97.

⁵⁰ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 31.

⁵¹ Bkz. Scheiber, “Keta' Nosaf mi-Megilat Ovedya ha-Ger ha-Normandi”, *Kiryat Sefer* 30 (1954-55), s. 97.

Günümüzde olduğu gibi, o dönemde de her erkek çocuk, günlük ibadetlerde duaları okuyabilecek kadar İbranîceyi öğrenmek zorundaydı.⁵²

Çocuklar temel ibadet kuralları, Tevrat'tan bazı önemli bilgiler ile İbranîce okumayı öğrendikten sonra ilkokuldan mezun olurlardı.⁵³ İlkokullarda çocuklara Yahudiliğin önemi, bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı.⁵⁴

İbranîce kaleme alınan *Geniza* dokümanlarına, ilkokullarda takip edilen müfredat programı hakkında bazı bilgiler yansımıştır. Dokümanlardan birinde bir baba, oğlunun öğretmenine yazdığı mektupta çocuğuna haftalık dualarda (*haftarat el-faraşa*) *Nevim*'den okunan belli bölümleri öğretmesi yanında, sinagogdaki bayram ibadeti esnasında kendisiyle birlikte okuması için *Purim*'de okunan *Ester Tomarı* (*Megilat Ester*) ile *Fısh* (*Pesah*) bayramında okunan *Neşideler Neşidesi*'ni (*Şir ha-Şirim*) özellikle öğretmesini rica etmiş; mümkünse diğer bayram dualarını da ezberletmesini istemiştir. Dokümanda, baba, oğlunun sinagogda kürsüye (*teva*) çıktığında kendisi gibi okumadıkça, onun bu duaları öğrendiğini kabul etmeyeceğini de özellikle belirtmiştir.⁵⁵

Hayy Gaon, *yeşivasına* bağlı cemaatlere, öğrencilere temel dinî bilgiler yanında basit hesap bilgileri (*heşbon*) ile Arapça yazımının öğretilmesi talimatı da vermişti.⁵⁶ *Geniza*'da yer alan bir dokümanda Fustat'ta (Mısır)

⁵² Judith R. Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot ve Haskalatan be-Yemey ha-Beynayim be-Aratsot ha-İslam ve ha-Natsrut בארצות האסלאם בימי הביניים והשכלתן בימי הביניים בהנצרות", *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 175.

⁵³ Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 175.

⁵⁴ Safrai, "Elementary Education...", s. 152.

⁵⁵ TS Arabic Box 30, f.36'dan naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education from the Cairo Geniza", *Gratz College Anniversary Volume, on the Occasion of the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the College 1895-1970*, ed. Isidore David Passow-Samuel Tobias Lachs, Philadelphia 1971, s. 102, İng. trc. 89.

⁵⁶ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 32. *Geniza* dokümanlarından birinde bir Yahudi, arkadaşına şöyle yazar: "...mektubunda çocuklarının Tevrat, Arapça ve İbranîce yazmayı öğrendiklerini belirtiyorsun. Bu konuda Allah'a ne kadar şükretsek azdır." Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 174.

Meliha isimli Yahudi bir annenin, 2 dinar ücretle oğlu Hibe'ye Arapça yazma ve temel aritmetik (*hattü'l-'Arabî ve'l-hisâb*) öğretmesi için Şeyh Ebü'l-Fadl ile mukavele yaptığı belirtilir. Anlaşmaya göre öğretmen öğrencisine hatasız bir şekilde heceleme ve yazma yanında, aritmetikten de *abak* (*abaküs/buksat*), *zekât* (*decimal*) ve (ileri) hesaplamayı (*'amel*) öğretecekti.⁵⁷

Küçük cemaatlerde ve köylerde dersler öğretmenlere ya da cemaatin ortak kullanımına ait *heder* adı verilen odalarda yapılırdı. Öğrenci sayısı fazla olduğu zaman seviyelerine göre iki grup oluşturulur; bir grup yüksek sesle dersini hazırlarken, diğer grup da öğretmene dersini verirdi. Fiziksel ortamın hiç de uygun olmadığı bu odalarda sıkı bir disiplin uygulanırdı.⁵⁸ Sinagoglarda ise ders, binanın durumuna göre ya ibadet edilen kısmında ya da sinagoga ilave edilen bir odada verilirdi.⁵⁹ Sinagoglar için yapılan bağışların başında “mum” ve “yağ”ın gelmesi, isteyen herkesin gece dahi olsa bir şeyler öğrenmek amacıyla sinagoga gelmesi ile izah edilmektedir.⁶⁰ Büyük şehirlerde ise ilkokullar donanımlı eğitim kurumları olarak inşa edilmişti. Çoğu şehirde derslikleri ve ayrı öğretmen odaları olan ilkokullar mevcuttu.⁶¹

Küçük cemaatlerin bulunduğu köy ve kasabalarda tek bir ilkokul mevcut iken, Bağdat gibi büyük şehirlerde pek çok ilkokul bulunmaktaydı. Köylerde eğitim haliyle şehirlerdeki kadar kaliteli değildi. Hem Hayy Gaon hem de dönemin *re'sü'l-câlutu* köylerde Tevrat eğitiminin yeterli derecede verilmediğinden yakınmışlardır. Köylerdeki eğitim, Tevrat

⁵⁷ “...ve emmâ mine'l-hisâb ve'l-baksât ve'z-zekât ve 'amel: ואמא מן אלחסאב אלבקסאט וואלקאט”. Bkz. TS NS J 401, no. 21'den naklen Goitein, “Side Lights on Jewish Education...”, s. 109, İng. trc. 98; a.mlf., *A Mediterranean Society*, II, 177. *Abak* (Abacus) Latince bir kelimedir. Hesap yapmakta kullanılan ve birçok devingen parça dizisiyle donatılmış düzendir. Bkz. “Abak”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I, 7. *Decimal* ise parmak veya bazı simgelerle yapılan hesap bilgisidir. Bkz. <http://www.bartleby.com/65/nu/numeral.html> (15.06.2005).

⁵⁸ Herman Rosenthal-Peter Wiernik, “Heder”, *JE*, VI, 314.

⁵⁹ Hayy Gaon'un bir *responsas*ından, sinagogun ibadet edilen kısmının eğitim amaçlı olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 177.

⁶⁰ Elinoar Bareket, *Fustat on the Nile, The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Brill 1999, s. 45.

⁶¹ Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 30; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 43.

merkezli olarak yürütülmüş, Tevrat ile ilgili temel bilgilerin verilmesi yeterli görülmüştür.⁶²

Abbasîler döneminde herkesin gidip öğrenim gördüğü ilkokullar yanında, özel okullar da (*bet ha-sefer ha-perati*) mevcuttu. Zengin aileler çocuklarının eğitimini genelde özel hocalar tutmak suretiyle sağlamaya çalışırlardı. Hayy Gaon'un, eğitim ve öğretimin iyice gerilediği dönemde varlıklı aileleri buna teşvikine dair bazı bilgiler *responsalara* yansımıştır.⁶³ Bunun yanında dinî konularda bilgili aileler ile yakın çevrelerinde bu işe ehil kimselere sahip olanlar ise çocuklarını okula göndermek yerine kendileri eğitmişlerdir. *Re'sü'l-câlutun* birine gelen bir mektupta, kendisine Tevrat'ı babasının değil, sevdiği birinin öğrettiği ifade edilmiştir.⁶⁴

Okullarda, özellikle de "*heder*" adı verilen köy ilkokullarında, sıkı bir disiplin uygulanır; bu disiplin de genelde falakayla (*be-'ezrat ha-ratsu'a*) sağlanırdı.⁶⁵ Sura gaonu Natronay ben Hilay (görev yılları: 853-858), cemaatlerden birine yazdığı *responsada*, yaramaz çocukların cezalandırılmasında dayanın, eğitimin vazgeçilmez bir parçası olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: "*Çocuklar ancak sopa ile eğitilebilir... küçük ya da büyük, yaramaz (ravreve) ya da arsız (i-beyşa) çocukları edeplendirmenin çaresi sopadır.*"⁶⁶ Ancak gaon okul yöneticisini dayak konusunda dikkatli olunması ve yerli-yersiz şiddete başvurulmaması konusunda da uyarır: "...*Eğer çocuklar bedenlen dayacağı kaldırabilecek kapasitede ve dayaktan ders alıyorsa sorun yok; ancak sopaya dayanamayacak kadar küçük olanlar ile sözle edeplenecek hassas çocuklara ise dayak atılmamalıdır. Öğretmenleri bu konuda lütfen uyarın. Dayak konusunda uyarıldığı halde hâlâ huyundan vazgeçmeyen öğretmenler varsa, lütfen onları görevden uzaklaştırın.*"⁶⁷ *Geniza* dokümanlarında bulunan bir belgede ise öğretmen bir veliye dayığa başışıklık kazanan yaramaz öğrencisinden şu sözlerle yakınır: "...*Bu çocuktan (Ebû Mansûr) bıktım usandım. Bir türlü terbiye edemedim. Belki bu*

⁶² Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 30.

⁶³ Konu ile ilgili bazı örnekler için bkz. Baskin, "Hinuh Naşım Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 35.

⁶⁴ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 113.

⁶⁵ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Rosenthal-Wiernik, "Heder", *JE*, VI, 314.

⁶⁶ *Şeelot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 112, 119.

⁶⁷ *Şeelot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 112, 119.

konuda bana, siz yardım edersiniz. Dövüyorum, dövüyorum ve tekrar dövüyorum... Üstelik hasta. Hasta olmasa, öldürünceye kadar dövebilirim... Sınıfa girer girmez kız kardeşine sataşıyor; özellikle de benim olmadığım zamanlarda. Belki siz dayakla akullanabilirsiniz. Lütfen ona akıllı, sessiz ve terbiyeli olmasını söyleyin..."⁶⁸ Bir başka dokümanda ise okulda haylazlık yapan Musa (*Moşe*) isimli bir çocuk, *kohen* (*kâhân*) olan velisine şikâyet edilmiştir. Verilen bilgiye göre, birkaç gündür okuldan kaçan öğrenci, o gün derse gelmiş, öğretmen diğer öğrencileri okuturken, çalışması için ona o günkü dersini (*ferâşâ: peraşa*) vererek birkaç kez tekrar etmesini söylemiş; ancak o, dersini yapmadığı gibi, sınıfı terk ederek öğretmenin bütün ikazlarına rağmen geri de dönmemiştir. Dokümandan anlaşıldığına göre, öğretmen veliye, öğrencinin dersi 4-5 kez tekrar etmedikçe öğrenemeyeceğini belirterek ondan öğrenciyi evde çalıştırmasını da rica etmektedir.⁶⁹

İlkokullarda çocuklara kâtip (*sofer*) ve *hazan* (*melamedey tinokot*) gibi cemaat görevlileri ders verirdi. Yahudilerde sürgünden sonra İsrailoğulları'nı eğitim vazifesinin "peygamberlerin varisi olan kâtipler"e (*soferim*) geçtiği kabul edilir.⁷⁰ Bir *responsada*, *hazan*'ın sinagog görevi yanında bir diğer görevinin de öğretmenlik olduğu şu sözlerle dile getirilmiştir: "*Hazan, bütün gün ve akşamın da bir kısmında çocukları eğitmelidir. Kutsal kitapta, 'Bu şeriat kitabı...gece gündüz onu düşüneceksin' buyrulur.*"⁷¹ *Sebt ve bayram günleri ile Av ayının 9'u hariç, hazan çocukların eğitimi ile her daim meşgul olmalıdır.*"⁷²

Ücretleri cemaat tarafından karşılanan ilkokul öğretmenlerinin maaşları konusunda kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Çok fazla ücret almadıkları anlaşılan öğretmenlerin, ücret yetersizliği ile ilgili bazı şikâyetler *Geniza* dokümanlarına yansımıştır. Bu dokümanlardan birinde

⁶⁸ "Fele'alle en takdüra alâ müsâadetü fihî fe-inneni ene iza darabtühü asrifü fî darbîhi ve ene iza darabtühü...: ומה אדם צרבה פי צרבה ואנה אדם צרבתה אסרף פי צרבתה אסרף פי צרבתה". TS 8J 29, f. 7v'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 103-104, İng. trc. 91. Ayrıca bkz. Stefan Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo, The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Curzon Press: 2000, s. 190. Benzer konuda bir başka şikâyet konusu hakkında bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 182.

⁶⁹ TS Arabic Box 38, f.1'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 103, İng. trc. 91; a.mlf., Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 182.

⁷⁰ Hirsch ve dğr., "Education", *JE*, V, 49; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 189.

⁷¹ Bkz. Yeşu 1/8.

⁷² Baron, *The Jewish Community*, II, 197.

Mısır'ın Kalyûb şehrinde eğitmenlik yapan bir Yahudi, kendisine haftalık ödenen 5 dirhemlik ücretin yetersizliğinden şikâyet etmektedir.⁷³ Bazı dokümanlardan öğrenildiği kadarıyla XI, XII ve XIII. asırlarda Mısır'da öğretmenlere öğrenci başına haftada yarım dirhem ödenmekteydi.⁷⁴ Geç tarihlere ait bir dokümanda (Mart 1160) babasından sonra sinagogda *hazanlık* yapacak Mansûr isimli bir çocuğun öğrenimi için *bet dinin* ayda 2 dirhem para ayırdığı kaydedilmiştir.⁷⁵ Bir başka dokümanda ise 3 çocuğun (Hilâl'in oğlu ile Halef ve Miska'nın kızları) eğitilmesi amacıyla 2 aylık (Av ve Elul) bir program için öğretmene toplam 12 dirhem ödendiği belirtilir.⁷⁶ O dönemde 20 öğrencisi olan bir öğretmenin aylık 1 dinardan biraz fazla ücret aldığı belirtilir.⁷⁷ Bu ücretlerin istisnaları da yok değildir. Mesela, XI. asrın sonlarında yaşamış zengin iş kadını el-Vuhşa (Kerîme bint Amram) (ö. 1100), oğlunun eğitimini üstlenecek öğretmen için, bir halı, bir battaniye ve haftalık da 5 dirhem verilmesini vasiyet etmişti.⁷⁸ Tüccarlık yapan bir başka zenginin ise çocuğuna eğitim veren öğretmene haftada 10 dirhem ödemekte iken, "iş bırakma" tehdidi üzerine öğretmenin maaşını haftada 15 dirheme (ayda ise 1.5 dinar) çıkarmak zorunda kaldığı belirtilir ki, bu da bir *küttâbta* (*bet ha-sefer*) 30 öğrenciye vereceği dersin aylık ücretine tekabül etmekte idi.⁷⁹

Haftalık maaşlar genelde ertesi gün (Cuma) öğleden sonra başlayacak *Sebte* hazırlık yapılabilmesi için Perşembe günleri ödenirdi. Bu sebeple

⁷³ Norman Golb, "The Topography of the Jews of Medieval Egypt", *JNES* 33 (1974), s. 135; Bareket, *Fustat on the Nile*, s. 45.

⁷⁴ Değişik dokümanlardan hareketle yapılan bu tespit için bkz. Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31.

⁷⁵ TS 13 J 6, f. 27'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 107; İng. trc. 94.

⁷⁶ TS NS Box 321, f. 28'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 108; İng. trc. 95; a.mlf., *A Mediterranean Society*, II, 187.

⁷⁷ Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31. Goitein, o dönemde 36 dirhemin 1 dinara tekabül ettiğini belirtir. Bkz. Goitein, "A Jewish Business Woman of the Eleventh Century", *Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, ed. Abraham A. Neuman-Solomon Zeitlin, Philadelphia 1967, s. 234.

⁷⁸ Goitein, "A Jewish Business Woman of the Eleventh Century", s. 241. Ölümünden sonra 689 dinar dağıtılmasını vasiyet eden, cenazesi için 50, mezarı için ise 25 dinar ayıran bir hanımın, oğlunun eğitimi için haftada 5 dirhem ayırması hakikaten ilginçtir.

⁷⁹ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 187.

haftalık maaşlar “*el-hamîs*”, yani “*perşembelik*” ya da “*okul perşembeliği*” olarak isimlendirilmişti.⁸⁰

İlkokullarda *Sebt* (*Şabat*) hariç, haftanın her günü eğitim-öğretim yapılmaktaydı. *Genizaya* giren dokümanlardan birinde İskenderiyeli bir Yahudi, arkadaşına şunları yazmıştır: “*Çocukların çok iyi. Her gün okula gidiyorlar. Sebt günleri ise onları sinagoga götürüyorum.*”⁸¹ Okullarda Nisan ve Tişri ayları hariç, bütün yıl eğitim yapılır; Nisan'da *Pesah* (*Fısh*); Tişri'de ise *Roş ha-Şana*, *Kipur*, *Sukot* ve *Simhat Tora* (Tevrat hatmi) bayramları nedeniyle eğitime ara verilirdi.⁸² Bu uygulama günümüzde dinî eğitim ağırlıklı okullarda hâlâ bu şekilde devam etmektedir.^(*)

2.2. Orta Öğretim: *Beytülmidras* / *Bet ha-Midraş*

Mabed'in ayakta olduğu dönemde, Mabed müstemilatında yer alan *beytülmidrasa* Büyük *Beytülmidras* (*Bet ha-midraş ha-gadol*) adı veriliyordu. Yahudi eğitim tarihinde *beytülmidras*ların MÖ. I. asrın ikinci yarısından itibaren kurulmaya başlandığı kabul edilmektedir.⁸³ Bu gelişmenin, dönemin siyasi atmosferi ile de çok yakından ilgisi vardı; zira o dönemde Roma idaresinden gördükleri baskı ve dinî alandaki yasaklar karşısında Yahudiler, varlıklarını devam ettirmenin yegâne yolunun ilim olduğunu anlamış ve ilmin eylemden daha önemli olduğunu idrak etmişlerdi.⁸⁴

*Beytülmidras*ların ortaya çıkışından önce 13 yaş sonrası çocuklar, yine sinagoglarda eğitim görüyordu. Gerçi sinagogun bu işlevi *beytülmidras*lardan sonra da devam etmiştir. Miladi I. asra girerken *beytülmidras*lar oldukça yaygınlaşmıştı. Talmud'ta *beytülmidra*stan dönecek kocalarını ibadet vecdi içerisinde bekleyen Yahudi hanımlardan bahsedil-

⁸⁰ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 188.

⁸¹ Ashtor, “Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yeme ha-Beynayim בימי-ביניים במצרים של הקהילה היהודית במצרים”, *Tsiyon* 30 (1965), s. 66; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 173.

⁸² Ashtor, “Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit...”, *Tsiyon* 30 (1965), s. 66; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 173.

^(*) Bu kıymetli bilgiyi veren T.C. Hahambaşı Sekreteri Yusuf Altuntaş Bey'e teşekkür ederim.

⁸³ Hirsch ve dğr., “Education”, *JE*, V, 49.

⁸⁴ Safrai, “Elementary Education...”, s. 150, 153.

lir.⁸⁵ İslam kaynaklarında yer alan bir bilgiye göre, İsa Peygamber, *beytülmidrasta* İşaya kitabındaki bir pasajı okuduğu sırada peygamberlikle görevlendirildiğini belirterek tebliğ faaliyetine başlamıştı.⁸⁶

Abbasîler döneminde Yahudilerin yaşadığı her yerleşim biriminde çocukların eğitimi için en az bir sinagog ve *beytülmidras*ın inşâ edilmesi, orada yaşayan cemaatlere yüklenen dinî bir mükellefiyeti.⁸⁷

İslam kaynaklarında *beytülmidras* için “*führ*” terimi de kullanılmıştır. Ünlü dilci İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) verdiği bilgiye göre, bu kelime, köken olarak Nabatîce “*bühr*” kelimesinden türemiş olup Arapçaya “*führ*” şeklinde geçmiştir.⁸⁸

Abbasîler döneminde Yahudi *beytülmidras*larının varlığını, rivayetlerdeki tesadüfi atıflardan öğreniyoruz. Filistin Yeşivası’nda Daniel ben ‘Azarya’nın (1051-1062), Şlomo ha-Kohen’e rakip bir *gaon* olarak ortaya çıktığı süreçte, Daniel’in, etkin Yahudilerin de desteğiyle Şlomo’ya bağlı *beytülmidras*ları (*bet midraşot*) kapattırmaktan çekinmediği belirtilir.⁸⁹ Irak bölgesinde Natronay Gaon ibadet vakti girdiğinde su bulamayan birinin ne yapması gerektiği şeklindeki soruya, 3-4 mil uzaklıkta bir yerleşim birimine giderek oradaki sinagog veya *beytülmidrasta* abdest alınıp ibadetin icra edilebileceği cevabını vermiştir.⁹⁰ Bir başka *responsada* ise *beytülmidrastaki* eğitimi aksatacağı için *Sebtin* çıkışında, haftanın ilk gününü karşılamak için okunan duanın (*havdala*) cemaatle değil de ferdî yapılabileceği belirtilmiştir.⁹¹

⁸⁵ Mesela bkz. Bâbil Talmudu, Ber. 17a.

⁸⁶ Mes’udî, *Mürücü’z-Zehb ve Meâdinü’l-Cevher*, nşr. M. Muhiddin Abdülhamid, Mısır 1964, I, 63. Mes’udî’nin bu bilgisi, onun İncil’i incelediğini göstermektedir. Bahsettiği bu olay İncillerde detaylıca anlatılmaktadır. Bkz. Matta 4/12 vd.; Markos 1/14-15; Luka 14/16 vd. İncil’lerde mektep (mesela Tiranus’un mektebi- bkz. *Resüllerin İşleri*, 19/9) şeklinde bahsedilen kurumların *beytülmidras*lar olduğunu düşünüyoruz.

⁸⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, Beyrut [ty], IV, 66-67; *a.g.e.*, XI, 333.

⁸⁹ Gil, “Megilat Eviyatar- Makor le-Toldot Maavakiya şel Yeşivat Yerusalayim be-mi-Hatsit ha-Şeniya şel ha-Mea he-yod-alef מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקייה של ישיבת ירושלים – במחצית השנייה של המאה הייא קריאה חדשה של המגילה”, *Perekim be-Toldot Yerusalayim be-Yemey ha-Beynayim*, ed. Benjamin Z. Kedar-Zvi Baras, Yerusalayim 1979, s. 84.

⁹⁰ *Şeelot u’Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 226.

⁹¹ *Şeelot u’Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 262.

Kaynaklarda açıkça zikredilen *beytülmidrâs*ların sayısı oldukça azdır. İlk dönem İslam kaynaklarında Medine Yahudileri bağlamında şehirdeki *beytülmidrâstan* sıkça bahsedilmiştir.⁹² Hz. Muhammed'in Yahudilerle çeşitli meseleleri görüşmek üzere, zaman zaman *beytülmidrâsa* gittiğine dair rivayetler vardır.⁹³ el-İsfahanî'nin rivayetine göre Benî Mâsike kabilesinden Ebû Şa'sa Amr adlı Yahudi âlim *beytülmidrâsın* başkanlığını yapmaktaydı.⁹⁴ Benî Mâsike'nin Medine vadilerinden el-Guff'ta ikâmet ettiği bilinmektedir.⁹⁵ Müslüman araştırmacı el-Kettânî, Hz. Muhammed'in Zeyd b. Sâbit'e öğrenmesini emrettiği İbranîcenin, Medine'deki bu *beytülmidrâsta* öğrenildiği kanaatindedir.⁹⁶ Medine'nin yukarısında arazisi bulunan Hz. Ömer'in buraya gidiş gelişlerinde yolu üzerindeki *beytülmidrâsa* sıkça uğradığı ve Yahudi din adamlarıyla dinî konularda tartışmalar yaptığı rivayet edilir.⁹⁷ Burası muhtemelen Guff'taki *beytülmidrâs*la aynı yer değildi. Bu sebeple Medine'de birden fazla *beytülmidrâsın* mevcut olduğunu söylemek mümkündür; çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, Yahudilerde her cemaatin bir *beytülmidrâsa* sahip olması, esas kabul edilmiştir.⁹⁸ Dolayısıyla Medine'de Nadîr, Kureyza, Kaynuka' ve diğer Yahudi cemaatlerinin her birinin bir *beytülmidrâsa* sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁹² Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihî'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1976-1978, VIII, 252; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 187.

⁹³ *Beytülmidrâsın* Yahudiler üzerindeki etkisini iyi bilen Hz. Muhammed, zaman zaman bu kuruma giderek Yahudileri İslâm'a davet etmiştir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 577). O'nun (as.) zina suçu işleyen iki Yahudiyi yargılamak için *beytülmidrâsa* gittiği ve suçlulara kendi hukuklarına istinaden *recm* cezası verdiği bilinmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [ty], I, 564-65). Hz. Ebû Bekir ve diğer bazı sahâbenin de zaman zaman *beytülmidrâsa* giderek Yahudi din adamlarıyla (*ahbâr*) tartışmaları rivayet edilir. Bkz. İbn Hişâm, I, 558-59.

⁹⁴ Bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *el-Eğânî*, Kahire 1963, XVII, 173. Ebû Şa'sa hakkında bkz. Cevad Ali, VII, 252.

⁹⁵ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XVII, 173.

⁹⁶ Kettânî, *et-Terâtübü'l-Idâriyye*, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993, I, 279. Hz. Muhammed'in Zeyd'e İbranîce'yi öğrenmesi talimatı için bkz. Buharî, Ahkâm 40; Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabba- Ömer Enis et-Tabba, Beyrut 1987, s. 663.

⁹⁷ Taberî, (*Tefsîr*) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1984, I, 434.

⁹⁸ Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha*, s. 112.

Şerira Gaon'un naklettiği bir rivayetten, İslam fetihleri sırasında Firuzşapur'da(*) bir *beytülmidrās* olduğu anlaşılmaktadır. Bu *beytülmidrās* Rav Mari isimli bir din adamı tarafından 590'lı yıllarda kurulmuş ve bu din adamının ismine nispetle *Bet Rav Mari* (Rav Mari'nin Evi) olarak isimlendirilmişti. Aynı kaynakta Hz. Ali zamanında 90 bin Yahudinin temsilciliğini yapan cemaat liderinin, halifeyi karşılamaya gittiği belirtilmektedir ki, bu rivayet *beytülmidrās*ın İslamî dönemde Enbâr olarak isimlendirilen şehirde (Firuzşapur) faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir.⁹⁹

Gaon Samuel ben Ali (görev yılları: 1164-1194) *responsalarından* birinde Hemedân'da, Bağdat'taki Yahudi otoritelere bağlı bir *beytülmidrāstan* bahsetmektedir.¹⁰⁰

Geç dönemlere ait Yahudi bir kaynakta (XII. asır, Rav Abraham ben Hiyya), Hz. Ömer zamanında fethinden sonra (16/638) Kudüs'e yerleşmelerine müsaade edilen Yahudilere *beytülmidrās* (*midrās*) açma izni de verildiği şeklinde bir bilgi yer almaktadır.¹⁰¹ Kudüs'teki bu *beytülmidrāstan* XI. asra ait bir *Geniza* dokümanında da bahsedilmektedir. Efrayim ben Şemarya'nın cemaat başkanlığı (Fustat/Mısır) sırasında (görev yılları: 1016-1055) Bizans (*mi-Erets Edom*) ve Filistin'in diğer şehirlerinden eğitim görmek üzere Kudüs'e gelen öğrencilerin (*beney Tora*) ihtiyaçları için Fustat'tan yardım talebinde bulunulmuştu.¹⁰²

(*) Sasanilerden önce kurulan Firuz-Şapur, stratejik öneminden dolayı, Kisra I. Şapur tarafından yeniden inşa edilerek 244'te Roma imparatoru Gordianus'a karşı kazanılan savaşın –ki savaşta imparator öldürülmüştü– anısına şehre Piruz Şapur (Muzaffer Şapur) adı verilmişti (Abdülaziz Duri, “Enbar”, *DİA*, XI, 171). *İA*'daki (IV, 264) “Enbar” maddesini yazan M. Streck ise, şehrin II. Şapur zamanında kurulduğunu iddia etmektedir. İran'ın en münbit eyaletlerinden birinin merkezinde olması, başkent Medâin'e yakınlığı ve iyi tahkim edilmesi gibi sebeplerden dolayı Sasaniler şehri cephane ve erzak deposu (ambar) olarak kullanıyorlardı. Bkz. Belazurî, s. 344. Bu sebeple VI. asırdan itibaren Anbar ismi, Firuz-Şapur ismini unutturmuştur (Duri, s. 171; Streck, *İA*, IV, 265).

⁹⁹ Şerira Gaon, *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş* אגרת רב שרירה גאון, nşr. ve İbraniceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1991, s. 140.

¹⁰⁰ Walter J. Fischel, “Hamadan”, *Ejđ*, VII, 1220.

¹⁰¹ Bkz. Nuh Arslantaş, *Eneviiler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 148.

¹⁰² Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1969, II, 110.

Kaynaklarda Iraklılar cemaatine (*Kenâsetü'l-İrakıyyîn*) mensup Rabbanî Yahudilerin Şemarya ben Elhanan'ın (ö. 1026) cemaat liderliği sırasında Mısır Fustat'ta bir *beytülmidrâs* inşa ettikleri belirtilir.¹⁰³ Aslında çok iyi yetişmiş bir din adamı olan Elhanan, Fustat'ta Kudüs'tekine alternatif bir *yeşiva* kurabilecek kapasiteye ve etrafında kendisini destekleyecek zengin bir çevreye sahipti. Ancak o, kurduğu kurumun "*yeşiva*" değil bir "*beytülmidrâs*" olduğunu kendisi her vesileyle dile getirmiştir.¹⁰⁴ Bir *Geniza* dokümanında İskenderiye'de bu *beytülmidrâs* için 12x3.5 zira' ebadında bir hasır dokunduğu belirtilir.¹⁰⁵ Fustat'a gönderilen bir mektupta hem Şemarya hem de bu *beytülmidrâs*, şu sitayışkâr ifadelerle övülmüştür: "*İlim talep etmek üzere beytülmidrâsa devam edenlere ve senin dersini dinleyenlere ne mutlu!*"¹⁰⁶

1100 tarihli bir *Geniza* dokümanında Halep *dayanı* Baruh ben Yitshak cemaatle ilgili işlerin yoğunluğu sebebiyle *beytülmidrâsta* verdiği derslere oğlunu gönderdiğini ifade eder.¹⁰⁷

Geç dönemlere ait (1115) bir *Geniza* dokümanında ise Akka şehrinin Tevrat çalışılan bir merkez olduğu belirtilir.¹⁰⁸

XII. asırda Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, Sûr (*Tyre*) şehrini ziyareti sırasında şehirde Rav Efrayim adlı bir *dayanın* gözetiminde Talmud öğrenimi yapan öğrencilerden bahseder.¹⁰⁹

Aynı seyyah Bağdat ziyareti ile ilgili gözlemlerinde de şehirde on tane *yeşivanın* bulunduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰ Tarihî *yeşivaların* Bağdat'a taşın-

¹⁰³ Gil, *Erets Yisrael*, I, 473-74; Bareket, *Fustat on the Nile*, s. 45. Elhanan hakkında detaylı bilgi için bkz. Bareket, *a.g.e.*, s. 206-222.

¹⁰⁴ S. Abramson, *ba-Merkazim ve bi-Tfutsot bi-Tkufot ha-Geonim* במרכזים ובתפוצות בתקופות הגאונים, Yerusalayim 1965, s. 169.

¹⁰⁵ Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 563, 18. dipnot.

¹⁰⁶ Bareket, *Fustat on the Nile*, s. 46.

¹⁰⁷ Mann, *The Jews in Egypt*, II, 235.

¹⁰⁸ Gil, *Erets-Yisrael bi-Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona* ארץ-ישראל בתקופת המוסלמית הראשונה Yerusalayim 1983, I, 157.

¹⁰⁹ Benjamin, s. 47.

¹¹⁰ Bkz. Benjamin, 64-65.

ması göz önüne alındığında¹¹¹ Sura, Pumbedita ve *Re'sü'l-câluta* bağlı *yeşivalar* dışındaki öğretim kurumlarının, *yeşiva* kalitesinde öğretim yapan *beytülmidrastlar* olarak düşünülmesi daha uygundur. Dolayısıyla Halife Müstencid zamanında (555-566/1160-1170) seyyahın şehri ziyaret ettiği sırada Bağdat'ta ismi bilinen en az yedi *beytülmidrast* olduğu anlaşılmaktadır. Aynı seyyah Teymâ'da da Talmud çalışmaları yapılan bir *beytülmidrastan* bahsetmiştir.¹¹²

X. asrın sonlarından itibaren İslâm dünyası Yahudilerinin resmî hakimiyetinde olmayan, ancak soru ve yardımlarını bu *yeşivalara* gönderen cemaatlerin kurdukları *beytülmidrastlar*, *yeşivaları* tehdit eder hale gelmişlerdi.¹¹³ Açıkça belirtmeseler de bu eğitim kurumları *yeşivalığa* doğru evrilmeye başlamışlardı. Bu cemaatlerin Irak ve Filistin'deki eğitim kurumlarına yardım göndermemeleri, *yeşivaları* çok zor durumda bırakmıştı. *Gaonlar*, bu kurumların *yeşiva* olamayacaklarını her vesileyle ilân etmiş; mektuplarında bu kurumlar için ısrarla "*beytülmidrast*" (*bet ha-midrastim*) ifadesini kullanmışlardır. Filistin Yeşivası'nın Fustat'ta Elhanan ben Şemarya'nın kurduğu okula; Pumbedita Yeşivası'nın Mağrib'teki yeni eğitim kurumlarına biçtiği rol "*beytülmidrast*"lık olduğu için, bunlarla yapılan resmî yazışmalarda "*beytülmidrast*" ifadesinde ısrar edilmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Süreçle ilgili bkz. Arslantaş, "Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslar arası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, İstanbul 2011, s. 327-328.

¹¹² Benjamin, s. 71.

¹¹³ Başlangıçta Yahudi cemaatinin Abbasi Devleti nezdindeki yegâne temsilcisi *re'sü'l-câlut* idi. Ancak zamanla cemaat idaresine *yeşivalar* da göz dikmiş; sık sık yaşanan mücadele ve rekabet sebebiyle Halife Me'mûn döneminde (813-833) Yahudilerin yaşadığı yerler bu kurumlar arasında dört ayrı idarî bölgeye (*reşut*; ç. *reşuyot*) ayrılmıştı. Bu merkezler ilerleyen süreçte Kuzey Afrika ve Endülüste ortaya çıkan yeni cemaatleri, bu cemaatlerin liderlerine verdikleri değişik payelerle kendilerine bağlamışlardı. Ancak kurumlar tarafından liderlere dağıtılan payeler uzun vadede kendilerinin aleyhine olmuş; sonraki dönemlerde dinî, hukukî ve siyasî otonomilerinin bir gerekçesine dönüşmüştür. XI. asırdan itibaren bu cemaatler, dinî merkezlerden bağımsız yerel cemaatler (*kehillot*) olarak ortaya çıkmaya başlamışlardır. Konuyla ilgili bkz. Menahem Ben-Sassoon, "Varieties of inter-Communal Relations in the Geonic Period", *The Jews of Medieval Islam, Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank, E.J.Brill: Leiden-New York-Köln 1995, s. 27; Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbasi ve Fatımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2008, s. 113-115.

¹¹⁴ Fustat'ta yeni bir eğitim kurumu açan Elhanan'a çeşitli bahanelerle *herem* cezası verilmiş (Abramson, *ba-Merkazim ve bi-Tfutsot*, s. 169; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 202)

Abbasîler döneminde sinagogların hemen yanında inşa edilen *beytülmidrastalar*¹¹⁵ öğretim Mişna ve Talmud merkezli idi.¹¹⁶ Her derste Talmud'tan bir bölüm (*pisuk*) öğrenilir ve ezberlenirdi. Ders sonrası öğrencilerin birbirine “*Bugün beytülmidrasta öğrendiğin yeni bilgiler nelerdir?*” sorusunu yöneltmesi, oldukça yaygındı.¹¹⁷

Beytülmidrastalardaki derslerde her oturuma “*yeşiva*” adı verilir; her bölümün sonunda da bu bilgileri öğrenme fırsatı bahşeden Tanrı'ya dua (*kadiş*) edilirdi. Bu dua esnasında *talit* örtünmek gerekirdi. Yahudilerdeki bu uygulama, İslam kaynaklarına da yansımıştır. İbn Manzûr'un verdiği bilgiye göre, Hz. Ali, omuzlarından aşağıya doğru şal örten bir topluluğu, *beytülmidrastalarından* çıkan Yahudilerin elbiselerini (*talit*) sarkıtmasına benzetmiştir.¹¹⁸ Aynı kaynağın bir başka yerinde ise *beytülmidrasta* talim yapan öğrencilerin derslerini baş ve omuzlarıyla sallanarak ezberledikleri belirtilir.¹¹⁹ Bu sebepten olmalıdır ki, Hz. Muhammed'e ait olduğu belirtilen bir *hadîste* Yahudilere benzememek için Kur'ân okurken sallanılmaması konusunda Müslümanlar uyarılmıştır.¹²⁰ Sallanarak ders ezberi sırasında *beytülmidrasta* hakim olan uğultu, Müslüman komşuların dikkatini çekmiştir ki, Irak bölgesine ait bir Arap atasözünde gürültülü ortamlar “*Yahudi beytülmidrastı*”na benzetilmiştir.¹²¹

Mağrib cemaatleri de bu konuda Şerira Gaon tarafından uyarılmıştı. Bkz. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931, I, 86-87.

¹¹⁵ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

¹¹⁶ Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 32. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre Medine'deki *beytülmidrasta* Tevrat merkezli bir eğitim benimsenmişti. el-İsfahani Medine'deki *beytülmidrastan* “*Beytü't-dirâseti li't-Tevrât*” (*Tevrât eğitiminin verildiği okul*) şeklinde bahsetmektedir. Bkz. *el-Eğânî*, XVII, 173.

¹¹⁷ “*Ma hiduş haya ba-bet ha-midrâş ha-yom?: מה חידוש היה בבית המדרש היום?*” Bkz. Bâbil Talmudu, Hagiga 3a; 71b.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 333. Ünlü dilci bu bilgiyi, “*sedele*” (سدل/bir şeyi sarkıtmak, bırakmak) maddesinde vermiştir.

¹¹⁹ İbn Manzûr'un “*nâde*” (ناد/ sallanmak) maddesinde verdiği bu bilgi için bkz. *Lisânü'l-Arab*, III, 430.

¹²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 430: “... لا تكونوا مثل اليهود إذا نشروا التوراة و نادوا...”

¹²¹ “*Migrâş [Midrâş] ma li'l-yahûd: Yahudi beytülmidrastı gibi uğultulu.*” Bkz. Shimon L. Khayyat, “The Interrelationship between Jews, Christians, Moslems and Others, as Reflected in Arabic Proverbs”, *Essays on the Occasion of the Seventieth Anniversary of The Dropsie University (1909-1979)*”, eds. Abraham I. Katsh-Leon Nemoy, The Dropsie University: Philadelphia 1979, s. 251. Türk atasözlerinde de ise bu tür gürültülü ortamlar “*Yahudi havrası*”na benzetilir.

*Beytülmidras*larda her öğretmene 25 kadar öğrenci düşerdi. Öğrenci sayısı 40'a ulaştığında ise öğretmene yardımcı belletmen (*reş duhna*) tayin edilirdi.¹²²

*Beytülmidras*larda öğrencilere bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı. Pumbedita başkanı Tsemah Gaon (görev yılları: 872-890), Yahudi olmayanlar tarafından pişirilen ekmeklerin yenip yenmeyeceği sorusuna verdiği cevapta, bunlar tarafından pişirilen ekmeklerin alınmamasını emrettikten sonra, konunun *beytülmidras*lardaki öğrencilere çok iyi anlatılarak onların da bu konuda uyarılmaları ikazında bulunmuştur.¹²³

Her eğitim-öğretim kurumu gibi *beytülmidras*larda da belli kurallar geçerliydi. Bina dahilinde yiyip içmek veya uyumak yasaktı.¹²⁴ Ancak bütün gününü *beytülmidras*ta geçirenlerin bu yasaktan muaf olduğu belirtilir.¹²⁵

İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre, Yahudilerin, bir keresinde *beytülmidrasa* gelen Hz. Muhammed'e oturması için minder verdikleri bilgisinden, kurumun halı veya kilimle tefriş edildiği, eğitimin de yerde oturarak yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁶

*Beytülmidras*lar sadece eğitim-öğretim amaçlı kullanılmıyordu. Hz. Muhammed'in çağdaşı Yahudiler, *beytülmidras*ları eğitim-öğretim faaliyetleri yanında adli işler için de kullanıyorlardı.¹²⁷ İbn Manzûr'da yer alan bir bilgiye göre kurumun aynı zamanda Yahudilerin ibadetlerini yaptığı, bayramlarını kutladığı ve çeşitli eğlenceler tertip ettiği mekân olarak da işlev gördüğü anlaşılmaktadır.¹²⁸ Müslüman dincinin bu bilgisini, Sa'diya Gaon'un bir *responsasından* teyit etmek mümkündür. Irak bölgesinde kızların nişan törenleri *beytülmidras*larda yapılmaktaydı. Kayrevan cemaatine yazdığı bir *responsada gaon*, Irak bölgesinde damadın nişan yüzüklerini

¹²² Hirsch ve dğr., "Education", *JE*, V, 49.

¹²³ *Seelot u'Tšivot*, nşr. Ginzberg, II, 26.

¹²⁴ Bâbil Talmudu, Gitin 38b.

¹²⁵ Bâbil Talmudu, Megila 28a.

¹²⁶ Rivayetler için bkz. Ebû Davûd, Hudûd 27 (4445); İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 430.

¹²⁷ Cevad Ali, VIII, 252; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 187.

¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 66-67; XI, 333.

kızın babasına *beytülmidra*sta din adamlarından oluşan bir cemaat huzurunda vermesinin yaygın bir âdet olduğunu belirtir.¹²⁹

İslamî dönemde *beytülmidras*lar gece gündüz eğitim verirdi. Bu mekanlarda akşamları, özellikle de *Sebt* akşamlarında, cemaatin yaşlılarının da katılımıyla *Tora* ve *Nev'im*'den bölümler okunurdu.¹³⁰ Her *beytülmidras*ın bir kütüphanesi ile yolda kalanlar ve misafirlerin ağırlandığı bir misafirhanesi de mevcuttu.¹³¹

*Beytülmidras*ların idaresinden *bet din*ler sorumluydu. *Beytülmidras* öğrencileri *bet din*lerden teşvik sadedinde yardımlar da görmüştür. Pumbedita *gaonu* Kohen Tsadek (görev yılları: 926-936), Yahudiliğe girmiş kölesini satan bir Yahudiyi, kölenin değerinin 10 katı para cezasına çarptırarak, paranın bir miktarını da *beytülmidra*sta okuyan öğrencilere dağıtmıştı.¹³² Ancak kurum varlığını daha çok *bet din*lere yapılan teberrularla sürdürmüştür. X. asırda İtalya Yahudi cemaatinden Rav Paltiel'in(*) Filistin ve Irak'ta Tevrat öğretimi yapılan *beytülmidras*ların (*batey midraşot*) yağ ihtiyaçlarının karşılanması için 1.000 dinar para gönderdiği belirtilir.¹³³

Yahudilerin X. asırdan itibaren ziraattan el çekerek ticaret ve diğer iş kollarına yönelmelerine paralel olarak ekonomik faaliyetlerini Irak bölgesinden Filistin ve Mısır'a kaydırmaları,¹³⁴ eğitim kurumlarına maddi des-

¹²⁹ *Tışvot ha-Geonim, Şa'arey Tsadek*, Selanik 1792, f. 18a'dan naklen Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 88.

¹³⁰ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

¹³¹ Jastrow-Kohler, "Bet ha-Midrash", *JE*, III, 118.

¹³² Assaf, "Avadim ve Sahar-avadim Etsel ha-Yahudim...", *Tsiyon* 4 (1939), s. 96.

(*) Fatımiler döneminde İtalya'ya düzenlenen bir sefer sırasında bazı Yahudi ileri gelenleriyle beraber Oria'dan esir alınan Paltiel'den İslam kaynakları *Musa b. El'azar* olarak bahseder. Bkz. İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty], s. 545. Dönemin meşhur Yahudi tabibi İshak el-İsraili'den Kayravân'da tıp tahsili yapan Paltiel, zekası ve hüneri sayesinde önce Fatımî sarayında tabip olmuş; daha sonra da Halife Muiz'in danışmanlığına getirilmişti. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahima'ets, *Sefer Yuhasin ספר יוחסין*, nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966, s. 16-17, İng. trc. 88-89; Bernard Lewis, "Paltiel: a Note", *BSOAS* 30 (1967), s. 179; Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 228-229.

¹³³ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 19, İng. trc. 94.

¹³⁴ Süreçle ilgili detaylar için bkz. Arslantaş, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, s. 93.

teklerin kesilmesine yol açmıştı. Fakir öğrencilerin masrafları karşılanamadığı için aileler, hayata daha çabuk atılmaları amacıyla çocuklarını okutmak yerine zanaata göndermeye başlamışlardı.¹³⁵ Durum, bu zor süreçte cemaat liderliği yapan Şerira Gaon'un mektuplarına da yansımıştır. Gaon, İskenderiye'deki Elhanan ben Şemarya'ya gönderdiği mektupta, yardımların gelmemesi dolayısıyla *beytülmidras*lardaki çocukların iâşe ve ibate masraflarını teminde zorlandıklarını belirtmiş; tarihî kurumların çökmemesi için, eskiden olduğu gibi buralara desteklerini devam ettirmeleri ricasında bulunmuştu.¹³⁶ Eğitim kurumlarının düştüğü bu zor durum, Şerira Gaon'un bir başka mektubunda şu şekilde dile getirilmiştir:

“...Bakın, şan ve şerefimiz sönüyor. Eğitim giderek geriliyor. Beytülmidraslar harap. Önceden beytülmidraslara (midraş hamışna) gönderilen âmâ çocuklar bile artık gönderilmez oldu. Son zamanlarda ne gelen var ne de giden. Mişna unutulmasın diye çocukları okula çekmek için elimizden gelen her şeyi yapmaya çalışıyoruz.”¹³⁷

*Beytülmidras*ı bitiren öğrenciler istedikleri takdirde *yeşivaya* devam edebilirlerdi. Seyyah Petachia, Yahudi öğrencilerin Bağdat'taki *yeşivaya* diğer şehirlerdeki *beytülmidras*larda öğrenimlerini tamamladıktan sonra kabul edildiğini nakleder.¹³⁸

Günümüzde *beytülmidras*lardaki öğrenim *yeşivalarda* yapılmaktadır. Modern *yeşivalarda* her oturumda Talmud'tan belli bölümler okunmakta ve konu üzerine tartışmalar yapılmaktadır. Amerika ve İsrail'de her *yeşivada* Tevrat ve Talmud öğretimi yapılmakla beraber, hukukun (şahsî, borçlar, ceza ve medenî gibi) belli dallarına ağırlık veren *yeşivalar* da mevcuttur.^(*)

¹³⁵ David Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, s. 43; Mark Wischnitzer, *A History of Jewish Crafts and Guilds*, New York 1967, s. 55.

¹³⁶ S. Schechter, *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903, s. 122.

¹³⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 115.

¹³⁸ Petachia, *Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 99.

(*) İsrail'de meskun Türkiye kökenli arkadaşım Rav İlhan Eli Levi'ye hem verdiği bu bilgiler hem de Kudüs'teki bazı *yeşivaları* ziyaretime (21.06.2010) eşlik etmesinden dolayı teşekkür ederim.

3. Yahudilerde Kız Çocuklarının Eğitim-Öğretimi

Yahudilerde kız çocuklarının öğrenimine pek sıcak bakılmamıştır. Talmud *rabbî*lerinden Rav Eliezer (MS. I. asrın sonu-II. asrın başları), kız çocuklarına Yazılı Kanun'u (Tevrat) öğreten kimsenin, gereksiz bir iş yapmış olduğunu belirtir.¹³⁹ Mişna'da Rav Eliezer'e özgü bir yaklaşım olarak yer alan bu görüş, İslamî dönemin meşhur din adamı Maimonides tarafından benimsenmesinin ötesinde, genel bir kural olarak tespit edilmiştir. Kadınların Yazılı Kanun'u (*Tora şe-Bihtar*) öğrenmelerinin lüzumsuz (*tiflot*) olduğunu kabul eden Maimonides, kız çocuklarına Sözlü Kanun'dan (*Talmud: Tora şe-be'alpe*) temel bilgilerin öğretilmesinin ise bir yükümlülük olduğu (*eyno tiflot*) görüşündedir.¹⁴⁰ O, kız çocuklarına Yazılı Kanun öğretilmesine karşı çıkmasını, kızların entelektüel kapasitesinin erkek çocukların gerisinde olması ile de temellendirmeye çalışmıştır.¹⁴¹ Talmud'ta erkek çocukların "öğrenmek", kızların ise "dinlemek"le mükellef oldukları belirtilir.¹⁴² Bu anlayıştan dolayı, Yahudi kız çocuklarına sadece ibadetlerde okuyabilecekleri kadar İbranîce duaların ezberletilmesi ile yetinilirdi. İslam dünyasında Yahudi kızların çoğu okuma-yazma bilmezdi.¹⁴³

Yahudi din adamlarının fetvaları (*responsa*) ile bazı *Geniza* dokümanlarından, kadınların ibadet için düzenli olarak sinagoga gittikleri bilinmektedir. Ancak kadınların cemaatle ibadet zorunluluğu olmadığı için, bunlara sadece temel bilgilerin verilmesi yeterli görülmüştür.¹⁴⁴ Fakat istikbalin ev hanımları olacak kız çocuklarına biçki-dikiş, nakış ve ev idaresiyle ilgili bilgiler yanında günlük hayatlarında kendilerine gerekli olan yerel dil (yaşa-

¹³⁹ Mişna, Sotah 3:4.

¹⁴⁰ Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 33; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 185.

¹⁴¹ Konuyla ilgili detaylar için bkz. Isaac Sassoon, *The Status of Women in Jewish Tradition*, Cambridge 2011, s. 100-101; Warren Zev Harvey, "The Obligation of Talmud on Women according to Maimonides", *Women and the Study of Torah*, ed. Joel Wolwelsky, Ktav Publishing House: NJ 2001, s. 36-37.

¹⁴² Bâbil Talmudu, Hagiga 3a.

¹⁴³ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 115; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31.

¹⁴⁴ Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Horowitz, "ha-Bat bi'Tkufat ha-Geonim", s. 164; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 183.

nan bölgeye göre Arapça ya da Farsça) mutlaka öğretilirdi.¹⁴⁵ Bazı dokümanlarda “hanım öğretmen” (*el-mu'allime*) şeklinde zikredilen hanımların,¹⁴⁶ profesyonel öğretmenden ziyade "bahsi geçen işlerde kızlarla tecrübelerini paylaşan kimseler" olarak anlaşılması daha uygundur. Öte yandan İslam kültürünün her yönüyle baskın olduğu Bağdat gibi önemli bir bilim ve kültür merkezinde yaşayan Hayy Gaon, kız çocuklarının okutulmasını bütün gücüyle desteklemiştir.¹⁴⁷ Bazı *responsalarda*, *beytülmidrasa* giderek ders dinleyen kız çocukların, babaları tarafından ödüllendirildiği belirtilir.¹⁴⁸

Abbasîler döneminde bazı zengin ve entelektüel kimselerden kızlarını okutanlar da olmuştur. İstisna da olsa, Bağdat'ta *yeşiva* öğrencilerine ders verecek kadar bilgi ve birikim sahibi bir Yahudi hanımdan bahsedilir. Yahudi Seyyah Ratisbonlu Petachia (XII. asır) Bağdat'ta, erkek çocuğa sahip olmayan Pumbedita gaonu Samuel ben Ali'nin (ö. 1194) kızının, dinî konularda çok derin bilgiye sahip bir hanım olduğunu nakleder. Bu hanım, kendisi binanın içerisinde erkek öğrenciler dışarıda iken, pencere gerisinden *Tora* dersleri vermekteydi. Petachia, perde gerisinden ders veren bu hanımın, erkek öğrenciler tarafından görülmemesini hayret dolu ifadelerle nakleder.¹⁴⁹ Benzer şekilde aynı asırda (XII. asır) Irak'ın Dakûk kasabasında “*Kâtibe*” ya da “*Müstensih Kadın*” olarak meşhur olmuş bir Yahudi hanımdan bahsedilir. Bu hanımın bizzat yetiştirdiği oğlu ‘Azarya, Yahuda el-Harizî'nin (1160-1230) kasabayı gezdiği sırada cemaat başkanlığı yapmaktaydı.¹⁵⁰

Kimsesiz kız çocuklarının temel eğitimleriyle *bet dinler* ilgilenirdi. Bir *Geniza* dokümanında 1095 yılında vefat eden bir kadının bıraktığı biri ergen, diğeri 10 yaşlarında iki kızın bakımını üstlenen (Fustat) *bet dinin*,

¹⁴⁵ Horowitz, “ha-Bat bi”Tkufat ha-Geonim”, s. 163-164; Baskin, “Hinuh Naşim Yahudiyot...”, *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 183.

¹⁴⁶ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 185.

¹⁴⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 115.

¹⁴⁸ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

¹⁴⁹ Petachia, s. 100. Kaderin tecellisi, *Gaonla* kızı aynı günde ölmüşlerdi. Ölümüne çok üzülen bir Yahudi şair: “*Tanrı iki kuzunun aynı günde kurbanını yasaklamışken, insafsız ölüm, kızı ile babasını aynı anda alarak nasıl bu kadar gaddarlaşabilir!*”, şeklinde bir mersiye ile ağıt yakmıştır. Bkz. David S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949, s. 70-71

¹⁵⁰ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 184.

bunların belli-başlı duaları ezberlemeleri ve temel aritmetik (*hisab*) öğrenmeleri için bir hoca tuttuğu belirtilir.¹⁵¹

4. Sonuç

Asırların getirdiği sürgün tecrübesi Yahudilere cemaat olarak ayakta kalmanın, eğitimden geçtiği gerçeğini öğretmişti. Sürgün yıllarında baskılardan ders alan din adamları, sürgün devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğunu düşünerek cemaatlerin dinî eğitimine ağırlık vermişlerdi.

Dinî eğitime çok önem veren Yahudilerde öğrenci yetiştirmek din adamları için onur kabul edilmiş, anne ve babalar çocuklarını eğitmekle cehennem azabından kurtulacaklarına inanmışlardır. Yerleşim birimlerinde eğitim-öğretim kurumlarının varlığı zorunlu hale getirilirken, cemaatlerdeki fakir ve yetim öğrencilerin eğitim masrafları da cemaat yönetimleri tarafından karşılanmıştır.

Abbasîler döneminde Yahudi eğitiminin temelini, Tevrat ve Talmud öğrenimi teşkil etmiştir. Müslümanlardaki karşılığı *küttâb* (*mekteb*) olan, 6-7 yaşlarında başlanan ve *bet ha-sefer* olarak adlandırılan ilkokullar, miladın ilk asrında yaygın bir şekilde açılmaya başlamıştır. Günlük ibadetlerde duaları okuyabilecek kadar İbranîce öğrenmenin zorunlu olduğu ilkokullarda çocuklara bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı. İslam toplumuyla bütünleşmeye paralel olarak öğrencilere basit hesap bilgileri ile Arapça yazımı da öğretilmeye başlamıştır. Erkek çocukların öğretimine önem veren Yahudiler arasında kız çocuklarının öğrenimine ise pek sıcak bakılmamıştır. Ancak İslam toplumuyla bütünleşen bazı zengin ve entelektüel Yahudilerden kızlarını okutanlar olmuştur. Küçük cemaatlerde veya köylerde dersler öğretmene veya cemaatin ortak kullanımına ait "*heder*" adı verilen "oda"larda yapılırdı. Fiziksel ortamın hiç de uygun olmadığı bu odalarda sıkı bir disiplin uygulanır; disiplin de genelde falakayla sağlanırdı. İlkokullarda çocuklara dersler kâtip ve *hazan* gibi cemaat görevlileri tarafından

¹⁵¹ "...fi en te'huze háze'l-binteyni tü'allimehum er-rakam ve yecüü ilá'd-dári men yü'allimehum es-salâte: העלמהם אלצלאה מן יעלמם ויגי אלי אלדאר מן יעלמם אלצלאה". Bkz. TS 12.493'ten naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 101, İng. trc. 88-89.

verilirdi. Maaşları cemaat tarafından karşılanan ilkokul öğretmenlerinin, ücret yetersizliği ile ilgili bazı şikâyetleri *Geniza* dokümanlarına yansımıştır. İlkokullarda Nisan ve Tişri ayları hariç, bütün yıl eğitim yapılır; hafta içerisinde ise *Sebt* (*Şabat*) hariç, her gün eğitim verilirdi.

Yahudilerde orta öğretim İslam kaynaklarında "*beytülmidrâs*" olarak bahsedilen *bet ha-midrâs*larda yapılırdı. MÖ. I. asırdan itibaren kurulmaya başlayan *beytülmidrâs*lar, aynı asrın sonunda iyice yaygınlaşmıştı. İslamî dönemde Yahudilerin yaşadığı her yerleşim biriminde çocukların eğitimi için en az bir sinagog ve *beytülmidrâs*ın inşâ edilmesi, orada yaşayan cemaatlere zorunlu kılınmıştı. İslam kaynaklarında zaman zaman "*führ*" şeklinde de bahsedilen *beytülmidrâs*lar, sinagogların hemen yanında inşa edilirdi. Öğretim ise Mişna ve Talmud merkezli idi. *Beytülmidrâs*larda öğrencilere bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı. Cemaatlerin düğün, nişan ve bayram gibi farklı sosyal etkinlikleri için de kullanılan *beytülmidrâs*ların idaresinden *bet din*ler sorumluydu.

Yahudiler, Abbasîler döneminde eğitim-öğretim kurumları açısından en organizeli cemaatlerden biri idi. Kurumsal tecrübeleri miladın ilk asırlarına dayanan Yahudiler, Mesih gelmeden önce mesihî toplumun oluşturulmasında eğitimli toplumun önemini çok iyi anlamış; boş yere isyanlar yerine cemaatlerini dinî yönden eğitmeye yoğunlaşmışlardır. Bu durum onları, yaşadıkları toplumda farklı kılarken, tarih boyunca onlara cemaat olarak varlıklarını devam ettirme imkânı da vermiştir. Din eğitimine her hal ve şartta öncelik veren Yahudiler, bu tutumlarını günümüzde de hâlâ devam ettirmekte, gerek İsrail gerekse dünyanın değişik devletlerinde kurdukları cemaat okullarında çocuklarını eğitmektedirler.

5. Sözlük

Aşkenaz: Orta Çağ İbranîcesinde bugünkü Almanya topraklarını tanımlayan sözcük. O dönemde bu bölgede yaşayan Yahudiler için kullanılan tabir, günümüzde İsrail Devleti'nde Orta ve Doğu Avrupa bölgesinden gelenler için kullanılmaktadır.

Av: Yahudi takviminin, miladî takvimin Temmuz-Ağustos aylarına denk düşen 5. ayı.

Bâbil: Mezopotamya'da adını aldığı Bâbil şehri etrafında kurulmuş, Sümer ve Akad topraklarını kapsayan eski bir yerleşim birimi. Bâbil'in merkezi bugünkü Irak'ın el-Hille kasabası üzerinde yer almaktadır.

Bereşit: Tevrat'ın ilk kitabı. *Tekvin*.

Bet din: Yahudilerin örgütlendikleri merkezlerde en az bir başkan ve iki yardımcından oluşan, yerel cemaatlerin her türlü meselelerinden sorumlu idarî ve dinsel yargı kurulu.

Bühr: Bkz. Führ.

Cizye: Orta Çağ'da Müslüman devletlerin hakimiyetinde yaşayan gayri müslimlerden ekonomik durumlarına göre devlet tarafından alınan senelik vergi. Baş vergisi.

Dayan: Yerel cemaatlerde en az bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî kuruldaki (*bet din*) üyelerden biri. İki yardımcından biri. Başkana (*av bet din*) yardım eden din adamı.

Diyaspora: Herhangi bir milletin veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer; Yahudilerin ana yurtlarından ayrılarak yabancı ülkelerde yerleşen kolları.

Edom: Yahudilerin Esav soyundan gelenlere, orta çağlarda ise Roma ve Bizans için kullandıkları tabir.

Ester Tomarı: Yahudilerin *Purim* bayramlarında okudukları Ahd-i Atık'in bir (*Ester*) bölümü. Ayrıca bkz. *Purim*.

Fısıh: *Pesah*. Yahudilerin Nisan ayının 15. günü, Mısır esaretinden kurtuluşları anısına kutladıkları, Türk kültüründe "hamursuz bayramı" olarak bilinen bayram.

Führ: Bazı İslam kaynaklarında Yahudilerin *beytülmidrasi* için kullanılan Nabatîce terim.

Gaon: Talmud'un redaksiyonunu yapan (*Tanaim*) ve şerh eden (*Savoraim*) din adamlarından sonra yaşamış ilim adamları. İslamî dönemde Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* başkanları.

Geniza (veya Kahire Genizası): Sinagoglarda kullanılmayacak kadar eskimiş İbranîce dinî kitapların veya kutsal araçların saklandığı ahşap oda veya bölüm.

Hadîs: Hz. Muhammed'in sözleri veya O'nun (as.) fiil ve onaylarının sözle ifadesi.

Haftara: Tevrat'ın haftalık bölümünün ardından okunan *Neviim* (Peygamberler) kitabı bölümü.

Haham: İbranîce ve Aramîce'de "bilge" anlamına gelen terim. Tevrat ve Talmud üzerine gerekli eğitimi aldıktan sonra, bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yapma yetkisini kazanmış din adamı.

Havra: Bkz. Sinagog.

Hazan: "Cemaat temsilcisi" anlamına gelen ve "*şaliah tsibur*" olarak da isimlendirilen kimse. Müslümanlardaki "cami imam"ı gibi, sinagogda ibadeti sevk ve idare eden din adamı.

Herem: Yahudilerde din adamlarının emirlerine karşı gelen ya da dinî kuralları ihlal edenlere verilen cemaatten dışlama cezası.

Kadiş: Aramîce "mukaddes, kutsal". Tanrı'yı öven veya ölülerine yas tutanların okuduğu Aramîce dua.

Karai/ler: İslamî dönemde (VIII. asır) Irak'ta ortaya çıkan ve Tevrat'ı (*Tanah*) dinî hükümlerin yegâne kaynağı kabul eden Yahudi mezhebine mensup kimse/ler.

Kipur: Kefaret günü. Yahudilerin en kutsal günü kabul edilen bu günde 25 saatlik oruç tutmak Tevrat'ın bir emridir.

Kohen: Harun Peygamber'in soyundan gelen, Mabet'te (*Bet ha-Mikdaş*) çeşitli ritüelleri yapmakla görevli kimse. "*Rabi*" ya da "*haham*" ile aynı anlama gelmemektedir.

Küttâb: İslam dünyasında ilköğretim seviyesindeki okullara verilen ad. Osmanlı döneminde bu okullar "sıbyan mektebi" veya "mahalle mektebi" olarak adlandırılmışlardır.

Mehir: Erkeğin evlenirken eşine verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya başka bir mal. Mehir, ödenme zamanına göre, *muaccel* ve *müeccel* olmak üzere ikiye ayrılır. *Muaccel mehir*, peşin olarak ödenen mehirdir. *Müeccel mehir* ise, ödenmesi sonraya bırakılan mehirdir. Bu mehrin ödenmesi için herhangi bir zaman belirlenmişse, bu tarih geldiğinde kadın mehre hak sahibi olur. Bir vakit belirlenmemişse, boşanma halinde kocanın bu mehri ödemesi gerekir.

Mesih: Yahudilerin Davud Peygamber'in soyundan gelecekte çıkacağını bekledikleri kurtarıcı.

Midraş: İslamiyet'teki tefsir ilmindeki benzer metotlarla, Yahudilikte kutsal metinleri okuyup değerlendirme yöntemi.

Mikve: Sinagogun bitişiği ya da yakınında inşa edilen, değişik nedenlerle maddî ve manevî temizliğini kaybeden bir Yahudinin içerisine girip yıkandığı havuz.

Mişna: Talmud'un temelini oluşturan, Yahudi sözlü geleneğinin nesilden nesile aktarıldıktan sonra Yahuda ha-Nasi tarafından yapılan ilk yazılı derlemesi.

Mitsva (çoğ. mitsvot): Sözlükte "vecîbe, emir" anlamına gelmektedir. Yahudilerin uymaya mecbur olduğu 613 emirden her biri. Ancak dinen yapılması tasvip edilen herhangi güzel bir davranış da "sevap" anlamında "mitsva" olarak isimlendirilebilmektedir.

Neviim: Kitab-ı Mukaddes üç bölümden oluşmaktadır: *Tora* (Tevrat), *Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* (Kitaplar). Kitab-ı Mukaddes'in ikinci bölümünü oluşturan *Neviim*, İsrailoğulları'na gönderilen nebilerden bahseden bölümdür. *Neviim*'de iki grup peygamberden bahsedilir: İlk peygamberler ve sonraki peygamberler. İlk peygamberler Yeşu, Hakimler, Samuel (I-II) ve Krallar (I-II); sonraki peygamberler ise İşaya, Yeremya, Hezekiel, Hoşea, Yoel, Amos, Ovadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakuk, Tsefanya, Haggay, Zeharya ve Malaki'dir.

Pesah: Bkz. *Fısth*.

Purim: Adar (Şubat-Mart) ayının 14. ve 15. günü Pers kralı Ahaşveroş'ın veziri Haman'ın (*Haman ha-Raşa'*) hile ve tuzağından kurtuluşu anısına kutlanan bayram.

Rabbani/ler: İslamî dönemde Yahudi cemaatlerinin çoğunluğunu teşkil eden, hem o dönem hem de günümüzde geleneksel Yahudiliği temsil eden cemaat. Ortodoks Yahudiler.

Rabbi/Rabi: Arapça “efendi” veya “üstat” manasına gelen “rabbi”, dini öğreten ve Yahudi hukukunu ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili kişidir.

Rav: *Yeşivalarda* görev yapan, ders veren din adamı.

Re'sü'l-câlut: Sürgün dönemlerinde Yahudileri yöneten, Davud Peygamber'in soyundan gelen kimseler. İbranice *roş ha-gola*, Aramice *reş galuta* olarak isimlendirilen bu kimseler, Yahudileri Müslüman idareciler nezdinde temsil eden siyasî cemaat liderleri idi.

Responsa: İslam hukukundaki *fetvalara* tekabül eden, Yahudi hukukunda *Şeelot u'Tşvot* (kısaca *ŞuT*) olarak isimlendirilen “*responsa*”, Talmud'un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam eden bir hukuk faaliyetidir.

Roş ha-Şana: Yahudi takvimine göre yılbaşı. Tişri ayının ilk gününde bu vesileyle yapılan bayram.

Sebt: *Şabat*, yani Cumartesi günü. Yahudilerin dinlenme günü. Her Yahudinin işlerine ara verip dinlenmesi vecîbe olan gün.

Simhat Tora: Kelime anlamı “Tevrat sevinci”. Tevrat hatminin tamamlandığı, Çardaklar bayramının dokuzuncu gecesinde yapılan tören.

Sinagog: Yahudilerin ibadet etikleri mekân. Yahudi mabedi. Havra.

Siyon: Bkz. Tsiyon.

Sofer: Talmud'un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu din adamı. “Kâtip” veya “müstensih” olarak tercüme edilebilir. Yahudilerde önemli bir dinî hizmeti ifâ eden bu kimseler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora* (Tevrat) *Tefilin* ve *Mezuzaların* istinsahını yapmaktadır.

Sukot: Çardaklar bayramı. Yahudilerin Tişri ayının 15. günü (Eylül-Ekim sonları arası) kutladıkları 8 günlük bir bayram olup Mabed'in ayakta olduğu dönemde hac ettikleri üç kutsal festivalden (*şaloş regalim*) biri idi.

Şabat: Bkz. *Sebt*.

Talit: Her Yahudinin sabah ibadetinde giymesi zorunlu olan, kenarlarında emirlerin hatırlatıcısı olarak püsküller (*tsitsit*) bulunan, dikdörtgen şeklindeki ibadet şalı.

Talmud: Tevrat'ı tefsir eden, Yahudi geleneğinde Tevrat derecesinde önem verilen sözlü geleneğin derlemesi.

Tanah: Kitab-ı Mukaddes. *Tora*, *Neviim* ve *Ketuwim* adlı bölümlerin oluşturduğu Yahudi kutsal kitabı.

Tevrat: Kitab-ı Mukaddes'i oluşturan *üç kitaptan* [*Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuwim* (Kitaplar)] Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye kitabından oluşan bölümün ilki.

Tora: Bkz. Tevrat.

Tsiyon: Kudüs'te Süleyman Peygamber'in yaptığı Mabed'in bulunduğu yere yakın tepenin adı. Bu ad zamanla önce Kudüs'ü sonra bütün İsrail'i ifade eden bir terim haline gelmiştir.

Yekum Purkan: Aşkenaz Yahudilerinin *Sebt* günü "*Haftara*" duasından sonra okudukları dua (*beraha*).

Yeşiva: Akademi. Yunanca "*Sanedrin*" kelimesinin İbranice karşılığı olan "*yeşiva*", cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları "*mec-lis*" anlamına gelmektedir. İslamî dönemde Irak'ta Sura ve Pumbedita'da, Filistin'de ise, adını bölgeden alan (Filistin Yeşivası) *yeşivalar* vardı. Bu kurumlar cemaatleri dinî açıdan yönlendiren, problemlerine çözüm bulan ve cemaat işlerinde hizmet verecek din adamları yetiştiren, aynı zamanda idarî fonksiyonu da olan en yüksek dinî eğitim kurumları idi.

KAYNAKLAR

Sürelî Yayın Kısaltmaları

BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

EJd: Encyclopedia Judaica

İA: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

JE: The Jewish Encyclopedia

JH: Jewish History

JNES: Journal of the Near Eastern Studies

“Abak”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I, 7.

Abramson, S., *ba-Merkazim ve bi-Tefutsot bi-Tkufot ha-Geonim* במרכזים ובתפוצות בתקופות הגאונים [Gaonluk Döneminde Merkezlerde ve Sürgünde (Yahudi Cemaatleri)], Yeruslayim 1965.

Agus, A. Yitshak, “Tıšuvot Geoney Erets Yisrael ve Bavel תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל” [Filistin ve Irak (Bâbil) Gaonlarının Responsaları], *Horev* 12 (1956-57), ss. 194-216.

Ahima’ets ben Paltiel (1017-1060), *Sefer Yuhasin* ספר יוחסין [The Chronicle of Ahimaaz] [Şecere Kitabı], nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966.

Amram (ben Şeşna) Gaon (ö. 871), *Seder* סדור ר' עמרם גאון [Amram Gaon'un Dua Kitabı], Part I, Hebrew text with Critical apparatus trans. with notes and Int. by David Hedegard, Motala 1951; Part II, *The Order of Sabbath Prayer*, Text edition with English trans. and Int. by Av Tryggve Kronholm, Centraltryckeriet: Boras 1974.

Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbe Yayınları: İstanbul 2005.

_____, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbasî ve Fatimî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008.

_____, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, MÜİF Vakfı Yayınları: İstanbul 2009.

- _____, "Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslar arası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, MÜİF Vakfı: İstanbul 2011, ss. 319-345.
- Ashtor, Eliyahu, [Strauss], "Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yemey ha-Beynayim קווים לדמותה של הקהילה קווים לדמותה של הקהילה" [Ortaçağ Mısırı'ndaki Yahudi Cemaatlerinin Bazı Hususiyetleri], *Tsiyon* 30 (1965), ss. 61-78; 128-154.
- _____, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah be-Yemey ha-Beynayim החינוך היהודי בארצות-המזרח בימי הביניים" [Orta Çağ'da Doğu Yahudilerinde Eğitim-Öğretim], *Mahanayim* 108 (1966), ss. 30-34.
- Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha, Hartza'ot ve Şi'urim תקופת הגאונים וספרות הרצאות ושיעורים* [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı], nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955.
- _____, "Avedim ve Sahar-avedim etsel ha-Yahudim be-Yemey ha-Beynayim עבדים וסחר-עבדים אצל היהודים בימי הביניים" [Orta Çağ'da Yahudilerin Köle Edinmesi ve Köle Ticaretindeki Roller], *Tsiyon* 4 (1939), ss. 91-125.
- Bareket, Elinoar, *Fustat on the Nile, The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Brill 1999.
- Baron, Salo Wittmayer (1895-1989), *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, Columbia University Press: New York 1957.
- _____, *The Jewish Community its History and Structure to the American Revolution*, I-III, The Jewish Publication Society of America: Philadelphia 1945.
- _____, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, American Academy for Jewish History: New York 1943, s. 9-74.
- Baskin, Judith R., "Some Parallels in the Education of Medieval and Christian Women", *JH* 5 (1991), ss. 41-51.
- _____, "Hinuh Naşim Yahudiyot ve Haskalatan be-Yemey ha-Beynayim be-Aratsot ha-İslam ve ha-Natsrut חינוך נשים יהודיות והשכלתן בימי הביניים בארצות האסלאם והנצרות" [İslam ve Hıristiyan Dünyasındaki Yahudi Kadınların Eğitim-Öğretimi], *Pe'amim* 82 (2000), s. 31-49.

- Behar, Nisim, *El Gid Para El Pratikante- Dini Uygulama Rehberi*, trc. Mordehay Yanar, İstanbul 2004.
- Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabba- Ömer Enis et-Tabba, Beyrut 1987.
- Benjamin (*mi-Tudela*) (XII. asır), *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- Ben-Sassoon, Menahem, "Varieties of inter-Communal Relations in the Geonic Period", *The Jews of Medieval Islam, Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank, E.J.Brill: Leiden-New York-Köln 1995, ss. 17-31.
- Berlin, Charles, "A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: *the Seder Eliyahu Zuta* of Elijah Capsali and its Message", *Studies in Jewish Bibliography History and Literature in Honor of I. Edward Käv*, ed. Charles Berlin, New York 1971, s. 21-44.
- Bloch, Abraham P., *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, Ktav Publishing House: New York 1980.
- Buharî, Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *Sahîh*, I-VI, nşr. Mustafa el-Boğa, Beyrut 1407/1987.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Muhtâr fi'r-Reddi ale'n-Nasâra*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411.
- Cevad, Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1976-1978.
- Durî, Abdülaziz, "Enbar", *DİA*, XI, 171.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünen*, Cidde 1998/1419.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, I-XXV, Kahire 1963.
- Fischel, Walter J., "Hamadan", *Ejda*, VII, 1219-1220.
- Friedman, Mordechai A., "Poligamya - Te'udot u'Tişuvot min ha-Gniza תעודות ותשובות מן הגניזה – פוליגאמיה" [Yahudilerde Çok Eşlilik-Geniza'dan Örnek Dokümanlar], *Tarbits* 43 (1973-74), ss. 166-198.
- Gil, Moshe, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976.
- _____, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimî ha-Rişona ארץ-ישראל בתקופת* המוסלימית הראשונה [*İlk İslamî Dönemde Filistin*], I-III, Yeruslayim 1983.

- _____, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלחות ישמעאל בתקופת הגאונים [Gaonluk Döneminde Müslüman Hakimiyetinde (Yahudiler)], I-IV, Yeruşalayim 1997.
- _____, “Megilat Eviyatar- Makor le-Toldot Maavakiya şel Yeşivat Yeruşalayim be-mi-Hatsit ha-Şiniya şel ha-Mea he-yod-alef, מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"א קריאה חדשה של המגילה” [XI. Asrın İkinci Yarısında Yaşanan Kudüs Yeşivası Gaonluğu Mücadelesi İçin Bir Kaynak Olarak *Eviyatar Gaon Tomarı*], *Perekim be-Toldot Yeruşalayim be-Yemey ha-Beynayim*, ed. Benjamin Z. Kedar-Zvi Baras, Yeruşalayim 1979, ss. 39-106.
- Goitein, Şlomo Dov, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.
- _____, “A Jewish Business Woman of the Eleventh Century”, *Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, ed. Abraham A. Neuman-Solomon Zeitlin, Philadelphia 1967, ss. 225-242.
- _____, “Side Lights on Jewish Education from the Cairo Geniza”, *Gratz College Anniversary Volume, on the Occasion of the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the College 1895-1970*, ed. Isidore David Passow-Samuel Tobias Lachs, Philadelphia 1971, ss. 83-111.
- Golb, Norman, "The Topography of the Jews of Medieval Egypt", *JNES* 33 (1974), ss. 116-147.
- Grossman, Avraham, “ha-‘Aliya le-Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona העלייה לארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המסלמי” [İlk İslamî Dönemde Yahudilerin Filistin'e Yaptığı Göçler], *Cathedra* 8 (1978), ss. 136-144.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990.
- Harvey, Warren Zev, "The Obligation of Talmud on Women according to Maimonides", *Women and the Study of Torah*, ed. Joel Wolwelsky, Ktav Publishing House: NJ 2001, ss. 35-49.
- Hirsch, Emil G. ve dğr., “Education”, *JE*, V, 47-53.
- Horowitz, Yehoshua, “ha-Bat bi'Tkufat ha-Geonim הבת בתקופת הגאונים” [Gaonluk (İslam) Döneminde Yahudi Kızları], *Divrey ha-Kongres ha-*

'*Olami ha-Esiri le-Mada'ey ha-Yahadut (Yeruşalayim 16-24 be-Ogust 1989, Hativa Gmel: ha-Yetsira ha-Ruhanit ha-Yahudit)*, I, Yeruşalayim 1990, ss. 163-170.

İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed (ö. 668/1269), '*Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty].

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV (İki mücellet), nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [ty].

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemalüddin Muhammed (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Daru Sadr [ty].

Jastrow, Marcus-Kaufmann Kohler, "Bet ha-Midrash", *JE*, III, 116-118.

Kaplan, Zvi, "Batlanim", *Ejd*, VI, 325.

Kettânî, Muhammed Abdülhay (ö. 1962), *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, I-III, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993.

Khayyat, Shimon L., "The Interrelationship between Jews, Christians, Moslems and Others, as Reflected in Arabic Proverbs", *Essays on the Occasion of the Seventieth Anniversary of The Dropsie University (1909-1979)*", eds. Abraham I. Katsh-Leon Nemoy, The Dropsie University: Philadelphia 1979, ss. 237-263.

Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, The Bibli Society in Turkey, 2003.

Lewis, Bernard, "Paltiel: a Note", *BSOAS* 30 (1967), ss. 177-181.

Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, Hebrew Union College Press: Cincinnati, Ohio, USA, 1931.

_____, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, Oxford University Press: Oxford 1969.

Marx, Alexander, "Rab Saadia Gaon", *Essays in Jewish Biography*, Philadelphia 1947, s. 3-38.

Mes'udî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, nşr. M. Muhiddin Abdülhamid, es-Seâde: Mısır 1964.

- Petachia (Ratisbonlu) (XII. asır), *Tudelah Benjamin ve Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 93-121.
- Reif, Stefan C., *A Jewish Archive from Old Cairo, The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Curzon Press: 2000.
- Rosenthal, Herman-Peter Wiernik, "Heder", *JE*, VI, 314.
- Safrai, Şmuel, "Elementary Education, its Religious and Social Significance in the Talmudic Period", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, Schocken Books: New York 1969, ss. 148-169.
- Sassoon, David S., *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.
- Sassoon, Isaac, *The Status of Women in Jewish Tradition*, Cambridge 2011.
- Schechter, S., *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903.
- Scheiber, Alexander, "Kata' Nosef mi-Megilat Ovedya ha-Ger ha-Normandi הגר הנורמנדי קטע נוסף ממגילת עובדיה הגר הנורמנדי" [Yahudiliğe Giren Ovedya ha-Normandi'nin Tomarından Bazı Parçalar], *Kiryat Sefer* 30 (1954-55), ss. 93-98.
- Sidur Kol Ya'kov ke-Minhag Aram-Tisova* סדור קול יעקב כמנהג ארם צובה, trc. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005.
- Streck, M., "Enbar", *IA*, IV, 264-265.
- Seelot u'Tšvot ha-Geonim min ha-Gniza ašar be-Mitsrayim*, שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968.
- Şerira Gaon (906-1006), *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Lašon ha-Kodeš* אגרת רב שרירה גאון [Rav Şerira Gaon'un Mektubu], nşr. ve İbranîceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1991; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *(Tefsîr) Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1984.
- Wischnitzer, Mark, *A History of Jewish Crafts and Guilds*, New York 1967.
- "Yerkum Purkan", *Ejd*, XVI, 735.

WOMEN PATRONS IN MEDIEVAL ANATOLIA AND A DISCUSSION OF MĀHBARĪ KHĀTŪN'S MOSQUE COMPLEX IN KAYSERI

PATRICIA BLESSING*

At the center of Kayseri, facing the well-preserved citadel stands a large architectural complex, consisting of a mosque, madrasa, mausoleum, and the ruins of a double bathhouse [See figure 1]. The building, known locally as the Hunad Hatun or Huand Hatun Complex, was built in the second quarter of the thirteenth century. Inscriptions on both portals of the mosque date to 1237-38, while the other parts of the complex remain undated. At the time of construction, the patron of the complex, Māhbarī Khātūn, was the mother of the ruling Sultan Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II (R 1237-46) and of the widows of the Sultan 'Alā' al-Dīn Kayqubād (R 1219-37).¹ With her intervention in Kayseri and the construction of two caravanserais near Tokat and Yozgat, Māhbarī Khātūn is one of the most prolific female patrons in medieval Anatolia, and the one who is best documented in monumental inscriptions, although not in much detail in other written sources of the period, such as chronicles and hagiographies.

* Dr., Stanford Humanities Center, Stanford University, 424 Santa Teresa Street, Stanford, CA 94305, USA; pblessin@stanford.edu.

¹ In modern Turkish, the name is more commonly spelled as Mahperi Hatun. Huand Hatun appears as a Turkish adaptation of the titles Khwand Khātūn. Another wife of the Sultan 'Alā' al-Dīn Kayqubād was Işmat al-Dunyā wa'l-Dīn al-Malika al-'Ādila, a daughter of the Ayyubid ruler of Syria, al-Malik al-Ashraf Abū Bakr b. Ayyūb: Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri," in: *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, vol. 2, T. C. Selçuk Üniversitesi, 2001, pp. 411-412. For the sultan's third wife, see: Scott Redford, "Paper, Stone, Scissors: 'Alā' al-Dīn Kayqubād, 'Işmat al-Dunyā wa'l-Dīn and the Writing of Seljuk History," in: Andrew C. S. Peacock and Sara Nur Yıldız (eds.) *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, I.B. Tauris, London: 2013, pp. 151-170.

This dearth of knowledge opens the question of female patronage in medieval Anatolia, and as well as in the medieval Islamic world as a whole. Although some work has been done on female patrons under the Ayyubids and Mamluks, for instance, there is room for extensive research on the topic.² Yasser Tabbaa rightly pointed out that: “[...] the middle Islamic period seems to get lost between the theoretical underpinnings of early Islam, and the archival richness of later periods”.³

Correspondingly, research on female patrons in Seljuk and Beylik Anatolia often stands in the shadow of the comparatively rich archival documentation that is available for the mothers and the daughters of the Ottoman sultans. Seen overall, however, not many female patrons are documented in medieval building inscriptions in Anatolia, and even fewer appear in other written sources such as chronicles and waqfiyas.⁴ The female patrons, who are known, however, are often related to the ruling house, wives and daughters of the Seljuk sultans, pointing to the limited access to patronage for women of non-royal status while also indicating the lack of documentation on such figures, particularly for medieval Islam. At the same time, documentation, already limited for women related to the ruling houses of the medieval Islamic world, is even more scarce at the level of the *ulamā'* or the court elites, about whose spouses and daughters hardly anything is known.⁵

² Yasser Tabbaa, “Dayfa Khātūn, Regent Queen and Architectural Patron”, in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 17-34; Gavin R. G. Hambly, “Becoming Visible: Medieval Islamic Women in Historiography and History,” in: Gavin R. G. Hambly (ed.) *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety*, St. Martin’s Press, New York 1998, pp. 3-27. R. Stephen Humphreys, “Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus,” *Muqarnas*, 11 (1994): 35-54; Ahmad ‘Abd al-Raziq, “Trois fondations féminines dans l’Égypte mamelouke,” *Revue des Etudes Islamiques*, XLI (1973), pp. 95-126; Esin Atıl, “Islamic Women as Rulers and Patrons,” *Asian Art*, 6.2 (1993), pp. 3-12.

³ Tabbaa, op. cit, p. 17.

⁴ Howard Crane, “Notes on Saljūq Architectural Patronage in 13th-century Anatolia,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 36.1 (1993), pp. 11-12 and nos. 30, 52, 85, 89 in the roll of patrons; Ülkü Bates, “Women as Patrons of Architecture in Turkey,” in: Lois Beck and Nikki Keddie (eds.) *Women in the Muslim World*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1978, pp. 245-60.

⁵ Exceptions in medieval Anatolia include Ibn Bībī’s mother. Known as al-Bībī al-Munajjima, she was the astrologer of several rulers, first at the court of the Khwarezmshahs,

Thus, the women who are documented in written sources, including building inscriptions, are, for the most part, the wives, daughters, or mothers of rulers. In this article, Māhbarī Khātūn will stand at the center as an example of how such a high-level patron was represented in the inscriptions on her foundations. Together with a study on the architecture that resulted from her patronage, and its position in the context of Seljuk Anatolia before the Mongol conquest, this study will provide new insights on the role and status of female patrons in this period.

Māhbarī Khātūn

The life of Māhbarī Khātūn remains in the dark to a large extent. So far, Antony Eastmond has provided the most detailed study of her life and patronage.⁶ In addition to few mentions in written sources, the inscriptions on the monuments that Māhbarī Khātūn founded, discussed below, are the most detailed and reliable source of information. They connect her to her late husband, ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād (R 1220-1237), and to her son, the ruling sultan at the time of construction, Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II (R 1237-1246). The latter succeeded his father in

---

then at the Ayyubid court in Aleppo, and last at the Seljuk court in Konya. The only source about her life is the introduction to her son’s chronicle of Anatolia, *al-Avāmīr al-‘alā’iyya fī ‘l-‘umūr al-‘alā’iyya* (“The most exalted orders regarding the most sublime affairs”): Nāṣir al-Dīn al-Ḥusain b. Muḥammad Ibn Bībī, *al-Avāmīrū ‘l-‘Alā’iyye fī ‘l-Umūri’l-‘Alā’iyye*, ed. Adnan Sadik Erzi, vol.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956; Nāṣir al-Dīn al-Ḥusain b. Muḥammad Ibn Bībī, *Selçuknâme*, tr. Mükrimin Halil Yinanç, second edition, Istanbul: Kitabevi, 2007; first published in 1944). For an analysis of the sections that describe Ibn Bībī’s family life, see: Şevket Küçük Hüseyin, *Selbst- und Fremdwahrnehmung im Prozess kultureller Transformation – Anatolische Quellen über Muslime, Christen und Türken (13. – 15. Jahrhundert)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2011, pp. 132-137.

⁶ Antony Eastmond, “Gender and Patronage between Christianity and Islam in the Thirteenth Century,” in: A. Ödekan, E. Akyürek, N. Necipoğlu (eds.) *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu / First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Vehbi Koç Vakfı, Istanbul 2010, pp. 78-88. Eastmond does, however, privilege Armenian and Syriac sources over Turkish ones, and does not discuss a large part of the available secondary literature in Turkish.

1237 with the help of a few loyal amīrs, and acceded to the throne in a lavish ceremony held in Kayseri.⁷

The new sultan's half-brothers, 'Izz al-Dīn and Rukn al-Dīn were imprisoned. Their murder was ordered, yet the sultan was deceived into believing the princes dead.⁸ The mother of these two princes, al-Malika al-'Ādila 'Işmat al-Dunyā wa 'l-Dīn, a daughter of the Ayyubid sultan al-'Ādil Abū Bakr b. Ayyūb (R 1200-1218), was imprisoned, and taken to Ankara. There, she was strangled at the hands of Sa'd al-Dīn Köpek, one of the faithful if, according to the sources, somewhat ruthless notables at the court of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II.⁹ She was later buried in the Çifte Künbet (dated 1247-48) in Kayseri, a mausoleum built by her daughters after the death of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II.¹⁰ Al-Malika al-'Ādila's relationship with Māhbarī Khātūn is not known and there is no record of her as a patron of architecture.

A third wife of 'Alā' al-Dīn Kayqubād, also known under the title 'Işmat al-Dunyā wa 'l-Dīn, was a daughter of Mughīth al-Dīn

⁷ Ali Sevim, "Keyhüsrev II.," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 25, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, pp. 348-350; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dīn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, pp. 32-33.

⁸ Claude Cahen, *The Formation of Turkey – The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century*, tr. P. M. Holt, Harlow, UK: Longman, 2001, p. 65; Redford, "Paper, Stone, Scissors," p. 158.

⁹ Ibn Bībī, tr. Yinanç, p. 156; Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk Oğuznâme-Selçuklu Târîhi*, ed. Abdullah Bakır, İstanbul, Çamlıca, 2009, pp. 624-625; Cahen, *Formation*, p. 66; Redford, "Paper, Stone, Scissors," p. 158. On her executor, see: Sara Nur Yıldız, "The Rise and Fall of a Tyrant in Seljuk Anatolia: Sa'd al-Dīn Köpek's Reign of Terror, 1237-38," in: Fırza Abdullaeva, Robert Hillenbrand, and A.C.S. Peacock (eds.) *Ferdowsi, The Mongols and Iranian History – Festschrift in Honor of Professor Charles Melville*, London: I.B. Tauris, 2013.

¹⁰ Crane, "Notes on Saljūq Architectural Patronage," roll of patrons, no. 30; For the inscription: Etienne Combe, Jean Sauvaget and Gaston Wiet (eds.). *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, 18 vols., Cairo: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1931-1991, No. 4273 (hereafter abbreviated as *RCEA*); Eastmond, op. cit, pp. 80-81; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbelevi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996, pp. 103-108; Ülkü Bates, "The Anatolian Mausoleums of the Twelfth, Thirteenth, and Fourteenth Centuries," unpublished PhD dissertation, University of Michigan, 1970, p. 139; Yıldray Özbek, "Women's Tombs in Kayseri," *Kadın/Woman 2000* 3 (2002), no. 3.

Ṭughrilshāh b. Qilij Arslān, the ruler of Erzurum.¹¹ Thus, she shared a grandfather with her husband. She is known as the patron of the Great Mosque in Uluborlu, dated 1232.¹² The monument no longer survives, yet Scott Redford has recently interpreted the remaining fragments of the foundation inscription, and proposed that at the time of construction of the mosque, ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn may already have been banished from Konya. The strong insistence on her sultanic lineage, reaching back to her grandfather Qilij Arslān and the omission of her connection to the ruling sultan in particular support the claim of her separation from ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād.¹³ This split between the sultan and his wife would explain both ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn’s acting as an independent patron during the lifetime of ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād, and her insistence, in the foundation inscription, on having paid for the construction herself.¹⁴ In addition to the mosque in Uluborlu, ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn may also have commissioned several caravanserais.¹⁵

After the relatively bloody events surrounding his accession, Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II’s reign was soon overshadowed by the increasing threat of the Mongol armies, which had led first forays into Anatolia as early as 1235.¹⁶ In 1243, finally, the Mongol advance was successful: the Seljuks suffered a crushing defeat at the battle of Köseadağ, had to accept their new overlords and pay tribute to the Mongol Great Khan.¹⁷ Anatolia was now a protectorate of the Mongol empire, and as such its adminis-

¹¹ Eastmond, op. cit., p. 80; J. Michael Rogers, “Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia: The Epigraphic Evidence,” *Anatolian Studies*, 26 (1976), p. 74.

¹² For the inscription, see *RCEA*, No. 4044. Crane mistakenly conflates ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn bint Ṭughrilshāh with ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn Gawhar Nasība, a daughter of Qilij Arslan II (R 1156-92) and sister of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw I (R 1192-98 and 1205-11). Crane, “Notes on Saljūq Architectural Patronage,” roll of patrons, no. 52.

¹³ Redford, “Paper, Stone, Scissors,” pp. 154-156.

¹⁴ For the inscription, see Appendix, no. 5 and Redford, “Paper, Stone, Scissors,” pp. 153-154.

¹⁵ Redford, “Paper, Stone, Scissors,” pp. 156-158; Scott Redford, “The Inscription of the Kırkgöz Hanı and the Problem of Textual Transmission in Seljuk Anatolia,” *Adalya*, XII (2009), pp. 347-359.

¹⁶ Cahen, op. cit., p. 64; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye, 1071-1318*, eighth edition, Ötüken, Istanbul 2004, pp. 403-410.

¹⁷ Cahen, op. cit., pp. 70-71.

tration was more and more closely, over the course of the thirteenth century, tied to the presence of amīrs who had come to agreement with the new overlords.¹⁸ This began with the initial negotiation of Muhadhhab al-Dīn ‘Alī al-Daylamī who managed to keep Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II in place as a puppet-ruler until the latter’s death in 1246.¹⁹ The effects of the Mongol conquest on construction projects were immediate. After 1243, the Seljuk rulers are no longer recorded as patrons of architecture, and the foundations of Māhbarī Khātūn, in fact, are among the last ‘royal’ constructions in Seljuk Anatolia.²⁰

Māhbarī Khātūn is also the most prominent female patron in the region during this period; her daughters-in-law, for instance, were not active in sponsoring architecture. Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II was married to an Ayyubid princess, Ghāziya Khātūn, a sister of al-Nāṣir Yūsuf and granddaughter of Ḍayfa Khātūn.²¹ Unlike her grandmother in Aleppo, this princess is not known as a patron of architecture.

Another of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II’s wives, Gurjī Khātūn (the Georgian Lady), was a daughter of the Georgian queen Rusudan (R 1223-1245).²² During the lifetime of the sultan, Gurjī Khātūn does not seem to have been active as a patron of architecture. After his death, however, she soon remarried and became the wife of the *perwāne* Mu‘īn al-Dīn Sulaymān (d. 1277), one of the notables who were administered Anatolia with the approval of the Mongol Ilkhanid rulers of Iran, reaching

¹⁸ For a detailed study of Anatolia under Mongol rule, see: Sara Nur Yıldız, “Mongol Rule in thirteenth-century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing”, PhD dissertation, University of Chicago, 2006. Publication forthcoming as: Sara Nur Yıldız, *Mongol Rule in Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, Brill, Leiden 2014.

¹⁹ Cahen, op. cit., pp. 173-175.

²⁰ Ülkü Bates, “The Impact of the Mongol Invasion on Turkish Architecture,” *International Journal of Middle East Studies*, XV (1978), pp. 23-32; J. Michael Rogers, “Royal Caravansarays and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia,” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi – In Memoriam Prof. Albert Louis Gabriel*, 9 (1978), pp. 397-431; J. Michael Rogers, “Patronage in Seljuk Anatolia, 1200-1300,” unpublished PhD dissertation, Oxford University, 1971; Patricia Blessing, “Reframing the Lands of Rūm: Architecture and Style in Eastern Anatolia, 1240-1320,” unpublished PhD dissertation, Princeton University, 2012.

²¹ Cahen, op. cit., p. 66; Tabbaa, op. cit. on the grandmother.

²² In modern Turkish, her name is spelled Gürcü Hatun. On her origin as a Georgian princess: Cahen, op. cit., pp. 62 and 67; Eastmond, op. cit., pp. 84-85.

greatest power in the 1260s.²³ Together with her second husband, Gurjī Khātūn became one of the most important supporters of Jalāl al-Dīn Rūmī (d. 1273), and may have contributed to the construction of this mausoleum in Konya.²⁴ Her name, however, has not been preserved in any foundation inscriptions.²⁵ Just as Māhbarī Khātūn, Gurjī Khātūn was not active as a patron while married to the sultan.

As will be discussed in more details below, the inscriptions on Māhbarī Khātūn's foundations do not reveal any details about her life, beyond her role as the mother of the ruling sultan, the function that most likely enabled her to sponsor construction and endowments in the first place.²⁶ Her life, until the moment she emerges as a patron is hardly known. Osman Turan has suggested that Māhbarī Khātūn was the daughter of Kyr Vard (also spelled Kirfard), the ruler of Kalonoros (later renamed Ala'iye), a fortress on the southern coast of Anatolia that 'Alā'

²³ Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, pp. 125-126.

²⁴ Osman Turan, "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans," *Studia Islamica*, 1 (1953), p. 81; Crane, "Notes on Saljūq Architectural Patronage," roll of patrons, no. 71; Shams al-Dīn Aḥmad Aflākī, *Ariflerin Menkıbeleri*, tr. Tahsin Yazıcı, Kabalcı, İstanbul 2006 (first published in 1953), pp. 163, 243, 317, 389. On the mausoleum: Şahabettin Uzluç, *Mevlâna'nın Türbesi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1946.

²⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kütabeleri ile Konya Tarihi*, second edition, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997 (first published in 1964), pp. 635-636.

²⁶ On the role of the valide sultan as a patron of architecture, see: Lucienne Thys-Şenocak, "Space: Architecture – Ottoman Empire," Suad Joseph (ed.) *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, Brill Online, accessed 29 November 2012, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-women-and-islamic-cultures/art-and-architecture-COM_0279XXX; Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Complex of Eminönü, İstanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture," in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 69-89; Leslie P. Peirce, "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 53-68; Lucienne Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders: the Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, VT: Ashgate, Burlington 2006; Pınar Kayaalp, "Vakfiye and Inscriptions: An Interpretation of the Written Records of the Atik Valide Mosque Complex," *International Journal of Islamic Architecture*, 1/ 2 (2012), pp. 301–324; Pınar Kayaalp-Aktan, "The Endowment Deed of the Atik Valide Mosque Complex: A Textual Analysis," in: Nina Ergin, Christoph K. Neumann, and Amy Singer (eds.) *Feeding People, Feeding Power - Imarets in the Ottoman Empire*, Eren, İstanbul 2007, pp. 261-273.

al-Dīn Kayqubād conquered in the early 1220s.²⁷ According to Ibn Bībī, Kyr Vard gave one of his daughters, whose name does not appear in the chronicle, in marriage to the Seljuk sultan.²⁸ The ethnic identity of this prince is unclear: while Osman Turan suggests that Kyr Vard was Armenian, Claude Cahen and Rustam Shukurov state that he was Greek.²⁹

If the identification of this unnamed princess with Māhbarī Khātūn is correct, it emerges that she was born as a Christian, and may have retained her religion after her marriage to the Seljuk sultan.³⁰ This was not uncommon, and several Christian wives of Seljuk rulers were allowed to retain and even practice their religion while at the court in Konya.³¹ The construction of a mosque under her patronage, however, does suggest that she converted to Islam later in life, perhaps after the death of her husband and the accession of her teenage son in 1237.³² Prior to this, we do not know how her life in the sultan's harem proceeded, nor do we know how old she was at the time of the wedding.

As the inscription on Māhbarī Khātūn's cenotaph refers to her son, Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II, as deceased, we know that she survived him, setting the date of her death after 1246.³³ In the aftermath of the battle of Köseadağ, the mother of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II, together with other members of his harem, was led into Mongol captivity from the

²⁷ The exact date is disputed: Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, pp. 357-358; Turan, "Souverains," p. 82.

²⁸ Ibn Bībī, *Selçuknâme*, tr. Yinanç, pp. 78-80; Yazıcızâde Ali, op. cit., p. 377.

²⁹ Turan, "Souverains," p. 82; Cahen, op. cit., p. 53; Rustam Shukurov, "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," in: Andrew C. S. Peacock and Sara Nur Yıldız (eds.) *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, London: I.B. Tauris, 2013, p. 117. The fact that in 1243, the Armenian king of Cilicia handed Māhbarī Khātūn over to the Mongols may suggest that she was not of Armenian origin; see n. 33 below.

³⁰ Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, pp. 423 and 468; Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, p. 25.

³¹ Shukurov, op. cit., pp. 121-124.

³² Hâlûk Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu ve Hunat Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (1976), pp. 212-213.

³³ Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev*, p. 25.

Armenian kingdom of Cilicia, where they had sought refuge.³⁴ According to Bar Hebraeus, this is the last that was heard of her.³⁵ In Ibn Bībī's chronicle, however, Māhbarī Khātūn appears in the presence of several Seljuk notables at the death of Jalāl al-Dīn Qaraṭāy in 1254.³⁶ Thus, it is likely that Māhbarī Khātūn was released at some point, although the exact circumstances of her captivity are unclear.³⁷ Māhbarī Khātūn's date of death remains also unknown.

Beyond these few facts, nothing is known about Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II's mother. She is, however, one of the royal patrons of the Seljuk house who were active just before the major changes in patronage that followed the Mongol conquest in 1243, during her son's reign.³⁸ Māhbarī Khātūn and Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II were, in fact, the last royal Seljuk patrons to commission monuments; in later decades, this task would entirely fall to the notables who collaborated with the Mongol overlords, such as Mu'īn al-Dīn Sulaymān (d. 1277) and Ṣāhib 'Aṭā Fakhr al-Dīn 'Alī (d. 1285).³⁹

³⁴ Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus; Being the First Part of his Political History of the World*, ed. and tr. Ernest A. Wallis Budge, London: Oxford University Press and H. Milford, 1932, vol.1: pp. 407-408; Eastmond, op. cit., pp. 79. This detail also appears in the unabridged version of Ibn Bībī's chronicle, as noted in Shukurov, op. cit., note 8: "[the Armenians] detained the sultan's mother and daughter and prevented them from passing to the Muslim lands, and finally handed them over to the Mongols." Ibn Bībī, *al-Azāmīrū 'l-'Alā'iyye fī 'l-Umūri'l-'Alā'iyye*, ed. Adnan Sadık Erzi, p. 536.

³⁵ Bar Hebraeus, op. cit., vol. 1, p. 408.

³⁶ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu," p. 216; Ibn Bībī, *Selçuknâme*, tr. Yinanc, p. 205. Ibn Bībī does not give the date of Jalāl al-Dīn Qaraṭāy's death. However, the date of his death is known from his *waqfiya*: Osman Turan, "Selçuklu devri vakfiyeleri III - Celâleddin Karatay vakıfları ve vakfiyeleri," *Bellekten*, XII/ 45 (1948), pp. 42-43.

³⁷ Shukurov, op. cit., note 8.

³⁸ Crane, "Notes on Saljūq Architectural Patronage," pp. 5-6 and pp. 12-13; J. Michael Rogers, "Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia: The Epigraphic Evidence," *Anatolian Studies*, 26 (1976), pp. 69-103; Rogers, "Royal Caravansarays and Royal Inscriptions"; Rogers, "Patronage in Seljuk Anatolia, 1200-1300."

³⁹ On these patrons, see: M. Ferit and M. Mesut. *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, Türkiye Matbaası, İstanbul 1934; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'mü'd-din Süleyman*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.

A detailed discussion of the monuments commissioned by Māhbarī Khātūn will provide a basis for further discussion on the architectural patronage of female figures in medieval Anatolia.

The Huand Hatun Complex

The Huand Hatun complex in Kayseri consists of a mosque, a madrasa, the tomb of the founder, and a bathhouse. The complex is located on a busy thoroughfare that cuts it off from the citadel. Seen from across this street, the façade of the complex presents itself as interrupted by two portals, one leading into the madrasa, the other into the mosque [figure 1]. Over the entrance to the mosque towers a tall minaret that was added in the eighteenth century.⁴⁰

Two portals lead into the mosque, one on the eastern [figure 2] the other on the western [figure 3] side of the building. They interrupt strong stone walls that are pierced by small windows placed high up in the walls. Buttresses, in the shape of half-octagons on the west façade, rectangular on the east side, accentuate the surface of the walls and give the building a fortified aspect. The mosque is built on a rectangular plan, with internal measurements of 43.67 x 52.93 meters [figure 4].⁴¹ The mosque is divided into bays and aisles that are spanned by vaults supported on square masonry pillars.

The eight aisles with ten bays each are, however, interrupted in three places. First, a dome is placed across a square of roughly five by five meters in front of the mihrab. Second, a square opening of a similar size is situated at the center of the courtyard. Today, this section is covered with a dome that was probably first added in the eighteenth century and replaced in the nineteenth century, while originally, the center of the mos-

⁴⁰ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu," p. 210; Mahmut Akok, "Kayseri'de Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi," *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI/ 1 (1967), p. 11; Mehmet Çayırdağ, "Huand Hatun Külliyesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, pp. 261-262; Albert Gabriel, *Les monuments turcs d'Anatolie*, 2 vols., Paris: E. de Brocard, 1931, vol. 1, p. 44.

⁴¹ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu," p. 200.

que was likely left open.⁴² The third interruption of the vaults in the prayer hall is located in the northwestern corner of the building. Here, a corridor, one bay wide and three bays deep, leads from the portal into the mosque. To the right, a wall blocks off the corridor towards the prayer hall. To the left, three arches that are partially closed offer a view of a small courtyard [figure 5]. The courtyard is two bays wide and three bays deep. A wall closes it off on the eastern side towards the prayer hall. On the northern side, it joins the southern wall of the adjoining madrasa. Within the courtyard, a mausoleum is placed slightly off-center.

This structure, like several other mausolea in thirteenth-century Anatolia, is an octagonal tower, covered with a conical roof.⁴³ The mausoleum is built of the same basalt stone as the mosque and madrasa, with the exception of its square base, consisting of rows of muqarnas cells carved in white marble.⁴⁴ Inside the mausoleum, three stone cenotaphs are placed. They mark the burials that are located in the crypt below.⁴⁵ A mihrab in the interior wall of the mausoleum marks the direction of the qibla.⁴⁶ In the interior of the mausoleum, this is the only decoration with the exception of the inscriptions on two of the cenotaphs that will be discussed below. Access to the upper level of the mausoleum is through a small door in the southeastern corner-room of the madrasa. From the courtyard, the interior of the mausoleum is not accessible.

The outer surfaces of the mausoleum are decorated with intricate stone carving. Above the muqarnas base, the corners of the structure are accentuated with round moldings that run along the height of the octa-

⁴² Halil Edhem, *Qayseriye Şehri: Mebânî-yi İslâmîye ve Kitâbeleri: Selçukî Târihinden bir Kıt'a*, Matbaa-yı Orhânîye, İstanbul 1334 [1918-1919], pç 63; Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu," pp. 201-202.

⁴³ The structure is studied in detail in Bates, "Anatolian Mausoleum," pp. 141-145; Önkâl, op. cit., pp. 120-126.

⁴⁴ The local stone in Kayseri is mostly volcanic basalt, in addition to the limestone more common in other parts of central Anatolia: Bates, "Anatolian Mausoleum," p. 136. For the stone used in the mausoleum, see: ibid. 142.

⁴⁵ Önkâl, op. cit., fig. 44.

⁴⁶ For a detailed description of the interior, see: Bates, "Anatolian Mausoleum," pp. 142-143. The cenotaphs are illustrated in Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu," figs. 27 and 28; Durukan, op. cit., fig. 13; Önkâl, op. cit., figs. 171 and 179.

gon. They end just below the inscription (Qur'an II: 255) that runs around the top, before a muqarnas cornice that supports the roof emerges. The eight sides of the structure are accentuated with geometric bands that form blind arches, establishing panels for more carved decoration in the squinches that are formed at the top [figure 6]. The panels formed inside the arches are left blank, yet small, two-partite windows with dividing colonnettes at the center pierce them. These marble colonnettes have small impost blocks, decorated with vegetal motives. They support a piece of stone that merges with the wall above, turning the two sides of the window into a pointed arch. Carved decoration, again vegetal scroll motives, is placed on this section and enlarged to draw the top of a pointed arch as windowframe. The vegetal and geometric motives vary on each of the seven detached sides of the octagon.⁴⁷

From the outside of the building, the mausoleum is largely invisible. On the western façade, between the portals of mosque and madrasa, the conical roof of the mausoleum emerges from behind a wall that otherwise hides this part of the monument [figure 7]. Only four small slits in this wall allow passers-by to see the mausoleum – but only when standing directly in front of them, purposefully gazing through and, so perhaps the hope of the founder – directing a prayer at the eternal rest of the patron. Similarly, in the Sahib Ata complex in Konya (begun in 1258), a small window inserted into the qibla wall of the mosque forms an opening between the prayer hall and the mausoleum of the founder, that is located between the mosque and adjoining *khānqāh*.⁴⁸ This connection provided an additional presence of the founder's burial in the eyes of those praying on the other side, and ensured that prayers for the founder reached their target.

In the Huand Hatun complex, the small openings pierce the wall of the mausoleum courtyard just described. The small courtyard forms the

⁴⁷ The eighth side is fused with the wall of the madrasa. Bates, "Anatolian Mausoleum," pp. 143-144; Önköl, op. cit., p. 123 and figs. 43 and 175.

⁴⁸ Michael Meinecke, *Fayencedekorationen Seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien*, 2 vols., Istanbul: Mitteilungen 13, Tübingen: Wasmuth, 1976, vol. 2: cat. 77; Hâlûk Karamağaralı, "Sâhib Atâ Câmii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme," *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 3 (1982), pp. 49-75.

connection between the mosque, still used for its original purpose, and the madrasa, today used as a cultural center [figure 8].⁴⁹ The decoration of the madrasa portal is rather simple, with a muqarnas hood under a segmental arch accentuated with narrow bands of vegetal motifs. A broad geometric frame, now badly deteriorated, forms a rectangular frame around the salient part of the portal, and is flanked by engaged columns on the corners. No original inscriptions are preserved on this façade or elsewhere on the building.

Considering that the top section of the portal is missing it is, however, possible that a foundation inscription originally placed in this location may have been lost. In both portals of the mosque, the marble plaques with the foundation inscription are placed above the muqarnas niche that surmounts the doorway, and precisely this section of the madrasa portal is no longer extant. A restoration inscription in Ottoman Turkish, now illegible, is placed at the center of the façade to the right of the portal. This text may pertain to a restoration in the eighteenth century for which Halil Edhem quotes archival evidence.⁵⁰

In plan, the madrasa is one of many examples in thirteenth-century Anatolia with an open courtyard and two *īwāns* in the longitudinal axis [figure 9].⁵¹ The entrance *īwān* is rather small, yet the one facing in on the eastern side of the building is tall and opens in a wide arch. The building is rectangular in plan and measures about 42 x 28 meters. Its longitudinal axis is turned by ninety degrees with respect to that of the mosque. Thus, the outer walls of the two buildings touch for the length of the mausoleum courtyard. The portal of the madrasa is also on the western side of the complex, parallel, but much in advance of the western portal of the mosque. In the interior, arcades on pillars run along the long

⁴⁹ Previously, the building had served as the Ethnographic Museum: see the photograph in Orhan Cezmi Tuncer, "Kayseri Yedi Selçuklu Taçkapısında Geometrik Düzen," *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), fig. 20.

⁵⁰ Halil Edhem, *Qaysariye Şehri*, p. 63, n. 2.

⁵¹ Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Middle East Technical University, Ankara 1969, pp. 70-73; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri*, 2 vols, İstanbul Teknik Üniversitesi - Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul 1970, vol. 1, pp. 109-113.; Gabriel, op. cit., vol. 1, p. 46.

sides of the courtyard. The four arches on each side are placed in front of the doors to the small cells, eight on each side, that were used to house students when the madrasa was functioning. To both sides of the entrance, two small rooms were assigned to different functions. A larger, square room is located in the northeastern corner. In the southeastern corner, an elongated rectangular room leads to doors to two separate small chambers. One of these contains a set of stairs to lead into the mausoleum.⁵²

In addition to the sequence of mosque, mausoleum, and madrasa, an independent structure belongs to the complex. Placed askew in front of the western entrance of the mosque are the ruins of a double bathhouse with separate sections for men and women. A survey in 1956 and an excavation in 1969 revealed the layout of the building.⁵³ The placement of the complex, somewhat cut over by the foundations of the mosque, suggest that the bathhouse was already in place when the latter building was added.⁵⁴ The women's section was decorated with glazed tiles arranged in star-and-cross pattern, similar to those found in the palace of Kubadabad, built by 'Alā' al-Dīn Kayqubād in the 1220s.⁵⁵

⁵² Önkal, op. cit., fig. 43.

⁵³ Akok, "Kayseri'de Hunad," pp. 11-12. Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsünu," p. 214. For a detailed account of the excavation, see: Yılmaz Önge, "Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı," *Önasya*, IV/47 (1969), pp. 10-11 and 17; Erol Yurdakul, "Son Buluntulara Göre Kayseri'deki Hunat Hamamı," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 2 (1970), pp. 141-151.

⁵⁴ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsünu," p. 214; Akok, "Kayseri'de Hunad," pp. 11-12.

⁵⁵ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsünu," p. 215. A panel of tiles is on view in the Güpgüpoğlu Konağı Müzesi (author's observation, July 2010). On the palace of Kubadabad and its tile decoration, see: Katharina Otto-Dorn and Mehmet Önder, "Bericht über die Grabung in Kobadabad (Oktober 1965)," *Archäologischer Anzeiger*, 81 (1966), pp. 170-183; Katharina Otto-Dorn, "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966," *Archäologischer Anzeiger*, 84 (1969), pp. 438-506; Katharina Otto-Dorn, "Die menschlichen Figurendarstellungen auf den Fliesen von Kobadabad," in: Oktay Aslanapa and Rudolf Naumann (eds.) *Forschungen zur Kunst Asiens – In memoriam Kurt Erdmann*, Baha Matbaası, Istanbul 1969, pp. 111-139; on the more recent work: Rüçhan Arık, *Kubadabad – Selçuklu Saray ve Çimileri*, Türkiye İş Bankası, Istanbul 2000.

Foundation Inscriptions and Funerary Texts at the Huan Hatun Complex

The mosque is the only part of the main complex that is securely dated with building inscriptions. Marble plaques are placed over the two entrances to the mosque, one on the east, and the other on the west side of the building. Both inscriptions are very similar in content, stating the name of the founder with all her titles, and the date of construction. The inscription [figure 10] over the eastern portal of the mosque reads as follows:

“[It] ordered the construction of this blessed congregational mosque in the days of the greatest sultan, Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn, the father of conquest, Kaykhusraw son of Kayqubād, the great queen, the wise, the ascetic, Şafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn, his mother, the opener of good deeds, may God perpetuate the shadows of her splendor and multiply her power, in Shawwāl of the year 635 (May-June 1238).”⁵⁶

The foundation inscription over the western portal is nearly identical, although it refers to a maşjid, rather than a larger congregational mosque (jāmi‘). Moreover, the name of the founder, Māhbarī Khātūn, is mentioned here:

“[It] ordered the construction of this blessed mosque in the days of the greatest sultan, Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn, the father of conquest, Kaykhusraw son of Kayqubād, the great queen, the wise, the ascetic, Şafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn, Māhbarī Khātūn, may God perpetuate the shadows of her splendor and multiply her power, in the year 635 (1238).”⁵⁷

⁵⁶ “(1) amara bi-‘imāra hādhā ‘l-jāmi‘ ‘l-mubāarak fī ayyām ‘l-sultān ‘l-a‘zam Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn abū ‘l-fāṭḥ Kaykhusraw b. Kayqubād (2) ‘l-malika ‘l-kabīra ‘l-‘ālīma ‘l-zāhida Şafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn, wālidahu, fātiḥa ‘l-khayrāt adāma ‘llāh zīlāl (3) jalālihā wa ḡā‘afa iqtidārahā fī shawwāl sana khamsa wa-thalathīn wa-sittamā‘ia.” Author’s transliteration and translation after author’s photographs of the inscription, *RCEA*, No. 4146, and Halil Edhem (Eldem) *Qayşarīye Şehrī*, 64.

⁵⁷ “(1) Amara bi-‘imāra hadh(ā) ‘l-maşjid ‘l-mubāarak fī ayyām ‘l-sultān ‘l-a‘zam Ghiyāth ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīn abū ‘l-fāṭḥ Kaykhusraw b. (2) Kayqubād ‘l-malika ‘l-kabīra Şafwat ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīn Māhbarī (3) Khātūn adāma ‘llāh zīlāl jalālihā fī sana khamsa wa-thalathīn

The chronology of the building beyond the date of construction of the mosque, clearly indicated in the above inscriptions, is disputed. The French archaeologist and architectural historian Albert Gabriel, who studied the building in the 1920s, concluded that that mosque was built first.⁵⁸ According to his interpretation, the madrasa and the mausoleum were added at a later date, with the funerary structure coming last, and parts of the mosque were removed to accommodate the small courtyard that now contains the mausoleum, located between mosque and madrasa.⁵⁹

After an architectural survey of the building in 1960, Mahmut Akok concluded that mosque and madrasa were planned as a unified complex, with the mausoleum added at a later date.⁶⁰ Haluk Karamağaralı proposed a different chronology, attributing the madrasa, mosque, and mausoleum to distinct and separate phases of construction. In his view, the small courtyard where the mausoleum is today located was the site of an earlier building constructed before Anatolia came under Muslim rule, perhaps a baptistery.⁶¹ The mosque and madrasa would then have been built around to accommodate this structure, which may already have been appropriated for a Muslim burial, and was not removed until the construction of Māhbarī Khātūn's mausoleum.⁶²

Moreover, Karamağaralı argues that the mosque was added to an earlier madrasa, begun perhaps under the patronage of 'Alā' al-Dīn Kayqubād around 1235.⁶³ Considering that, according to Turan, Māhbarī Khātūn may not have converted to Islam until after the death of her husband, the mosque may have been her first act of patronage as a Muslim, perhaps intended to honor the memory of the deceased sultan. The mausoleum, according to Karamağaralı, was added later, perhaps in

---

wa-sittamā'ia." Author's transliteration and translation after photographs of the inscription after *RCEA*, No. 4147 and Halil Edhem, *Qayşariye Şehrî*, 65.

⁵⁸ Gabriel, *op. cit.*, vol. 1, pp. 39-40.

⁵⁹ Gabriel, *op. cit.*, vol. 1, pp. 41-50 for a detailed description of the monument and Gabriel's suggested sequence of construction.

⁶⁰ Akok, "Kayseri'de Hunad," pp. 6-7.

⁶¹ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu," p. 207 and fig. 12.

⁶² *ibid.*, pp. 209-211.

⁶³ *ibid.*, pp. 212-213.

the 1260s or 1270s.⁶⁴ Without new structural analysis of the mosque, it is not possible to fully assess the sequence of construction. The inscription program on the entirety of the complex, however, including both historical and Qur'anic inscriptions may offer further insights into the sequence and purpose of the construction.

As mentioned above, any understanding of the sequence of construction is complicated by the absence of dated inscriptions in the madrasa and bathhouse. The mausoleum itself is also undated, and adorned only by a Qur'anic inscription, (II: 255, the so-called Throne Verse) that runs along the base of the roof.⁶⁵ Inside the mausoleum, however, two of the three stone cenotaphs are inscribed with the names of the women who are buried below, Māhbarī Khātūn and another princess, Saljūqī Khātūn, and provide context to understand the sequence of different phases in the construction of the complex.

The inscription on Māhbarī Khātūn's cenotaph is quite revealing in terms of the founder's intentions:

“This is the tomb of the lady, the veiled lady, the fortunate, the martyr, the ascetic, the servant, the devotee, the fighter, the promoter of faith, the chaste, the just princess, the queen of the women in the world, the virtuous, the clean, Mary of her Age and Khadīja of her Time, the well-known mistress who gives alms, at the expense of thousands [of riches], purity of the world and of religion, Māhbarī Sulṭān Khātūn the mother of the late sultan Ghiyāth 'l-Dunyā wa 'l-Dīn Kaykhusraw b. Kayqubād, may God have mercy upon them all, Amen.”⁶⁶

⁶⁴ *ibid.*, p. 216.

⁶⁵ On Qur'an passages commonly used in monumental inscriptions, see: Erica Cruikshank Dodd and Shereen Khairallah, *The Image of the Word: A Study of Qur'anic Verses in Islamic Architecture*, American University of Beirut, Beirut 1981.

⁶⁶ “(1) hadhā qabr 'l-sitt 'l-sayyida 'l-satīra 'l-sa'īda 'l-shahīda 'l-zāhida 'l-'ābida 'l-murābiṭa 'l-mujāhida 'l-maṣūna 'l-ṣāhibā 'l-'ādila (2) 'l-malika 'l-nisā' fī 'l-'ālam 'l-'afīfa 'l-nazīfa Maryam awānihā wa Khadīja zamānihā ṣāhibā 'l-ma'rūfa 'l-mutaṣaddiqa bil-māl ulūf ṣafwat 'l-dunyā (3) wa 'l-dīn Māhbarī Khātūn wālida 'l-sulṭān 'l-marḥūm Ghiyāth 'l-Dunyā wa 'l-Dīn Kaykhusraw b. Kayqubād raḥimahum 'llāh ajma'in āmin.” Author's transliteration and translation after Halil Edhem, *Qaysariye Şehri*, p. 67 and *RCEA*, No. 4259. The inscription is

The second princess who is buried in the mausoleum, Saljūqī Khātūn, may have been laid to rest there at a later date: “*In the name of God the Merciful the Compassionate. The owner of this tomb is Saljūqī Khātūn, the daughter of the martyr Sultan Kaykhusraw b. Kayqubād in Muḥarram of the year 683 (1284).*”⁶⁷

From the inscription, it is clear that the princess buried here was the daughter of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw, and thus the granddaughter of Māhbarī Khātūn. The identity of her mother, however, remains unknown.⁶⁸ This inscription suggests that Saljūqī Khātūn’s burial was added after her grandmother’s death. Thus, the burial and, presumably, the mausoleum of Māhbarī Khātūn may date to any time between 1254, the last date at which the sultan’s mother is known to have been alive, and 1284, the date of her granddaughter’s burial. Unfortunately, the known sources do not allow for a more narrow definition of the mausoleum’s date of construction.

On her cenotaph, Māhbarī Khātūn is clearly depicted as the sultan’s mother, emphasizing her role at the court and asserting her status as a patron of architecture and charitable foundations. The title Şafwat ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīn, used in all three inscriptions, may point to Māhbarī Khātūn’s origin as a non-royal wife of the sultan, while ‘Işmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn seems to have been reserved for women born as princesses.⁶⁹ Moreover, two of the epithets that are used for the founder stand out: the Mary of her Age (*Maryam awānihā*) and the Khadīja of her Time (*Khadīja zamānihā*). Both laudatory expressions are references to female figures known for their piety, and who are here referenced as models of female

illustrated in Durukan, *op. cit.*, fig. 13 and Karamağaralı, “Kayseri’deki Hunat Camisinin Restitüsyonu”, figs. 27 and 28.

⁶⁷ “(1) bismillāh ‘l-rahmān ‘l-rahīm (2) şāhibā hadhā ‘l-qabr (3) Saljūqī Khātūn bint (4) sulṭān ‘l-shahīd Kaykhusraw (5) b. Kayqubād fī Muḥarram sana thalatha (6) wa-thamānūn wa sittamā’ia.” Author’s transliteration and translation after Halil Edhem, *Qaysariye Şehri*, p. 69 and *RCEA*, No. 4840.

⁶⁸ Halil Edhem, *Qaysariye Şehri* pp. 69-70; Bates, “Anatolian Mausoleum”, p. 145.

⁶⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, third edititon, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, p. 61; Ahmet Akşit, “Melike-i Adiliye Kümbetinde Selçuklu Devri Salatanat Mücadelesine Dair İzler,” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11 (2002), pp. 239-245; Redford, “Paper, Stone, Scissors,” p. 155.

devotion. The first, Mary (Maryam), is of course the mother of Jesus (‘Isā), who is mentioned in the Qur’an in her role as the mother of this prophet.⁷⁰ The second, Khadīja, was the first wife of the Prophet Muhammad, and his first follower once he began receiving and then preaching the revelation of the Qur’an.⁷¹

Some of the epithets that are used in this inscription, specifically the references to veiling, chastity, and piety, are similar to those that appear in inscriptions in Ayyubid Syria to emphasize the devotion of princesses. Thus, on the inscription of the Madrasa al-Firdaws in Aleppo, built in 1235, its patron, Ḍayfa Khātūn, is referred to as the “virtuous veil and chaste lady” (*al-sitr al-rafi‘ wa l-ḥijāb al-manī‘*).⁷² Moreover, in the same inscription, reference is made to Ḍayfa Khātūn’s role as the mother of the ruling Ayyubid sultan al-Malik al-‘Azīz. At her son’s death two years later, in 1237, Ḍayfa Khātūn would become the regent for her grandson, Ṣalāḥ al-Dīn II, then a young boy.⁷³ Thus, the treatment of this mother of a sultan is similar to that of Māhbarī Khātūn, her near contemporary in Anatolia. Unlike Māhbarī Khātūn, who was likely the daughter of a Christian landlord, however, Ḍayfa Khātūn was born into the Ayyubid family as the daughter of al-Malik al-‘Ādil Abū Bakr (R 1200-1218), and was married to her cousin, al-Zāhir Ghāzī of Aleppo (R 1186-1218), in 1212.⁷⁴ Thus, she was sister or half-sister of the Ayyubid princess who was married to ‘Alā al-Dīn Kayqubād. The use of royal titles in the funerary

⁷⁰ Barbara Freyer Stowasser, *Women in the Qur’an, Traditions, and Interpretations*. New York and Oxford: Oxford University Press, 1994; “Maryam,” *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Brill Online, 2012, Stanford University, accessed 09 December 2012.

http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/maryam-COM_0692

⁷¹ W. Montgomery Watt, “Khadīja,” *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Brill Online, 2012. Stanford University, accessed 09 December 2012.

[http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/khadidja-SIM_4116;Stowasser, op. cit., pp.85-103.](http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/khadidja-SIM_4116;Stowasser, op. cit., pp.85-103)

⁷² Tabbaa freely translates the phrase this way, pointing out that literally, it means “the elevated curtain and the impregnable veil” Tabbaa, op. cit., p. 26. For the full inscription, see *ibid.* and *RCEA*, No. 4086.

⁷³ Tabbaa, op. cit., pp. 25-26.

⁷⁴ *ibid.*, pp. 20-21.

inscription of that sister of Dayfa Khātūn, murdered after the accession of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II in 1237 is again similar.⁷⁵

Thus, some of the titles and honorifics in Māhbarī Khātūn's inscriptions are comparable to those in contemporary Ayyubid Syria. While the emphasis on pious and charitable female models is obvious, a subtler layer of interpretation comes to mind. Considering that Māhbarī Khātūn was likely a relatively recent convert to Islam at the time of construction, is it possible that the reference to Mary reflects her Christian past, and the reference to Khadīja her Muslim future? This must remain conjectural, as no comparable example of a reference to a female patron has been preserved from medieval Anatolia, yet the suggestion seems pressing.

Taking a different approach, Eastmond has argued that Māhbarī Khātūn's patronage of a mosque complex was intended to erase, rather than evoke, her Christian past. Thus, according to Eastmond, she used her patronage as a tool to refashion herself as a Muslim queen once she had overcome her rival, and once her son had become the ruler, rather than one of his half-brothers.⁷⁶ This may certainly be the case, as the references above also have a strong connotation of exalting female piety in Islam, yet the continuous adherence to Christianity that was possible for females married into the Seljuk house should also be borne in mind. Thus, the late conversion of Māhbarī Khātūn may, in fact, point to a change later in life, or perhaps to a refashioning of her identity as the Muslim mother of a Muslim ruler, a necessity to be able to appear in public as a patron.

The question of Māhbarī Khātūn's implied public image is not easily solved: the funerary inscription, carved on the lid of a cenotaph placed inside the mausoleum was not openly visible. As described before, only a small passage in the northeastern corner gives access to the interior of the mausoleum. From the mosque, through the half-open arches that open on the left side of the corridor that a visitor may enter from the western portal, only the exterior of the mausoleum is visible. As noted before, the

⁷⁵ For the inscription, see Appendix, no. 6.

⁷⁶ Eastmond, *op. cit.*, pp. 86-88.

exterior of the mausoleum lacks any historical inscriptions. Thus, while the visitor, having read the foundation inscription over the portal, can assume that the founder is buried here, this is by no means to be taken for granted, and not stated anywhere on the exterior of the complex. Moreover, of the two foundation inscriptions of the mosque, only one mentions the name Māhbarī Khātūn, while the other refers to her as the mother of the sultan, using only her title for identification.

Still, the patron's role is clear. Indeed, the foundations inscriptions both state rather confidently that Māhbarī Khātūn, and no other, was the founder of the complex. Even if, as Karamağaralı suggests, 'Alā' al-Dīn Kayqubād initiated the foundation, this connection is not mentioned in the extant inscriptions. Of course, it cannot be excluded that a lost inscription on the madrasa may have offered a different interpretation. The extant texts, however, clearly make the case for Māhbarī Khātūn as the patron, in particular in the phrase that insists on her financial responsibility for the construction.⁷⁷

Māhbarī Khātūn's role as the mother of the sultan may have been sufficiently known at the time to be omitted on one of the mosque inscriptions. On the tomb inscription, on the other hand, a reminder may have been needed because the inscription was evidently carved after Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II's death in 1246. Thus, the reference in the inscription to "the late sultan" may have served to enhance the status of a founder who, in her later years, has lost some of her importance in particular perhaps during her captivity after the Mongol conquest of Anatolia. Yet, the mention of sultan Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II's mother in Ibn Bībī at an event that took place as late as 1254 may suggest that the dowager queen was still a presence to be reckoned with once she had been released. One wishes that more was known about this woman than what her foundation in Kayseri reveals. The inscriptions on the caravanserais that she also founded add small pieces of information to the outline presented above, yet lacunae still remain.

⁷⁷ Redford, "Paper, Stone, Scissors," p. 165.

The Caravanserais Founded By Māhbarī Khātūn

Of the caravanserais that were founded by, or have been attributed to, Māhbarī Khātūn, only the Hatun Han in Pazar near Tokat is still relatively well preserved [figure 11]. After an extensive restoration, the building now serves as a restaurant.⁷⁸ As recorded in the foundation inscriptions, the monument was built in 1238-39.⁷⁹ The caravanserai, like many thirteenth-century examples in Anatolia, consists of an open courtyard, followed by a covered section. The façade has a fortified aspect, with rounded corner buttresses and a simple portal at its center. This part of the façade has been rebuilt in large parts. The doorway lies in a recess beneath a pointed arch at the center of the rectangular portal block. A tri-lobed panel above the doorway contained an inscription from which the central section is missing.⁸⁰ The partial text, reconstructed with the help of the second inscription on the building clearly states Māhbarī Khātūn's patronage:

“During the days of the greatest sultan [and great *khāqān*, the shadow of God in the world, Ghiyāth al-Dunyā] wa 'l-Dīn, the father of conquest, Kaykhusraw, son of the felicitous sultan Kayqubād, associate of the prince of believers, the queen of good, the purity of world and religion, the mother of the sultan, Māhbarī Khātūn ordered the construction of this blessed *khān* in the year 636 (1238-29).”⁸¹

⁷⁸ Author's observation, summer 2008.

⁷⁹ Erdmann, *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, 3 vols., Istanbul Forschungen vols. 21, 31. Berlin: Verlag Gebr. Mann, 1961-1976, Teil I – Text, cat. 36, pp. 138-139.

⁸⁰ For images showing the inscription fragment before and after the restoration begun in 2005, see: <http://www.turkishhan.org/images/pazarportaldetail.JPG>, and <http://www.turkishhan.org/images/pazarkitabesimain.jpg>, both accessed 26 December 2012.

⁸¹ “(1) [amara bi-'imāra hādhihi 'l-khān 'l-mubāarak fī ayyām dawla 'l-sultān] 'l-a'zam (2) [wa-l-khāqān 'l-mu'azzam zill allāh fī 'l-'ālam Ghiyāth al-Dunyā wa] 'l-Dīn abū 'l-fatḥ (3) Kaykhusraw b. 'l-sultān 'l-sa'īd Kayqubād qaṣīm amīr 'l-mu'minīn 'l-malika 'l-khayr (4) ṣafwat 'l-dunyā wa 'l-dīn wālida 'l-sultān [sic!] 'l-salāṭīn Māhberī Khātūn fī sana sitta wathalathīn wa-sittamā'ia.” Author's transliteration and translation after *RCEA*, No. 4157. The inscription was first recorded in İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tükâd, Nîksâr, Zîle, Türkhâl, Pâzâr, Amâsya Vilâyeti, Kazâ ve Nâhiye Merkezlerindeki Kitâbeleri*, Milli Matba'isi, Istanbul 1345 [1927], pp. 74-75 (with unnumbered plates following the text)

In addition to naming the founder, the inscription on the caravanserai also mentions Māhbarī Khātūn's role as the mother of the sultan. A second inscription is placed over the entrance to the covered section of the caravanserai, framed with an arched molding that is decorated with a pattern in the shape of a small crown at its apex [figure 12]. Its text is nearly identical with the inscription over the entrance portal.⁸²

Unlike in the mausoleum, where this statement is hidden inside, here it is in more public view, on the portal of the caravanserai, exalting the founder and her status during the reign of her son. The location of the caravanserai only adds to the public character of this message. The building is located on a crucial caravan road connecting Sinop on the Black Sea with the ports of Alanya and Antalya on the Mediterranean, passing through Konya.⁸³

A further six caravanserais can be attributed to this patron, although not all of them with certainty. According to Erdmann, Māhbarī Khātūn may have sponsored the following caravanserais: the Cimcimli (or Çinçinli) Sultan Han (1239-40?), the Çekereksu Han (1239-40?), the Tah-toba Han (1238-46?), the İbibsā Han (1238-46?), the Çiftlik Han (1238-40?) and the Ezinepazar Han (1238-40?).⁸⁴ Of these, the Cimcimli (or Çinçinli) Sultan Han in the region of Yozgat is directly connected to Māhbarī Khātūn through the fragments of a foundation inscription in her name, now found in a nearby mosque, which may have belonged to the caravanserai.⁸⁵ The building is in ruins.⁸⁶ The other four caravanserais that Erdmann mentions cannot be attributed with full certainty. Erd-

⁸² "(1) amara bi-'imāra hādhihi 'l-khān 'l-mubāarak fī ayyām dawlat 'l-sultān 'l-a'zam wa-l-khāqān 'l-mu'azzam ḡill allāh (2) fī 'l-'ālam Ghiyāth al-Dunyā wa 'l-Dīn abū 'l-fatḥ Kaykhusraw b. 'l-sultān 'l-sa'īd ..... (3) Kayqubād qaṣīm amīr 'l-mu'minīn 'l-malika 'l-khayr (4) ṣafwat 'l-dunyā wa 'l-dīn (4) wālidā 'l-sultān [sic] 'l-salāṭīn ṣafwat 'l-dunyā wa 'l-dīn malika ...fī sana sitta wa-thalathīn wa-sittamā'ia." *RCEA*, No. 4158. The inscription was first recorded in İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tâkâd*, p. 75 (with unnumbered plates following the text)

⁸³ Durukan, *op.cit.*, p. 17.

⁸⁴ Erdmann, *op.cit.*, vol. II-III, p. 205 with references to the catalog numbers in vol. I.

⁸⁵ Erdmann, *op.cit.*, Teil I – Text, cat. 37, pp. 141-142; Mustafa Önge, "Caravanserais as Symbols of Power in Seljuk Anatolia," in: Jonathan Osmond and Ausma Cimdina (eds.) *Power and Culture: Identity, Ideology, Representation*, Pisa University Press, Pisa 2007, fig. 1.

⁸⁶ Durukan, *op. cit.*, pp. 17-18.

mann dates them to the rule of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II on stylistic grounds. These buildings are poorly preserved, making any further conclusions difficult.⁸⁷

Overall, three buildings are thus securely ascribed to the patronage of Māhbarī Khātūn: the mosque complex in Kayseri; the caravanserai in Pazar; and the Cimcimli Sultan Han. This number of monuments may seem small in comparison to the buildings commissioned by the powerful male patrons of the period, such as the sultan ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād, or Jalāl al-Dīn Qaratāy.⁸⁸ Still, compared to other female patrons in medieval Anatolia, for whom we often know only one monument, this is a relatively large number, and the status of the founder as the sultan’s mother, even though only recorded in some of her foundation inscriptions, may have been central here. This opens a larger discussion of the dynamics of female patronage in medieval Anatolia that will take up the remaining pages of this article.

Female Patrons in Medieval Anatolia

In medieval Anatolia, very little is known about the lives of the small number of recorded female patrons.⁸⁹ For the most part, an understanding of the dynamics that were in place is derived from the later, Ottoman practice, for which more extensive sources have been preserved, and a larger number of female patrons, mostly associated with the ruling house, are known.⁹⁰ Similar mechanisms may well have been in place during Seljuk and Mongol rule. The insistence in several inscriptions that bear Māhbarī Khātūn’s name on her role as the sultan’s mother (*wālidā al-*

⁸⁷ Durukan, *op.cit.*, p. 18; Eastmond”, *op.cit.*, pp. 81-82.

⁸⁸ For the patronage of ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād, see: Suzan Yalman, *Building the Sultanate of Rum: Memory, Urbanism, and Mysticism in the Architectural Patronage of ‘Ala al-Din Kayqubad* (r. 1220–1237), unpublished PhD dissertation, Harvard University, 2011; for Jalāl al-Dīn Qaratāy, see: Howard G. Crane, “Materials for the Study of Muslim Patronage in Seljuq Anatolia: The Life and Works of Jalāl al-Dīn Qarātāi,” unpublished PhD dissertation, Harvard University, 1975. The author thanks Professor Crane for lending her his copy of the thesis.

⁸⁹ Durukan, *op.cit.*, for an overview of female patrons in Seljuk Anatolia.

⁹⁰ Thys-Şenocak, “The Yeni Valide Complex of Eminönü; Peirce, “Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women’s Patronage.”; Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*.

sultān, the Arabic equivalent to the Ottoman *vālide sultān*) points in this direction. Thus, just as her later Ottoman peers, in her role as the ruling sultan's mother, Māhbarī Khātūn was able to act as patron.

The fact that Māhbarī Khātūn did not emerge as a patron until after the death of her husband and the accession of her son as ruler, falls in line with Leslie Peirce's argument that women were more likely to act as patrons in their role as widows and mothers but not as wives, that is, once they were no longer perceived as sexually active.⁹¹ In many Ottoman examples, this dynamic can be observed: Hürrem Sultan, exceptional as the wife (rather than concubine) of Süleyman the Magnificent (R 1520-66), was the only consort of an Ottoman ruler to act as a patron during the sultan's lifetime.⁹² Other female patrons, such as Kösem Sultan and Hatice Turhan Sultan, conformed to the moral standards expecting them to wait until the ruling sultan had died, and their sons ascended to the throne.⁹³ At this point, with their grown-up children as rulers, these royal women were considered middle aged matrons – even though, as Peirce points out, they may well have been just in their mid-thirties, and could safely assume the more public rule of patron.⁹⁴

Unfortunately, such explicit inscriptions are rare in medieval Anatolia, and thus comparisons will come from neighboring regions such as Ayyubid Syria, where more examples have been preserved.⁹⁵ Generally, the lives of women in the medieval Islamic world are not well documented, as shown with Māhbarī Khātūn's example above, and analysis

⁹¹ Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 1993; Peirce, "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," pp. 55-56; Bates, "Women as Patrons of Architecture in Turkey," p. 248; Thys-Şenocak, "Space: Architecture – Ottoman Empire".

⁹² Bates, "The Architectural Patronage of Ottoman Women," *Asian Art* 6.2 (1993), pp. 53-54.

⁹³ *ibid.*, pp. 60-62; Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Complex."

⁹⁴ Peirce, "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," pp. 55-56.

⁹⁵ Tabbaa, *op. cit.*; Several female patrons are mentioned in: Lorenz Korn, *Ayyubidische Architektur in Ägypten und Syrien: Bautätigkeit im Kontext von Politik und Gesellschaft 564-658/1169-1260*, 2 vols., Heidelberg Orientverlag, Heidelberg 2004 and in Humphreys, *op. cit.*

often remains limited.⁹⁶ In many cases, foundation inscriptions are the most detailed source on these women, at least recording titles, fathers or sons, sometimes names, and dates of construction or, at times, death.

In Anatolia, foundations for which the involvement of a female patron is attested fall into three broad categories: First, foundations, like those of Māhbarī Khātūn, that are attested epigraphically. In the second category fall foundations that are attested epigraphically, but where a male actor, often a lower-ranking courtier or eunuch, acts in the name of the female patron. The third category, patronage that is attested in written sources, such as waqfīyas or chronicles, is the most difficult to study as the connection of monument, patron, and a specific historical figure is often hard to corroborate.

Female Patrons Acting in Their Own Right

The few female patrons who recorded in thirteenth century Anatolia are, for the most part, connected to ruling houses. Of the few extant madrasas that were founded by members of the Seljuk house, one is of course part of the Huand Hatun complex in Kayseri. The Çifte Medrese in Kayseri, dated 1205, is the older example [figure 13].⁹⁷ This double building consisting of madrasa and hospital was founded from the estate of Gawhar Nasība Sultān, a sister of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw I, as is evident in the foundation inscription:

“During the days of the great sultan Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn Kaykhusraw b. Qilij Arslān the construction of this hospital was decided in the testament of the queen ‘Işmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn Gawhar Nasība, daughter of Qilij Arslān, may God please them, in the year 602.”⁹⁸

⁹⁶ Hambly, op. cit. Mostly based on material from Mamluk Egypt is the chapter on medieval Islam in: Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, Yale University Press, New Haven and London 1992, chapter 6.

⁹⁷ Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, New York: Praeger Publishers, 1971, 129 and pl. 25; Sözen, op. cit., vol. 1, pp. 80-84 and 85-89.

⁹⁸ “Ayyāma ‘l-sultān ‘l-mu‘azzam sultan Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn Kaykhusraw b. Qilij Arslān dāmat ittafaqa binā’ hādhā ‘l-māristān waşīyya ‘an ‘l-malika ‘Işmat al-Dunyā wa ‘l-

The patron named in the inscription [figure 14] may have been responsible only for the hospital section, cited in the inscription, while her brother may have commissioned the madrasa.⁹⁹ This attribution is based on a local tradition that refers to the madrasa section of the monument as ‘Ghiyāthīya’ since no inscriptions have been preserved.¹⁰⁰ The connecting walls between the two sections suggest that both parts were built at or around the same time.¹⁰¹ A mausoleum is placed at the northeastern edge of the monument, integrated into the building fabric of the hospital. The burial may be that of Gawhar Nasība, yet no inscription serves to prove this.¹⁰²

The Külük Mosque in Kayseri was either founded, or at least restored, by Atsūz Altī Khātūn, a granddaughter of Danishmendid amīr Yāghībaṣān (R 1142-64).¹⁰³ By the time an inscription was placed on the building to record the patronage of Atsūz Altī Khātūn in 1207, Kayseri had long passed into Seljuk hands. Beyond her intervention in this building, Atsūz Altī Khātūn is not recorded in the sources.¹⁰⁴ In the inscription, however, she only appears with her name. None of the honorific titles often associated with the Seljuk princesses of the time are present, perhaps suggesting her position as a relatively wealthy woman, associated with a former, rather than the current ruling house.

Dīn Gawhar Nasība, bint Qilij Arslān arḡā’ lakum allāh fī sana ithnīna wa-sittamā’ia.” Author’s transliteration and translation after *RCEA*, No. 3616.

⁹⁹ Crane, “Notes on Saljūq Architectural Patronage,” roll of patrons, no. 52, p. 41. Crane also suggests that she was the patron of the Ulu Cami in Uluborlu (*RCEA*, No. 4044), but this is likely a mistake, as discussed above).

¹⁰⁰ Gabriel, op. cit., vol. 2, pp. 61-62.

¹⁰¹ Sözen, op. cit., vol. 1, pp.80 and 83.

¹⁰² Kuran, op. cit., pp. 66-67.

¹⁰³ Durukan, op. cit., pp. 21-22; Aslanapa and Gabriel suggest that the building was founded by Yağıbasan, and restored by his granddaughter: Aslanapa, op. cit., p. 99; Gabriel, op. cit., vol. 1, pp. 36-39. Crane, based on the use of the verb ‘amara (to order) in the inscription, argues that Atsūz Altī Khātūn was, in fact, the founder: Crane, “Notes on Saljūq Architectural Patronage,” roll of patrons, no. 19; for the inscription, see Appendix, no. 2; Yurdakul, *Kayseri-Külük Camii ve Medresesi*. The inscription was first published in Max van Berchem, “Épigraphie des Danishmendides,” *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 27 (1912), pp. 90-91.

¹⁰⁴ Another inscription mentioning an Elti Hatun is found on the Elti Hatun Mosque near Tunceli. Since that building is dated 650 A.H./ 1252 CE, it may be somewhat problematic to assert that this is indeed the same patron. On this monument, see: Orhan Cezmi Tuncer, “Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Camii,” *Önasya*, VII/ 75 (1971-72), pp. 14-17.

Another female patron, Ruqīya Khātūn, is only known from a fragmentary inscription on the Kadın Han, a caravanserai located on the road from Konya to Akşehir, founded in 1223-24.¹⁰⁵ Her identity has not been ascertained, but Konyalı has suggested that she might be identical with Devlet Khātūn, one of the wives of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw I.¹⁰⁶

In the Great Mosque and Hospital of Divriği [figure 15], a double complex built in 626/ 1228-29, the ruler of the Mengücekids, Husām al-Dīn Aḥmadshāh b. Sulaymānshāh and Tūrān Malik, often assumed to be the ruler's wife, are both mentioned as founders. Tūrān Malik was responsible for the hospital section.¹⁰⁷ Oya Pancaroğlu has discussed how the inscriptions do not explicitly refer to Tūrān Malik as the wife of the Mengücekid ruler, and the identification remains unclear.¹⁰⁸ Clear is, however, that she was of high standing at the Mengücekid court and had close family ties to its rulers, enabling her to be involved in the construction project.

Of 'Alā' al-Dīn Kayqubād's wives, discussed above, Māhbarī Khātūn was the most active patron of architecture. However, she only emerged as a patron once her son had assumed the throne. 'Alā' al-Dīn Kayqubād's Ayyubid wife, 'Iṣmat al-Dunyā wa 'l-Dīn bint al-Malik al-'Ādil Abū Bakr b. Ayyūb, never emerged in this role since she was killed soon after the accession of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw in 1237. Several years after her death, however, once Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw had passed away, her anonymous daughters were able to commission a mausoleum for her in Kayseri. The inscription on this monument, known as the Çifte Künbet, points to her royal status and emphasizes her piety.¹⁰⁹ The mention, in particular, of her as the Zubayda of the Age aims at emphasizing her piety and good works. The reference quite obviously goes to Zubayda (d. 831), wife of the Abbasid caliph Hārūn al-Rashīd (R 786-809) who was considered an example for her patronage of pilgrimage roads and water-

¹⁰⁵ Durukan, op. cit., pp. 15-16; Erdmann, op. cit., Teil I – Text, pp. 49-51.

¹⁰⁶ Konyalı, *Konya Tarihi*, pp. 382-386; Crane, "Notes on Saljūq Architectural Patronage," roll of patrons, no. 85; for the inscription, see Appendix, no. 3

¹⁰⁷ For the inscription, see Appendix, no. 4.

¹⁰⁸ Oya Pancaroğlu, "The Mosque-Hospital Complex at Divriği: A History of Relations and Transitions," *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 3 (2009), pp. 172-173.

¹⁰⁹ See Appendix, no. 6.

works in Mecca.¹¹⁰ Unlike her rival Māhbarī Khātūn, who stylized herself as the Mary of her Age and the Khadīja of her Time, the posthumous honoring of ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn bint al-Malik al-‘Ādil Abū Bakr b. Ayyūb includes a reference that both aims less high than a Qur’anic reference, and at the same time clearly creating her identity as a pious, Muslim princess. In keeping with the intention of highlighting the status of their late mother, the daughters remained unnamed, yet their piety in turn is exalted.

Over the following decades, patronage in Seljuk Anatolia greatly changed, and neither the sultans, now vassals of the Mongols, nor their female relatives are documented as patrons. In fact, the next epigraphically documented female patrons did not emerge until the late 1280s, when a group of small monuments in Tokat offers additional insights. The monuments in question, small shrines and tombs for local Sufis, were now one of the predominant types of architecture sponsored in some parts of Anatolia.¹¹¹ In some of these later examples, however, male actors founded the monuments in the name of female figures, thus making the daughters of the unfortunate Ayyubid princess the last epigraphically ascertained independent female patrons.¹¹²

Female Patrons With a Male Agent

On several buildings in Tokat and Amasya, built in the late thirteenth and early fourteenth century, female figures are mentioned prominently in foundation inscriptions. As the acting founder, however, a male figure, often seemingly lower-ranking than the female one, is presented.

¹¹⁰ Nabia Abbott, *Two Queens of Baghdad: Mother and Wife of Hārūn Al Rashīd*, Chicago: University of Chicago Press, 1946; Renate Jacobi, “Zubayda bt. Dja‘far,” *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Brill Online, 2012, Stanford University, accessed 09 December 2012, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/zubayda-bt-djafar-SIM_8187

¹¹¹ For a full study, see: Ethel Sara Wolper, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2003.

¹¹² On mausolea such as the Döner Künbet in Kayseri, built in the late 1270s in the name of Shāh Jahān Khātūn often pose the problem that the occupant is not clearly identified as the patron: *RCEA*, No. 4718.

Most strikingly, in two inscriptions in Tokat, the female figure is presented on nearly equal footing with the – largely powerless – Seljuk sultan Ghiyāth al-Dīn Mas‘ūd II b. Kaykāvūs (R 1282-1301 with several interruptions).¹¹³ The background of the relationship between the female and male figures in these inscriptions is not known, as the texts themselves are the only extant record for them. The examples below all date between 1288 and 1308, and do not appear to have earlier parallels in Anatolia.

A female figure, Malika Şafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn, is mentioned on the Abū ‘l-Shams Zaviye in Tokat [figure 16], a building that is also known as the Ahmed Paşa Mausoleum, and dated 1288.¹¹⁴ Tracking the identity of this founder is difficult, yet, as Ethel Sara Wolper suggests, there is some reason to assume that the same patron also founded another monuments in Tokat with the help of a male agent, even though there, the titles in the inscription are more extensive.¹¹⁵

The second example, the Sünbül Baba Zaviye in Tokat, built in 1292, is much more detailed in the presentation of the female patron’s titles. The foundation inscription [figure 17] is carved in four lines on a rectangular slab of stone placed directly over the doorway:

“God the All-High spoke: Whatsoever good ye send before you for your souls, ye will surely find it with Allah, better and greater in the recompense. And seek forgiveness of Allah [Qur’ān LXXIII:20]. [It] begged for grace by means of the building of this blessed abode, called house of piety [i.e. a structure reserved for Sufis] for God the All-High during the time of the greatest sultan Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn [Mas‘ūd] bin Kaykāvūs, may God extend his rule, the manumitted slave of the great, brilliant, generous

¹¹³ The buildings in Tokat are discussed in: Ethel Sara Wolper, “Princess Safwat al-Dunyā wa al-Dīn and the production of Sufi buildings and hagiographics in pre-Ottoman Anatolia,” in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 35-52.

¹¹⁴ The latter name appears in *RCEA*, No. 4903 and İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tükâd*, pp. 9-10; Wolper, “Princess,” p. 43 refers to it as Abū Shams Zaviye. In the inscription, the building is referred to as a khānqāh, commissioned by Abū ‘l-Ḥasan b. al-Shams: *RCEA*, No. 4903 and İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tükâd*, p.10. See Appendix, no. 7 for the full inscription.

¹¹⁵ Wolper, “Princess,” pp. 43-44.

queen venerated for her double ascendance Şafwat 'l-Dunyā wa 'l-Dīn, daughter of the late amīr Mu'īn 'l-Dīn Pervāne, may God have mercy with him, and preserve her [Şafwat 'l-Dunyā wa 'l-Dīn], the ornament of the pilgrimage and of the two sacred precincts, Sunbul bin 'Abdallāh may God accept [this] from him, in the year 691 (1292)."¹¹⁶

Wolper points out that the inscription of the Sünbül Baba Zaviye emphasizes royal Seljuk lineage. A daughter of Mu'īn al-Dīn Sulaymān (d. 1277), known by her honorific title Şafwat al-Dunyā wa 'l-Dīn (a common epithet for women of high standing in medieval Anatolia), is here presented as being doubly connected to the Seljuk house. These ties, either marital or through her mother, and the explicit statement that the patron was Mu'īn al-Dīn Sulaymān's daughter created a powerful dynastic claim, at least locally in Tokat, a city where her father had been influential.¹¹⁷

Even though the inscription does not give further clues about the relationship between Sunbul b. 'Abdallāh and Şafwat 'l-Dunyā wa 'l-Dīn bint Mu'īn 'l-Dīn Pervāne, the waqfiya of the Sünbül Baba Zaviye may provide some insights. This document has been preserved in a later version in two documents dated 1325.¹¹⁸ The identification of the documents with the Sünbül Baba Zaviye is likely, but not entirely certain.¹¹⁹ The

¹¹⁶ For the Arabic text, see Appendix, no. 8.

¹¹⁷ Wolper, "Princess," 42-43. The family of Mu'īn al-Dīn Sulaymān Pervāne indeed became rather powerful for a short time in the 1280s and early 1290s in the area of Tokat, Sinop and Samsun. For their patronage, see: M. Kemal Şahin, "Pervane Muineddin Süleyman ve Oğullarının Yaptırıldığı Yapılar Üzerine Bazı Gözlemler," in: Haşim Karpuz and Osman Eravşar (eds.) *Konya Kitabı*, Yeni İpek Yolu Dergisi Özel Sayı X (2007), pp. 543-578. On Mu'īn al-Dīn Sulaymān's conquest of Sinop: Karīm al-Dīn Maḥmūd b. Muḥammad al-Aqşarāyī, *Müsbâretü'l-ahbâr*, tr. Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, pp. 63-64.

¹¹⁸ Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 484-137-226 and 484-309-20. In the latter document, lines 9 and 10, the patron is named as Begler Chalabī [Çelebi] son of Chalabī [Çelebi] Tāj al-Dīn Maḥmūd b. Şādim al-Dawla wa-l-Dīn Aḥmad). The author thanks Nicolas Trépanier for sharing his partial translation of these documents.

¹¹⁹ Wolper, "Princess," n. 12 refers to one off the two documents without discussing the attribution to the monument. Savaş's article identifies both versions of the document, and compares the names of the founder in the foundation inscription with the alternative render-

waqfiyas in question discuss a posterior endowment made for: “the welfare of the *khānqāh* that the late *ḥāj* (who has been forgiven) the eunuch¹²⁰ Khwāja Sa’īd b. Sunbul, built in the city of Tokat.”¹²¹ This Sa’īd b. Sunbul may be a son of Sunbul b. Abdallāh, the founder named in the building inscription of the Sünbül Baba Zaviye.¹²² Thus, the foundation went into the family of Sunbul b. Abdallāh, and perhaps this was an extension of the charity of Şafwat ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīnbint amīr Mu‘īn ‘l-Dīn Pervāne involving the person who acted on her behalf in the foundation. It is not entirely clear if the female patron in the two example discussed above is, in fact, the same person, although there is some reason to suggest this.¹²³

The third example in Tokat was clearly the work of a different female figure, ‘Azmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn Saljūqī Khwand bint Qilij Arslān, who is named in the foundation inscription of the Halef Gazi Zaviye, founded by Khalaf b. Sulaymān in 1292.¹²⁴ ‘Azmat al-Dunyā is not otherwise known in the sources. Still, her presence together with one, or perhaps two, female patrons in Tokat at the same time shows the support of local elite women for Sufi communities.¹²⁵ Moreover, in this inscription, the familyties to the Seljuk house are clearly stated, unlike in the other examples, where it is just implied.¹²⁶

The last example is the Bimarhane (also known as Timarhane) in Amasya, a hospital dated 1308. The foundation inscription on its portal

ings in the document: Saim Savaş, “Tokat’ta Hoca Sünbül Zaviyesi,” *Vakıflar Dergisi*, XXIII (1993): n. 12 and pp. 201-202.

¹²⁰ Savaş, op. cit., p. 200 suggests this reading. In the document there are two letters before this, making a reading as *Ūtūshī* possible. The author thanks Nicholas Trépanier for this suggestion.

¹²¹ “‘alā ‘l-maṣālihi ‘l-khānqāhi ‘l-ladhī anshā ‘l-ḥāju ‘l-marḥūmu ‘l-maghfūru ṭawāshī (Ūtūshī?) khwāja [*hoca*] Sa’īd b. Sunbul bi-madīnati Tūqāt.” Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 484-137-226, lines 26-27. A facsimile of the document is published in Savaş, op. cit. pp. 206-207.

¹²² Savaş, op. cit. pp. 200-201.

¹²³ Wolper, “Princess,” pp. 43-44.

¹²⁴ For the inscription, see Appendix, no. 9.

¹²⁵ Wolper, “Princess,” pp. 46-47.

¹²⁶ *ibid.*, p. 44.

[figure 18] mentions one ‘Anbar b. ‘Abdallāh,¹²⁷ a royal lady named Īldūs Khātūn, and the fact that the monument was built during the rule of the Ilkhanid sultan Ūljaytū (R 1304-1316).¹²⁸ The mention of the patron and of his overlord Ūljaytū corresponds to the standard protocol of foundation inscriptions written in Arabic. Although he appears as the patron in the inscription, the eunuch ‘Anbar, just in the cases in Tokat, probably built the monument at the order of Īldūs Khātūn, a suggestion further supported by the fact that hospitals in medieval Anatolia were often a prerogative of high-ranking female patrons, as several of the examples discussed above have shown.

Female Patrons Without Epigraphic Documentation

More problematic are cases of female patronage that are not confirmed in inscriptions, but rather attached to local lore or other written sources that connect a patron to a monument. One of these cases is the second example, next to Māhbarī Khātūn, where the mother of the sultan appears as a patron.

As Zeynep Yürekli has discussed, the mother of ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād is credited in texts with finding of the site of the burial of Seyyid Battal Gazi, an important hero of the early Islamic conquest of Anatolia.¹²⁹ This figure is not named in the text, and only referred to as Ümm-i Ḥān, the ‘ruler’s mother’. The name of ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād’s mother is not known, yet she is thought to be the daughter of a Greek landlord, Manuel Mavrozomes; the marriage took place around 1204.¹³⁰ Ümm-i Ḥān is buried in the crypt below a structure to the west of the tomb of Seyyid Gazi, a section of the shrine dating to the thirteenth century.¹³¹

¹²⁷ Kuran suggests that the patron was one of the eunuchs in the harem and connected to Īldūs Khātūn: Kuran, op. cit., p. 128.

¹²⁸ For the inscription, see Appendix, no. 10.

¹²⁹ Zeynep Yürekli, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age*. VT: Ashgate, Burlington 2012, pp. 55-56.

¹³⁰ Yürekli, op. cit., pp. 56 and 81; Turan, “Souverains,” p. 80.

¹³¹ Yürekli, op. cit., pp. 84-85.

The next, and last, case of female patronage to be discussed here is to some extent even more uncertain, as no inscriptions related to it have been preserved and sources are imprecise. The patron of the Çifte Minareli Medrese in Erzurum [figure 19] is not known, as no foundation inscription has been preserved. Yet several scholars, beginning with Konyalı, have suggested that an Ilkhanid princess is likely to have commissioned the building, namely: Khwānd Pādishāh Khātūn, a wife of the Ilkhan Gaykhātū (R 1291-95).¹³² The attribution is, however, problematic from the start: even though Pādishāh Khātūn lived in Anatolia for few years before her husband became the Ilkhanid ruler in 1291, it is not clear in which city she stayed.¹³³ Soon, the theory attracted critique, first by J. Michael Rogers.¹³⁴ A few years later, Aptullah Kuran concluded that based on stylistic evidence a late thirteenth-century date may be plausible and considers that the hypothesis of Pādishāh Khātūn as a patron might be valid.¹³⁵ Independently from Kuran, Metin Sözen agreed on a late thirteenth-century date, and also suggested that Konyalı's identification of Pādishāh Khātūn as the patron of the monument should be taken seriously.¹³⁶ Karamağaralı argued that the Çifte Minareli Medrese was built by Pādishāh Khātūn while she lived in Erzurum. Following the death of her husband, Pādishāh Khātūn supposedly left Erzurum in hurry and the building remained unfinished, the mausoleum unoccupied. In addition to Konyalı, Karamağaralı refers to a passage in Aflākī's *Manāḳib al-Ārifīn* for the princess's connection to Erzurum.¹³⁷ Upon inspection

¹³² İbrahim Hakki Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1960, pp. 347-348.

¹³³ Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic, and Social History, 11th-14th Century*, NY: Biblioteca Persica, Albany 1988, pp. 281-287.

¹³⁴ J. Michael Rogers, "The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas: A Contribution to the History of Style in the Seljuk Architecture of 13th Century Turkey," *Anatolian Studies*, 15 (1965), pp. 64-66 and 82-85. The discussion of the literature concerning the date of the monument appears to be a preliminary version of what Rogers published in the article in 1972: J. Michael Rogers, "The date of the Çifte Minare Medrese at Erzurum," *Kunst des Orients*, 8, no. 1-2 (1972), pp. 77-119.

¹³⁵ Kuran, op. cit., pp. 116-124.

¹³⁶ Sözen, op. cit., vol. 1, pp. 64-65 and 72-73.

¹³⁷ Halûk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin tarihi ve bânisi hakkında mülâhazalar," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), pp. 209-247.

however, the only similar reference in this source is to a Pāshā Khātūn, wife of Gaykhātū, who died in Erzurum at a date that is not mentioned in the text.¹³⁸ In a later article, Rogers extensively discussed the life of Pādīshāh Khātūn as the wife of Gaykhātū, and as semi-independent ruler of Kirmān after she was widowed in 1294.¹³⁹

Conclusion

In this article, three categories of female patronage in thirteenth- and fourteenth-century Anatolia were discussed. The first, patrons for whose activity epigraphic evidence attests direct patronage, are the more conclusive cases. These inscriptions clearly state that a female patron, most often of high rank in the Seljuk court, was responsible for the foundation in question. In two cases, that of the mosque section of the Huand Hatun Complex, and of the Great Mosque in Uluborlu, the patron's personal financial expense for the construction is clearly stated in order to ascertain both the power, and charity, of the founder. The other epigraphically attested examples do not make an equally clear claim, yet the use of royal titles, and of epithets praising the founders' piety and justice emphasize the status that an investment in such foundations and their charitable endowments conveyed.

The protocols of royal titles, while perhaps not as elaborate as for the Seljuk sultans, were certainly in place for their wives, daughters, and mothers. The extant inscriptions show that the relatives of the Seljuk sultans active as patrons were most often their mothers, sisters, and daughters. Only the isolated case of 'Iṣmat al-Dunyā wa 'l-Dīn bint Ṭuḡhrilshāh shows a wife of a Seljuk sultan who was active during her husband's lifetime yet, as discussed above, she was likely no longer at the court at this point. Hence, there is some evidence that similarly as in the Ottoman

¹³⁸ Aḥmad Aflākī, *Ariflerin Menkıbeleri*, tr. Tahsin Yazıcı, pp. 653-654.

¹³⁹ Rogers's reference is to Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin tarihi; " the latter indicates Nāṣir al-Dīn Munshī Kirmānī, *Simt 'l-ūlā lil-hazret 'l-'ulyā*, in support of the Ilkhanid lady's stay in Anatolia with Gaykhātū from 1284 to 1291, when she was supposedly based in Erzurum. This source is also the basis for a biography of Pādīshāh Khātūn in: Bahriye Üçok, *İslām Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, third edition, Bilge Kültür Sanat, Ankara 2011, pp. 129-150.

case, royal wives at the Seljuk court did not become active until after they had either, as in the case of Māhbarī Khātūn, taken on the role of *vālide sultān* or, as in the case just mentioned, were otherwise no longer deemed sexually active. In terms of the titles that are used, ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn and Ṣafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn are the most frequent. Both of them appear in three cases; the latter title, in late thirteenth century, is used in Tokat for female patrons with some relation to the now largely powerless Seljuk house. The only earlier example in Anatolia is that of Māhbarī Khātūn, perhaps, as argued before, because she was not of royal birth. The first title is used for two Seljuk princesses in the first half of the thirteenth century, namely the daughter of Mughīth al-Dīn Ṭughrilshāh and granddaughter of Qilij Arslān, and for the sister of Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw I. With the small number of extant examples, it is difficult to detect patterns in the use of titles for female patrons, yet there are also parallels to their use in Ayyubid Syria in the early thirteenth century, as outlined.

The cases in which high-ranking female patrons appear to have delegated the act of founding a monument to a lower-ranking associate present their own set of problems. The relationship between the two actors involved in these foundations is not explained in detail in the inscriptions, and thus the conclusion to be made is the obvious one, that the female patrons, whose titles clearly emphasize their high status over that of the purported founder, are presented in a prominent light.

The third category of female patronage, namely that attested in written sources other than building inscriptions, provides the additional difficulty that the name of the founder is not attached directly to the monument in question. In the case of ‘Alā’ al-Dīn Kayqubād’s mother at the shrine of Seyyid Gazi, compelling evidence is presented in Yürekli’s study to connect the textual evidence with a section of the building. The example of Pādishāh Khātūn’s patronage in Erzurum is less clear, even though stylistic evidence that cannot be presented here in full helps to place the monument at the very end of the thirteenth century when this princess may have been present in northeastern Anatolia.

The examples presented here show a wide range of monuments that female patrons sponsored. Although only one madrasa is relatively se-

curely connected to a female patron, there are three hospitals, two mosques, and several caravanserais and mausoleum that testify to the lives of these women. Often, the monuments with their detailed inscriptions are the most informative sources on their lives, and as such deserve due attention.

BIBLIOGRAPHY

- Abbott, Nabia, *Two Queens of Baghdad: Mother and Wife of Hārūn Al Rashīd*. University of Chicago Press, Chicago 1946.
- ‘Abd al-Raziq, Ahmad “Trois foundations féminines dans l’Egypte mamlouke,” *Revue des Etudes Islamiques*, XLI (1973), pp. 95-126.
- Aflākī, Shams al-Dīn Aḥmad, *Ariflerin Menkıbeleri*, 2 vols., tr. Tahsin Yazıcı, Kabalcı, Istanbul 2006 [first published in 1953].
- Ahmed, Leila, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, Yale University Press, New Haven and London 1992.
- Akok, Mahmut, “Kayseri’de Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi,” *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI/ 1 (1967), pp. 5-44.
- , “Kayseri’de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ve Sahabiye Medresesi Rölöve ve Mimarisi,” *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII/ 1 (1968), pp. 133-184.
- Akşit, Ahmet, “Melike-i Adiliye Kumbetinde Selçuklu Devri Salatanat Mücadelesine Dair İzler,” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11 (2002), pp. 239-245.
- Al-Aqşarāyī, Karīm al-Dīn Maḥmūd b. Muḥammad, *Müsâmeretü’l-ahbâr*, tr. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Arık, Rüçhan, *Kubadabad – Selçuklu Saray ve Çinileri*, Türkiye İş Bankası, Istanbul 2000.
- Aslanapa, Oktay, *Turkish Art and Architecture*, Praeger Publishers, New York 1971.
- Atıl, Esin, “Islamic Women as Rulers and Patrons,” *Asian Art* 6.2 (1993), pp. 3-12.

- Bar Hebraeus, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as BarHebraeus; Being the First Part of his Political History of the World*, tr. Ernest A. Wallis Budge, 2 vols., Oxford University Press and H. Milford, London 1932.
- Bates, Ülkü, "The Anatolian Mausoleum of the Twelfth, Thirteenth, and Fourteenth Centuries," unpublished PhD dissertation, University of Michigan, 1970.
- , "Women as Patrons of Architecture in Turkey," in: Lois Beck and Nikki Keddie (eds.) *Women in the Muslim World*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978, pp. 245-60.
- , "The Architectural Patronage of Ottoman Women," *Asian Art*, 6.2 (1993), pp. 51-65.
- , "The Impact of the Mongol Invasion on Turkish Architecture," *International Journal of Middle East Studies*, XV (1978), pp. 23-32.
- Berchem, Max van, "Épigraphie des Danismendides," *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 27 (1912), pp. 85-91.
- Blessing, Patricia, "Allegiance, Praise, and Space: Monumental Inscriptions in thirteenth-century Anatolia as Architectural Guides," in: Mohammad Gharipour and İrvan Cemil Schick (eds.) *Calligraphy and Architecture in the Muslim World*, in press, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, pp. 431-446.
- , "Reframing the Lands of Rūm: Architecture and Style in Eastern Anatolia, 1240-1320," unpublished PhD dissertation, Princeton University, 2012.
- Cahen, Claude, *The Formation of Turkey – The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century*, tr. P. M. Holt, Harlow, UK: Longman, 2001.
- Çayırdağ, Mehmet, "Huand Hatun Külliyesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 18, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul 1998, pp. 261-262.

- Crane, Howard, "Notes on Saljūq Architectural Patronage in 13th-century Anatolia," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 36.1 (1993), pp. 1-57.
- , "Materials for the Study of Muslim Patronage in Saljuq Anatolia: The Life and Works of Jalāl al-Dīn Qarātāī," unpublished PhD dissertation, Harvard University, 1975.
- Dodd, Erica Cruikshank and Shereen Khairallah, *The Image of the Word: A Study of Quranic Verses in Islamic Architecture*, Beirut: American University of Beirut, 1981.
- Durukan, Aynur, "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler," *Vakıflar Dergisi*, XVII (1998), pp. 15-36.
- Eastmond, Antony, "Gender and Patronage between Christianity and Islam in the Thirteenth Century," in: Ayla Ödekan, Engin Akyürek and Nevra Necipoğlu (eds.) *Change in the Byzantine world in the twelfth and thirteenth centuries, 1 Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu / First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Vehbi Koç Vakfı, Istanbul 2010, pp. 78-88.
- Erdmann, Kurt, *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. 3 vols., Istanbul Forschungen Bd. 21, 31. Berlin: Verlag Gebr. Mann, 1961-1976.
- Ferit, M., and M. Mesut, *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, Türkiye Matbaası, Istanbul 1934.
- Gabriel, Albert, *Les monuments turcs d'Anatolie*, 2 vols., E. de Boccard, Paris 1931.
- Halil Edhem (Eldem), *Qayşariye Şehrî: Mebânî-yi Islâmîye ve Kitâbeleri: Selçukî Tarihinden Bir Kıt'a*, Matbaa-yı Orhânîye, Istanbul 1334 [1918-1919].
- Halil Edhem (Eldem), *Kayseri Şehri – Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm*, ed. Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Hambly, Gavin R. G., "Becoming Visible: Medieval Islamic Women in Historiography and History," in: Gavin R. G. Hambly (ed.) *Women*

- in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety*, St. Martin's Press, New York 1998, pp. 3-27.
- Humphreys, R. Stephen, "Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus," *Muqarnas*, 11 (1994), pp. 35-54.
- Ibn Bībī, al-Ḥusain b. Muḥammad, *al-Avāmīrū 'l-'Alā'īyye fī 'l-Umūri 'l-'Alā'īyye*, ed. Adnan Sadık Erzi, vol.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1956.
- Ibn Bībī, al-Ḥusain b. Muḥammad, *Selçuknâme*, tr. Mükrimin Halil Yinanç, second edition, Kitabevi, Istanbul 2007 (first published in 1944).
- Jacobi, Renate, "Zubayda bt. Dja'far," *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Brill Online, 2012, Stanford University, accessed 09 December 2012 http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/zubayda-bt-djafar-SIM_8187
- Karamağaralı, Hâlûk, "Sâhib Atâ Câmîi'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme," *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 3 (1982), pp. 49-75.
- , "Kayseri'deki Hunat Camisinin Restitüsyonu ve Hunat Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülahazalar," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (1976), pp. 199-245.
- Katoğlu, Murat, "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde 'Küllîye'," *Belleten*, XXI/ 123 (July, 1967), pp. 335-344.
- Kayaalp, Pınar, "Vakfiye and Inscriptions: An Interpretation of the Written Records of the Atik Valide Mosque Complex," *International Journal of Islamic Architecture*, 1/ 2 (2012), pp. 301–324.
- Kayaalp-Aktan, Pınar "The Endowment Deed of the Atik Valide Mosque Complex: A Textual Analysis," in: Nina Ergin, Christoph K. Neumann, and Amy Singer (eds.) *Feeding People, Feeding Power - Imarets in the Ottoman Empire*, Istanbul: Eren, 2007, pp. 261-273.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.
- , *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009.

- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, second edition, Enes Kitap Sarayı, Konya 1997 (first published in 1964).
- , *Âbideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1960.
- Korn, Lorenz, *Ayyubidische Architektur in Ägypten und Syrien: Bautätigkeit im Kontext von Politik und Gesellschaft 564-658/1169-1260*. 2 vols., Heidelberg Orientverlag, Heidelberg 2004.
- Kuran, Abtullah, *Anadolu Medreseleri*, Middle East Technical University, Ankara 1969.
- Küçük Hüseyin, Şevket, *Selbst- und Fremdwahrnehmung im Prozess kultureller Transformation – Anatolische Quellen über Muslime, Christen und Türken (13. – 15. Jahrhundert)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2011.
- Lambton, Ann K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic, and Social History, 11th-14th Century*, NY: Bibliotheca Persica, Albany 1988.
- “Maryam”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Brill Online, 2012, Stanford University, accessed 09 December 2012, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/maryam-COM_0692>
- Meinecke, Michael, *Fayencedekorationen seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien*, 2 vols., Istanbulur Mitteilungen, Beiheft, 13. Tübingen: Wasmuth, 1976.
- Otto-Dorn, Katharina, “Die menschlichen Figurendarstellungen auf den Fliesen von Kobadabad, ” in: Oktay Aslanapa and Rudolf Naumann (eds.) *Forschungen zur Kunst Asiens – In memoriam Kurt Erdmann*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, pp. 111-139.
- , “Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966,” *Archäologischer Anzeiger*, 84 (1969), pp. 438-506.
- Otto-Dorn, Katharina and Mehmet Önder, “Bericht über die Grabung in Kobadabad (Oktober 1965),” *Archäologischer Anzeiger*, 81 (1966), pp. 170-183.

- Önge, Mustafa, "Caravanserais as Symbols of Power in Seljuk Anatolia," in: Jonathan Osmond and Ausma Cimdina (eds.) *Power and Culture: Identity, Ideology, Representation*, Pisa University Press, Pisa 2007, pp. 49-69.
- Önge, Yılmaz, "Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesinin Hamamı ve Yeni Bulunan Çini Tezyinatı," *Önasya*, IV/ 47 (1969), pp. 10-11, 17.
- Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996.
- Özbek, Yıldırım, "Women's tombs in Kayseri," *Kadın/ Woman* 2000 3 (2002): 65-114. <http://www.highbeam.com/doc/1G1-114284640.html>, accessed 4 December 2012.
- Pancaroglu, Oya, "The Mosque-Hospital Complex at Divriği: A History of Relations and Transitions," *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 3 (2009), pp. 169-198.
- Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 1993.
- , "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 53-68.
- Redford, Scott, "The Inscription of the Kırkgöz Hanı and the Problem of Textual Transmission in Seljuk Anatolia," *Adabıya*, XII (2009), pp. 347-359.
- , "Paper, Stone, Scissors: 'Alā' al-Dīn Kayqubād, 'İşmat al-Dunyā wa 'l-Dīn and the Writing of Seljuk History," in: Andrew C. S. Peacock and Sara Nur Yıldız (eds.) *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, I.B. Tauris, London 2013, pp. 151-170.
- , "The Inscription of the Kırkgöz Hanı and the Problem of Textual Transmission in Seljuk Anatolia," *Adabıya*, XII (2009), pp. 347-359.

- Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, ed. Etienne Combe, Jean Sauvaget, and Gaston Wiet. Cairo: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 18 vols., 1931-1991.
- Rogers, J. Michael, "Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia: The Epigraphic Evidence," *Anatolian Studies* 26 (1976), pp. 69-103.
- , "The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas: A Contribution to the History of Style in the Seljuk Architecture of 13th Century Turkey," *Anatolian Studies*, 15 (1965), pp. 63-85.
- , "The Date of the Çifte Minare Medrese at Erzurum," *Kunst des Orients*, 8, no. 1-2 (1972), pp. 77-119.
- , "Patronage in Seljuk Anatolia, 1200-1300," unpublished PhD dissertation, Oxford University, 1971.
- , "Royal Caravansarays and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi – In Memoriam Prof. Albert Louis Gabriel*, 9 (1978), pp. 397-431.
- Ruggles, D. Fairchild, "Vision and Power – An Introduction," in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 1-15.
- Savaş, Saim, "Tokat'ta Hoca Sünbül Zaviyesi," *Vakıflar Dergisi*, XXIII (1993), pp. 199-206.
- Sevim, Ali, "Keyhüsrev II.," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* vol. 25, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, pp. 348-350.
- Shukurov, Rustam, "Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes," in: Andrew C. S. Peacock and Sara Nur Yıldız (eds.) *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*. I.B. Tauris, London 2013, pp. 115-150.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri*. 2 vols, İstanbul Teknik Üniversitesi - Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul 1970.

- Stowasser, Barbara Freyer. *Women in the Qur'an, Traditions, and Interpretations*. New York and Oxford University Press, Oxford 1994.
- Şahin, M. Kemal, "Pervane Muineddin Süleyman ve Oğullarının yaptırdığı yapılar üzerine bazı gözlemler." In: Haşim Karpuz and Osman Eravşar (eds.) *Konya Kitabı, Yeni İpek Yolu Dergisi*, Özel Sayı, X (2007), pp. 543-578.
- Tabbaa, Yasser, "Dayfa Khātūn, Regent Queen and Architectural Patron," in: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 17-34.
- Thys-Şenocak, Lucienne, "Space: Architecture – Ottoman Empire," Suad Joseph (ed.) *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, Brill Online, accessed 29 November 2012, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-women-and-islamic-cultures/art-and-architecture-COM_0279.
- , "The Yeni Valide Complex of Eminönü, Istanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture," in: D. Fairchild Ruggles (ed.), *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic societies*, State University of New York Press, Albany 2000, pp. 69-89.
- , *Ottoman Women Builders: the Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, VT: Ashgate, Burlington 2006.
- al-Tirmidhī, Muḥammad ibn 'Isā, *Sunan al-Tirmidhī*, Jam'iyat al-Maknaz al-Islāmī, Vaduz, Liechtenstein 2000.
- Tuncer, Orhan Cezmi, "Kayseri Yedi Selçuklu Taçkapısında Geometrik Düzen," *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), pp. 105-152.
- , "Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Camii," *Önasya*, VII/ 75 (1971-72), pp. 14-17.
- Turan, Osman, "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans," *Studia Islamica*, 1 (1953), pp. 65-100.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye, 1071-1318*, eighth edition, Ötüken, Istanbul 2004.

- , “Selçuklu devri vakfiyeleri III - Celâleddîn Karatay vakıfları ve vakfiyeleri,” *Belleten*, XII/ 45 (1948), pp. 17-170.
- Uyumaz, Emine, “Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri,” in: *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, vol. 2. T. C. Selçuk Üniversitesi, Konya 2001, pp. 397-421.
- Uzluk, Şehabettin, *Mevlâna'nın Türbesi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1946.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Tükâd, Nîksâr, Zîle, Tûrkhâl, Pâzâr, Amâsya Vilâyeti, Kazâ ve Nâhiye Merkezlerindeki Kitâbeleri*, Millî Matba'si, İstanbul 1345 [1927].
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, third edititon, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, third edition, Bilge Kültür Sanat, Ankara 2011.
- Watenpaugh, Heghnar Zeitlian, “Art and Architecture,” in: Suad Joseph (ed.) *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, Brill Online, accessed 29 November 2012, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-women-and-islamic-cultures/art-and-architecture-COM_0044.
- Watt, W. Montgomery, “*Khadija*,” *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Brill Online , 2012. Reference. Stanford University. 09 December 2012 http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/khadidja-SIM_4116
- Wolper, Ethel Sara, “Princess Safwat al-Dunyā wa al-Dīn and the production of Sufi buildings and hagiographics in pre-Ottoman Anatolia.” In: D. Fairchild Ruggles (ed.) *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic societies*. State University of New York Press, Albany 2000, pp. 35-52.
- Wolper, Ethel Sara, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2003.

- Yalman, Suzan, “Building the Sultanate of Rum: Memory, Urbanism, Architectural Patronage of 'Alā' al-Din Keyqubad (r. 1220-1237) ”, unpublished PhD dissertation, Harvard University, 2011.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk Oğuznâme-Selçuklu Târihi*, ed. Abdullah Bakır, Çamlıca/Istanbul 2009.
- Yıldız, Sara Nur, “The rise and fall of a tyrant in Seljuk Anatolia: Sa'd al-Din Köpek's reign of terror, 1237-38,” in: Firuza Abdullaeva, Robert Hillenbrand, and A.C.S. Peacock (eds.) Ferdowsi, *The Mongols and Iranian History – Festschrift in Honor of Professor Charles Melville*, I.B. Tauris, London 2014.
- , *Mongol Rule In Thirteenth-Century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, Brill, forthcoming, Leiden 2013.
- , “Mongol Rule in thirteenth-century Seljuk Anatolia: the Politics of Conquest and History Writing,” unpublished PhD dissertation, University of Chicago, 2006.
- Yurdakul, Erol, “Son Buluntulara Göre Kayseri'deki Hunat Hamamı,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 2 (1970), pp. 141-151.
- , *Kayseri-Külük Camii ve Medresesi*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- Yürekli, Zeynep, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age*, VT: Ashgate, Burlington 2012.

APPENDIX: INSCRIPTIONS**No. 1**

‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn Gawhar Nasība

Çifte Medrese, Kayseri, 602/ 1205

ayyāma ‘l-sultān ‘l-mu‘azzam sultan Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn Kaykhusraw b. Qilij Arslān dāmat ittafaqa binā’ hādhā ‘l-māristān waṣiyya ‘an ‘l-malikāt ‘Iṣmat al-Dunyā wa-l-Dīn Gawhar Nasība, bin Qilij Arslān arḍā’ lakum allāh fī sana ithnīna wa-sittamā’ia. *RCEA* No. 3616

During the days of the great sultan Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn Kaykhusraw b. Qilij Arslān the construction of this hospital was decided in the testament of the queen ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn Gawhar Nasība, daughter of Qilij Arslān, may God please them, in the year 602.¹⁴⁰

No. 2

Atsūz Altī Khātūn bint Maḥmūd bin Yāghībaṣān

Külük Mosque in Kayseri, 607/ 1210

(1) ‘amara fī sabīl rabb ‘l-‘ālamīn fī ayyām dawla mawlānā ‘l-sultān (2) ‘l-mu‘azzam ‘Izz al-dunyā wa ‘l-dīn abū ‘l-faḥ Kaykāwūs bin Kaykhusraw qasīm amīr (3) ‘l-mu‘minīn aḍ’af ‘abbād allāh ‘l-sitt ‘l-ma‘šūma Atsūz Altī Khātūn bint Maḥmūd bin Yāghībaṣān sanata sab‘ wa-sittamā’ia. *RCEA* No. 3665; van Berchem, op. cit, pp. 90-91.

Ordered in the way of the Lord of the World, during the days of the rule of our master the great sultan ‘Izz al-Dunyā wa ‘l-Dīn, the father of conquest, Kaykāwūs son of Kaykhusraw, supporter of the prince of believers, the weakest of the slaves of God, the innocent lady Atsūz Altī Khātūn bint Maḥmūd bin Yāghībaṣān [in the] year 607.

¹⁴⁰ All translations are the author’s unless otherwise noted.

No. 3

Ruqīya Khātūn

Kadın Han, Konya-Aksehir road, 620/ 1223-24

(1) l-sultānī (2) allāhimma arḥama mā.... (3) li-ṣāhibā arṣibā ḥarbū [sic!] ¹⁴¹... (4) talath... (5) fī sana ‘ashrīn wa sittamā’ia

the sultanic. Oh God, have mercy on what ... by the lady [Ruqīya Khātūn].... Three... in the year 620.

No. 4

Tūrān Malik

Hospital section of the Great Mosque and Hospital of Divriği, 626/ 1228-29

(1) amara bi-‘imāra ha[dhihi] dār ‘l-shifā’ ‘l-mubāraka ibtighā’an ‘l-murḍāt ‘llāh ‘l-malika ‘l-‘ādila (2) ‘l-muḥtāja ilā ‘afw ‘llāh Tūrān Malik bint ‘l-malik ‘l-sa’īd Fakhr al-Dīn Bahrāmshāh (3) taqabbala ‘llāh minhā amīn fī aḥad shuhūr sitta wa ‘ashrīn wa sittamā’ia. *RCEA*, No. 4001

The just queen, in need of God Almighty’s pardon, Tūrān Malik, daughter of the fortunate king Fakhr al-Dīn Bahrāmshāh, ordered the building of this blessed house of healing, longing for God Almighty’s benevolence. May God accept it, Amen. In one of the months of 626.¹⁴²

No. 5

‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn bint Ṭughrilshāh bin Qilij Arslān

Ulu Cami, Uluborlu, 629/ 1232

banā’ hadhā ‘l-masjid ‘l-mubārak fī ayyām dawla ‘l-sultān ‘l-a’zam shāhanshāh ‘l-mu‘azzam ḡill ‘llāh fī ‘l-‘ālam ‘Alā’ ‘l-dunyā wa ‘l-dīn abū ‘l-faṭḥ Kayqubād bin Kaykhusraw wa min mā ‘l-malika ‘l-‘ālīma ‘l-‘ādila ‘Iṣmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn ṣafwat ‘l-islām wa ‘l-muslimīn bint ‘l-malik ‘l-shahīd Ṭughrilshāh bin Qilij Arslān dāma iqbālahā fī rajab sana tis’a wa ‘ashrīn wa-sittamā’ia. *RCEA*, No. 4044.

¹⁴¹ The name is indicated as Ruqīya Khātūn, in: Konyalı, *Konya Tarihi*, p. 386.

¹⁴² Translation in Pancaroğlu, *op. cit.*, p. 191.

[It] built this blessed mosque during the days of the rule of the greatest sultan, the great king of kings, the shadow of God in the world, ‘Alā’ ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīn, the father of conquest, Kayqubād son of Kaykhusraw at the expense of the wise and just queen, Işmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn, the purity of Islam and the Muslims, the daughter of the martyred king Tuğhrilshāh, son of Qilij Arslān, may her felicity last in Rajab of the year 629.

No. 6

Unnamed daughters of ‘Işmat al-Dunyā wa ‘l-Dīn bint al-Malik al-‘Ādil Abū Bakr b. Ayyūb

Çifte Künbet in Kayseri, built for their mother in 645/ 1247-48

(1) Hadhā ‘l-mashhad ‘l-malika ‘l-sa‘īda ‘l-shahīda ‘l-‘ālima ‘l-zāhida ‘Işmat (2) al-dunyā wa ‘l-dīn şafwat ‘l-islām wa ‘l-muslimīn sayyida ‘l-nisā’ fī ‘l-‘ālam Zubayda ‘l-zamān (3) şāhibā ‘l-khişāl ‘l-fākhira khātūn ‘l-dunyā wa ‘l-ākhirā ‘l-malika ‘l-malikāt (sic!) mansha’ ‘l-yumn wa ‘l-barakāt bint l-malik (4) ‘l-‘ādil Abī Bakr bin Ayyūb nawwara ‘llāh qabrahā wa ‘aṭṭara rūḥahā wa rīḥahā amarāt bi-‘imāra[tihī] banātuhā ‘l-mukhaddarāt (5) ballaghahā ‘llāh āmālahā wa aḥasana ḥālahā fī sanati khamsa wa arba‘īn wa sittamā’ia. *RCEA*, No. 4273.

This is the shrine of the felicitous martyred queen, the wise, the ascetic, Işmat (2) al-dunyā wa ‘l-dīn, purity of Islam and of the Muslim, the lady of the women in the world, the Zubayda of her time, the proprietress of qualities, the proud, the lady of this world and the next, the queen of queens, the sources of luck and blessings, the daughter of al-Malik al-‘Ādil Abū Bakr bin Ayyūb, may God illuminate her tomb and perfume her soul and her spirit. Her secluded daughters, may God elevate their works and embellish their status, ordered the construction [of the tomb], in the year 645.

No. 7

Malika Şafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn

Abū ‘l-Shams Zaviye, also known as Ahmad Pasha Mausoleum, in Tokat, dated 687/ 1288

qāla allāh tabāruk wa ta‘ālā: man ‘amala şāliḥan fa-li-nafsihi(Qur’an XLI: 46) taqarraba bi-inshā’ hadhā ‘l-khānqāh ‘l-mubārak fī (2) zaman ‘l-

sultān ‘l-a‘zam shāhanshāh ‘l-mu‘azzam Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn abī ‘l-faṭḥ Mas‘ūd bin Kaykāwūs khallada ‘llāh dawlatahu wa fī ayyām mali-ka [sic!] ‘l-mu‘azzama Ṣafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn ayyada ‘llāh dawlatahā ilā ‘llāh ta‘ālā, wa ibtaghā marḍātuhu ‘l-‘abd ‘l-ḍa‘īf ‘l-muḥtāj ilā ghafūr ‘l-laṭīf Abū ‘l-Ḥasan bin ‘l-Shams taqabbala ‘llāh minhu wa aḥsana ‘awāqibahu fī shahr rabī‘ ‘l-ākhar ‘l-sana sab‘ wa-thamānīn wa-sittamā’ia.” *RCEA*, No. 4903; İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tükâd*, p. 10.

God the All Blessed and All High spoke: who does good, unto his soul (Qur’an XLI: 46) [it] sought favor through the construction of this blessed khānqāh in the time of the greatest sultan, the great king of kings, Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn, the father of conquests, Mas‘ūd bin Kaykāwūs, may God extend his rule, [and] in the days of the great queen Ṣafwat al-Dunyā wa ‘l-Dīn, may God support her rule, to God the All High, and seeking his pleasure, the weak slave in need of the much-forgiving of the Kind God, Abū ‘l-Ḥasan, the son of al-Shams, may God accept [this] from him, and may he embellish his issue, in the month Rabī‘ ‘l-Ākhar of the year 687.¹⁴³

No. 8

Ṣafwat ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīn, daughter of the late *amīr* Mu‘īn ‘l-dīn Pervāne

Sünbül Baba Zaviye, Tokat, 692/ 1291

qāla ‘llāhu ta‘ālā wa mā taqaddamū li-anfusikum min khayrin tajidūhu ‘inda ‘llāhi huwa hayran wa a‘zama ajran wa-istaghfiraw ‘llāha [Qur’an LXXIII:20] tawassala bi-inshā’i hadhā ‘l-maqām ‘l-mubāarak ‘l-musammā dār ‘l-ṣulahā ilā ‘llāh ta‘ālā fī zaman ‘l-sultān ‘l-a‘zam Ghiyāth al-Dunyā wa ‘l-Dīn (Mas‘ūd) bin Kaykāwūs khallada ‘llāhu dawlatahū ‘atīqi ‘l-malikati ‘l-mu‘azzama ‘l-muṭahara ‘l-mukarima ilā ‘l-ṭarīfayn ‘l-nasība ‘l-abawayn Ṣafwat ‘l-Dunyā wa ‘l-Dīn bint ‘l-amīr ‘l-maghfūr Mu‘īn al-dīn barwāna [pervāne] raḥimahū ‘llāh wa abqāhā zayn ‘l-ḥāji wa ‘l-haramayn Sunbul bin ‘Abdallāh taqabbala ‘llāhu minhu fī sana iḥdā wa tis‘īn wa sab‘amā’ia. *RCEA*, No. 4959; İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tükâd*, p. 11.

¹⁴³ An alternate translation is published in Wolper, “Princess”, p. 43.

God the All-High spoke: Whatsoever good ye send before you for your souls, ye will surely find it with Allah, better and greater in the recompense. And seek forgiveness of Allah (Qur'an LXXIII:20). [It] begged for grace by means of the building of this blessed abode, called house of piety [i.e. a structure reserved for Sufis] for God the All-High during the time of the greatest sultan Ghiyāth al-Dunyā wa 'l-Dīn [Mas'ūd] bin Kaykāwūs, may God extend his rule, the manumitted slave of the great, brilliant, generous queen venerated for her double ascendance Şafwat 'l-Dunyā wa 'l-Dīn, daughter of the late *amīr* Mu'īn 'l-Dīn Pervāne, may God have mercy with him [the *amīr*], and preserve her [Şafwat 'l-Dunyā wa 'l-Dīn], the ornament of the pilgrimage and of the two sacred precincts [Mecca and Medina] Sunbul bin 'Abdallāh may God accept [this] from him, in the year 691.¹⁴⁴

No. 9

'Aẓmat al-Dunyā wa 'l-Dīn Saljūqī Khwand bint Qilij Arslān
Halef Gazi Zaviye, Tokat, 681/ 1292

(1) qāla 'llāh tabāarak wa ta'ālā: salām 'alaykum ṭibtum fa-adkhalūhā khālidīn (Qur'an XXXIX: 73) wa-qāla 'l-nabī 'alayhi 'l-salām idh[ā] māta ibn ādam (2) inqāṭa'a 'amlahu illā 'an thalath, walad ṣāliḥ yad'ū lahu aw 'ilm yantafi'u bihi aw sadaqa jāriya. Amara bi-'imāra hādīhi 'l-buq'a 'l-sharīfa 'l-musammā (sic) (3) dār 'l-'ilm wa 'l-'amal fī ayyām dawla 'l-sultān 'l-a'zam Ghiyāth 'l-Dunyā wa 'l-Dīn abū 'l-faḥ Mas'ūd bin Kaykāwūs khallada allāh mulkahu wa ayyāma dawla malika l-mu'azzama ḥamīda 'l-khawātīn (4) 'Aẓmat al-Dunyā wa 'l-Dīn Saljūqī Khwand bint Qilij Arslān ayyada 'llāh dawlatahā 'l-'abd 'l-ḍa'īf 'l-muḥtāj ilā raḥmati 'llāh Khalaf bin Sulaymān taqabbala 'llāh minhu sanata aḥad wa tis'īn wa sittamā'ia. *RCEA*, No. 4960; İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), *Tükād*, p. 12

God the All Blessed and All High spoke: Peace be with you, you were good and you will [dwell] eternally (Qur'an XXXIX: 73), and the Prophet, peace be upon him, spoke: when a son of man dies, his work ceased save for three [things]: a devout son who prays for him, knowledge that he puts to good use, or permanent charity. [It] ordered the construction

¹⁴⁴ An alternate, partial translation is published in Wolper, "Princess", p. 42.

of this noble building called house of knowledge and work during the days of the rule of the greatest sultan Ghiyāth 'l-dunyā wa 'l-Dīn, the father of conquest, Mas'ūd son of Kaykāwūs, may God eternalize his rule, and in the days of the rule of the great queen, the most praised of princesses, Azmat al-Dunyā wa 'l-Dīn Saljūqī Khwand, daughter of Qilij Arslān, may God support her rule, the weak slave in need of God's grace, Khalaf son of Sulaymān, may God accept [this] from him, [in the] year 691.¹⁴⁵

No. 10

Īldūs Khātūn (wife of Uljaytu)

Bimarhane in Amasya, 708/ 1309

(1)Waffaqa 'llāhu 'azza sultānuhū bi-'imārati dār 'l-shifā' 'l-mubāraka fī ayyām (2)'l-dawlat 'l-sultān 'l-mu'azzam 'l-khāqān 'l-a'zami Ghiyāth al-Dunyā wa 'l-Dīn Uljāytū 'l-sultān Muḥammad khallada allāhu sultānahū wa-ayyāma 'izzati 'l-khātūni 'l-mu'azzamati malikati 'l-'akābir (3) Īldūs Khātūn zayadat dawlatuhā 'l-'abd 'l-ḍa'īfu 'Anbar bin 'Abdallāh taqab-bala 'llāhu minhī fī sana thamān wa-sab'amā'ia." *RCEA*, No. 5238

(1) God - may his rule be glorious, has supported the construction of the blessed house of healing during the days (2) of the rule of the exalted sultan, the greatest *khāqān* Ghiyāth al-dunyā wa-l-dīn Ūljaytū sultān Muḥammad, may God extend his rule, and during the days of the glory of the exalted lady, the queen of the great (3) Īldūs Khātūn may her rule be extended, the weak slave 'Anbar bin 'Abdallāh, may God accept [this] from him in the year 709.

¹⁴⁵ An alternate, partial translation is published in Wolper, "Princess", p. 44.

Figure 1: Huand Hatun Complex, Kayseri, viewed from across the street
(photo: author)

Figure 2: Huand Hatun Complex, Kayseri, eastern portal of the mosque
(photo: author)

Patricia Blessing

Figure 3: Huan Hatun Complex, Kayseri, western portal of the mosque
(photo: author)

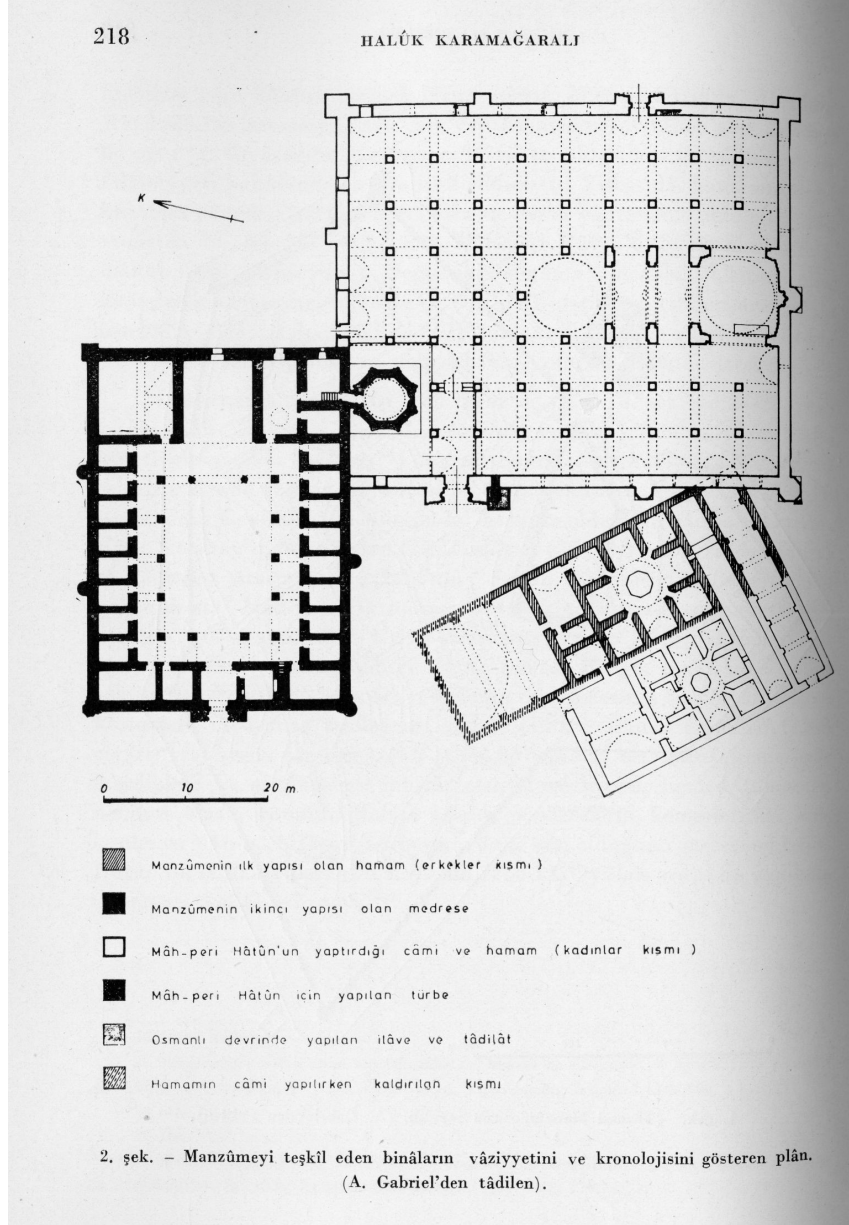

Figure 4: Huand Hatun Complex, Kayseri, plan
(after Karamanağaralı "Huand Hatun Camisinin Restitüsyonu" fig. 2)

Patricia Blessing

Figure 5: Huand Hatun Complex, Kayseri, view on mausoleum from the entrance corridor of the mosque (photo: author)

Figure 6: Huan Hatun Complex, Kayseri, detail of inscription and decoration on mausoleum (photo: author)

Patricia Blessing

Figure 7: Huand Hatun Complex, Kayseri, view of mausoleum from the outside (photo: author)

Figure 8: Huand Hatun Complex, Kayseri, portal of the madrasa (photo: author)

Figure 9: Huand Hatun Complex, Kayseri, courtyard of the madrasa (photo: author)

Patricia Blessing

Figure 10: Huand Hatun Complex, Kayseri, foundation inscription on western portal of the mosque (photo: author)

Figure 11: Hatun Han, Pazar, view (photo: author)

Figure 12: Hatun Han, Pazar, entrance to covered section (photo: author)

Patricia Blessing

Figure 13: Çifte Medrese, Kayseri, portal of hospital (photo: author)

Figure 14: Çifte Medrese, Kayseri, foundation inscription (photo: author)

Patricia Blessing

Figure 15: Great Mosque and Hospital, Divriği (photo: author)

Figure 16: Abū 'l-Shams Zaviye, Tokat, foundation inscription (photo: author)

Figure 17: Sünbül Baba Zaviye, Tokat, foundation inscription (photo: author)

Patricia Blessing

Figure 18: Bimarhane, Amasya, detail of portal (photo: author)

Figure 19: Çifte Minareli Medrese, Erzurum, Portal (photo: author)

MUIZZÜ'L-ENSÂB'IN TİMURLU TEŞKİLAT TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERİ*

HAYRUNNİSA ALAN**

Bu çalışmada ilk olarak giriş mahiyetinde eserin yapısı ile Mu'izzü'l-Ensâb'ın nüshaları ve üzerinde yapılan çalışmalara temas edildi, daha sonra ise eserin Timurlu teşkilâtı hakkında verdiği bilgiler değerlendirilmeye çalışıldı. Şecere'nin Timurlu hanedanına ait kısmı incelendi. Timurlu hükümdarlarının ve bölge valisi konumunda olan mirzaların maiyetlerinde görevli memuriyetleri gösteren çizelgeler hazırlandı. Bu çizelgelerin teşkilât şeması oluşturmak için model olabileceği ancak bunun bazı zorlukları barındırdığı üzerinde duruldu. Ayrıca derkenarlardaki bilgilerin teşkilât tarihi çalışmalarında önemli ipuçları taşıyabildiğine işaret edildi.

1) Mu'izzü'l Ensâb'ın Fizikî Özellikleri

Eser Farsça bir hanedan şeceresi¹ olarak düzenlenmiştir. Eserin muhtevası üzerinde aşağıda durulacaktır. Burada özellikle dikkat çekmek istenilen husus eserin tertip tarzıdır. Eserde sahife ortasında ilgili hanedan üyesinin adı ve unvanı dörtgen bir çerçeve içinde verilmiştir (bak.ek 1a ve b)². Çerçevenin tam altında daire şeklinde bir halka hazırlanmıştır. İnce-

* Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu 13-19 Temmuz 2009, Ankara'da sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr

¹ Soyağaçları üzerine yapılan yeni ve hacimli bir çalışmada şecerelelerin farklı biçimlerdeki örnekleri için bkz. İlker Evrim Binbaş, "Structure and Function of the Genealogical Tree in Islamic Historiography (1200-1500)", *Horizons Of The World: Festschrift For İsenbike Togan Hududü'l Alem İsenbike Togan'a Armağan*, ed. İ. E. Binbaş, N. K. Schubel, İstanbul 2011, s. 465-544. Özellikle şecere biçimlerini yansıtan resimler için bkz. 537-543.

² *İstoria Kazah v Persidskih İstocnikah*, III, Almatı 2006. Ek 1a Cengiz Han'ın bulunduğu sayfa, Ek 1b ise Sahipkaran Emir Timur Güregen başlığı taşıyan sayfadır.

lenen nüshada içi boş olan bu daireler, içerisine minyatür yapılmak üzere hazırlanmış olmalıdır³. Ortada yazılmış olan ismi takiben kâğıt iki sütun olarak itibar edilmiş, bu iki sütundan sağdaki sütun adı geçen mirzanın idaresi altında bulunan görevlilere soldaki ise eşi ve odalıklarına ayrılmıştır. Görevlilere ayrılan sütunda makam isimleri başlık olarak büyük yazılmış (şerh-i ümera-i u, Tavacıyân, vs. gibi) başlıkların altında ince kamışla ve talik hatla o mansıba sahip olan şahıs isimleri sıralanmıştır. Müteakiben adı geçen mirzanın çocuklarının isimleri sıralanmıştır. Çocukların isimleri diğer isimlerden farklı olarak kare ve daire içine alınmıştır. Kız çocukların isimleri kare çerçeve içine; erkek çocukların isimleri ise daire çerçeve içine yazılmıştır. Görüldüğü üzere bu kaynak, farklı statüye sahip isimlerden oluşan bir eserdir. Eserde kayıtlı isimler yanında bazen çok kısa bir iki kelimelik bazen biraz daha uzunca Farsça açıklamalar olabilmektedir. Mesela bir mirzanın isminin yanında küçükken vefat ettiğini belirten bir açıklama, bir görevlinin adının yanında kabahati yüzünden siyaset uygulandığını belirten bir not veya hanım isimlerinin yanında yer alan kimin kızı olduklarını gösteren notlar gibi. Netice itibarıyla eser düzyazı ya da nazım türünde alışılmış tarihi bir metin değildir. Eserin Cengiz Han'ın atalarından başlayan ve Sultan Hüseyin Baykara (dahil) ile sona eren bir seyri vardır. Şecerede Cengiz Han'ın ve soyundan gelenlerin maiyetlerindeki görevliler sıralanmamış, sadece hanedan üyelerinin isimleri kaydedilmiştir. Eğer İlhanlı veya Altın Orda hükümdarlarının isimleri altında Timurlu mirzalarında olduğu gibi memuriyetler ve o görevde bulunan şahıs isimleri olsaydı bunların teşkilât şeması da ortaya çıkardı.

Eserin biçimi, yani tertip tarz meşhur İlhanlı vezir ve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah'ın **Şu'b-i pencgane**'si biçimindedir. Biçim veya şekil olarak aralımdaki en dikkat çekici fark Şu'b'da satır aralarındaki Uy-

³ Bakınız Z.V. Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981 (3. Baskı) s. 54. Togan burada "*Baysungur Mirza'nın hat ve resim albümünde(Topkapı Sarayı Hazine 2152) Temür'ün selef ve haleflerinin Uyğur harfleriyle yazılmış şeceresi vardır ki Alangua ve Temur ve Şahrüh dahil olmak üzere çocuklarının resimleri de verilmiştir*" demektedir. Burada söz konusu resimlerden Şahrüh'u gösteren (Topkapı Sarayı H. 2152,33b) minyatür için bk. İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani (1405-1447)*, Ankara 1994. Baysungur albümündekiler kadar başarılı olmasa da Londra nüshasında da daire içinde minyatür mevcuttur. Bütün bu örneklerden hareketle Muizz'de yer alan içi boş dairelerin benzer şekilde bir minyatür çizilmek üzere hazırlanmış olduğunu düşünmekteyiz.

gur harfleriyle yazıların bulunmasıdır. Eser bu konuda çalışan tarihçilerin ekseriyetle ifade ettiği gibi daha önce hazırlanan **Şu'b-i pencgane**'nin devamı niteliğindedir. Tarz bakımından benzerlik meselesinde biz de diğer araştırmacılar ile hemfikiriz.

Ancak Şu'b ile Muiz arasında benzerlikler olduğu gibi bazı farklılıkların da olduğunu ifade etmek gerek. Şu'b'da teşkilâta dair bir sıralama yoktur sadece Cengiz Han'ın maiyetindeki komutanları ile idarî mesuliyeti olan oğul ve torunlarının bazılarında büyük komutanların isimleri vardır, ancak bu isimler memuriyet başlıkları altında değil karışiktir. Muiz'in özellikle Timurlulara ait bölümünde bu kısım yani şerh-i ümera-i u başlığı altında önce büyük emirler daha sonra ise (Nüvisendegân, tavacı, vs.gibi) memuriyetin adı başlık olarak verilmiş ve her başlığın altında o görevi ifade eden şahıs adları sıralanmıştır. Muiz'de bu kısım daha hacimli yer tutarken Şu'b daha ziyade hanedan üyelerine münhasırdır. Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan ve *Nesebnâme-i Müülük* adıyla katalogda kayıtlı nüshada belirtildiği üzere beş kısma ayrılan Şu'b-i pencgane de ilk bahis Şube-i Arap, ikincisi Şube-i Moğol, üçüncüsü Şube-i Beni İsrail, dördüncüsü Şube-i Nasari ve Efrenci ve nihayet beşincisi, Şube-i Hitay'dır. *Muizzü'l- Ensâb* ise efsanevi ata Alanhoa'dan başlayarak Cengiz Han'ın ataları ve Moğol kabilelerini oluşturan şahıslardan başlar ve Cengiz Han ve oğulları ile devam eder. Cengiz Han'ın oğulları faslından sonra Timur ve oğulları bahsi başlar. Bu kısım yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Sultan Hüseyin Baykara ile nihayete erer. *Şu'b-i pencgane'nin* ikinci şubesi olan Şube-i Moğol kısmı *Muizzü'l- Ensâb'da* kullanılmıştır⁴.

Aşağıda tekrar üzerinde durulacağı üzere *Muizz* sadece hanedan üyeleri ile sınırlı kalmayıp onların maiyetinde yer alan görevlilerin isimlerini de barındırmaktadır. Dünyadaki diğer büyük hanedanlara temas etmemesi ve memuriyet isimleri ile o memuriyeti ifa eden görevli adlarını barındırması bu tarzda yeni bir kaynaktan haberdar oluncaya kadar bizim için *Muizz*'i eşsiz kılmaktadır.

⁴ Bizim Şu'b üzerine biraz daha yoğun bir çalışma yapabilmemiz “Muizzü'l- Ensâb'ın Altın Orda Tarihi Bakımından Önemi”, *İdil - Ural Tarihi Sempozyumu* 10-13 Ekim 2011 Ankara, başlıklı bildirimizi hazırlamamız esnasında oldu. *Kıtab-ı Nesebnâme-i Müülük*, TSM Kütüphanesi III Ahmet 2937'de kayıtlı eserin cd çekimi üzerinde çalışabildik. Zeki V. Togan, aynı referans ile eseri Şu'b-i pencgane adıyla yazmıştır.

Sahife olarak ciltlenmiş olmasına rağmen *Muizz*'in başlangıçta rulo olarak tasarlandığını düşünmekteyiz. Zira isimler arka arkaya devam etmektedir ayrıca yanlarda inen çizgiler şeceredeki hatları (kolları) yansıtmaktadır. Mesela Şahruh'un oğullarının isimleri sayfa kenarında çizgilerin üzerine yazılmıştır⁵. Benzeri durum Emîr Timur, Cengiz Han ve hükümdar olan diğer şahsiyetler için de geçerlidir. Bir hükümdarın adı altında kaydedilen görevlilerin (mesela ümera-i u başlığı altında) isimleri bir sahifede başlamakta ve isimler bir sonraki sahifede sıralanmaya devam etmektedir. Bu durum eserin başlangıçta rulo olarak tasarlandığına dair düşüncemizi pekiştiren bir başka misaldir.

2) Mü'izzü'l-Ensâb'ın Nüshaları ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Muizz'in erken versiyonu olarak belirtilen *Şu'b* ile ilgili ilk çalışmayı yapan eseri dünya tarihçilerinin dikkatine sunan büyük tarihçi Zeki Velidi Togan⁶ olmuştur.

Türkolog Osman Fikri Sertkaya "Timürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v.32-43)" başlıklı makalesinde *Şu'b-ı pencgane* ile buradaki Timurlu şeceresindeki bilgileri Moğolların ataları ve Cengiz Han'ın evlatları merkezli karşılaştırmıştır. Sayın Sertkaya yazısında Hazine 2152 de kayıtlı şecere için "*Halen murakka'nın yapraklarına yapıştırılmış durumda olan bu şecere, herhalde ilk önce rulo olarak hazırlanmış daha sonraları da kesilerek sahifelere yapıştırılmış olmalıdır. Şecereyi ihtiva eden yaprakların sıra takip etmeden gelişi güzel sıralanmış olması, bu yaprakların ciltlenmesinin Uygur harflerinin unutulduğu bir devirde yapılmış olduğunu bize göstermektedir*" demektedir. Sertkaya'nın bu yazısında *Mu'izzü'l-Ensâb* adı geçmese de baştan sondan eksik olduğunu belirttiği ve Timürlü şeceresi diye adlandırdığı şecerenin

⁵ *Muizzü'l Ensab*, Bibliotheque Nationale Paris, Department Des Manuscrits, Persian 67, vr. 137b. Biz eserin mikrofilm üzerinde çalıştık. Yazma halini görmedik. Ancak mikrofilmden elde edilen çıktı sayfalar arka arkaya getirildiğinde eserdeki bu yan çizgilerin bir birini takip ettiğini gördük. Buradan hareketle şecereye isimler yazılırken kâğıdı bir rulo gibi tasavvur ettiklerini ve böyle kullandıklarını düşünüyoruz. Yazma numaralarını kullanırken eserin üzerinde varak numaraları iki pozda bir görülüyor. Bu durumda varak 137 a veya b referansında bir sayfa kayma olabilir. Ancak itibari olarak 137 b diye işaret ettik.

⁶ Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981, s. 53, 195.

Şu'b ile birbirini tamamladığını ifade etmektedir⁷. Biçim itibariyle bu Timürlü şeceresinin *Mu'izz* ile aynı biçimde olduğu anlaşılıyor.

Sholeh A. Quinn, *Central Asiatic Journal* da yayınlanan makalesinde *Şu'b-ı pencgane* ile *Mu'izzü'l- Ensâb'ın* Çağataylı dönemi tarihi için kaynak olarak değerine işaret etmiş ve Çağatay Han koluna dair bilgileri *Şu'b-ı pencgane*, Reşidüddin'in *Camiü't- Tevarih'i*, *Tarih-i Raşidi* ve *Babürname* gibi kaynaklarla mukayese etmiştir. Mukayesede yukarıda da işaret edildiği gibi Çağatay Han ve haleflerinin isimleri ile sınırlı kalmıştır.

Mu'izz üzerinde özellikle Timurlular kısmı üzerinde çalışan bir başka tarihçi John Woods olmuştur. Woods çalışmasında sadece Timurlu hanedan üyelerinin isimlerini alarak yayınlamıştır. Son derece karmaşık olan verileri sistematik olarak vermesi hanedan üyelerini takip etmeyi bir hayli kolaylaştırmıştır. Timur'un dört oğlunu, bunların eşlerini ve onlardan olan kız ve erkek torunlarını, ondalık sistem kullanarak ve çeşitli işaretlerle liste haline getirerek göstermiştir⁸.

Masa'aki Sugiyama, *Mu'izz*'i Çin kaynaklarıyla mukayese eden bir çalışma yapmıştır.(Maalesef bu çalışmayı görme imkanımız olmadı).

Mu'izzü'l- Ensâb üzerinde en ayrıntılı çalışmayı Shiro Ando yapmıştır. Bu Japon alimin Almanca kaleme aldığı çalışması *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab (untersuchung Zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert)* başlığını taşımaktadır. Ando çalışmasında önce *Mu'izz*'in nüshaları ve bunlar arasındaki farklılıklar üzerinde durmuştur. Biz de bu hususta ondan geniş şekilde faydalandık. Onun belirttiğine göre hanedan şeceresi olan eser belirli bir zaman diliminde hazırlanıp bitirilmemiştir. Farklı zaman dilimlerinde ilaveler yapılarak oluşturulmuştur. Ando şecerenin oluşma evrelerini tespit etmiştir. Ando bu doyurucu giriş kısmından sonra esas olarak Timurlu hanedanına (Emir Timur Güregen, Mirza Şahrüh Bahadır, Sultan Ebu Said, Sultan Hüseyin Baykara) hizmet eden ve *Mu'izz*'de isimleri yer alan emirler üzerinde durmuştur. O, şecerede adı geçen emirleri mensup olduğu boylara göre listelemenin yanı

⁷ Osman F. Sertkaya, "Timürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v. 32-43", *İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, No. 9-10 (1981), s. 243.

⁸ Joohn E. Woods, "Timurid Dynasty", *Papers on Inner Asia*, No. 14, Indiana University, Bloomington 1990.

sıra onlar hakkında diğer Timurlu kaynaklarında bulunan bilgileri de toplamıştır. Daha sonra emirlerin devlet idaresindeki yerleri ve konumları üzerinde durmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse Ando çalışmasında Timurlu dönemi idare mekanizmasında hanedan kadar etki ve güce sahip olan emirlere odaklanmıştır.

Mu'izz üzerinde yapılan en son çalışma bilinebildiği kadarıyla Kazakistan'da Rusça çeviri, indeksi ve Paris nüshasının tıpkıbasımını içeren neşirdir. Bu yayında Paris nüshası esas alınmış ve eserin baş kısmına Ando'nun Almanca çalışmasının giriş kısmının Rusça tercümesi ve isimlerin hem Arap hem de Kiril harflerine çevirimi verilmiştir⁹.

Mu'izzü'l- Ensâb'ın nüshalarına da kısaca temas etmekte yarar var.

Ando, eserin birisi Paris, biri Londra ve ikisi Aligarh (Hindistan) da olmak üzere toplam 4 nüshasını tespit etmiştir. Büyük oranda eksik olsa da Topkapı Sarayı Müzesi *Baysungur Albümün*'deki (Hazine 2512) sayfaları da bu eserin başka bir nüshasının parçası olarak değerlendirmenin yanlış olmayacağı görüşündeyiz. Ando'nun verdiği bilgiye göre bu nüshalardan Paris nüshası olarak bilinen yazma 1729-1730'da İstanbul'da Abbe Sevin tarafından satın alınmıştır. Londra Nüshası Delhi'de G. W. Hamilton tarafından satın alınmış ve 1868'den beri Brithish Library'de bulunmaktadır. Bu yazma Bahadur Şah'ın (1837-1858) adı bulunduğu göre en son şeklini 19. yüzyılda Hindistan'da almıştır. Bizim görebildiğimiz kadarıyla bu nüshada memuriyet isimleri yer almamakta hanedan üyelerine yer verilmektedir¹⁰.

Ando'nun tespitine göre Aligarh 1 ve Aligarh 2 olarak adlandırılan diğer nüshalar daha eksik ve sahife numaralandırmasında hatalar olan nüshalardır. Ando eseri son şeklini 19. yüzyılda alan Hint kolu ve İstanbul'dan Paris'e geçen Türk kolu olarak iki gruba ayırmaktadır. Hint kolu olarak belirtilenlerde Babür ile Hindistan'a geçen ve burada hükümdar olanların isimleri mevcuttur. Dolayısıyla bu nüshalar Timur soyundan gelip Hindistan'da hakim olanları ihtiva ettiği ve 19. asırda son şeklini aldığı anlaşılan bir şeceredir.

⁹ *İstoria Kazah v Persidskih İstocnikah*, III, Almatı 2006.

¹⁰ Londra nüshasının cd sini görmem Öğr. Gör. Ali Rıza Yağlı sayesinde olmuştur kendisine teşekkür ederim.

Ando'nun *Mu'izzü'l- Ensâb'ın* Türk kolu olarak tanımladığı Paris nüshası 1473-74'te düzenlenen ve en çok ismi içeren en geniş biçimidir¹¹.

*Mu'izzü'l- Ensâb'*ın biçim ve muhteva olarak *Şu'b-ı Pencgane'nin* devamı olduğu konusunda Z. V. Togan'dan başlayarak bu konu üzerinde çalışan bütün araştırmacılar hemfikirdir. Bunun ötesinde eserin tarihi kaynak olarak güvenilirliği ve orjinallliği hususunda da aynı fikir birliği mevcuttur. Çağatay kolu merkezli çalışan Quinn, Çin kaynaklarından Yüan Shi, Ming ve Zhong Xiu Wen Shu Si Bei adlı yazıt (Cubay'ın torunu Numtaş'ın diktirdiği) ile *Muiz'*deki bilgileri kıyaslayan Sugiyama ve nihayet Timurlu emirleri üzerine odaklanmakla birlikte nüshalar üzerinde en kapsamlı çalışmayı yapan Ando eserin güvenilirliği ve kaynak değeri konusunda hemfikirdirler. Bu araştırmacılar kendi odaklandıkları kısımlar ile o devri aydınlatan diğer kaynaklardaki bilgileri mukayese ettiklerinde bazı farklılıkları da tespit etmişlerdir. Bazen kaynaklardaki isimler *Mu'izz'*de olmayabiliyor bazen de olan isimler diğer nüshalarda atlanmış olabiliyor. Ancak bu farklılıklar anlaşılabilen farklılıklar olarak değerlendirilmiştir. Mesela Hindistan kolunda Cuci neslinden gelen bazı isimlerin eksik olması veya Cuci neslinden Özbek Han soyundan gelen bazı isimleri devrin tarih kitaplarında (*Zafername-i Yezdi*) rastlanmaması gibi hususlar tespit edilmiştir. Bu durum anlaşılabilir bir durumdur. Hindistan'da düzenlenen bir şecerede Asya'nın kuzeyinde hakim bir sülaleye ilişkin bilgilerin, söz konusu hanedana yakın kaynaklardan eksik olması, yada Horasan'da düzenlenen şecerede Çin'de hakim sülaleye ilişkin bilgilerin Çin'de kaleme alınan eserlerden daha eksik bilgi sunması anlaşılabilir bir durumdur. Bu durum *Mu'izzü'l- Ensâb'*ın özellikle Timur ve soyundan gelenlere ilişkin verdiği bilginin değerini düşürecek bir durum değildir.

Bizim esas üzerinde durmak istediğimiz husus *Mu'izzü'l- Ensâb'*ın hanedan üyelerine ilişkin verdiği bilgi değil, devlet idaresine dair verdiği bilgiler, başka bir ifadeyle Timurlu teşkilât tarihi bakımından değeridir.

¹¹ Shiro Ando, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab (untersuchung Zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert*, Berlin 1992, s. 13-50. Burada eserin nüshaları, nüsha farklı, nüshaların oluşum aşamaları, kaynakları gibi hususlar üzerinde oldukça ayrıntılı şekilde durulmuştur. (Bu kısımdaki bilgilere ulaşmamız, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden sayın Yrd. Doç. Dr. Ferit Baz'ın çevirisi ile mümkün olmuştur. Kendisine bu yardımı için müteşekkirim.)

Bu çalışmamızda Ando'nun Türk kolu diye isimlendirdiği, en fazla ismi barındıran en geniş nüsha olduğunu belirttiği Paris nüshasını esas aldık. Bu tercihimizin en önemli nedeni bu nüshanın Timurlu sarayında hazırlanmış olmasıdır. Öte yandan bu çalışmamız bir ön çalışmadır ve buna temel olarak sistemini anlamaya çalıştığımız hanedan sarayında hazırlanan bir nüshanın seçilmesi daha doğru olacaktır. Bu hazırlanan temel daha sonra diğer nüshalar ile kıyaslanabilir ve belki başka sonuçlara ulaşılabilir.

3) Timurlu Teşkilât Tarihi¹² Bakımından Eserin Değerlendirilmesi¹³

Siyasî bir yapının ister devlet, isterse daha küçük ölçekli olan beylik olsun idarî teşkilâtını aydınlatmak tarihçiliğin en zor alanlarından. Bu zorluk özellikle çok az (bazen da hiç) arşiv malzemesi günümüze intikâl etmeyen devletler/hanedanlar için daha da artmaktadır. Zira konunun zorluğuna ilaveten veri azlığı gibi bir durumla karşı karşıya kalınmakta-

¹² Timurlu tarihi son yıllarda çeşitli ilmi ve popüler çalışmalara konu olmuştur. Bunlar arasında teşkilâta dair son derece kıymetli bilgiler sunan çalışmalar olmasına rağmen bu alandaki bilgilerimiz henüz yeterli düzeyde değildir. Timurlu teşkilâtı ile ilgili bilgi bulabileceğimiz belli başlı birkaç eseri şu şekilde sıralayabiliriz. Gerhar Doerfer, *Türkische und Mongalische Elemente im Neupersische*, I-IV, Wiesbaden 1963-1973; Gottfried Hermann, *Der Historische Gehalt des "Nama-ye nami von Handamir (Dissertation)*, Göttingen 1968; Shiro Ando, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab (untersuchung Zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert*, Berlin 1992; Shiro Ando, "The Shaykh al- İslam as a Timurid Office: A Preliminary Study", *Islamic Studies*, 33 (1994), p. 253-280; B. F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1989 (Türkçe çevirisi için bkz. B. F. Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih*, çev. Zuhul Bilgin, İstanbul 2006); B. F. Manz, "The Office of Darugha Under Tamerlane", *Journal of Turkish Studies*, No. 9 (1985), s. 59-69 (Türkçe çevirisi için bkz. B. F. Manz, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", çev. Hayrunnisa Alan Akbıyık, *MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, No. 3 (2000), s. 99-113; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, TTK Yayınları, Ankara 1996; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007; Hayrunnisa Alan, "Tavacı", *DİA*, cilt 40, s. 177-178.

¹³ Eser üzerinde çalışırken eserin yapısını anlamak ve çeşitli bakımlardan değerlendirebilmek için eseri birkaç kez gözden geçirdik. Bu çalışmada teşkilât tarihi bakımından değerlendirirken Timurlu kısmına odaklandık. Özellikle çizelgeleri hazırlama safhasında bu işlemi yeniledik. Çizelgelerde yer alan her başlıkta ve örnekte varak numarasını vermek çalışma metnimizden daha fazla ve mükerrer referans göstermeyi gerektirecekti, bu nedenle aşağıda sunulan tabloda başlıkların varak numarasını göstermedik.

dır. Bu durumda söz konusu dönem hakkında bilgi veren diğer kaynaklar taranarak adeta satır aralarındaki bilgilerden hareketle bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde memuriyet isimleri ve yaklaşık ne işle uğraştıklarına dair bazı ipuçları elde edebilmek mümkündür. Ancak bütün sorularımıza bu şekilde cevap bulamadığımız da bir hakikattir. Devlet denilen kurumun teşkilât şemasını oluşturmak, bu şemada yer alan memuriyetlerin görev, yetki ve işleyişleriyle ilgili doyurucu bilgilere ulaşmak gerçekten zor hatta bazen imkânsız hale gelmektedir. Bu güçlük içindeyken elimizdeki gibi bir şecerenin sunduğu bilgi çok daha anlamlı ve önemli olmaktadır.

Yukarıda işaret edildiği gibi Şecerede ortada hükümdar adı, sahifenin sağında hiyerarşi takip edilerek hükümdardan sonra gelen makamlar, solunda da yine asalet sırası takip edilerek eşler¹⁴, kumalar sıralanmıştır. Şecere'nin verdiği bu sıra ile Timurlu devletindeki hiyerarşiyi, memuriyetleri ve bu görevlerde bulunan şahıs isimlerini görebilmek mümkündür. Böyle bir listenin olması bize idarî yapı, özellikle de hükümdarın etrafındaki görevliler ve devlet idaresi hakkında önemli ipuçları verse de bazı ciddi zorlukları da barındırdığını belirtmek gerekmektedir. Şecere incelendiği zaman bütün hanedan üyelerinin isimlerinin altında aynı bilgilerin olmadığını görürüz. Şecerede yer alan hanedan üyelerini devrin diğer kaynaklarından edinilen bilgiler ışığında incelediğimizde farklı kategoride hanedan üyelerinin olduğunu görebiliriz. Bunları dört kategoride değerlendirmek mümkündür.

1) Müstakil hükümdar olanlar (Emir Timur Güregen (ö.1405), Mirza Şahruh Bahadır (ö.1447), Sultan Ebu Said Güregen (ö.1469), Sultan Hüseyin Bakara (ö.1505), Ebu'l-Kasım Babür (ö.1459) gibi).

2) Müstakil hükümdarın maiyetinde bir bölgenin valisi, idarecisi konumunda olanlar (Şahruh'un saltanatı döneminde (1405-1447) oğulları Uluğ Bey'in Semerkand'da veya İbrahim Sultan'ın Şiraz'daki durumu gibi).

¹⁴ Emir Timur Güregen'in eşleri sıralanırken (bkz. vr 96b) beşinci sırada yer alan Olcay Terken Ağa'nın adının yanında Emir Sahipkırın'ın ilk hanımı budur notu yer almıştır. İlk sırada ise hanzade-i pak neseb ifadesi yer alır. Bu durumu isimler yazılırken nikâh önceliği değil asalet göz önüne alındığı şeklinde değerlendirdik. Benzeri bir hassasiyetin emirler ve diğer görevlilerin isimlerinin yazılmasında da gösterildiğini düşünebiliriz.

3) Bir şekilde saltanat mücadelesine girmiş ve uzun ya da kısa süreli de olsa idarî maiyeti olan mirzalar (Alaüddeve b. Baysungur b. Şahrüh, Abdüllatif b. Uluğ Bey gibi).

4) Herhangi bir bölgenin idarecisi olmayan hanedana mensup mirzalar.

Şecerede Timur'un oğullarından Miranşah ve Ömer Şeyh'in durumları bu manada dikkate değerdir. Suret-i Emirzade Ömer Şeyh Bahadır ve şube-i ferzendan-ı u başlığı ve şerh-i ümera-i u başlıkları şecerenin genel biçimine uygun olarak yazılmış ve "hazret-i sahipkiran (Timur kastediliyor) zamanında öldüğü için emirleri bilinmiyor, o yüzden yazılmadı" notu düşülmüştür (bk.vr 100b). Timur'un oğullarından Miranşah için de aynı formata uygun sahife hazırlanmış (vr. 121b) hiçbir açıklama yapılmadan eş ve çocukları kayd edilmiş. Oysa Miranşah'ın "Hülagu Han Tahtına namzed kılındığını" Azerbeycan'ın idaresinin ona verildiğini ve bir kaza eseri attan düştükten sonra bedenen iyileşse de ruhen tam iyileşemediği, babasına karşı isyan düşüncesine kapıldığı, buna dair bir mektubun Timur'a ulaştığı, Timur'un onu idareden aldığı ve maiyetindeki bazı kişilerin idam edildiğini biliyoruz¹⁵. Timurlu dönemine ait diğer yazılı kaynaklardan bu bilgileri edinmek şecerede Miranşah'ın adı altında hiçbir açıklama yapılmamasını ve emir ismi zikredilmemesini daha doğru değerlendirmeyi sağlıyor. Öyle anlaşılıyor ki şecereyi kaleme alanlar bu bilgilerden haberdardı ve bu sıkıntılı meselelere dair açıklama yapmak yerine sessizliği tercih edip Miranşah'ın idarecilerine dair bir açıklamada bulunmadılar.

Timurlu devleti özellikle de merkez teşkilâtı hakkında bir şema çıkarılabilmesi için öncelikle müstakil olarak hükümdar olduğu bilinen mirzalar belirlendi. Bunların maiyetlerindeki görevliler tespit edildi. Bu görevliler tespit edildikten sonra oluşan listeler mukayese edilerek teşkilât şeması taslağı çıkarılabilir. Bu amaçla önce Emir Timur Güregen'den sonra Timurlu tahtının tamamına hakim olan hükümdarların yani Mirza Şahrüh Bahadır (1405-1047), Sultan Ebu Said Güregen (1451-1469) ve Sultan Hüseyin Baykara'nın (1469-1506) isimleri altındaki memuriyetler mukayese edildi. Zira bu isimlerin her biri uzun süre tahtta kalmıştı ve tahta

¹⁵ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 22-23,25.

geçişlerinde saltanat mücadelesi yaşamış olsalar bile idareyi ele aldıkları ve müstakil hükümdar olarak tahtta kaldıkları süreler uzundu. Bu nedenle saltanat mücadelesine atılan diğer mirzalara nazaran daha oturmuş bir idarî yapı tesis ettikleri tahmin edilebilir. Dolayısıyla onların maiyetlerini içeren bir tablo merkez teşkilâtını daha iyi yansıtabilir diye düşünüldü. Ancak eser incelendiğinde durumun bu kadar basit olmadığı görüldü. Eser incelendiğinde her mirzanın adından sonra memuriyetlerin sıralanmasında bazı farklılıklar olduğu tespit edildi. Bu durumu daha net görebilmek için aşağıdaki karşılaştırmalı liste hazırlandı. Bu sıralama ile iki şeyi aynı anda görebilmek ümit edildi:

- a) Bir hükümdarın etrafındaki memuriyetlerin isimlerini yukarıdan aşağıya hiyerarşiyi gösterecek şekilde bir çırpıda görmek,
- b) Aynı memuriyetin bir başka hükümdarın ismi altında hangi sırada yer aldığını görebilmek.

Böylece memuriyet isimlerinin hiyerarşik sıralanışında bir değişiklik olup olmadığı, varsa bunun ne olduğu tespit edilebilir. Bu amaçla oluşturulan aşağıdaki tablonun son sütununda her satırdaki memuriyet isimleri karşılaştırarak paralellik ve farklılıklar sayı ile işaret edildi. Dört sütunun birinci satırındaki memuriyet aynı ise son sütuna hepsinde ortak olduğunu gösterebilmek için artı işareti kullanıldı. Farklılıklar ise sayılarla ifade edildi (3/1 üçünde aynı biri farklı şeklinde).

Tablo 1: Büyük Hükümdarların Maiyetleri

Emir Timur Güregen (ö.1405)	Mirza Şahruh Bahadır (ö.1447)	Sultan Ebu Said Güregen (ö.1469)	Sultan Hüseyin Baykara (ö.1506)	
Emirler	Emirler	Emirler	Emirler (Mal ile)	+
Nüvisdegâ n-ı Türk	Tavacıyân	Tavacıyân	Tavacıyân	3/1
Nüvisdegâ n-ı Tacik	Nüvisdegân-ı Türk	Ümera-i tümen	Pervaneciyan	1/1/1/1
Tavacıyân	Nüvisdegân-ı Tacik	Nüvisdegân-ı Türk	Mühürdar	1/1/1/1
Mühürdar	Mühürdar	Nüvisend Tacik	Nüvisen-ı Türk	2/1/1
Bahadır	Yasavul	Pervaneciyan	Nüvis-ı Tacik	1/1/1/1
Yasavulan	Bahadır	Mühürdar	Yurtcuyan	1/1/1/1
	Kurçıyan	Sudur	Sudur	2/1
	Bakavulan		Kurçıyan	1/1
	Suciyan		Bakavulan	1/1
	Yarguciyan		Suciyan	1/1
	Ahtacıyan		Kuşcıyan	1/1
	Ümera-i Ceb/rast		Barscıyan	1/1
	Ümera-i Tümen			1
	Ümera-i Gol			1
	Ümera-i kerbudend			1
	Yargucu			1
	Yurtcu			1
	Sudur			1
7 başlık	19 başlık	8 başlık	13 Başlık	

Yukarıdaki tabloda adları geçen dört hükümdarın isimleri altında bulunan memuriyetler alt alta sıralanmıştır. Tablo incelendiğinde ilk dikkati çeken husus her hükümdarın maiyetinde sıralanan memuriyet sayısının aynı olmadığıdır. Bu iki problemi akla getiriyor birincisi hükümdar isimleri altında sıralanan memuriyetlerin neler olduğu; ikinci mesele ise bu memuriyetlerin kaçınıcı sırada yer aldığıdır. Hazırlanan birinci çizelgede görüleceği üzere Emir Timur Güregen'in (vr.96-100a) isminden sonra

yedi görevli adı, Mirza Şahruh Bahadır'ın(vr. 132a-137b) adını takiben on dokuz, Sultan Ebu Said Güregen'den (vr. 151b-153b) sonra sekiz ve Sultan Hüseyin Baykara (vr.155b-161a) adından sonra ise on üç memuriyet adı tespit ediliyor. Aynı hanedana mensup hükümdarın maiyetindeki makam sayısı hanedana ait şecerede neden farklı yazılmış olabilir. Bunun üzerinde durmak gerekiyor. Hanedanın kurucusu olan Timur'un ismi altında yedi başlık tespit ediliyor. Genellikle başlangıçta devlet teşkilâtı daha sade yapıda olur devlet güçlendikçe ihtiyaca göre teşkilâta da gelişme ve genişleme ortaya çıkar. İlk akla gelen husus burada da bu genel durumun tekrarlanmış olabileceğidir. Ancak şecerede Timur'un adı altında sıralanmayan memuriyet adlarına Timur dönemini anlatan tarih kitaplarında rastlayabiliyoruz. Mesela Timur'un adı altında geçmeyen ama Şahruh Mirza'da rastlanılan "ahtacı"¹⁶ her halde Timur zamanında vardı. Zira Şerafeddin Ali Yezdi'nin **Zafernamesinde**¹⁷ Ahtahanede birkaç yük nal kaldığı ve bu ihtiyacın giderilmesine dair bir kayıt vardır. Demek ki Timur zamanında ahtahane vardı ve buranında görevlisi mevcuttu ki durumu Timur'a arz edip ihtiyacın giderilmesi söz konusu olmuştu. Yurtçıyan yine bir görevli Muizz'de Timur'un adı altında sıralanan memuriyetler arasında yer almıyor ancak Yezdi'nin verdiği bilgiye göre Timur zamanında Yurtçıyan vardı¹⁸. Benzeri bir durum Yarguci için de geçerlidir. Yasa, yasak, yargu, yargusu yapılmak şeklinde kelime Timur dönemi anlatılırken defalarca geçmektedir. Öte yandan Claviyo'nun hükümet memurlarına ait davalara bakan hakimlerin ayrı olduğunu belirtmesi yasa ulaştı, yasak uygulandı kelimelerini daha anlamlı hale getirmektedir¹⁹.

Burada sadece örnek olması babında bir iki tanesine temas etmekle yetinilmiştir. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Timur'un adı altında geçmeyen memuriyetlerin Timur döneminde olmadığı sonradan devletin genişlemesiyle teşkilâtn gelişmesiyle ortaya çıkmış olabileceği sonucuna varılamaz. Zira devrin kaynaklarında bu kavramlar var. Öyleyse bunların **Muizzü'l- Ensâb**'da yer almaması nasıl izah edilebilir. Bu durumun

¹⁶ Aka, Şahruh, s. 193.

¹⁷ Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, nşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972, s. 343 b.

¹⁸ Yezdi, *a.g.e.*, 334, 379 b.

¹⁹ Hayrunnisa Alan, "Timurlu Döneminde Hukuk ve Uygulanması", *Şindanlar ve Mahkumlar*, yay. E. Gürsoy Naskali - H. Oytun Altun, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2006.

Muizzü'l- Ensâb'ın oluşum süreci ile ilgisi olabileceğini düşünebiliriz. Böyle bir seçerenin Şahruh döneminde hazırlandığı bilinmektedir, Sultan Ebu Said dönemine dair böyle bir bilgi yokken Hüseyin Baykara dönemi için yine bu bilgi vardır. Saltanatı döneminde seçere hazırlanan hükümdara ve hanedanın o koluna ilişkin bilgilerin daha ayrıntılı olması hususu anlaşılabilir bir durumdur. Muizz'de Mirza Şahruh Bahadır döneminde sağ ve sol koldaki emirler ve hatta tümenlere mensup olanlara varıncaya kadar çok uzun bir isim listesi mevcuttur. Oysa Timur'un adından sonra aynı düzeyde ayrıntılı bir liste tespit edilemiyor. Büyük hükümdar değil de bir bölgeyi idare etmiş mirzalar bakımından değerlendirdiğimizde de benzeri bir durum karşımıza çıkıyor. Tablo 2'de maiyetlerindeki memuriyet sayısı en yüksek olan mirzaları mukayese ettik. Burada da dikkat çeken husus Timur'un oğlu Ömer Şeyh kolundan gelenler (ki Sultan Hüseyin Baykara da buradadır) ile Mirza Şahruh Bahadır kolundan gelen mirzaların isimleri altında daha çok memuriyet isminin sıralanmış olmasıdır. Bu durumda seçerenin Şahruh ve Hüseyin Baykara dönemlerinde hazırlanması dolayısıyla bu iki kol ile ilgili bilgilerin daha düzenli toplandığı veya muhafaza edildiği şeklinde düşünülebilir. Timur ile ilgili kısımda eksikler olmasına rağmen torunlarının isimleri altında kaydedilen memuriyetlerin daha geniş olmasını belki bu şekilde açıklanabilir.

Hükümdarın etrafındaki görevliler ile ilgili bir liste elde edebilmek amacıyla büyük hükümdarlar ile bir bölgede hükümdarın yüksek hakimiyeti altında idareci olan mirzaların maiyetlerini mukayese etmek istedik. Bunun için önce ikinci derecedeki bu mirzaların isimleri altında sıralanan memuriyetleri görmek gerekti. Bunun için Tablo 2 oluşturuldu. Tablo 1'in biçimini Tablo 2'de de kullanıldı. Sütunlar mirzaları, satırlar ise Muizz'de o mirzanın adından sonra sıralanan ve onların maiyetlerindeki memuriyet isimlerini gösteriyor. Yine son sütünde her satırdaki paralellik ve farklılıklara işaret edildi. Bu çizelgelerde daha fazla memuriyet var ve daha düzenli görünüyor. Ancak burada da memuriyetlerin yukarıdan aşağıya dizilişi yani hiyerarşik sıralanmasında farklılıklar var. Bu farklılık iki şekilde karşımıza çıkıyor. Birincisi kaynağımızın yaptığı farklı sıralama. İkincisi ise özellikle kâğıtta kalan boş alanı kullanmak amacıyla yan sütuna yazdığına hangisinin önce geldiği bizce tam anlayamayan sıralama.

Memuriyetlerin dizilişindeki farklılığın nedeni şimdilik tam olarak bilinmemektedir. Ancak muhakkak olan şu ki barındırdığı bütün zorluklara rağmen bu listelerde yer alan memuriyetlerin varlığını ve yaklaşık ko-

numlarını bilmek bile bize Timurlu Teşkilât tarihini anlamak bakımından önemli katkı sağlayacaktır.

Tablo 2: Bölge Valisi Konumundaki Mirzalar*

Pir Muham-med	İbrahim b.Şahrüh	Uluğ Bey	Rüstem b.Ömer	İskender b. Ömer	Sa'd Vakkas	
Divaniyan	Divaniyan	Divaniyan	Divaniyan	Divaniyan	Divaniyan	+
Tavacıyân	Tavacıyân	N. Türk	Tavacıyân	Tavacıyân	Tavacıyân	+
Nüv.Türk	N.Türk	N. Tacik	N. Türk	N.TACİK	N. Türk	+
Nüv. Tacik	N. Tacik	Tavacıyân	N. Tacik	Mühürdarar	N. Tacik	+
Mühürdarar	Yarguciyar	Mühürdarar	Mühürdarar	Yasavul	Mühürdarar	4/1/1
Bahadırar	Mühürdarar	Yasavul	Yasavul	Bahadırar	Yasavulan	3/2/1
Kurçiyar	Yasavulan	Bahadırar	Bahadırar	Bekavulan	Bahadırar	3/1/1/1
Suciyar	Bahadırar	Kurçiyar	Kurçiyar	Suciyar	Bakavulan	2/2/1/1
Barsciyar	Kurciyar	Bakavulan	Kuşciyar	Kuşciyar	Kurçiyar	2/2/1/1
Yargucuyar	Bakavulan	Suciyar	Yarguciyar	Sudur	Kuşciyar	2/1/1/1/1
Yasavulan	Suciyar	Kuşciyar	Yurtciyar		Ahtaciyar	1/1/1/1/1
Bakavulan	Sudur	Yarguciyar	Sudur		Yargucuyar	2/2/1
Kuşciyar	Yurtciyar	Yurtciyar			Yurtciyar	3/1
Ahtaciyar	Kuşciyar	Sudur			Sudur	2/1/1
Yurtciyar	Barsciyar	Barsciyar				2/1
Sudur	Ahtaciyar	Ahtaciyar				2/1
16	16	16	12	10	14	

* Bu listede yer alan mirzalardan Pir Muhammed, Timur'un veliahtıdır, Uluğ Bey de babası Şahrüh'un saltanatında Semerkand merkez olmak üzere Maverünnehr'i idare etmiş, babasından sonra iki yıl kadar hükümdar olmuştu, diğerleri de saltanat mücadelesinde yer almışlardı. Timurlu devletinin tamamına hakim olmamakla birlikte uzun süre bir bölgenin idarecisi olarak bulduklarından burada değerlendirdik. Değerlendirmede saltanat mücadelesine atılanlardan ziyade bir bölgenin yarı muhtar idarecisi durumunda olanlara ağırlık verdik.

Her iki çizelgede yer alan mirzaları kapsayacak şekilde bakıldığında memuriyet isimlerinin “**emirler**” ile başladığı görülür. Bu kelime bazen “**divaniyan**” şeklinde kaydedilmiştir. İdari yapı içinde mirzalardan hemen sonra gelen kişiler devlet idaresinde birinci derecede etkili olan bu emirlerdir. Bundan sonra bazen “**tavacı**” bazen “**Nüvisendegân-ı Türk**” gelebilmektedir. Tavacının askeri işlerle ilgili bir görevli olduğu bilinmektedir²⁰.

Emirlerin isimleri belirtilirken hangi boya mensup olduklarını işaret eden nisbeler taşımalarının önemli olduğu kanaatindeyiz. Böylece Timurlu dönemde hangi boyların bulunduğu, bilindiği hususunda devrin kaynaklarına bir yenisi eklenmiş olmaktadır.

Nüvisendegân-ı Türk başlığı hemen hemen her mirzada vardır (İskender b. Ömer b. Timur’da Nüvisendegân-ı Türk yoktur.) Nüvisendegân-ı Türk her zaman Nüvisendegân-ı Tacik’den önce yazılmıştır Bu görevli ile ilgili olarak dikkat çeken husus Nüvisendegân-ı Türk başlığı altında bazen sayıları birkaçı geçmeyen isim yazılmasıdır. Bu isimler çoğunlukla bahşi nisbesi taşımaktadır. Hatta Ebu Said’in oğlu Sultan Ahmed’in ismi altında başlık Nüvisendegân-ı Türk değil Bahşiyân diye kaydedilmiştir. Bu da benim görebildiğim kadarıyla tek kayıttır. Diğer mirzalarda hep Nüvisendegân-ı Türk başlığı kullanılmıştır. Hüseyin Baykara’nın adı altındaki Nüvisendegân-ı Türk’lerin isimlerinde Uygur kelimesi de var ki bunların Uygur bahşi olduğunu anlaşılabilir. Ali Şir Nevai’nin de böyle bir aileye mensup olduğunu bilinmektedir²¹. Bunların Uygur yazısını bildiklerini ve dış yazışmalarla ilgilendikleri tahmin edilebilir.

Nüvisendegân-ı Tacik: Bu memuriyet altında sıralanan isimlerin daha çok hâce ve mevlana nisbesi taşıdıkları dikkat çekmektedir. Devletin maliye teşkilâtı ile ilgili kayıtları tuttuklarını bildiğimiz bu gruptaki isimleri Timurlu devrinin diğer kaynaklarında defteri, vezir, sahip divan gibi sıfatlarla anıldığı bilinmektedir. Bazı araştırma eserlerde bu görevi ifa

²⁰ İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK Yayınevi, Ankara 1996; Hayrunnisa Alan, “Tavacı”, *DİA*, cilt 40, s. 177-178.

²¹ Eva M. Subtelny, “Ali Shir Navai: Bakhshi and Beg”, *Harvard Ukrainian Studies*, No. 3-4/2 (1979-1980), s. 797-807.

edenlerin Taciklerle ilgili kayıtları tuttukları ve Nüvisendegân-ı Türk'ün ise Türklerin işlerine baktıkları gibi bir değerlendirme yapılmıştır. Ancak bunun doğru olmadığı düşüncesindeyiz. N. Tacik bu hususta tarafımızdan yapılan bir çalışmada tespit edildiği üzere devletin maliye kayıtlarını tutan görevlilerdi. Vezir adıyla anılsalar da bunlar diğer Türk İslam devletlerinde görülen askeri ve idarî işlerin tepesinde hükümdardan sonra gelen vezirin konumunda değillerdi. Emirler, Tacik kökenli değillerdi ama emirlerin muhasebe ve vergi kayıtlarıyla da Nüvisendegân-ı Tacikler ilgileniyordu²². Sayıları Nüvisendegân-ı Türk ile kıyaslanmayacak kadar çoktur. Bunlar ile ilgili dikkat çeken bir husus Hüseyin Baykara döneminde emirler ile mal yani maliye ile ilgili görevlilerin isimlerinin birlikte yazılmasıdır. Bu durum özellikle Hüseyin Baykara'nın Herat'ta başa geçmesinden önceki zamanlarında onun hizmetinde olanlar için geçerlidir. Bu da hükümdarların maiyetlerindeki görevlilerin nicelik ve niteliklerinin ihtiyaca göre biçimlendiği düşüncesini akla getirir. Görevlilerin nisbelerine dair vermek istediğim son örnek **Sudur** makamı ile ilgilidir. Bütün mirzalarda bulunmayan bu görevlilerin isimlerinin seyyid veya şeyhülislam nadiren de mevlana nisbesine sahip olduğu görülmektedir²³.

Teşkilât tarihi bakımından *Mu'izz*'in bize verdiği bilgiler görüldüğü üzere sadece mirzaların isimleri altında memuriyet başlıkları ve onları icra eden şahısların adlarından ibaret değildir. Bu şahısların isimleri yanında yer yer verilen hacim itibariyle küçük ama önem bakımından büyük açıklamalar vardır. Burada şunu da özellikle belirtmek isterim ki bu tür küçük açıklamalar sadece teşkilât kısmında değil hanedan üyeleri, eşleri ile ilgili kısımda da yer yer bulunmaktadır. Biz burada teşkilât ile ilgili olanlara dikkat çekmekle ve birkaç örnek vermekle yetiniyoruz. Mesela Mühürdarın başlığı altında yer alan isimlerin yanında mühr-ü pervaneyeye, Mühr-ü kelan, mühr-ü bozork, mühr-ü yüzük, mühr-ü çarsu'ya sahip gibi notlardan mühür türlerinin varlığını tespit edebiliyoruz. Buna dair bir örnek olarak “Emir Sultan Bayezid Oğlan mühr-ü pervane ve

²² N. Tacik başlığı altında adı yazılı olanların devrin kaynaklarında vezir olarak anılması ve Timurlularda vezirlik kurumu için bkz. Hayrunnisa Alan, “Timurlularda Vezirlik Müessesesi'ne Dair”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler I*, Ankara 2005.

²³ Şecerede yer alan bütün memuriyetleri tek tek değerlendirmek ve onların hakkında bilgi vermek bu çalışmanın amacını ve kapsamını aşacağından bundan kaçındık. Ancak bu memuriyetler hakkında yukarıda zikredilen eserlere bakılabilir.

müht-ü berat ve müht-ü çarsu'ya sahipti" ifadesi gösterilebilir. Bir başka misal Hüseyin Baykara'nın pervanecisi olan Abdullah Kubad'ın adının yanına düşülen divan-ı mal ve divan-ı tavacı'da mühtür vurduğu ve müht-ü yüzüğe dahi sahip olduğu notundan divan-ı mal ve divan-ı tavacı'nın varlıklarını öğrendiğimiz gibi bir şahsın birkaç vazifeyi üstlenebildiğini de görüyoruz. Bu misalleri artırmak mümkündür²⁴.

Sonuç olarak Muizzü'l Ensâb'ın varlığı teşkilât tarihi bakımından baha biçilmez bilgiler sunmaktadır.

Bu bilgileri şu ana noktalarda değerdendirebiliriz.

1) Bu şecere Timurlu idarî yapısında yer alan memuriyet isimlerini belirlemek bakımından çok önemlidir. Özellikle merkez teşkilâtı (hükümdarın etrafındaki görevliler) hakkında ana kaynaktan elde ettiğimiz bir listenin olması demek teşkilât şemasına sahip olmak demektir. Bu şemada kullanılan memuriyet isimleri ve bu isimlerdeki değışimi tespit etmek ayrıca önemli bir husustur.

2) Şecerede idarî görevi olan her bir Timurlu mirzasının maiyetinde görev almış kişilerin isimleri kayıtlıdır. Böylece bir hükümdar ya da bölge idaresinden sorumlu mirzanın maiyetindeki bütün memurların isimlerini başka bir deyişle yönetici ekip tespit edilebilmektedir. Bu durum devrin diğer kaynaklarındaki bilgileri değerdendirmedi önemli bir destek sağlamaktadır. Hem siyasî tarih hem de teşkilât tarihi çalışmalarında önümüz açılmakta ve yazılı malzemeyi daha doğru değerdendirmek mümkün olmaktadır.

3) İsimlerin yanında yer alan hacim itibariyle küçük açıklamalar ve şahıs adlarında bulunan nisbeler bize o memuriyette görev alan kişilerin sahip oldukları donanımı göstermektedir.

4) Özellikle isimlerin yanında yer alan hangi aile veya boya mensup olduğunu gösterir nisbeler yönetici elitin kökenlerine dair bilgiler taşımaktadır.

²⁴ Bu konudaki çalışmalarımız devam etmektedir. Tavacı ile Nüvisendegan-ı Türk hakkında iki makale yayına hazırdır. Muizzin neşri ise hedeflerimiz arasındadır.

Timurlu teşkilâtının şemasını çıkarmak sadece bu hanedanın tarihine dair bilgilerimizi artırmakla kalmayacaktır. Bu öte taraftan bozkır kültürüne mensup devletlerde yapının nasıl olabileceğine dair önemli bir örnek elde etmek anlamına gelecektir. Elimizde somut, tarihi kaynaklarla doğrulanan bir teşkilât şemasının olması, benzer yapılardaki işleyişi anlamak, incelemek için bir model oluşturmaya katkıda bulunacaktır.

İfade etmeye çalıştığımız üzere *Mu'izzü'l-Ensâb* Timurlu saray çevresinde tutulan ve hanedan üyeleri ile onlara hizmet eden idareci seçkinlerin isimlerini barındıran kayıtları içermektedir. Takip edilmesi ve kullanılması zor bir kaynak olmasına ve barındırdığı problemlere rağmen bize siyasî, idarî, kültürel bakımdan çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. Kronikler, umumi tarihler, biyografi kitapları, menakıpname vs. gibi Timurlu dönemini aydınlatan diğer eserlere yansımayan bilgiler vermesi onu daha da değerli kılmaktadır. Timurlu ve buradan hareketle konar-göçer geleceğe mensup devletlerin teşkilâtının nasıl olabileceğine dair bize verdiği ilham da ayrıca dikkate değerdir.

KAYNAKLAR

- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- , *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007.
- , “Timurlularda Vezirlik Müessesesi’ne Dair”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler I*, Ankara 2005.
- , “Timurlu Döneminde Hukuk ve Uygulanması”, *Şindanlar ve Mahkumlar*, yay. haz. E. Gürsoy Naskalı - H.Oytun Altun, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2006.
- , “Tavacı”, *DİA*, cilt 40, s. 177-178.
- Ando, Shiro, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab (untersuchung Zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert*, Berlin 1992.
- , “The Shaykh al- İslam as a Timurid Office: A Preliminary Study”, *İslamic Studies*, No. 33 (1994), s. 253-280.

Baysungur Albümü, TSMK, Hazine 2152.

Binbaş, İlker Evrim, "Structure and Function of the Genealogical Tree in Islamic Historiography (1200-1500)", *Horizons Of The World: Festschrift For İsenbike Togan Hududü'l Alem İsenbike Togan'a Armağan*, ed. İ. E. Binbaş, N. K. Schubel, İstanbul 2011, s. 465-544.

Doerfer, Gerhar, *Türkische und Mongalische Elemente im Neupersische*, I-IV, Wiesbaden 1963-1973

Hermann, Gottfried, Der Historische Gehalt des "Nama-ye nami von Handamir (Dissertation), Göttingen 1968.

İstoria Kazah v Persidskih İstocnikah, III, Almatı 2006.

Kıtab-ı Nesebname-i Mülük, TSM Kütüphanesi III Ahmet 2937.

Manz, B. F., *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1989.

—————, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihı*, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul 2006.

—————, "The Office of Darugha Under Tamerlane", *Journal of Turkish Studies, Harvard University*, No. 9 (1985), p. 59-69.

—————, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", çev. Hayrunnisa Alan Akbıyık, *MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, No. 3 (2000), s. 99-113.

Mu'izz al- Ansab, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67.

Quinn, Sholeh A., "The Mu'izz al- Ansab and Shu'ab-i Panjganah as Sources for the Chaghatayid Period of History: A Comparative Analysis", *Central Asiatic Journal*, No. 33/3-4 (1989), s. 229-253.

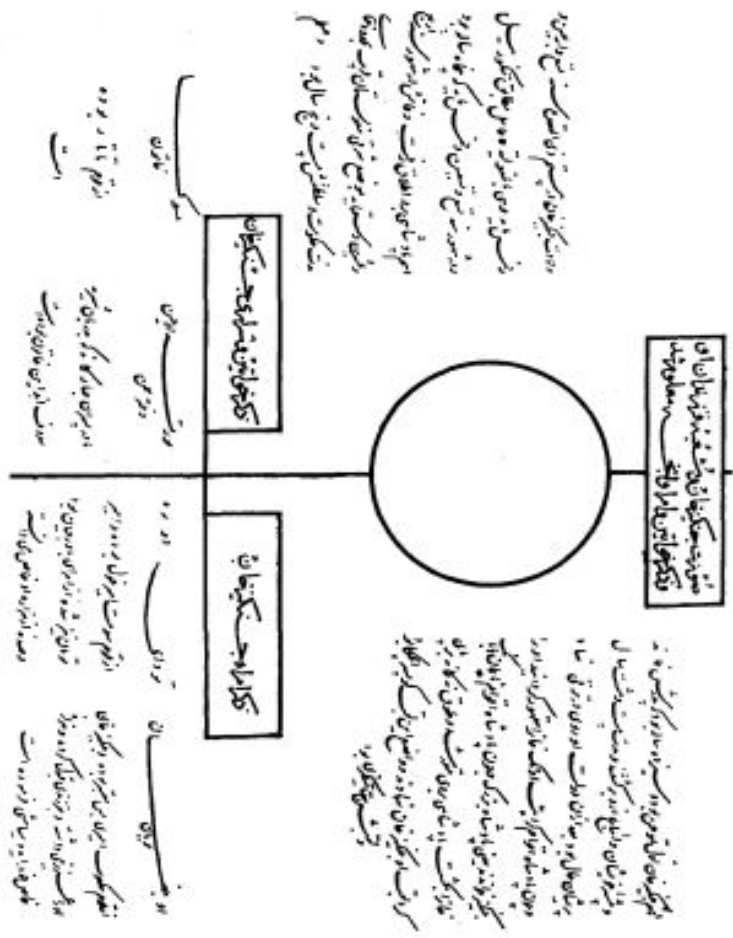
Sertkaya, Osman F., "Timürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v. 32-43)", *İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, No. 9-10 (1981), s. 241-258.

Subtelny, Eva M., "Ali Shir Navai: Bakhshi and Beg", *Harvard Ukrainian Studies*, No. 3-4/2 (1979-1980), s. 797-807.

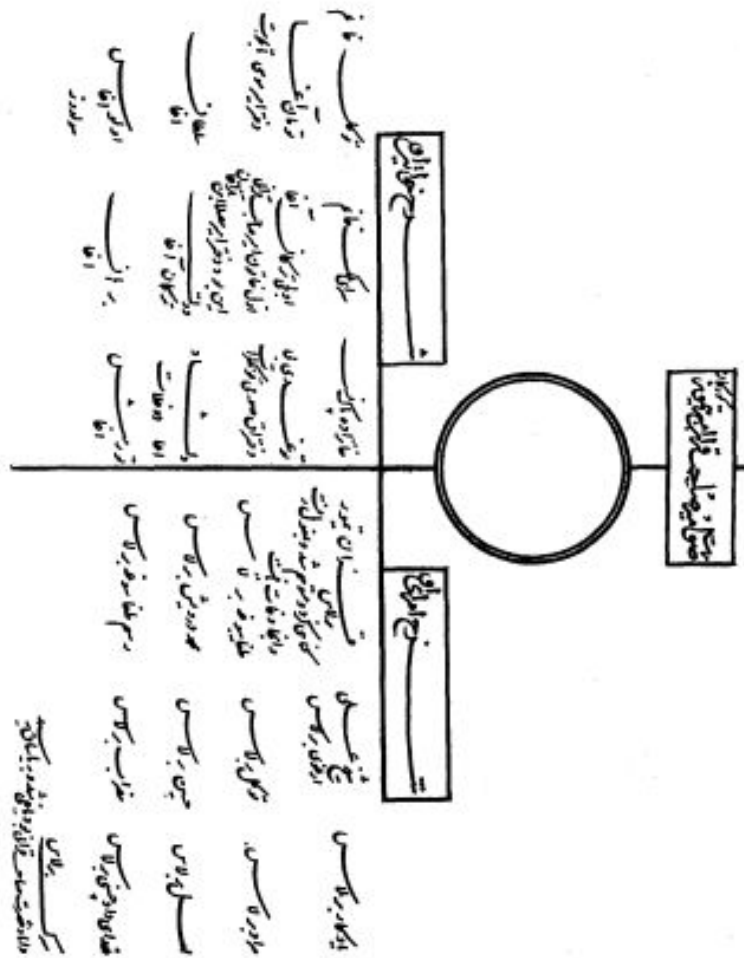
Şerafeddin Ali Yezdi, *Şafname*, nşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972.

Togan Z.V., *Tarihte Usul*, İstanbul 1981.

Woods, Joohn E., "Timurid Dynasty", *Papers on Inner Asia*, No. 14, Indiana University, Bloomington 1990.

Ek 1a: Istoria Kazah v Persidskih Istochnikah, III, Almaty 2006., s. XXVI

CLXXXIX

OSMANLI HASBAHÇELERİNİN SULTANI: SULTANIYE HASBAHÇESİ*

MURAT YILDIZ**

Giriş

Tabiatla iç içe yaşamalarından dolayı göçebe hayat süren eski Türklerin, yerleşik hayata geçinceye kadar bu hayatın bir sonucu olan bahçeciliğe önem verdiklerini söylemek mümkün değildir. Tabiatı ve tabii unsurları ehlileştirme, kontrol altına alma ve onları istenilen yerlerde yeniden oluşturma demek olan bahçeciliğin, onun bağrında hayat sürenler için anlamlı bir uğraş olması zaten beklenemezdi. Nitekim tabiata ve tabii unsurlara duyulan özlem ve bu özlemin belli sınırlar çerçevesinde giderilmesinin bir yansıması olan bahçeciliğin en güzel örneklerinin yerleşik hayata geçenler tarafından kurulmuş olması da bahçecilik ile yerleşik hayat arasındaki sıkı ilişkiyi göstermektedir.

Türklerin bahçecilik serüvenini İslamiyeti kabulle başlatmak mümkündür. Gerek bahsedilen gelişmeden biraz önce başlayan yerleşik hayata geçiş süreci gerekse kabul edilen yeni dinin bu husustaki telkinleri bahçeciliği, göçebeliği henüz terk etmiş Türklerin kültürünün bir parçası haline getirmiştir. İlk örneklerine daha çok Afganistan, Özbekistan ve Hindistan coğrafyasında rastladığımız Türk bahçeciliği Çin, Hint ve İran bahçe sanatından etkilenmiştir. İklim ve sosyal yapıdan kaynaklanan bu etkilene su elamanına büyük önem verme ve içinde göçebe çadırlarını andıran pavyonların bulunduğu bir dizi avlulardan meydana gelme şeklinde tezahür etmiştir.¹

* Orjinali "Mesire-gâhların sultânı Sultaniyye" olan bu söz, Hafız İlyas Ağa'ya aittir (Bk. *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat - Letâif-i Vekâyi-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 216.

** Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, muratyildiz75@gmail.com

¹ Gönül Evyapan, "Bahçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, c. IV, s. 478.

Bahçeciliğin Türklerin hayatında asıl önem kazanma süreci, Anadolu'ya yerleşme süreciyle ilgilidir. Orta Asya'ya göre daha yeşil bir bitki örtüsüne sahip Anadolu'nun, yerleşik hayata daha da alışmış bu millete, tanzim ettikleri bahçeler hususunda ilham ve örnekler verdiği söylenebilir. Daha çok hayvancılığa dayanan geçim kaynaklarının bir sonucu olarak yaylaya çıkmakla tabiatla bütünleşen Anadolu'nun bu yeni sakinleri, yerleşim yerlerinin yanına bağlar kurdukları gibi, evlerinin bitişiğinde de büyüklü küçüklü bahçeler oluşturmuşlardır². Anadolu Selçukluları döneminde kimlik kazanmaya başlayan Türk bahçeciliğinin ilk örnekleri hakkında, hem mevcut köşk ve saray gibi binaların kalıntılarından hem de çağdaş kaynakların verdiği bilgilerden bir kanaate varmak mümkündür³.

Türk bahçeciliği, kültür ve medeniyetin diğer birçok alanında olduğu gibi, Osmanlılar döneminde zirveye ulaşmıştır⁴. Süsten çok, fayda ve mantığın esas alındığı⁵ Osmanlı bahçelerinde çiçek kadar meyveli ve meyvemiz ağaçlara da değer verilmiştir⁶. Mimarî ve hendesî ölçülere sıkı sıkıya bağlı kalmaksızın tanzim edilmiş olan bahçeler, Osmanlılara has bir zevk ve duygunun mahsülü olarak tezahür etmiştir. Üzerinde bulunduğu arazinin fiziki yapısına fazla müdahalede bulunmamak Osmanlı bahçeciliğinin tabii tarafını yansıtırken, bahçede yapılan bakım ve düzenlemelerse insan

² Gönül Evyapan, "Bahçe", s. 478; Scott Redford, Anadolu Selçuklu Bahçeleri (Alaiyye/Alanya), çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 83-87, 129-155; D. Fairchild Ruggles, Islamic Garden and Landscapes, University of Pennsylvania, Philadelphia 2008, s. 171; Nurettin Gemici, "Osmanlı'da Çevre Anlayışının Bir Tezahürü Olarak Bahçe ve Mesire Yerleri", Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu Bildiri Metinleri, c. II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 383.

³ Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1972, s. 11.

⁴ İpek Ekmekçibaş, *XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bahçe Teması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 3-4; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe - Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Koç Kültür Sanat Tanıtım, İstanbul 2003, s. 63-65; Nurhan Atasoy, *15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2005, s. 35-36; İlkden Tazebay-Nevin Akpınar, "Türk Kültüründe Bahçe", *Bilgi*, sayı 54 (2010), s. 247; Sanem Çınar-Simay Kırcı, "Türk Kültüründe Bahçeyi Algılamak", *Journal of the Faculty of Forestry, Istanbul University*, 60 (2) (2010), s. 61.

⁵ Türk bahçelerinin işlevselliklerine dair bk. Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1974, s. 44-45.

⁶ Heba Nayel Barakat, *Between Eden & Earth, Garden of The Islamic World*, The Islamic Arts Museum Malaysia, Kuala Lumpur 2003, s. 92.

elinin değmişliğini yansıtmaktaydı. Osmanlı bahçeciliği bu karakteristik özelliğini, Batı etkisine girdiği XVIII. ve XIX. yüzyıllara kadar sürdürmüştür. Mermer havuzlar, meyveli ve meyvesiz cesim ağaçlar, sarmaşıklı ve salkımlı çardaklar, set ve merdivenler, fiskiye, selsebil, çeşme, ağzından su akan arslanlar, gülistanlar, lâlezarlar ve çemenzerlardan meydana geldiği kuvvetle muhtemel olan⁷ Osmanlı bahçelerini, tabiatla mücadele etmek ve onu kontrol altına almak düşüncesinden ziyade onunla uyumlu olma düşüncesinin şekillendirdiği söylenebilir.

Başta İstanbul ve Edirne olmak üzere, İzmit, Bursa, Manisa, Amasya ve İzmir gibi şehirlerin her birinde saray, kasır, köşk, yalı, çiftlik ve evlerin birer parçası olmak üzere oluşturan bahçeler, ait olduğu Osmanlı toplumunun tabiat algısı, estetik zevki, dünya görüşü hakkında fikir vermeye imkân sağlamaktadır. Parçası oldukları yapıların en önemli bölümünü teşkil ettiğinden bahçelerin tanziminde içlerindeki bu yapıların eksen alınmamış olması Osmanlı bahçeciliğinde aşırı şekilciliği önlemiştir⁸. Eksene bağlı kalmadan yapılan bu kurgu her ne kadar iç mekân (bina) ile dış mekân (bahçe) arasındaki bağlantı-uyumu zora sokmuşsa da, bu kopukluk binaların yarı örtülü uzantıları veya köşk, çardak gibi yapılarla giderilmiştir⁹.

Osmanlı bahçeciliğinde oturma yerleri ve havuz kenarlarında birer süs bitkisi olarak yer verilen çiçekler, bazen gülistan ve lâlezar gibi tarhlar şeklinde tanzim edilmiştir. Meyveli ağaçlarla gölgesinde faydalanılan devasa ağaçlar bahçelerde kimi zaman sıralı, kimi zaman satrançvari ve çoğunlukla da dağınık bir şekilde yer almıştır. Bahçenin içindeki seviye farklılıkları setlerle en aza indirgenmeye çalışılırken, bitişiğindeki eğimli arazi ise bahçeye bağlı fundalık, bağlık veya meyvelik olarak değerlendirilmiştir. Bahçelerin önemli unsurlarından olan su, Osmanlı bahçeciliğinin vaz geçilmez bir öğesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Durgun sudan ziyade sesi ve serinliği daha çok hissedilen akarsu tercih edilmiş; bahçelerin içinde havuz, fiskiye, çeşme ve selsebil gibi su yapılarına yer verilmiştir¹⁰.

⁷ Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, c. IV (1958), s. 151; Muzaffer Erdoğan, “İstanbul’un “Has Bahçe” ve Bahçeleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 90 (2004), s. 102.

⁸ Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, c. IV (1958), s. 151; Muzaffer Erdoğan, “İstanbul’un “Has Bahçe” ve Bahçeleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 90 (2004), s. 102; Gönül Evyapan, “Bahçe”, c. IV, s. 478-479.

⁹ Sedat H. Eldem, *Türk Bahçeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 291; İpek Ekmekçiobaşı, *XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bahçe Teması*, s. 11.

¹⁰ Sedat H. Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 292-295.

Osmanlı Devleti'nde bahçecilik sanatının en güzel örneklerini başta İstanbul'daki Hasbahçe olmak üzere, Boğaziçi ve Haliç'teki bahçelerle genellikle devletin eski başkentleri ve şehzadelerin valilik yaptığı şehirlerde bulunan bahçeler teşkil etmekteydi. Bunlardan padişahlara ait olanlar Hasbahçe olarak adlandırılırken, diğerleri ise kurucularının adlarıyla anılmışlardır. Kurucularıyla buldukları yerler ve büyüklükleri birbirlerinden farklı olan bu bahçelerin ortak özelliği, Bostancı Ocağı'na bağlı olmalarıydı¹¹. Dolayısıyla ister devlete ister kişilere ait olsun bu bahçelerin bütün bakım, onarım ve sair işleri devletin kadrolu personeli olan ocak neferleri tarafından yerine getirilirdi. Ocağın sorumluluğunda olan hasbahçe ile diğer üst düzey devlet görevlilerine ait bahçelerin daha çok bahçelik vasfı, padişahlara ait taşra bahçelerinin ise bostanlık vasfı ön plâna çıkmıştı. Sayısı zamana bağlı olarak değişen bahçelerin adedi XVI. yüzyılda 23-42¹², XVII. yüzyılda 48-81¹³ ve XVIII. yüzyılda ise 58-68¹⁴ arasında değişmekteydi.¹⁵

¹¹ Gülrü Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires, Theory and Design*, ed. Attilio Petruccioli, Leiden-Newyork-Köln 1997, p. 34.

¹² BOA, *Maliyeden Müdever Defterler (MAD.d)*, nr. 17256, s. 21-30; nr. 6425, s. 79-88; nr.16260, s. 958-968; nr. 2345, s. 59-69, 137-147; nr. 16258, s. 79-93; nr. 6365, s. 184-198, 284-298, 396-410; nr. 16260, s. 697-711, 797-812, 845-859; nr. 6139, s. 12-27; 212-226; 324-338; nr. 16260, s. 79-93, 291-305, 339-353, 441-455; nr. 6559, s. 81-97, 182-197, 280-295, 392-407, 492-507, 582-607, 804-819, 811-827, 912-927, 1024-1040, 1132-1147; nr. 6342, s. 86-101, 186-201, 286-301, 396-411, 496-511, 591-611; nr. 16296, s. 13-39, 161-177, 323-339, 603-619, 117-133, 219-235, 149-165, 185-201, 289-315; nr. 6297, s. 14-40; nr. 6953, s. 170-186, 832-848, 970-988, 1110-1128; nr. 16285, s. 133-151, 183-201; nr. 7165, s. 588-606; nr. 6911, s. 114-132, 258-277.

¹³ BOA, *MAD.d*, nr. 6347, s. 90-110; nr. 6987, s.110-133; nr. 6580, s. 54-80; nr. 5190, s. 76-106; nr. 6146, s. 90-121; nr. 4691, s. 430-469; nr. 6965, s. 92-122, 247-268; nr. 6757, s. 369-391; nr. 16727, s. 24-43; nr. 5721, s. 617-636; nr. 16754, s. 25-44; nr. 5976, s. 569-589; nr. 1730, s. 535-555; nr. 5347, s. 435-455; nr. 4311, s. 576-597; nr. 3951, s. 723-743; nr. 720, s. 399-431; nr. 1714, s. 727-750.

¹⁴ BOA, *MAD.d*, nr. 1729, s. 675-708; nr. 724, s. 97-124; nr. 4297, s. 665-694; nr. 4063, s. 909-937; nr. 804, s. 727-758; nr. 5724, s.717-748; nr. 17426, s. 90-122; nr. 6821, s. 1079-1110; nr. 17635, s. 28-59.

¹⁵ Edirne'deki bahçeler bu sayıma dahil edilmemiştir. Bahçe sayıları için yine bk. Volkan Ertürk, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekânı Olarak Tersane Bahçesi", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XV (2013), s. 93.

Padişahlara mahsus hasbahçeler ya bizzat padişahlar tarafından kurulmuş ya da başkaları tarafından kurulmuş olmakla birlikte zamanla müsadere, hediye etme ya da satın alma yoluyla padişahlara geçmiştir. Osmanlılarda bahçe kuran başlıca padişahlar Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman, IV. Murad ve III. Ahmed'dir¹⁶.

Bostancı Ocağı'nın denetiminde bulunan bahçelerden bizzat padişahlar tarafından kurulanlarla başkaları tarafından kurulmuş olup sonraları padişahların kullanımına hasredilmiş olanlarına “*bağçe-i hâssa*”, “*hadika-i hâssa*” veya “*hadika-i sultânî*” denilirdi. Bu bahçelerden kesime tabi olanlardan elde edilen ürünler satılarak kesim miktarı hazineye verilirken, kesime tabi olmayanlardan alınan ürünler ise sebzehaneye (200 pazarcı, 17 çiçekçi ve 33 ıspanakçı esnafına taksim olunmak üzere) gönderilirdi¹⁷.

Sultaniye Hasbahçesi

Bostancı Ocağı teşkilâtında taşra bahçeleri arasında yer alan Sultaniye Hasbahçesi, Boğaziçi'nde Paşabahçe ile Beykoz arasında yer almaktadır. Beykoz'da bulunan birkaç bahçenin en büyüğü olan bu bahçe ismini Kanuni Sultan Süleyman'ın Hançerli Sultan¹⁸ adlı eşinden almaktadır. Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki burunlardan biri olan bu mıntıkanın Bizans dönemindeki ismi Kyklaminos (Kiklaminos) idi. Sultaniye, geniş ancak derinliği az olan bir körfeze sahipti¹⁹. Hafifçe büküntülü ve çevre-

¹⁶ Mehmed Zeki, “On Birinci ve On İkinci Asırlarda İstanbul'da Bağçeler ve Mesireler”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, sayı 30 (1335), s. 76; 76; G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri*, çev. Orhan Duru, İstanbul 2000, s. 79-80.

¹⁷ *Eyyubi Efendi Kanunnamesi: Tahlil ve Metin*, haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 105-106 ve 26-27.

¹⁸ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand. D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 46, 272; G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri*, s. 172; Tülay Akın, “Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgâhı” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 69. Bir başka rivayete göre ise bahçe adını İran'ın Sultaniye şehrinden almıştır (Uğur Aktaş, *İstanbul'un 100 Bahçesi*, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2010, s. 96). Ancak aşağıda da belirtildiği üzere, kaynaklarda bahçeden bazen Hanım Sultan Bahçesi şeklinde bahsedilmiş olması, onun adını Kanuni'nin eşinden almış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

¹⁹ G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri*, s. 172.

siyle dik açı yapan bu koy, Beykoz ve İncirköy ile birlikte gemilere yatak teşkil ettiği gibi onların tatlı su ihtiyacını da karşılamaktaydı. Vadi boyunca yaz-kış suyu kurumayan bir ırmağın aktığı Sultaniye koyunun yukarısında geceleri hiç uyumayan keşişlerin kaldığı bir manastır bulunmaktaydı²⁰.

G.V. İnciciyan²¹, Sarıyer (kestane ve abıhayat suyu), Yuşa (gümüş suyu), Bulgurlu ve Çamlıca ile birlikte Sultaniye'yi de Boğaziçi'nin sağlık açısından faydalı suya sahip yerleri arasında saymaktadır. Muhtemelen onun kastettiği su, burada bulunan Ayios Eostantinos Ayazması'dır. Bilindiği üzere Yunanca “*kutsal yer*” anlamına gelen “*hagiasma*” kelimesinin dilimize uyarlanmış hâli olan ayazma, Ortodoks Rumların kutsallaştırıp bir kült yeri haline getirdikleri su kaynakları ve bunların üzerine inşa edilen yapıları ifade etmektedir²². Sultaniye Bahçesi'nin arkasındaki Gümüşsuyu tepelerinde yer alan sözkonusu Ayios Eostantinos Ayazması halk arasında sadece ayazma olarak bilinirdi. Yanıbaşında ulu bir çınar ağacı bulunan ayazma, içi su dolu 2x1 metre ebadında bir kaya idi²³.

Kaynaklarda bazen Hanım Sultan Bahçesi²⁴, bazen Sultan Bahçesi²⁵ olarak da geçen ve hasbahçeler içinde sade kompozisyonuyla dikkat çeken Sultaniye Bahçesi, çayır ortasında kurulmuş ve altında kademeli bir çifte çemen sofa bulunan büyük bir ağaç topluluğundan meydana gelmekteydi²⁶. Evliya Çelebi “*bir cinân-ı bâğ-ı gülîstân*” olarak vafsettiği Sulta-

²⁰ Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 214; P.A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, çev. Ümit Öztürk, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 89; Hakkı Göktürk, “Beykoz Körfezi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V, s. 2661, 2662.

²¹ G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, s. 67, 86-87.

²² Semavi Eyice, “Ayazma”, *TDVİA*, c. IV, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 229; Enis Karakaya, “Ayazmalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s. 472.

²³ *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1574. Bugün bahsedilen yerde bulunan tarihî çınarlar dibindeki çeşmenin bu ayazma olması kuvvetle muhtemeldir (Bk. Ek 9 ve 10).

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d)*, nr. 14, s. 594 ve 595, 4 Kasım 1570 (5 C. 978).

²⁵ Çağatay Uluçay, *Harem*, c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 5.

²⁶ Sedat H. Eldem, *Türk Bahçeleri*, s. 17. Yine Sultaniye'nin bir orman içinde saklanmış gibi durduğuna dair bk. Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 394.

niye Bahçesi'ndeki servi ağaçlarının Kehkeşan gibi asumana ser çektiğini ifade etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre bahçe Bâyezid-i Veli tarafından yaptırılmıştır²⁷. Ancak bahçenin gelişmesinde özellikle Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad'ın büyük katkıları olmuştur. Kanuni, içinde bir ada bulunan geniş ve fakat sığ bir bataklık olan Sultaniye Körfezi'ni taş ve toprakla doldurtup geniş bir düzlük hâline getirmiştir²⁸. Dahası o, ileride hakkında ayrıntılı bilgi vereceğimiz üzere, burada bir köşk yaptırdığı gibi, bazen Divan-ı Hümayûn toplantılarını burada yapmak, hatta divan toplantılarının bir özelliği olan “yeniçeriye çorba kaptırma” âdetini uygulamak için büyük kayıklarla İstanbul'dan buraya yeniçerileri naklettirmek²⁹ suretiyle bahçenin gözde bir yer olmasını sağlamıştır. III. Murad ise buradaki köşkü yeniden ve daha sanatlı bir formda yapmak suretiyle bahçenin gelişimine katkıda bulunmuştur. Yine bahçe ustasının Beykoz'un güvenliğinden sorumlu olması da³⁰, bahçeyi önemli kılan bir diğer faktör idi.

²⁷ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 225-226.

²⁸ G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, s. 172. Yine Kanuni Sultan Süleyman zamanında İstanbul'da tutsak olarak bulunan Petrus Gyllius'un yaşlı balıkçılardan edinip naklettikleri de bu hususu teyit etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre bataklıklardan oluşan bu yerin bataklıkları Kanuni tarafından kurutulduğu gibi zamanla araziye ada haline getiren sığ deniz de taş ve toprakla doldurularak arazi düz bir çayır hâline getirilmiş ve burada bir çardak ve diğer yapılar inşa edilmiştir (Bk. Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 2000, s. 212. Yine bk. Tülay Akın, “Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgâhı”, s. 69).

²⁹ *Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi Tarihi, Mür'it-Tevarih*, II.A, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 60. Gülru Necipoğlu, ("The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", p. 38) ile ondan alıntı yaparak aynı bilgiyi tekrarlayan Nurhan Atasoy (*Hasbahçe - Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, s. 328 ve *15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeleri*, s. 154-155), Kanuni'nin Sultaniye Bahçesi'nde bahsedilen etkinlikleri yaptığına dair Bostan Çelebi'nin *Süleymannâmesinin* Viyana nüshasını kaynak göstermektedirler. Ancak Bostan Çelebi'nin sözkonusu eserinin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasında (Ayasofya Bölümü, nr. 3317, vr. 62a, 105b) bahsedilen yerin Sultaniye değil Beykoz olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Bostan Çelebi'nin bahsettiği bahçenin Sultaniye değil Tokatköy'deki Beykoz Bahçesi olması kuvvetle muhtemeldir.

³⁰ Boğaziçi'nin güvenliği Bostancı Ocağı tarafından sağlanırdı. Bilindiği üzere önceleri bir saray hizmet birimi olarak kurulan ocak, tarihi süreçte birçok görevi daha yüklenmiş ve sonraları daha ziyade bir asayiş birimi hâlinde gelmiştir. Başta Yenisaray olmak üzere, İstanbul kırsalı, Marmara kıyıları ve özellikle Boğaziçi'nin güvenliğinin sağlanmasında ocak etkin olarak görev almıştır. Ocak, başkentten uzak olan bu yerlerde güvenliği buralarda ya da buraların yakınında bulunan taşra bahçelerindeki bostancılar vasıtasıyla sağlardı. (Daha ayrıntılı bilgi için bk. Murat Yıldız, *Bahçevanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine, İstan-

Zamanla gelişen Sultaniye Bahçesi, bünyesinde barındırdığı bostancı sayısı bakımından İstanbul'un en kalabalık bahçelerinden biri hâline gelmiştir. Bahçeye, diğer bütün hizmet birimlerinde olduğu gibi, genellikle devşirmelerden nefer alınır. Devletin çeşitli yerlerinde devşirilen neferler önce Türk ailelerine verilir, onların yanlarında belli bir süre hizmet ettikten sonra bahçeye bostancı olarak alınırlardı. Buranın nefer ihtiyacının temininde bahçe ustası, bostancıbaşı ve yeniçeri ağası sorumluydu. Bahçe ustası nefer ihtiyacını bostancıbaşıya, o da padişaha arz ederdi. Padişah ise, talep edilen neferlerin, şartları haiz olanlar arasından seçilip gönderilmesini yeniçeri ağasından isterdi. Yeniçeri ağasının seçip gönderdiği neferler, ocak defterinde bahçenin altına kaydedilirdi. Böylece neferlerin ocak kanalıyla devlet idaresindeki memuriyetleri başlamış olurdu. Bahçedeki bostancı mevcudunun en kalabalık olduğu dönem Kanuni Sultan Süleyman dönemi olup sayıları 60 civarındaydı. Bahçedeki bostancıların XVI. yüzyılın son çeyreğinde sayıları 12-60³¹; XVII. yüzyılda 16-49³² ve XVIII. yüzyılda 12-21³³ arasında değişmekteydi.

Sultaniye Hasbahçesi'nin coğrafi konumu hakkında en ayrıntılı bilgiyi bostancıbaşı defterleri vermektedir. Bunlardan 1802 tarihli olanında yer alan bilgiye göre bahçenin kuzeyinde (Beykoz tarafında) üç kireç fırını, güneyinde (Paşabahçe cihetinde) İncirköy'ün girişindeki Yahya Bey'e ait

---

bul 2011, s. 110-176, 177-181). Personel bakımından Boğazdaki en büyük bahçelerden biri olan Sultaniye bahçesi bostancıları da gerek buranın gerekse Evliya Çelebi'nin de teyit ettiği üzere (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I, 225), başta Beykoz olmak üzere etraftaki yerleşim yerlerinin güvenliğini sağlardı. Esasında Beykoz'un güvenliğinin Beykoz bostancıları tarafından sağlanması beklenirdi. Ancak, buradaki ocağın yaklaşık 2-3 km içeride bulunan Tokatköy'ünde olması, bu birimi kazanın güvenliğini sağlamaktan alıkoyduğundan, söz konusu yerin güvenliği Sultaniye ocağına terk edilmişti.

³¹ BOA, *MAD.d.*, nr. 17256, s. 23; nr. 6425, s. 81; nr. 16260, s. 81, 293, 341, 443, 699, 799, 847, 960; nr. 2345, s. 61, 139; nr. 16258, s. 81; nr. 6365, s. 87, 187, 287, 399; nr. 6139, s. 14, 214, 326; nr. 6559, s. 84, 184, 282, 394, 494, 594, 706, 814, 914, 1026, 1134; nr. 6342, s. 88, 188, 288, 398, 498, 593; nr. 16296, s. 15, 163, 325, 605; nr. 6297, s. 16; nr. 16297, s. 119, 151, 187, 221, 291; nr. 6953, s. 172, 834, 972, 1112; nr. 16285, s. 135, 185; nr. 7165, s. 590; nr. 6911, s. 116, 260.

³² BOA, *MAD.d.*, nr. 6347, s. 93; nr. 6987, s. 113; nr. 6580, s. 57; nr. 5190, s. 79; nr. 6146, s. 93; 4691, nr. 435; nr. 6965, s. 95, 250; nr. 6757, s. 371; nr. 16727, s. 26; nr. 5721, s. 619; nr. 16754, s. 27; nr. 5976, s. 571; nr. 1730, s. 537; nr. 5347, s. 437; nr. 4311, s. 579; nr. 3951, s. 725; nr. 720, s. 402.

³³ BOA, *MAD.d.*, nr. 1729, s. 678; nr. 724, s. 100; nr. 4297, s. 668; nr. 4063, s. 912; nr. 804, s. 730; nr. 5724, s. 720; nr. 17426, s. 93; nr. 6821, s. 1082; nr. 17635, s. 31.

büyük yalı, onun ilerisindeki İncirköy Camii ve İskelesi³⁴, doğusunda Karlıdağ (Karlıtepe)³⁵ ve batısında ise deniz bulunmaktaydı. Bu defterden daha geç tarihli olan (1814-1815) bir başka bostancıbaşı defterindeyse bahçenin konumu hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmektedir. Buna göre bahçenin kuzeyinde kireç ocaklarının yanı sıra kireççilerin kaldıkları odalar da bulunmaktaydı. Bahçe bu ocaklardan itibaren başlamakta ve İncirköy cihetinde yer alan bostancı koğuşlarına kadar uzanmaktaydı. Koğuşlardan sonra kıyıda mevaliden Yenişehirli Yahya Bey'in yalısı, İsmail Ağa'nın köşkü ve kayıkhanesi, İncirköy Camii ve nihayet yakınında bulunan İncirköy İskelesi yer almaktaydı³⁶. İnciciyan, XVIII. yüzyılın sonlarında bir yerleşim yeri olmadığı bilgisini verdiği Sultaniye'yi, padişahların Anadolu yakasındaki beşinci biniş yeri olarak ifade etmektedir³⁷.

Birer tabiat harikası olan diğer hasbahçeler gibi Sultaniye Bahçesi de birkaç şüire konu olmuştur. Meselâ Mustafa Fennî (ö. 1745), kaleme aldığı Boğaziçi Sâhîlnâmesi'nde³⁸ Sultaniye'den de bahsetmektedir. Boğaziçi'nin her iki yakasındaki yerleşim yerlerinin isimleri ile cinaslı kelime oyunlarından meydana gelen söz konusu eserde şair burayı “*İstemem kim ki dilerse anın olsun karye / Saltanat bana ol şâhile Sultaniyye*” şeklinde tarif etmektedir³⁹. Yine 1797-1798 arasında öldüğü tahmin edilen İzzet Efendi de, yazdığı sahilnâmede Sultaniye Bahçesi'nden “*Hele şâhâne makâm sâhil-i Sultaniyye / Mâ'-i zemzem gibi anda akıyor lüleden âb*” şeklinde bahsetmiştir⁴⁰. Bir şair ve mûsikîşinas olan Sultan III. Selim de Sultani-

³⁴ Şevket Rado, “Bostancıbaşı Defteri: 1802 Yılında Boğaziçi ve Haliç Kıyılarında Kimler Otururdu?”, *Hayat Tarih Mecmuası (İlavesi)*, I/6 (1972), s. 19.

³⁵ BOA, *Haritalar (HRT.h)*, nr. 198, s. 14.

³⁶ Reşad Ekrem Koçu, “Bostancıbaşı Defterleri”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı 4 (1958), s. 84.

³⁷ Diğerleri ise sırasıyla Üsküdar, Kuleli, Göksu ve Çubuklu'dur. (G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, s. 171).

³⁸ Hacı İbrahim Demirkazık, *18. Yü. Şairi Mustafa Fennî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 2009, s. 51.

³⁹ *Sevâhîl-nâme-i Merhûm Fennî Efendi*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327, s. 10. Bazı çalışmalarda bu beytin ilk mısrası “*Aramam debdebe ü gayreti akrâniye*” şeklinde geçmektedir (Bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 2862).

⁴⁰ *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 2640; Âlim Kahraman, *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 151.

ye'ye olan düşkünlüğünü yazmış olduğu şu şiir ile ifade etmiştir: “*Üsküdar'a gidelim geldi çün vakt-i leylâk / Bir iki sâz ile al dilberi gel zevkine bak / Çıkalm Beykoz'a Sultaniye'den ayak ayak / Gidelim seyr-i çemenzâr idelim leyl ü nehâr*”⁴¹.

I. Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekânı Olarak Sultaniye Hasbahçesi

İçinde Sultaniye'nin de bulunduğu Boğaziçi'nin Paşabahçe-Beykoz hattı, büyük bir yay şeklinde bükülen tepeler, köyler ve iskelelerden meydana gelen olağanüstü bir anfi-tiyatro şeklindeydi⁴². Bu tabii güzelliğini oluşturan ardındaki ormanlarla kaplı dağlardan dolayı Sultaniye, İncirköy, Beykoz, Umuryeri, Yalıköy, Akbaba ve Derekeki ile birlikte padişahların doğal av sahasını oluşturmaktaydı⁴³. Dolayısıyla burası padişahların Boğaziçi'nde av partileri tertip ettikleri yerlerden birisiydi.

Sultaniye Bahçesi, sadece av için değil, diğer eğlenme ve dinlenme etkinliklerine de sahne olmuştur. Burası başta bahçenin banileri II. Bayezid, Kanuni, III. Murad olmak üzere III. Mustafa, III. Selim ve II. Mahmud ile diğer bazı padişahların uğrak yeri olmuştur. Bunlar arasında eğlenme maksadıyla bahçeye en çok gezi yapan padişah III. Selim'dir. Onun günlüğünü tutan Sirkâtibi Ahmed Efendi'nin verdiği bilgiye göre 28 Ağustos 1791 (28 Z. 1205)- 6 Eylül 1802 (8 Ca. 1217) tarihleri arasındaki on bir yıllık dönemde kendisi tam on üç kez Sultaniye'yi gezi programına almıştır⁴⁴. Bu gezilerin tamamı Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül gibi yılın en sıcak aylarında yapılmıştır. Gezilerin dikkat çeken özelliklerinin başında bunların hepsinin birer Biniş-i Hümâyûn olmasıdır. Bilindiği üzere Biniş-i Hümâyûn, padişahların genellikle bahar ve yaz mevsimlerinde Haliç ile Boğaziçi'ndeki saray, kasır, köşk, yalı ve bahçele-

⁴¹ *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 2640; Âlim Kahraman, *a.g.e.*, s. 151.

⁴² Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, s. 394.

⁴³ Ahmed Refik, *Eski İstanbul Manzaraları*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 193, s. 58.

⁴⁴ *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 24, 79, 83, 131, 139, 142, 170, 193, 195-196, 224, 227, 257, 383.

re yaptıkları günübirlik gezilerdi. Az bir maiyetle ve birkaç gün kalma şekline gerçekleşen gezilere yarım göç, daha fazla veya bir mevsim kadar kalabalık bir maiyetle gerçekleşenlere ise Nakl-i Hümâyûn ya da Göç-i Hümâyûn denilirdi⁴⁵. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere III. Selim'in buraya yaptığı geziler günübirlik gezilerdi. Bunun sebebi III. Selim'in Sultaniye'ye yaptığı gezilerin neredeyse tamamına yakını, daha önce Göç-i Hümâyûn'la taşındığı bir başka saraydan buraya gelmek suretiyle gerçekleşmiş olmasıydı. Zira Harem-i Hümâyûn'un zaten birer tenezzühgâh olan yazlık saraylarda bulunuyor olması, onların buraya getirilmesine pek ihtiyaç bırakmıyordu. O yüzden padişah az bir maiyetle Beşiktaş, Tersane veya Çırağan sahil saraylarından ya da Bebek Kasrı'ndan kalkan Sandal-ı Hümâyûn'la buraya gelmiştir. Aynı şekilde Sultan II. Mahmud da genellikle Beşiktaş⁴⁶ ya da diğer bir yazlık saraydan buraya gelmiştir.

Padişahlar Sultaniye'de tertiplenen etkinlikleri genellikle burada kurulan Otağ-ı Hümâyûn'da seyrederdiler. Bahçede genellikle testilere kurşun atışı yapılması, menzil ciridi oynanması, mûsiki fasılları icra edilmesi, ağalara tomak oynatılması⁴⁷, ok atışı yaptırılması, tüfenkçilere silah atışı yaptırılması, pehlivanların güreştirilmesi, canbazların marifetlerini sergilemesi gibi etkinlikler tertip edilmiştir. İcra edilen etkinlikleri seyreden padişah, yine etrafı dolaşmak ve seyretmek, ziyafete iştirak etmek ve namaz kılmak gibi etkinliklerde de bulunmuştur⁴⁸.

⁴⁵ *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 1798; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1983, s. 235.

⁴⁶ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat-Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011, s. 16, 62.

⁴⁷ Tomak oyunu, altışar kişilik iki takım tarafından oynanan bir oyundu. Tomak denilen üstü meşin, içi keçeli ve kadın saçı gibi örülmüş bir tür kamçıyla oynanırdı. Hedef karşı takımın oyuncularını tomakla vurmak ve onların pes etmelerini sağlamaktı. Hareket çabukluğu gösteren ve hasmın hücumlarını atlatma gibi taktiklerin uygulandığı bu oyun Silâhtarın başçavuşa verdiği işaretle başlar, çavuşbaşının çek demesiyle sona ererdi (Bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, III, 510; Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 15).

⁴⁸ III. Selim'in *Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 24, 79, 83, 131, 139, 142, 170, 193, 195-196, 224, 227, 257, 383; Hafız Hızır

Padişahların Sultaniye'ye yapmayı planladıkları her biniş gerçekleşme imkânı bulamamıştır. Bu genellikle olağanüstü gelişmeler ve hava şartlarının uygun olmayışından kaynaklanmıştır. Meselâ III. Selim'in 28 Haziran 1792 (8 Za. 1206)'deki gezisi Beşiktaş'ta meydana gelen yangından dolayı ertelenirken, 23 Ağustos 1793 (15 M. 1208) ile 15 Temmuz 1796 (9 M. 1211)'deki gezileriyse olumsuz hava şartlarından⁴⁹, 19 Mayıs 1806 (1 Ra. 1221) tarihindeki⁵⁰ biniş ise bilinmeyen bir sebepten dolayı ertelenmiştir. Binişler gerçekleşmeyince padişahlar daha yakın bir saray veya kasra giderek günlerini oralarda değerlendirmişlerdir.

Olumsuz hava şartları, yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere, kimi padişahları Sultaniye'ye gitme düşüncesinden vaz geçirirken, kimi padişahları da yolda ya da mesire alanında yakalamıştır. Meselâ II. Mahmud 15 Haziran 1813 (15 C. 1228)'te burada yağmura yakalanan ve eğlencesini daha başlamadan bitirmek zorunda kalan padişahlardan birisiydi. Öyleki kendisini güç bela Bebek Bahçesi'ne atan padişahın otağı aşırı yağışlardan ıslanır ve kuruması için mavnalarla Dolmabahçe'ye getirilerek burada yeniden kurulur. Olayı nakleden tarihçi o gün "*bağ ve bahçeleri sulamak derecesinde*" yağmur yağdığından bahseder⁵¹. Bu olayı nakleden bir başka tarihçiye, padişahın daha Sultaniye'ye giderken Arnavutköy civarında yağmura yakalandığını ama ısrarla yoluna devam ederek Sultaniye'ye ulaştığını ancak barınacak çadır ve çergelerin hazır olmamasından dolayı kafiledeki herkesin ıslandığını, ardında çıkan güneşte herkesin elbisesini kuruttuğunu; fakat padişahın burada kalmak istemediğini ve Bebek Kasrı'na gittiğini, orada kılınan öğle namazından sonra tüfenkçilere atış yaptırdığını, arkasında hânende ve sâzendelerin mûsiki faslı icra ettiğini aktarmaktadır⁵².

İlyas Ağa, *Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, s.15-16, 61-62, 141, 216-217; Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 201.

⁴⁹ III. Selim'in *Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Râznâme*, s. 79, 139, 224.

⁵⁰ Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 199.

⁵¹ *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-i Sâni)*, c. II, haz. Mehmed Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 990.

⁵² Hafız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, s. 61-62.

III. Selim'in diğer bazı padişahlar gibi sadece Haliç'teki bahçelere seyahat etmekle yetinmeyip, Boğaziçi'nin bu en uzak dinlenme yerlerinden biri olan Sultaniye'yi tercih etmiş olması kültür tarihimiz açısından önemli bir kaynağın yazılmasına da vesile olmuştur. *Bostancıbaşı-nâme* veya *Bostancıbaşı Defterleri* adlarıyla bilinen bu defterler, XIX. yüzyılın başında Haliç ile Boğaziçi'nde bulunan cami, mescit, çeşme, saray, kasır, köşk, yalı, kayıkhanesi, kahvehane, dükkân, mahzen, ev, çeşme, hamam, iskele ve benzeri binlerce yapılarla boş arsaların sicili mahiyetindedir. Başka hiçbir kaynaktan rastlanılmayan bu kıymetli bilgiler söz konusu geziler esnasında padişahın merak ettiği yapılar hakkında sorulacak sorulara bostancıbaşların tatminkâr cevaplar vermek istemelerinin bir sonucu olarak kaleme alınmıştır. III. Selim dönemi bostancılarının başlattığı bu gelenek, II. Mahmud dönemi bostancıbaşları tarafından bilgiler güncellenmek suretiyle devam ettirilmiştir. Sayıları beş olan bu eserler adı geçen yerlerin toponomisi için paha biçilmez bilgiler içermektedir⁵³.

Sultaniye'nin İstanbul'a uzak olması ve sahildeki diğer yerleşim yerlerinin çoğunda olduğu gibi buranın da kara ulaşımına imkân sağlayan bir yolun olmayışından dolayı padişahlar gezilerini Sandal-ı Hümâyûn'la gerçekleştirirdi. Bahçeye yapılacak binişler birkaç gün önceden görevlilere bildirilir ve onların gereken hazırlıkları yapmaları sağlanırdı. Diğer bütün biniş ve göçlerde olduğu gibi padişahı eğlenip dinleneceği bahçeye götüren biniş kafilesi de birçok kayık ve sandaldan oluşmaktaydı. Birisi yedek olmak üzere iki Sandal-ı Hümâyûn, sayıları dokuz olan Enderun-ı Hümâyûn kayıkları, seyahat güvenliğini sağlayan iki haseki kayığı, kızlar

⁵³ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Bostancıbaşların Beledî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul'un Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri* (29.05.1988-01.06.1988), İstanbul 1989, s. 31-38; Beyhan Tunçer, *Bostancıbaşı Defterinin İstinsahı ve İndeksi (8866 nolu defter)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, nr. 1967, İstanbul, 1949-1950; Vuslat Sertel, *Defter-i Bostancı (Anadolu ve Rumeli Sevahilinde Bulunan binalara dair defter: 4967 nolu defter)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, nr. 1892, İstanbul 1950-1951; Reşad Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", s. 39-90; Şevket Rado, "Bostancıbaşı Defteri", s. 1-32; Şinasi Tekin, "II. Mahmud'un İstanbul'u [Cahit Kayra-Erol Üycapazarcı'nın 'Bostancıbaşı Sicilleri' Adlı Eserleri Üzerine, *Tarih ve Toplum Dergisi*, XIX/114, (1993), s. 57-61.

ağası, saray imamı ve harem ağaları kayıkları kâfilede bulunan başlıca nakil vasıtalarıydı. Enderun-i Hümâyûn kayıkları kafilenin önünde hareket ederken, hasekilere ait kayıklardan birisi kâfilenin sağında, diğeryse solunda ileri geri hareket eder, sandallar içinde ayakta duran hasekiler gür sesle bağıarak padişahın sahillere yaklaşmakta olduğunu haber verirdi. Seyahat esnasında Kızkulesi, Tophane ve hisarlardan padişahı selamlamak için top atışları yapılırdı⁵⁴. II. Mahmud'un boğazdaki bir seyahatine şahitlik eden Moltke'nin anlattıklarına bakılırsa, padişahın seyahati esnasında onun kayığını görenler bir saygı ifadesi olarak çimen, çalı ya da ağaçların arkasına geçer, oradan göç kafilesini seyrederdiler⁵⁵.

Sandal-ı Hümâyûn'u kızlar ağası, saray imamı ve harem ağalarına ait kayıklar takip ederdi. Sandal-ı Hümâyûn'da birçok görevli bulunurdu. Başta kayığın dümencilik görevini yapan bostancıbaşı olmak üzere has oda ağaları, çukadarlar, kayığın küreklerini çeken ve sayıları 26 olan hamlacılarla, baş tarafta bulunan haseki ağadan meydana gelirdi. Kayıktaki çukadarlardan birisi padişahın biniş iskemlesini taşır, kayık karaya yanaştığında, onu ilgili yere koyarak padişahın ata binmesi sağlardı⁵⁶.

Öte yandan binişin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi için gerek Sultaniye Bahçesi'ndeki bostancılar gerekse Enderun halkı, Otağ-ı Hümâyûn, sâyebân, çadır ve çerkelerin kurulma, gösteri ve eğlencede hünerlerini sergileyecek kişileri hazırlama ve gösteri yerini düzenleme gibi hazırlıkları çoktan bitirirdi. Padişah sandalı karaya yaklaştığında tüm görevliler protokoldeki yerlerini alır; padişahın oturacağı otağdan sandalın yanaşacağı iskeleye kadar bir koridor oluşturacak şekilde yüzleri birbirlerine dönük olarak beklerlerdi. Sandaldan inen padişah, her iki tarafı da selamlayarak koridorun sonundaki otağına gidip otururdu. Padişahı karşılayanlar sadece resmî görevlilerden ibaret değildi. Sultaniye, her biniş merasiminde resmî

⁵⁴ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, s. 216. Yine bk. Murat Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Topun Savaş Dışında Bazı Kullanım Alanları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 180 (2009), s. 184-186.

⁵⁵ Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, çev. Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası, Ankara 1960, s. 33.

⁵⁶ *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V, s. 1798.

görevlilerden çok daha fazla bir kitleyi ağırlamaktaydı. Bu kitle hem sultanı görmek hem de bahçede icra edilecek eğlenceleri izlemek için buraya akın eden civardaki halktan oluşmaktaydı⁵⁷.

Padişahın biniş çayırına gelişi şayet öğle namazı vaktine denk gelmişse önce cemaatle namaz eda edilirdi. Namaz bittikten sonra padişah otağına otururken divan çavuşlarının sesli okudukları “*Aleyke avnullah*” duasından sonra, Enderun ağaları yeri öperek ayakta beklerlerdi. Ardından padişahın işaretleriyle eğlenceler başlardı⁵⁸. Eğer padişah Sultaniye’ye öğle namazından önce gelmişse o zaman eğlencelere hemen başlanırdı. Eğlence ve gösteriler daha önceden plânlandığı gibi icra edilirdi. Şayet o gün program yoğunsa, padişahın dilediği an eğlencelere ara verilir ve herkesin kendi çadırına çekilerek dinlenmesine imkân tanınırdı. İstirahat süresinin bitiminde herkes tekrar gelir ve eğlenme programına devam edilirdi⁵⁹. Padişahların Sultaniye’de dinlenme ve eğlenmesi genellikle ikinci namazı vaktine kadar sürerdi. Daha sonra yemek yenir, arkasından namaz eda edilir ve ardından dönüş için hazırlıklar yapılırdı. Nadiren de olsa eğlenmeler gün batımının sonrasına sarkardı.

Sultaniye Bahçesi’ndeki binişler esnasında padişahlara ziyafetler genellikle devlet erkânı tarafından verilmekle birlikte kimi zaman halk tarafından da verilmiştir. Etraf yalılarda oturan zenginler tarafından hazırlanan bu tür ziyafetler ya bahçede ya da ziyafet sahiplerinin mekânlarında verilirdi. Ziyafetlere padişahlarla birlikte maiyetleri de katılır, ziyafet sonrasında mûsiki fasılları icra edilirdi⁶⁰. Padişahların, özellikle III. Selim ve II. Mahmud’un Sultaniye’deki binişlerinde adeta olmazsa olmaz eğlencelerden biri olan mûsiki fasılları hakkında II. Mahmud devri kaynakları oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Meselâ 14 Ağustos 1812 (5 Ş. 1227)’te vuku bulan saltanat binişi bu açıdan oldukça şaşaalı olmuştur. Eğlence ve ziyafetten sonra gelen yoğun istek sonrası padişahın da onaylaması üzeri-

⁵⁷ Hafız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Vekâyi’-i Enderûniyye*, s. 141.

⁵⁸ Hafız Hızır İlyas Ağa, *a.g.e.*, s. 216-217.

⁵⁹ Hafız Hızır İlyas Ağa, *a.g.e.*, s. 217.

⁶⁰ Hafız Hızır İlyas Ağa, *a.g.e.*, s. 141, 217.

ne ince saz faslı başlamış, sazları “birbirine denk ve cümlesi seyr-i âhenk” olan çalgıcıların “Bir devlet için çarha temennâdan usandık / Bir vuslat için ağyâra müdürâdan usandık” bestesini perdesi perdesine okumaları padişahın takdirini ziyasesiyle celbetmiştir. Ardından saz heyeti birer birer marifetlerini sergilemeye başlamış; bunlardan meşhur Kemanî Ali Ağa ile Musahib İsmail Ağa’nın çaldığı keman ile Tanburî Çavuş Numan, Şirin Arif Ağa ve Müsahib Zeki Ağa’nın çaldıkları kanun “kimseye âmân ve zamân” vermemiş; hele “neyzen-i bî-zen”in büyüklerinden Müsahib Yek-Çeşm’in çaldığı ney, herkesi hayret ve hayranlık içinde bırakmıştır. Ziyadesiyle memnun kalan padişah bu mûsiki ziyafetini sunan hanende ve sazandeleri teker teker ödüllendirmiştir⁶¹.

II. Mahmud’un Ağustos 1820 (Za. 1235)’deki saltanat binişinde verilen mûsiki ziyafeti ise en az yukarıdaki kadar unutulmazdı. Etraf yalı sahiplerinin tertip ettiği ziyafete iştirak eden padişaha, müsahiplerle çavuşlar mûsiki ziyafeti çekmişlerdir. Önce Suyolcuzade Salih Efendi ile Neyzen Mustafa Efendi ve Mülazım Rıf’at Bey birlikte “Bir meclisde ol yâr ile bulundum / Neylerim âh tâ çiğerden uruldum” şarkısını, arkasından “İstedim ey meh-i nâzum / Geçer elbet bu niyâzum / Bilmezlikle açtım râzum / Şimden sonra neme lâzum” şarkısını buselik makamında okudukları gibi daha birçok şarkı da okumuşlardır. Seslendirmiş oldukları “Hiç elem çekmez idim seveydin beni sen / Cânında cân gibi beslerdim seni ben” şarkısıyla biten konser sonrası padişah kendilerine ihsanda bulunmuştur⁶². Şayet herhangi bir sebepten dolayı Sultaniye Bahçesi’nde mûsiki fasılları icra edilmemiş ise genellikle dönülen mekânlarda icra edilmiştir.

Sultaniye’de eğlenmeyi seven padişahlardan birisi de III. Mustafa idi⁶³. Nitekim o buraya yakın olan Paşabahçe’de bir cami yaptırırken, kuyumcubaşısı Tahir Ağa da kendisine mükellef bir yalı yaptırmıştır. Onun başlattığı bu çalışmayı örnek alan diğer devlet görevlileri de bu civarda birer ikişer yalı inşa etmeye başlayınca, Sultaniye bir kez daha

⁶¹ Hafız Hızır İlyas Ağa, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁶² Hafız Hızır İlyas Ağa, *a.g.e.*, s. 217-218.

⁶³ G.V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, s. 171.

gözde bir mekân hâline gelir. Çok kısa zamanda inşa edilen cami, hamam, çarşı ve diğer binalarla gelişen Paşabahçe çarşısındaki dükkânların gece gündüz açık olması üzerine, semtin şöhretini duyan uzak-yakın insanlar buraya akın etmeye başlar. Şemdanîzâde'nin naklettiğine göre geceleri buraya bin-iki bin civarında kayık gelirdi⁶⁴.

Diğer hasbahçelere olduğu gibi Sultaniye Bahçesi'ne yapılan binişler de, biniş müddetince hizmette bulunan devlet görevlileri ile sivil halk için padişahın bahşiş almaya birer fırsat teşkil ederdi. Bu bağlamda kaptan paşa zurnazenleri, diğer zurnazenler, filikacılar, hane-i hassa ağaları, padişahı eğlendiren cüceler, atış yapan tüfenkçilerle tüfenkçibaşılar, cirit oynayan cirit takımları, lalalar, atış talim yapan okçu ve yaycılar, biniş boyunca güvenliği sağlamak amacıyla padişahın yakınında hizmet eden hasekiler, biniş takımlarını muhafaza etmekle görevli olan kozbekçibaşıyla kozbekçiler, mehteran takımı, su taşıyan sakalar, çavuşbaşıyla çavuşlar, binişin gerçekleştiği bahçenin usta ile bölükbaşları ve sivil halktan bir şekilde hizmet edenlere makam ve mevkilerine göre değişen miktarlarda bahşişler verilirdi⁶⁵. Yine her bahçe binişinin vazgeçilmez eğlencelerinden biri olan pehlivan güreşlerine katılan güreşçilere de galip gelme veya berabere kalma durumlarına göre bahşişler verilirdi⁶⁶. Kendisine bahşiş verilen bir diğer grupsa, padişahların binişleri esnasında ziyaret ettikleri civardaki mektep ve tekke gibi eğitim ve dinî kurumların personeli idi⁶⁷.

⁶⁴ *Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi Tarihi, Mür'î't-Tevârih*, II.A, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 60.

⁶⁵ Meselâ Sultaniye Bahçesi'nde 26 Nisan 1794 (25 N. 1208)'teki binişte yukarıda sayılan görevlilere 413, 18 Eylül 1796 (15 Ra. 1211)'deki binişte 547, 25 Ağustos 1797 (2 Ra. 1212)'de 506 guruş bahşiş verilmiştir (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS.MA.d]*, nr. 840, nr. 7b, 25b, 35b).

⁶⁶ Meselâ Sultaniye Bahçesi'nde 26 Nisan 1794 (25 N. 1208)'teki biniş esnasında güreşen pehlivanlara 270, 18 Eylül 1796 (15 Ra. 1211)'de 135, 25 Ağustos 1797 (2 Ra. 1212)'de 165 guruş bahşiş verilmiştir (*TS.MA.d*, nr. 840, nr. 7b, 35b).

⁶⁷ Meselâ III. Selim, 25 Ağustos 1797 (2 Ra. 1212)'de bahçeye yaptığı gezi esnasında, uğradığı sıbyan mektebindeki beş öğrenciyeye 60, Turmuş Dede Tekkesi'ndekilere de 30 kuruş bahşiş vermiştir (*TS.MA.d*, nr. 840, vr. 35b).

Sultaniye Bahçesi'ndeki etkinliklerin bitmesinden sonra padişahlar, kimi zaman geldikleri yerlere dönerken, kimi zaman da buradan başka yerlere giderek gezinti ve eğlenmeyi uzatırlardı. Bu da genellikle ya boğazın daha yukarı kısımlarında yer alan Macarburnu ve Anadolukavağı gibi askerî mahallere çıkıp askere top ve silah atışı yaptırarak başarılı olanları ödüllendirmek; ya boğazın girişine kadar gidip oradan karşı sahile geçip kıyıları seyrederek dönmek; ya da Rumeli sahilindeki Bebek ve Baltaoğlu gibi yerlerde gecenin geç saatlerine kadar mûsiki eşliğinde mehtap sefası sürmek⁶⁸ şeklinde gerçekleşirdi.

Sultaniye Bahçesi'ne yapılan binişlerin maddî olarak külfeti hatırı sayılır bir meblağ tutardı. Güzergâh boyunca dağıtılan bahşişler yüklü bir miktar tutarken; padişahı, onun maiyetini, biniş malzemelerini taşıyan kayıklarla, bu işlerde istihdam edilen hamal, ırgat ve acemilerin ücretleri de yüksek bir meblağ tutardı. Meselâ 26 Nisan 1794 (25 N. 1208), 18 Eylül 1796 (15 Ra. 1211) ve 25 Ağustos 1797 (2 Ra. 1212)'de yapılan birer günlük binişlerin her birisinde 445 kuruşluk masraf yapılmıştır⁶⁹.

Padişahların yanı sıra sadrazamlar da Sultaniye Bahçesi'ni eğlenme veya tören yapma amacıyla kullanmışlardır. Bunlardan biri olan İzzet Mehmed Paşa, 11 Haziran 1795 (23 Za. 1209)'te, Sultaniye'de “*sadr-ı a‘zâm binişi*”ni gerçekleştirmiş⁷⁰. Onun bu binişi hem eğlenme, hem dinlenme, hem de çeşitli hizmetlerde bulunan bazı görevlileri taltife yöneltti. Burada binişin sorunsuz gerçekleştirilmesi için gerekli güvenlik tedbirlerini alan ve biniş mahallinde gereken imkânları hazırlayan Sultaniye ustasına 15 kuruş değerinde bir çuka ferace, biniş için gerekli olan bütün malzemeleri satın alıp vaktinde tedarik eden sadr-ı âlî vekilharcına 60 kuruş değerinde bir sof kerrâke⁷¹, binişte kullanılan çadır ve sair malzemelerin vaktinde kurulup kullanıma hazır hâle getiren sadr-ı âlî mehter-

⁶⁸ III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, s. 24, 83, 131, 142, 170, 195-196, 227, 257, 383.

⁶⁹ TS.MA.d, nr. 840, nr. 7b, 25b, 35b.

⁷⁰ III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, s. 193.

⁷¹ İnce sofdan, hafif ve dar üstlük elbise olup, vaktiyle tarik-i ilme mensup olanlar giyerdi (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1154).

başısına 35 kuruş değerinde bir al sâye kaput, yapılan harcamaları denetleyen sadrazam masrafçısına 35 kuruş değerinde bir al sâye kaput ve ziyafette ikram edilen yemeklerin yapılıp sunulmasını sağlayan sadrazamın aşçıbaşısına 35 kuruş değerinde bir al sâye kaput sadrazamın huzurunda törenle giydirilmiştir⁷². Aynı gün padişah da Okmeydanı'nda Biniş-i Hümâyûn'daydı⁷³.

Sultaniye Bahçesi'nde etkinlik tertip eden bir başka devlet görevlisi ise defterdarlardı. Meselâ bunlardan biri olan ve 1811-14 yılları arasında defterdarlık yapan Defterdar Hüseyin Hüsni Bey, bu “*cennet-misâl*” mahalde 2 Temmuz 1813 (3 B. 1228)'te bir ziyafet tertip ederek çeşitli eğlencelerin yapılmasını sağlamıştır⁷⁴.

Sultaniye, sadece padişah ve sadrazamların etkinliklerine sahne olmamış, aynı zamanda valide sultanların da çeşitli etkinliklerine ev sahipliği yapmıştır. Meselâ 27 C. 1228'de II. Mahmud'un annesi olan Valide Sultan, Mısır Valisi İsmail Paşa'nın onuruna burada bir ziyafet tertip etmiştir. Ziyafet münasebetiyle canbaz gösterileri, pehlivan güreşleri, cirit müsabakaları, ayı ve samsonların boğuşmaları ve eğlenceye dair diğer etkinlikler sergilenmiştir. Bu ziyafet esnasında Valide Sultan Paşa'ya hediyelerini kethüdası vasıtasıyla takdim ederken, Seyyid Mehmed Efendi ise hediyelerini bizzat takdim etmiştir⁷⁵.

Sultaniye, genellikle eğlenme-eğlence maksatlı kullanılan bir mekân olmakla birlikte, kimi zaman da devletle ilgili toplantı ve törenlerin yapıldığı bir mekândı. Yukarıda bahsedildiği üzere Kanuni Sultan Süleyman bazen Divan-ı Hümâyûn'u burada toplayarak çeşitli meselelerine dair görüşmeler yapmıştır. Yine başta veziriazam ve vezirler olmak üzere diğer devlet erkânı da burada devletle ilgili törenler yapmıştır. Meselâ 1745

⁷² BOA, *Cevdet Dahiliye(C.DH)*, nr. 183/9144, 13 Haziran 1795 (25 Za. 1209).

⁷³ III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, s. 193.

⁷⁴ *Câbi Târîhi*, II, 991.

⁷⁵ *Câbi Târîhi*, II, 990.

(1158)'de, İran seferi için İstanbul'a gelen Kırım ordusunun karşılanması, ağırlanması ve idarecilerin ödüllendirilmesi töreni burada yapılmıştır⁷⁶.

Bir lonca geleneği olarak İstanbul esnafının şehirden uzaklaşıp, devrin meşhur bir mesiresinde birkaç günlük kamp kurma âdeti, halkın da bahçeler ya da onların civarındaki çayırardan yararlanmasına imkân sağlardı. Loncaya mensup esnaftan kimisi Kâğıthane, kimisi Göksu, kimisi Büyükdere, kimisi Beykoz çayırlarını tercih ederken, kimisi de Sultaniye çayırını tercih eder; usta, kalfa ve çıraklar birkaç gün aynı çadırlarda kalırlardı. XVII. yüzyılın sonlarına kadar canlı olarak tertip edilen bu etkinlikler çerçevesinde onlar bahçelerde saz, söz, çengi, köçek, orta oyunu, karagöz, canbaz oynatma, yeme ve içme gibi çeşitli etkinliklerde bulunurlardı. Gençler, çırak çocuklar güreş ve mesleki müsabakalar yapar, duruma göre dere veya denizde yüzerlerdi⁷⁷.

Tanıdık bir simanın anılarından öğrendiğimize göre Sultaniye aynı zamanda, mehtap sefalarının yapıldığı bir mekândı. Milli şairimiz Mehmed Akif'in ömrünün son anlarında bile unutamadığını söylediği bu anısını 1893-1894'te, aralarında Neyzen Tevfik'in de bulunduğu birkaç müşikişinas arkadaşıyla birlikte yaşamıştır. Bu olaya şahitlik eden şairin arkadaşı Selahattin Bey olayı şöyle nakletmektedir: "Kayığa sıralandık. Akif küreklere geçti. Biraz açıldık. Neyzen Tevfik neyini denize batırıp çıkardıktan sonra üflemeye başladı. Arkasından Bursalı Hafız gazele başladı. Derken, sağdan soldan sandallar, kayıklar arkamıza takıldı. Sanki büyük bir Mevkib-i Hümayûn. O alay, o ahenkle Sultaniye Çayırı'na gittik. (...) Sonra mehtapta kayıklara bindik. Zaten sahilde sandallar dolmuş, bizi bekliyorlardı. Deniz sakin, mehtap denize aksetmiş. Deniz parıl parıl yanyıyor. Bursalı başladı. Kıyametler koptu. Boğaziçi inledi. Geç vakitlere kadar denizde kaldık. Bütün yalıların pencereleri insanlarla

⁷⁶ Kaptan paşa, eski Rumeli kadiaskerinin de hazır bulunduğu bu törende Kırım ordusuna komutanlık eden Nureddin Sultana tırkeş, kürk, tüfenk ile diğer kıymetli eşyalarla harçlık verilirken, 248 adamına da kürk giydirilir (*Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi Tarihi, Mür'it-Tevârih*, I, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 117).

⁷⁷ P.Ğ. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andresyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976, s. 126; *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 2645, 2646.

dolmuş. Böyle bir mehtap sefası Zat-ı Şahaneye bile nasip olmamıştır, diyebilirim”⁷⁸.

II. Bir Tarımsal Mekân Olarak Sultaniye

Bahçeler sadece bir eğlenme ve dinlenme mekânı değil, aynı zamanda tarımsal faaliyetlerin yapıldığı birer mekândı. Her bahçenin büyüklüğü nispetinde buralarda sebze ve meyve tarımı yapılmakta, elde edilen gelirler Bostancılar Kanunnamesi'nde belirtildiği şekilde değerlendirilmekteydi. Elde edilen ürünlerin değerlendirilmesi bakımından bahçeler kesime tabi olanlar ve kesime tabi olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmıştı. Bunun için belirleyici ölçüt ise padişahın bahçeye uğrayıp uğramamasıydı. Eyyubi Efendi Kanunnamesi'nde bu husus “*pâdişâhın varduğu*” yani uğradığı bahçelerin kesime tabi olmadığı, diğerlerininse tabi olduğu şeklinde tasrih edilmiştir. Ancak XVII. yüzyılın sonundan itibaren bu usulün artık tatbik edilmediği anlaşılmaktadır. Zira bahsedilen dönemden sonra padişahların uğradığı bahçelerden de mukataa alınmaya başlanmıştır.

Yüzölçümleri birbirinden farklı olan bahçelerden alınacak mukataa rastgele belirlenmez, titiz bir inceleme sonrası karara bağlanırdı. Dolayısıyla bir bahçenin vereceği ürünün kesim tespit çalışmaları bir komisyon tarafından yapılırdı. Temmuz 1685 (Ş. 1096)'te gerçekleşen Feridun Paşa Bahçesi'nin mukataasının tespiti örneğinde de görüldüğü üzere, sadaret kethüdasını ve bostancıbaşıyı temsilen birer vekil, etraf bahçelerin ustaları, bağcılık, bostancılık ve tarımdan anlayan halktan birçok kişiden oluşan komisyon sözkonusu bahçenin bağ, bahçe ve bostanlarını gezerek gerekli kontrol ve inceleme yapar, buralardan elde edilebilecek ürünü hesaplardı. Ortaya çıkan meblağdan bağların budama, bahçe ve bostanların çapalama masrafı ve onarımla ilgili diğer masrafları düşülerek bahçenin ödeyebileceği rakam tespit edilerek deftere yazılırdı. Bu rakam, ilgili bahçenin nitelik değiştirmesi, üzerine yeni binaların inşa edilmesi veya kapanması gibi çok önemli değişiklikler olmadığı müddetçe değişmezdi. Ancak bah-

⁷⁸ Eşref Edib, *Mehmet Âkif Hayatı ve Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1960, s. 381-382.

sedilen sebeplerden dolayı önemli gelir kaybı yaşayan bahçeler için yeni bir mukataa tespiti yapılırdı⁷⁹.

Taşra bahçelerinden kesime tabi olanlarda ne kadar ürün elde edilirse edilsin, bahçe ustası sene sonunda sadece kendileri için belirlenmiş olan meblağı (mukataayı) bostancıbaşıya teslim ederdi. O da bahçelerden gelen gelirden, “*Ber-mûceb-i mu’tâd-i kadîm ve üslûb-u sâbık*” Davud Paşa ve Vidos camilerinin hademelerinin ücretleri, padişah kayığında görev yapan hamlacıların inamıyesi, bahçelerin top mühimmatı⁸⁰, bostancı mescit ve odalarının tamir masrafı⁸¹ ve bahçelerdeki birimlerin masrafından⁸² oluşan ödenek ve zuhurat kabilindeki masrafların bedelini çıkardıktan sonra geri kalan miktarı padişaha arz ederdi. Bu şekilde elde edilen gelir 24 kese akçaydı. Kesime tabi olmayan bahçelerden elde edilen ürünler ise sebzehaneye gönderilirdi. Gönderilen bu mahsuller, 200 pazarcı, 17 çiçekçi ve 33 ıspanakçı dükkânına tevzi edilirdi⁸³. Yenisaray’a ait hasbahçenin mahsulü ise genellikle saray mutfağına gönderilirdi.

Önceleri mahsulatı kesime tabi olmayan bahçeler arasında yer alan Sultaniye Bahçesi’nden XVII. yüzyılın sonlarına doğru mukataa alınmaya başlanmıştır. Oldukça geniş ve verimli bir ova üzerinde kurulmuş olması, vadi tabanını sulayan bir dereye sahip olması buradaki bağ, bostan ve meyve ağaçlarından bol miktarda mahsül elde edilmesi sonucunu doğurmuştur. Elde edilen bu ürünlerin gelirinden kesim miktarı düşüldükten sonra geriye kalanı bağların budama, bostanların çapalama, sulama gibi masraflarıyla bağ ve bahçe işlerinde kullanılan başta ekilecek çiçek, tohum, fide ve fidanlar olmak üzere diğer alet ve edevatın bedeli ile nakliye, tamirat ve benzeri masraflar karşılanırdı. Sultaniye Bahçesi’nden kesim olarak alınan meblağ 1687⁸⁴, 1698⁸⁵, 12 Ocak 1706⁸⁶, 12 Kasım

⁷⁹ BOA, *C.SM*, 116/5818, Temmuz 1685 (Ş. 1096).

⁸⁰ BOA, *MAD.d*, nr. 16687, s. 6.

⁸¹ BOA, *MAD.d*, nr. 16687, s. 7.

⁸² BOA, *MAD.d*, nr. 16687, s. 8.

⁸³ *Eyyubi Efendi Kanunnamesi: Tahlil ve Metin*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994, s. 27.

⁸⁴ BOA, *Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV)*, nr. 807, Temmuz 1687 (N. 1098)

⁸⁵ BOA, *MAD.d*, nr. 16687, s. 6.

1711⁸⁷ ve 20 Kasım 1712'de 4.000 akça iken⁸⁸; 28 Mayıs 1753⁸⁹, Aralık 1766⁹⁰, 27 Kasım 1774⁹¹, 24 Eylül 1780⁹², 18 Temmuz 1786⁹³, 21 Haziran 1790⁹⁴, 27 Mayıs 1791⁹⁵, Şubat 1802⁹⁶, 17 Aralık 1805⁹⁷, 27 Eylül 1812⁹⁸, Eylül 1813⁹⁹, 29 Ağustos 1815¹⁰⁰ ve 13 Mayıs 1826'da¹⁰¹ 5.000'er akçaydı.

Çeşitli sebze ve meyvelerin yetiştiği bir bahçe olan Sultaniye aynı zamanda armut meyvesinin en çok yetiştiği bahçelerin başında gelirdi. Meselâ 5 Temmuz 1799 (S. 1214) tarihli bir belgeye göre, içinde armut ağaçları bulunan on bahçeden toplam 21.520 akçalık değerinde armut elde edilmiştir. Bunlar arasında 10.047 akçalık armutla Hasbahçe birinci sırada yer alırken, onu hemen 5.244 akçalık mahsûlatıyla Sultaniye bahçesi ve sırasıyla Beykoz (2.577), İskender Paşa (1.333), Çubuklu (926), Göksu (824), Bebek (209), Üsküdar (211), Kuleli (134) ve Haydarpaşa (15) bahçeleri takip etmekteydi¹⁰². Yine bahçenin uzantısı olan arkasındaki dağların üzerinde bulunan gür orman, Üsküdar ve Tokatköy bahçelerinin

⁸⁶ BOA, *MAD.d*, nr. 10306, 12 Ocak 1706 (27 N. 1117), s. 26.

⁸⁷ BOA, *MAD.d*, nr. 7054, s. 5.

⁸⁸ BOA, *MAD.d*, s. 7054, 20 Kasım 1712 (20 L. 1124), s. 5.

⁸⁹ BOA, *MAD.d*, nr. 10195, 28 Mayıs 1753 (25 B. 1166), s. 11.

⁹⁰ BOA, *MAD.d*, nr. 3363, 30 Aralık 1766 (28 B. 1180), s. 19.

⁹¹ BOA, *C.SM*, nr. 4404 27 Kasım 1774 (23 N. 1188).

⁹² BOA, *C.SM*, nr. 2976, 24 Eylül 1780 (25 N. 1194).

⁹³ BOA, *C.SM*, nr. 8292, 18 Temmuz 1786 (21 N. 1200).

⁹⁴ BOA, *MAD.d*, nr. 10415, 21 Haziran 1790 (8 L. 1204), s. 1.

⁹⁵ BOA, *MAD.d*, nr. 3254, 27 Mayıs 1791 (24 N. 1205), s. 2.

⁹⁶ BOA, *C.SM*, nr. 1744 (12 L. 1216)

⁹⁷ BOA, *MAD.d*, nr. 10250, 17 Aralık 1805 (25 N. 1220), s. 20; BOA, *C.SM*, nr. 7918, 17 Aralık 1805 (25 N. 1220).

⁹⁸ BOA, *MAD.d*, nr. 10259, 27 Eylül 1812 (20 N. 1227) s. 22.

⁹⁹ BOA, *C.SM*, nr. 1460, Eylül 1813 (N. 1228).

¹⁰⁰ BOA, *C.SM*, nr. 116, 29 Ağustos 1815 (23 N. 1230)

¹⁰¹ BOA, *C.SM*, nr. 2306, 13 Mayıs 1826 (5 L. 1241)'da 5.000

¹⁰² TS.*MA.d*, nr. 10153, Temmuz 1799 (S. 1214), s. 1-2.

bitişindeki korularla birlikte devletin acil kereste ihtiyacını karşılayan yerlerden biriydi¹⁰³.

III. Sultaniye Bahçesi'nde Bulunan Yapılar

Her büyük bahçede olduğu gibi Sultaniye Bahçesi'nde de padişahların ve burada görev yapan bostancılardan kullanım için birçok yapı bulunmaktaydı. Buradaki yapıları bahçenin içinde bulunan yapılar ve dışında bulunan yapılar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür: Bahçenin içindeki yapılar başta köşk olmak üzere hamam, çeşme, mescit, namazgâh, su yolu, bostancı kışlası, iskele, mutfak, depo, nişantaşı gibi yapılardan oluşurken; dışındakilerse taş ocağı, kireç ocağı ve dalyan gibi yapılardan oluşmaktaydı.

A. Bahçenin İçindeki Yapılar

1. Biniş Köşkü: Haliç ve Boğaziçi'ndeki bahçelerle diğer taşra bahçelerinde ya birer saray ya da birer köşk veya kasır yer almaktaydı. Bu durum, yakın olmayan bir mesafeden gelen padişahların dinlenmesi için lüzumluydu. Meselâ Üsküdar ve Beşiktaş bahçelerinde birer saray bulunurken Tokat, Fener, Göksu, İstavroz ve Sultaniye bahçelerindeyse birer köşk veya kasır bulunmaktaydı. Bahçelerde bu tür yapıların bulunması, yakın olmayan bir mesafeden gelen padişahların dinlenmesi için lüzumluydu. Gerek Sultaniye'deki gerekse diğer bahçelerdeki köşkler birer Biniş Köşkü ya da Biniş Kasrı nevinde olup, adlarını padişahların günübirlik gezileri demek olan Biniş-i Hümayûnlardan almıştır. Bunların bir kısmı padişahlar tarafından yaptırılırken bir kısmı da diğer devlet erkânı tarafından yaptırılıp onlara hediye edilmiştir. Bu yapıların ortak özelliği küçük ve fakat son derece müzeyyen ve mükellef birer yapı olmasıydı¹⁰⁴.

¹⁰³ BOA, *Cevdet Bahriye (C.BH)*, nr. 122/5902, 2 Kasım 1735 (15 C. 1148).

¹⁰⁴ Halûk Y. Şehsüvaroğlu, "Biniş, Biniş-i Hümayun", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1961, s. 2798. Yine bk. Atasoy, *Hasbahçe - Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, s. 28-32; Atasoy, *15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler*, s. 19-21.

Acem Köşkü olarak bilinen Sultaniye Köşkü de biniş köşklerinin bu ortak özelliğini taşımaktaydı. Her ne kadar Evliya Çelebi, köşkün III. Murad tarafından yaptırıldığını söylüyorsa da, arşiv kaynakları sözkonusu yapının daha önceki bir tarihte yapıldığını göstermektedir. Zira 1528-1529 tarihli iki tamir defteri¹⁰⁵, Nisan 1531 (Ş. 937) tarihli bir sayım defteri¹⁰⁶ ile Mayıs 1541 (M. 948) tarihli bir tamir defteri¹⁰⁷ köşkün çok daha önceki bir tarihte inşa edilmiş olduğunu ispatlamaktadır¹⁰⁸. Muhtemelen köşkün III. Murad döneminde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran Seferi sırasında oradaki bir kasırdan söküp getirdiği kubbe, cam, pencere¹⁰⁹ gibi malzemelerin kullanılarak yeni bir tarz üzere inşa edilmiş olması, Evliya Çelebi'yi köşkün banisi hususunda yanıltmıştır. Bununla birlikte gerek 1541 tarihli tamir defteri¹¹⁰, gerek Evliya Çelebi¹¹¹, gerekse 29 Temmuz 1673'te köşkü gören Antoine Galland köşkün denizin içinde sütunlar üzerinde kurulu olduğu hususunda ittifak hâlinindedir. Fener ve Kandilli bahçelerinde de deniz üzerinde birer kasrı yapılmış olması¹¹² o dönemde Boğaziçi'nde bu mimarı tarzın yaygınlığını göstermektedir. Galland, köşkün üzerine konulduğu sütunların denizin içinde, belli aralıklarla üçer üçer çakıldığı bilgisini vermektedir. İçi ve dışı çinilerle kaplı olan köşkün duvarları da yer yer mermer ve somaki plakalarla kaplıydı. Yine Galland'ın verdiği, pencerelerin kapaklarının Acem işi olduğu bilgisi¹¹³ Evliya Çelebi'nin köşkün bir kısım malzemelerinin İran seferi sırasında getirildiği bilgisini teyit etmektedir. Aldığı izin üzerine bir kayıpla denizin

¹⁰⁵ BOA, *Kâmil Kepeci (KK.d)*, nr. 7097, s. 100, 119; BOA, *MAD.d*, nr. 17884, s. 41, 56-57.

¹⁰⁶ TS.MA.d, nr. 5120 (Ş. 937).

¹⁰⁷ TS.MA.d, nr. 6052 (1 M. 948).

¹⁰⁸ Gülru Necipoğlu, köşkün yapımına I. Selim zamanında başlandığını ve onun ölümü üzerine inşaatın 1520'de Kanuni tarafından bitirildiğini söylemektedir ("The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul", p. 37).

¹⁰⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I, s. 225-226; Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul Bahçeleri", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 8 (2010), s. 114.

¹¹⁰ Köşkün, bahçenin önünde ve "der-enderun-i sakf-ı deryâ" olduğuna dair bk. TS.MA.d, nr. 6052 (1 M. 948), s. 1.

¹¹¹ Köşkün "leb-i deryâ üzre" olduğuna dair bk. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I, s. 225-226.

¹¹² Her iki bahçede bulunan birer köşkün "derya üzerinde" yer aldığına dair bk. BOA, *MAD.d*, nr. 4763 29 Eylül 1705 (10 C. 1117), s. 17, 29.

¹¹³ Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 88-89. Yine bk. Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 499.

ortasındaki köşke yaklaşarak orayı iyice inceleyen Galland, hakkında en ayrıntılı bilgi veren müellif kimliğiyle, köşkün istinad ettiği ayakların İstanbul'un en değerli abideleri olduğunu öne sürmektedir. Kendisi direklerin sadece iki ayak uzunluğundaki deniz üstünde kalan kısmından, bu sütunların bir Bacchus mabedine ait, üzerindeki şekillerin ise Grek üslubunda yapılan çizimler olduğunu teşhis etmiştir. Yine onun verdiği bilgiye göre köşkün karşısında bulunan bir ağaçtan yüze ve ellere sürülen güzel kokulu bir yağ sızardı¹¹⁴.

Evlîya Çelebi ise çok güzel tersim edilmiş olan köşkün içindeki nakışlar ve hayvanat tasvirlerinin sahil-i deryada şiddetli havadan bozulması mümkünken, kendi zamanında bunların herhangi bir tahribata maruz kalmadığını şaşkınlıkla ifade etmektedir. Dahası o bu köşkte, yerle gök arasında ne kadar hayvan varsa hepsinin yanı sıra av sahnelerinin de resmedildiğini ve köşkün bu özelliğiyle meşhur olduğunu ilave etmektedir¹¹⁵.

Köşkün varlığına dair tespit edilebilen en erken tarihli arşival kayıtlar, yukarıda da bahsedildiği üzere 1528-1529 tarihli iki tamir defteridir. Köşk ile birlikte burada bulunan ve bir kısmı tamir bir kısmı ise yeniden inşa edilen yapılar hakkında bilgi veren bu defterlere göre köşk, divanhane, hasoda, sofa, kızlara ait odalar, çatma odalar, hamam, mut-fak, acemi ve bostancı kışlaları, bostancıbaşı odası, çeşme, suyolu ve su dolabı gibi yapılardan oluşmaktaydı¹¹⁶. Bostancıbaşı Ali Ağa tarafından yapılan sayımı konu alan Nisan 1531 (Şaban 937) tarihli sayım defteri ise köşkte bulunan eşya ile ilgilidir. Burada, padişahların günlük hayatlarında kullandıkları eşyalar bağlamında, Osmanlı toplumunun maddî kültürü hakkında fikir edinmeye yardımcı olan bu kayıtlarla ilgili ayrıntılı bilgi vermek yerinde olacaktır. Defterde yer alan ve döşeme, dekorasyon, mut-

¹¹⁴ Yine bk. P.Ç. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, s. 127; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, s. 46.

¹¹⁵ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. I, s. 225-226.

¹¹⁶ BOA, *KK.d.*, nr. 7097, s. 100, 119; BOA, *MAD.d.*, nr. 17884, s. 41, 56-57; Gülru Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul", pp. 37-38.

fak ve diğer eşyalardan meydana gelen eşyalar konu başlıklarına göre şöyle tasnif edilebilir¹¹⁷:

Döşeme ve uyku eşyaları: İki döşek, bir minder, iki yastık, beş yorgan, dört yüz yastığı, iki çarşaf, üç divan halısı, iki küçük halı, on kilim, iki akmişe perde, iki çuha perde, yirmi Sofya kebesi ve on Yanbolu kebesi.

Aydınlatma ve Mutfak malzemeleri: Bir şamdan, altı bakır şamdan, sekiz sini-yi harcî, on tepsi-yi harcî, iki güğüm, dört kapaklı tas, iki bakraç, yedi Rumî tencere, bir Horasanî tencere, dört kepçe kevgir, üç sini, iki kuzu tepsi, bir demir? kapak, bir büyük leğen, iki küçük leğen, bir kebab aleti, yedi ibrik, iki üsküre¹¹⁸, beş sahan, iki saç, altı kebab demiri, iki kuzu demiri, bir maşa, bir kül küreği ve bir küldeş.

Yaklaşık bir asır sonra buradaki eşya ile ilgili bir sayım daha yapılmıştır. Ağustos 1648 (B. 1058)'de gerçekleşen bu sayımın amacı, padişahın bahçelere yapacağı geziler esnasında mevcut eşyaların ihtiyacı karşılayıp karşılayamayacağını, şayet karşılayamayacaksa eksikliklerin tamamlanmasıydı. Bu bağlamda başta Beykoz olmak üzere Büyükdere, Bebek, Emin, İskender, Çiftlik ve Halkalı bahçelerindeki kasırlarla birlikte Sultaniye köşkündeki eşyaların sayımı da yapılmıştır. Mutfak, mefruşat, yatak, döşeme ve hamam eşyası başlıklarına göre tasnif ettiğimiz ve önemli bir kısmı eskimiş olan eşyaların ad ve miktarları şöyleydi¹¹⁹:

Döşeme ve uyku malzemeleri: Bir münakkaş minder, bir kadife minder, bir çatma yastık, bir kadife yastık, dört yüz yastığı, iki çarşaf, yedi yorgan, iki mâî kumaş döşek, bir kırmızı kumaş perde, bir yeşil çuka perde, bir kırmızı çuka perde, bir seccade halı, sekiz divan halısı, iki Selanik keçesi, bir küçük halı, on altı kırmızı eski çuka pencere perdesi, iki eski kırmızı kapı perdesi, bir eski yastık, yedi eski yorgan, bir eski çarşaf, iki eski küçük

¹¹⁷ TS.MA.d, nr. 5120, vr. 2a, Nisan 1531 (Ş. 937).

¹¹⁸ Topraktan yapılmış tabak ya da fincan.

¹¹⁹ TS.MA.d, nr. 2765/1, s. 2, Ağustos 1648 (B. 1058).

halı, yedi eski kilim, otuz bir eski kebe, iki eski çadır ve birisi eski olan iki mehter iskemlesi.

Mutfak malzemeleri: Altı tencere, on bir sahan, yedi kapak, bir Acem havanı, iki baklava tavası, bir kebab tavası, iki güğüm, üç tepsi, bir küçük tepsi, üç üsküre, bir tepsi-i orta, dört kapaklı tas, bir kuzu sinisi, üç büyük sini, bir büyük leğen, iki küçük leğen, bir küçük üsküre, dört bakır badiye, iki bakraç, iki el tavası, iki kepçe, iki kevgir, üç eski tencere kapağı, dört eski tencere, üç eski sini, sekiz demir şiş, beş maşa, iki ızgara, iki yahni geç?, üç saç ayağı ve iki eski saç.

Diğer malzemeler: Sekiz şamdan ve iki hamam küreği.

Sultaniye Köşkü, denizin ortasında bulunmasından dolayı nem, tuzlu su, rüzgâr ve yağmur gibi faktörlerin yıpratıcı etkilerinden dolayı zaman içerisinde küçük ya da büyük çaplı onarımlara ihtiyaç duymuştur. Bu tamirlerden birisi köşkün muhtemel inşa tarihinden yaklaşık 20 yıl sonra yapılmıştır. Mayıs 1541 (M. 948) tarihinde gerçekleşen bu onarım için 122.263 akça malzeme alımı ve 114.359 akça ücretler olmak üzere toplam 236.622 akça harcanmıştır. Ancak ödeme devlet tarafından bir defada ve peşin olarak yapılmamıştır. Toplam meblağın 126.701 akçası işin başında teslim edilirken, 109.921 akçası ise işin bitiminde teslim edilmiştir. Yapılan masrafların kalemler bazında dağılımı şöyleydi¹²⁰:

Köşke alınan 122.263 akça değerindeki malzemeler:

Ahşap malzeme: 24 ceviz tahta: 1.032, 1.126 adet Riva merteği: 1.386, 2.750 adet devs-i miyane tahtası 4.675, 250 pazu (bazu, yazu?) tahtası: 3.015, 99 se...-i Üsküdar: 1.292, 440 adet teneke: 1.320, 22 Üsküdar çubuğu: 435, 99 Üsküdar selvisi: 1.292, 512 kamçı çubuğu: 2.696, 310 Karadeniz çubuğu: 2.330 ve 47 verdinar? çubuğu 1.980 akça.

Taş malzeme: 260 kemer taşı: 3.380, 1.757 zira çapa taşı: 7.032, 299 zira zira taşı: 3.562, 845 zira kaldırım taşı: 5.66, 279 zira kapak taşı: 2.322, 1.035 akçalık bina taşı, 1.770 akçalık mermer, 70 kıyye Horasanî:

¹²⁰ TS.MA.d, nr. 6052, s. 1-3, Mayıs 1541 (M. 948).

1.000, 4.300 çarşı tuğlası: 1.776, 12.400 yarım tuğla: 1.983, 3.000 kiremit: 450 ve 200 şeşhane tuğla: 660 akça.

Çivi: 7,5 kantar mertek çivisi: 1.188, 6 kantar mismar-i hatıl: 960, 1 kantar taban çivisi: 160, 5.950 adet mismar-ı şümar: 952, 1.070 adet mismar-ı şümar-ı miyâne: 906, 26.300 adet mismar-ı şayika: 1.597, 21.700 adet mismar-ı tahta: 660, 43.500 adet mismar-ı çubuk: 890, 75.000 adet mismar-ı şişe¹²¹: 660, 44.500 adet mismar-ı Budin: 414 ve 8.000 mismar-ı Sırb: 400 akça.

Demir-çelik: 26 kantar âhen-i kiriş: 6.292; Bahâ-i âhen: 1.642; 1,5 kantar çivi-yi âhen: 126, 23 kantar çubuk-i âhen: 2.147, 1 adet vârya-i âhen: 29, 6 adet keski¹²²-yi âhen: 240 ve 2 adet dörbi¹²³: 20 akça.

Diğer malzemeler: 7.500 kantar keçe: 8.181, 8 Revzenhâ-i¹²⁴ âhen-i toplu: 3.250, 30 demir kürek-i âhen: 150, 25 demir kazma: 13¹²⁵, 2 vukiyye çelik: 50, 350 kuka: 500, 18 Tire reseni: 74, 7,5 vukiyye siyah tutkal: 92, 40 akçalık reyh?: 40, 3 adet galbîz-i hâk: 15, 17 adet gerder¹²⁶: 80, 1 kantar keten: 110, 489 kantar Sırb külçe: 36.675, 1 adet müzehheb alem: 3.000 ve adı okunamayan bir malzemenin 5 adedi 225 akça.

Bu onarımda çalışan personele ve gerekli olan diğer iş ve işlemler için ödenen 114.359 akçalık ücretin kalemlerine göre dağılımı şöyle idi:

¹²¹ Hasır kenarlarına mihlanan ve sair işlerde kullanılan ince çite -kolay kırılması veya şişe müşabeheti vechile tesmiye olabilir- (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 794).

¹²² Taş kırmak, duvar delmek ve benzeri işlerde kullanılan bir ucu sivri ağır demir sopa (Şemseddin Sâmî, a.g.e, s. 1204).

¹²³ Dörbi (törpü): Madeni rendelemeye ve perdahlamaya mahsus çelik alet ki, eye gibi çizgili olmayıp kısa ve sivri iğneli olur (Şemseddin Sâmî, a.g.e, s. 449).

¹²⁴ Pencereler.

¹²⁵ Belgenin bu kısmı yırtık olduğu için buradaki rakamlar çıkmamıştır.

¹²⁶ Gerder (gerdel): Üstü ve altı aynı genişlikte olan kısa ağaç kap olup, su ve süt taşımak ve süt sağımı için kullanılırdı (Şemseddin Sâmî, a.g.e, s. 1157).

İşçi ücreti: Seng-tıraşan (ber-vech-i maktû): 4.021, ustalar: 49.638, demirciler: 1.747, errekeşân¹²⁷ 1.000, hamallar 1.970, lağımcılar 1.375, doğramacılar 3.469, nafaka-i gilman-ı acemiyan: 3.075

İşçilik ücreti: seng-tıraş: 14.107, trabzonhâ-i mermer: 9.100, sövehâ-i revzenhâ mermer: 5.200, söve-i bâb mermer: 2.550, bâbhâ-i revzenhâ-i cunpa ve gayrihi: 8.400, kâşî tıraş: 1.246, havz-ı çeşmehâ-i mermer ve taş: 1.000, diğer ücretler (527 + 5.934) 6.461 akça.

İnşa edildikten sonra üç asır boyunca çokça kullanılan köşk, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar padişahların aile fertlerinin uğrak yerlerinden biri idi¹²⁸. Bu yüzyılın son yıllarından itibaren harabe hâline gelen köşkün¹²⁹ kalıntıları XX. yüzyılın başlarında hâlâ görülebilmekteydi¹³⁰. Köşk günümüzde “Batık Köşk” olarak bilinmektedir¹³¹.

2. Bostancı Kışlaları: Bostancı odaları, kışlaları ya da koğuşları denilen bu yapılar, bahçe neferlerinin kaldığı mekânlardı. Her bahçenin bostancılarının kendi bünyesinde bulunan odalarda kalmaları esastı. Sultanıye Bahçesi'ndeki bostancı koğuşları bahçesinin güneyinde, yani Paşabahçe cihetinde yer almaktaydı¹³². Belgelerden buradaki bostancı kışlasının, koğuşlar, mutfak, hamam ve depolardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ağustos 1564 (M. 972) tarihli bir masraf defterine göre mescit, mutfak ve köşkle birlikte bostancı odalarının tamiri için 36.038, adı geçen yerlere kullanılan kereste ile diğer malzemelerin bedeli olarak 5.941 akça olmak üzere toplam 41.979 akça harcanmıştır¹³³.

¹²⁷ Bıçkıcılar (James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Librairie du Liban, İstanbul 1890, s. 75).

¹²⁸ Şehzadelerin 1876 yılında yaptıkları bir boğaz gezisinden sonra köşkte dinlenmiş olmaları (*II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı I-II, (1876-1880)*, haz. Davut Erkan, Bengi, İstanbul 2011, s. 91. Yine bk. s. 138-139), bahsedilen tarihte köşkün hâlâ kullanılabilir olduğunu göstermektedir.

¹²⁹ P.A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, s. 89.

¹³⁰ Âlim Kahraman, *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, s. 111.

¹³¹ Ali Bilir, *Çeşmibülbüle Gizlenmiş Âbuhayat Beykoz*, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 25.

¹³² Reşad Ekrem Koçu, “Bostancıbaşı Defterleri” s. 84.

¹³³ TS.MA.d, nr.9636, vr. 3a, Ağustos 1564 (M. 972).

Ağustos 1767 tarihli bir tamir defterinde ise bostancı kışlasının temel ve duvarlarının taş ve ahşaptan meydana geldiği, sütunlara dayalı kubbe-lerle örtülü olduğu, dışının horasanî harçla, içininse kireçle sıvalı olduğu, kanatlı 20 penceresi ve kemerli beş kapısı olduğu, mutfağının kargir olduğu anlaşılmaktadır¹³⁴. Belgeden edindiğimiz bilgiye göre bostancı koğuş-larının tavan genişliği $31 \times 13,5 = 418,5$ zira, taban (zemin genişliği) $30 \times 13 = 390$ zira; çatı genişliği ise $33 \times 17 = 561$ ziraydı¹³⁵.

Bahsedilen tarihte -Ağustos 1767 (Ra. 1181)'de- bostancıların kaldığı odalar (kışlalar), zamanla eskiyerek harap hâle gelince, burada barınma-ya, hele kışın kalmaya imkân olmadığından yapıların acilen onarımı ge-rekmıştır. Bunun üzerine onarımın çapı ve masrafının ortaya konması için bir keşif yapılmıştır. Eski plân üzere ve sağlam kısımların muhafazası esasına dayalı olarak yapılacak tamirde tahmini tamir ve masraf şöyle ortaya konulmuştur: 1×140 zira ebadındaki tahta ve taştan oluşan temel 5.600; temelin üzerine konulacak 10 zira çifte 2.800, bunların üzerine konulacak kubbe ve başlığıyla birlikte Fındıklı saray kubbesi 4.000, dehlizler üzerine konulacak sütun ve başlıkla birlikte çifte saray kubbesi için 2.100, payende olarak kullanılacak eski sütunların işçiliği için 1.500, sü-tunların üzerine konulacak 12 ziralık çifte taban için 3.500, 418,5 ($31 \times 13,5$), 20 adet yeni camlı ve kanatlı doğrama pencere için 8.000, pencerelerin üzerindeki duvar için 3.000, dışı horasan sıvalı içi beyaz sıvalı 675 (135×5) ziralık duvar için 18.000, yenilenmesi gereken binanın içi için lazım olan 42 adet doğrama ve sundurma için 4.200, yeni alınacak olan beş adet kemerli doğrama kapı için 1.800, pervazlar için 2.240, kargir mutfak ocağının kemeri için 3.000; küfe, kürek gibi malzemeler ve diğer masraflarla kayık ücreti olarak 10.000 akça olmak üzere toplam 126.612 akça (1.055 kuruş 12 akça). Yapıların ancak bu miktardaki bir bütçeyle tamir edileceği mimar ağa tarafından bildirilince, 11 Aralık 1767 (19 B.

¹³⁴ BOA, *Cevdet Saray Mesalihi (C.SM)*, nr. 8332, 14 Ağustos 1767 (18 Ra. 1181), 3 numara-lı belge.

¹³⁵ BOA, *C.SM*, nr. 8332, 14 Ağustos 1767 (18 Ra. 1181), 3 numaralı belge.

1181)'de çıkan emir gereği bostancı kışlaları hızla tamir edilerek kışa yetiştirilmiştir¹³⁶.

3. Çeşme: Sultaniye Bahçesi'nde bulunan bir başka yapı ise çeşme idi. İlk olarak Kanuni döneminde rastladığımız çeşmenin kim tarafından yaptırıldığı hakkında bilgi mevcut değildir. Bahçenin günümüze intikal eden çeşmesi ise daha geç bir tarihe ait olup Pir Mustafa Paşazade Mehmed Bey tarafından mermerden inşa ettirilmiştir. Bugün asıl yerinde bulunmayan çeşme 1960'lı yıllarda çayırın zemininin yükseltilmesi sebebiyle toprak seviyesinden oldukça aşağıda kalınca yaklaşık 25 m. ileriye taşınmıştır. İki yüzü dar, iki yüzü ise geniş olmak üzere dört cepheli bir meydandan oluşan bu yapının üç yüzü çeşme olarak düzenlenmiştir. Cephelerin hepsi kademeli kalın silmeler ile çevrilidir. Geniş olan cephenin üst kısmında, 1765 (1177) tarihini taşıyan üç satırlık inşa kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabenin şairi Rumeli kadılarından, 1785 (1200)'te ölen Feyzi Efendi olup, beyitler altı kartuş içine alınmıştır¹³⁷. Çeşmenin inşasını konu alan kitabesinin transkripsiyonu şöyledir: “*Mâşâ'allah / Semiyi-i Fahr-i Âlem zâde-i Pir Mustafa Paşa / O mîr-i muhterem bir neş'edir nesl-i mu'azzamdan / Musaffâ âb-ı pâkê kıldı Sultaniye'de icrâ / Muhammed Mustafa aşkına iç mâ-i ayn-ı zemzemden / Zebân lülesi atşâna Feyzî dedi târîhîn / Zülâl akdı için bu çeşme-i mîr-i mükerremden / Sene 1177*”). Çeşmenin en üst-ön cephesindeyse “*mâşâ'allah, âfiyet-bâd*” ibareleri yer almaktadır¹³⁸. İ.H.Tanışik'ın bahsettiği 1899 (1317) tarihli ihya kitabesi bugün yerinde yoktur. Tanışık'tan öğrendiğimize göre çeşme Hasodabaşı Halil Ağa Vakfı tarafından tamir ettirilmiştir¹³⁹. Günümüzde çeşmenin suyu akmaktadır.

¹³⁶ BOA, C.SM, nr. 8332, 14 Ağustos 1767 (18 Ra. 1181), 3 numaralı belge.

¹³⁷ Tülay Akın, “Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgâhı” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul 1994, s. 69.

¹³⁸ Ahmed Nezih Galitekin, *Beykoz Kütâbeleri*, c. I, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 83-85.

¹³⁹ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, c. II, Maarif Vekâleti, Ankara 1945, s. 366, 368; Tülay Akın, “Sultaniye Çayırı Çeşmesi Ve Namazgâhı”, c. VII, s. 69-70; *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 561; *İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyyatı*, c. II, ed. Necdet Ertuğ, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 2006, s. 246.

4. Mescit: Bahçe ve bostanlardaki personelin ibadetlerini yerine getirebilmeleri için buralara ya birer cami ya da birer mescit inşa edilirdi. Bu yapılar ya devlet ya hayırseverler ya da İstavroz ve Çubuklu bahçeleri örneğinde görüldüğü gibi bostancıbaşılar tarafından inşa edilirdi. Sultaniye bahçesinin yakınında İncirköy Camii¹⁴⁰ ve içinde namazgâh bulunmakla birlikte, bahçenin kurulma tarihine göre oldukça geç tarihli yapılar olmalarından dolayı bunların bostancılar için yapıldığını söylemek doğru değildir. Nitekim bahçe ile ilgili bazı arşiv kaynaklarında, burada çok daha erken tarihlerde yapılmış bir mescidin varlığına rastlanılmaktadır ki, bu da genel uygulamaya uygun bir durumdur. Mescidin onarımından bahseden Ağustos 1564 (M. 972) tarihli kayıt dikkate alındığında, mescidin bundan daha erken bir tarihte, belki de bahçenin kurulmasıyla birlikte yaptırıldığı düşünülebilir. Nitekim bu tarihte mescit bahçedeki yapılarla birlikte tamir edilmiş ve bu tamirat için 41.979 akça harcanmıştır¹⁴¹. *Hadikatü'l-Cevâmi'*de bu mescidin minaresiz olduğu belirtilmektedir¹⁴².

5. Namazgâh: Sultaniye Bahçesi'nde bulunan bir diğer yapı da namazgâhdı. Eski yerinde bulunan çeşmenin sağ tarafını erkeklerin, sol tarafını ise kadınların kullandığı namazgâhın bugün sadece sağ tarafta bulunan kible taşı görülebilmektedir. Kadınlar tarafında bulunan taş, yolun seviyesi yükseltilirken kaybolmuştur. Bugün görülebilen kible taşı üzerinde sade bir süsleme bulunmaktadır. Burada lale molifi üzerinde üç boğumlu bir vazodan çıkan sarmal görülmektedir. Bunun üzerinde dikdörtgen şekilli bir çerçeve içine alınmış yazı panosu bulunmakta olup pano yarım çiçek motifi ile taçlandırılmıştır. Sultaniye Çayırı'ndaki çeşme ve namazgâh, İstanbul'da çok az sayıda kalmış olan çeşme-namazgâh ikilisinin ender örneklerinden birini teşkil etmesi açısından önemlidir¹⁴³. Buradaki namazgâh ve kible taşının üzerinde, cami ve

¹⁴⁰ İncirköy Camisi için bk. *Hadikatü'l-Cevâmi'*, *İstanbul Câmileri ve diğer Dinî-Sivil Mimari Yapılar*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 562.

¹⁴¹ TS.MA.d, nr. 9636, vr. 3a, Ağustos 1564 (M. 972).

¹⁴² *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 561.

¹⁴³ Tülay Akın, "Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgâhi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 70.

mescitlerin mihraplarında sıkça rastlanılan Âl-i İmrân Suresinin 37. ayetinden iktibas olan “*Kullemâ dehalé aleyhâ Zekerîyya'l-mihrâb*”¹⁴⁴ ibaresi yer almaktadır¹⁴⁵.

6. Suyolu: Bahçe ve bostanlar için suyun ne kadar lüzumlu olduğu izahtan vareste bir husustur. Diğer birçok bahçede olduğu gibi Sultaniye'deki bahçe ve bostanlar da, bahçenin hemen yanbaşındaki derenin¹⁴⁶ suyu ile sulanırdı. Dere suyundan gereği gibi istifade edilmesini engelleyen dere yatağıyla bahçe arasındaki yükseklik farkı, yapılan setler, bendler ve su arkları sayesinde sorun olmaktan çıkarılmıştır.

Sultaniye'deki çeşme ile köşk, mutfak ve bostancı odaları için lâzım olan içme ve günlük kullanımla ilgili su ise, yukarıdaki tepelerden suyollarıyla getirilirdi. Su baskını ve aşınmadan dolayı zaman zaman bu yollar tamire ihtiyaç duyardı. Meselâ Ağustos 1564 (M. 972) tarihinde diğer bazı bahçe birimleriyle birlikte suyollarının ve setlerin yapılan tamirata 41.979 akçaya mal olmuştur¹⁴⁷. Yine 1572 (980) tarihinde buranın suyolları tamire ihtiyaç duyduğundan onarılması gerekmiş; tamirata lâzım olan ot, zift, keten ve diğer malzemelerle işçilik için 7.650 akçalık masraf yapılmıştır¹⁴⁸.

Sultaniye Bahçesi'nin bir diğer masraf kalemini ise hayvanlara yapılan masraf teşkil ederdi. Her bahçede olduğu gibi burada da taşımacılık, dolap döndürme gibi işlerde kullanılan hayvanlarla, padişahların binış sırasında getirilen binek hayvanları bulunurdu. Bunların koşum takımları,

¹⁴⁴ “*Zekerîyya Meryem'in bulunduğu mihrâba her girdiğinde,..*” manasında olan bu ibare Kur'an-ı Kerim 3/37'den iktibas olup tamamı şöyledir: “*Rabbi onu, güzel bir şekilde kabul etti ve onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi. Onu Zekerîyya'nın himayesine bıraktı. Zekerîyya Meryem'in bulunduğu mihrâba her girdiğinde onun yanında yiyecek, rızık buldu. 'Bu, sana nereden geldi ey Meryem?' dedi. Meryem; 'O, Allah tarafındandır. Şüphesiz Allah, dilediğini hesapsız bir şekilde rızıklandırır.*” (Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 11. Baskı, Ankara 2006, s. 53).

¹⁴⁵ Ahmed Nezih Galitekin, *Beykoz Kütabeleri*, c. I, İstanbul 2008, s. 144.

¹⁴⁶ Sultaniye yakınında akan bu derenin adının Cevr olması muhtemeldir (Bk. *İstanbul Tarım Tarihi*, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul 1998, II, 334).

¹⁴⁷ TS.MA.d, nr.9636, vr. 3a, Ağustos 1564 (M. 972).

¹⁴⁸ BOA, *KK.d*, nr. 7100, vr. 47a, 1572 (980).

nal ve alaf masrafları için birer ödenek ayrılırdı. Bu bağlamda 1572 (980)'de Sultaniye bahçesinde bulunan hayvanlara alınan 441 kilelik alaf için ödeme yapılmıştır¹⁴⁹.

7. Nişantaşı: III. Selim'in Sultaniye'ye düşkünlüğü kendisine Sultaniye için bir şarkı yazdırıldığı gibi, burada kendisiyle ilgili bir hatıra da bıraktırır¹⁵⁰. Bilindiği üzere kendisi, yaptırdığı şışhaneli tüfeklerle burada bin adımlık mesafeden testi ve taş gibi hedeflere kurşun attırırdı¹⁵¹. Nişantaşının gerek bu atışlar gerekse ok atışlarının anısına dikilmiş olması muhtemeldir. Yine taşın dikilmesinin sebebi hususunda dile getirilen bir diğer rivayet ise buranın, bahçenin doğu tarafında bulunan Karlitepe'den atılan bir okun düştüğü yer olması ile ilgilidir. Kitabesi kısmen harap olmasına rağmen nişantaşı hâlâ varlığını muhafaza etmektedir. Kitabenin sağlam kalan kısmı okunabildiği kadarıyla şöyledir: "*Cenâb-ı hazret-i Sultân Selim Hân-ı cihân-ban / Ola efzûn ömr ü sini ... / ... eyleyüb teşrîf Sultâniyye'ye bir gün / Terâvet irdi cû-yi iltifâtı bu ... / ... eyledi emri / ... mikdâra / ... Sultân .. / Bilâl Ağa-yı ... / On ikinci ... / Taşa ... / ... yigirmi / ... kenâre*"¹⁵².

8. İskele: XX. yüzyılın başına kadar İstanbul'dan Boğaziçi'ne seyahatlar genellikle deniz taşıtlarıyla yapılmaktaydı. Boğazın her iki yakasında baştan sona kadar yerleşim yerleri arasında ulaşımı sağlayan karayolu bulunmayışı deniz ulaşımını alternatifsiz bırakmaktaydı. Karayolu şebekesi genellikle kalabalık olan yerleşim merkezlerinden iki ya da üçü arasında mevcut olup, ya pek işlek değildi ya da patika hâlindeydi. Bunda Boğaziçi'nin yoğun bir yerleşime sahne olmamasının etkisi olduğu gibi denize doğru uzanan tepelerin oluşturduğu topoğrafyanın müsait olmayışının da etkisi vardı. O zamanın teknolojisinin işlek bir yol şebekesi inşasına yetmeyişi de doğal olarak deniz ulaşımının ön plâna çıkmasına imkân hazırlamaktaydı.

¹⁴⁹ BOA, *KK.d*, nr. 7100, 1572 (980), vr. 18b.

¹⁵⁰ Nişantaşının III. Selim'in ok talimlerinin hatırası olarak dikildiğine dair bk. P.Ç. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, s. 126.

¹⁵¹ Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, s. 201; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tarihi ve Efsaneleriyle İstanbul Semtleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 120.

¹⁵² Ahmed Nezih Galitekin, *Beykoz Kütâbeleri*, c. I, İstanbul 2008, s. 149-150.

Ulaşımında deniz yollarının önem kazanması Boğaziçi'ndeki tüm yapıların bir bakıma buna göre şekillenmesini mecburi kılmaktaydı. Buradaki yapıların her birisinin çeşitli tür ve ebattaki bir ya da birkaç deniz taşıtına sahip olması zorunlu olduğu gibi, onların yanaşmasına imkân sunacak iskele ve muhafazasını sağlayacak limanlarla mahzenlerin yapılması da aynı derecede bir zorunluluktur. Dolayısıyla her bahçe gibi, sık sık padişah gezilerine sahne olması, bahçeye lâzım olan mühimmatın getirilmesi, bahçe mahsûlatının nakledilmesi gibi sebeplerden dolayı Sultaniye Bahçesi de bir iskeleyle sahipti. Başta yük gemileri ve saltanat kayığı olmak üzere çeşitli büyüklükteki kayıkların yanaşmasına imkân sağlayan bu iskelelerin büyük olduğu var sayılabilir. Gerek doğal gerekse beşerî faktörlerden dolayı iskele zaman içinde büyük ya da küçük çapta onarımlara ihtiyaç duymuştur. Meselâ Şubat 1775 (Z. 1188)'te birkaç köprü ve Beşiktaş, Üsküdar, Harem, Kuleli ve Büyükdere iskeleleriyle birlikte tamirata ihtiyaç duyan Sultaniye İskelesi'nin onarımı için toplam 5.208 kuruş harcanmıştır¹⁵³.

B. Bahçenin Dışındaki Yapılar

1. Dalyan: Beykoz'un Burunbahçe ile Serviburnu arasındaki sahili geniş bir koy olduğundan boğazın akıntılı sularına karşı gerek denizin üstündekiler gerekse denizin altındakiler için emniyetli bir yerdi. Dolayısıyla bu hatta yer alan yerleşim yerleri ile birlikte Sultaniye, boğazın balığı en bol¹⁵⁴ olan yerlerinden birisiydi. Boğaziçi'nin en eski dalyanlarından bir kaçının buralarda kurulmuş olması da bu hususu teyit etmektedir. Nitekim zamanla Sultaniye'nin kıyısı ve açıkları "*hazîne-i hâssa-i şâhâneye âid dalyan mahalli*"¹⁵⁵ hâline getirildiğinden, dışarıdan başkalarının buraya herhangi bir şekilde müdahalede bulunması yasaktı. Buna rağmen bu yasağın çiğnendiği zamanlar da olmuştur. Meselâ Ekim 1894 (R. 1312)'te bu tür bir ihlal yaşanmıştır. Buradaki balıkçıların verdikleri arzuhallerin-

¹⁵³ BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD)*, nr. 4583, 19 Şubat 1775 (18 Z 1188).

¹⁵⁴ Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 2000, s. 214.

¹⁵⁵ BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT)*, nr. 911/9, 22 Kasım 1904 (14 N. 1322).

de, bir müddetten beri bazı gemilerin, kendilerinin kılıç balığı avladıkları Burunbahçe, Sultaniye ve Beykoz kıyısındaki sulara demirledikleri için balık ağı atamadıklarını dile getirerek, kendilerini büyük bir zarara uğratan bu durumun giderilmesini istemişlerdir¹⁵⁶.

2. Kireç Fırınları: XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Boğaziçi'nde toplam 20 kireç fırını bulunmaktaydı. Bunların ikisi Çengelköy'de, altısı Çubuklu Bahçesi'nde, ikisi Beykoz'da, yedisi Umuryeri'ndeyken, ikisi de Sultaniye Bahçesi'nde idi¹⁵⁷. Eskiden beri Sultaniye Bahçesi'ndeki kireçhanelerde yakılan kireç, ihtiyaç duyulan yerlere bahçe ustalarının gemileriyle nakledilirdi. Bu gemilerde bahçedeki bostancılar çalıştırılır ve böylece onların nakliyecilik yaparak ek bir geçim kaynağına sahip olmaları sağlanırdı. Ancak zaman zaman Sultaniye Ocağı tarafından yapılan bu kireç nakliye işlerine müdahaleye yeltenenler olduğu gibi, resmî makamları yanıltarak kireç nakliye işini tekellerine alanlara da rastlanırdı. Bunlar genellikle diğer mıntikalara kireç nakli yapan kireççiler arasında çıkardı. Meselâ 20-28 Nisan 1748 tarihindeki yazışmaya konu olan müdahale bu tür müdahalelere tipik bir örnek teşkil etmektedir. Belgede anlatılanlara göre Beykoz'daki kireç kayıkçıları önceki Beykoz naibini de yanlarına alarak, kireç taşıma işlerinin kendilerine ait olduğunu iddia edip, onun vasıtasıyla ilettikleri taleplerine olumlu cevap alarak lehlerine yeni bir düzenleme yapılmasını sağladılar. Ancak bahçe ustasının Beykoz, İncirköy ve Kanlıca'daki "*müsinn ü ihtiyâr ve bî-garez*" kimseleri şahit göstererek bu hakkın kendilerine ait olduğunu ispatlaması üzerine devlet tekrar eski uygulamaya döner¹⁵⁸.

3. Taş Ocağı: Sultaniye Bahçesi'nin doğu tarafında yer aldığı anlaşılan bu ocak, II. Mahmud dönemi sadrazamlarından olan Bostancıbaşı Abdullah Ağa Vakfı'nın musakkafatından olan Meziköy Bahçesi'nde idi. Bahçe, vakıf tarafından icare-i vahide usulüyle başakalarına kiraya veril-

¹⁵⁶ BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*, nr. 491/36756, 9 Ekim 1894 (8 R. 1312).

¹⁵⁷ *İstanbul Esnaf Tarihi*, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul 1997, I, 320. Yine bk. BOA, *DH.MKT*, nr. 911/9, 22 Kasım 1904 (14 N. 1322).

¹⁵⁸ *İstanbul Ticaret Tarihi*, c. I, haz. Ahmet Kal'a vd. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 47-48.

mişti. 1904 yılında vakıf mütevellisi vakfa yeni bir gelir kazandırmak için bahçede bulunan “*sengistân*”dan taş çıkarıp, satmaya teşebbüs eder. Ancak bu teşebbüs, vakıfla kiracısı arasında anlaşmazlığa neden olduğu gibi yapılan birçok yazışmada aynı zamanda vakıf hukuku açısından önemli olan bir kuralın tekrar hatırlanmasına da sebep olur.

Vakıf mütevellisinin, taş çıkarıp satmak için Evkaf-ı Hümayûn-i Nezaretî'ne başvurunca nezaret ona, bu iş için ruhsat alması gerektiğini, dolayısıyla Meclis-i Emanet'e başvurmasının lüzumlu olduğunu bildirir. Mütevellinin başvurduğu Meclis-i Emanet'se durumu Orman, Maden ve Ziraat Nezaretî'ne bildirir. Nezaret, padişah ve ailesine mensup sekiz vakıf dışında kalan tahsisat kabilindeki vakıflara ait arazilerin “*ârâzi-yi emiriye mu'âmelesine tâbi*” olduğunu, tahsis sırasında söz konusu olmayan yeni bir gelirin zuhuru durumunda vakfın hiçbir şekilde müdahalede bulunamayacağını, yeni gelirle ilgili tasarrufun tamamen kamu idaresine müteallik olduğunu ifade ederek, vakfın haksız müdahalesinin engellenmesi ister. Ancak, yapılan itiraz sonrası Abdullah Ağa Vakfı'nın tahsisat kabilinden değil, sahih bir vakıf olduğu ortaya çıkınca, iş farklı bir boyut kazanır. Zira vakıf hukuku gereği sahih vakıfların kendilerine ait mülkleri istedikleri gibi tasarruf etme hakkı olduğundan, elde ettiği gelirin öşrünü vermek kaydıyla yeni bir gelir ihdas etme hakkı bulunduğu, dolayısıyla bu işin örfi değil şer'î hukukun konusu olduğu, sahih bir vakfa ait arazinin taş ve toprağının da müstegallatı olduğu gerekçesiyle vakfın buradan taş çıkarılmasına müsaade edilir. Böylece taş ocağından çıkarılacak taşlar, Hazine-i Hassa'ya ait olan ocağın yanındaki boş fundalıktan katırcı yoluyla Sultaniye Çayırı'nın kenarında sahile indirilecek, oradan da mavna ve diğer deniz nakil vasıtalarına yüklenerek ilgili mahallere götürülecekti. Yol olarak kullanılan fundalığın mutasarrıfından ve Sultaniye Çayırı'yla ilgili birimden izin alınması da şart koşulur¹⁵⁹.

4. Mandıra: Bahçenin doğu tarafında yer alan bir diğer birimse mandıraydı¹⁶⁰. Bir vesikanın verdiği bilgiye göre XVI. yüzyılda mandıra-

¹⁵⁹ BOA, *DH.MKT*, nr. 911/9, 22 Kasım 1904 (14 N. 1322).

¹⁶⁰ BOA, *HRT.h*, nr. 2089, s. 2.

da kesilen koyun ve keçilerin derileri, geliri bostancıbaşı muallimhanesine vakfedilmiş olan debbağhaneye hasredilmişti¹⁶¹.

IV. Ocağın Kaldırılmasından Sonra Sultaniye

Yeniçeriliğin kaldırılması, onunla irtibatlı olan birçok ocağın da sonu olmuştur. Bunlardan birisi olan ve yeniçeri ocağının insan kaynaklarından birini teşkil eden Bostancı Ocağı'nın nizamı zaten XIX. yüzyılın başından itibaren bozulmaya başlamıştı¹⁶². Özellikle III. Selim döneminde kurulmasına teşebbüs edilen yeni ordu için ocağın adeta paravan olarak kullanılması ocak düzenini bozmaya yetmişti. Zira yeni ordu için alınan neferler ne insan kaynakları bakımından, ne de kendilerinden beklenen hizmet açısından ocağın sistemiyle örtüşmüyordu. Özensiz seçilen neferlerin kısa bir süre sonra üst birimlere yükselmesi ocağın yüzyıllar boyunca oturmuş geleneğini altüst etti. Dahası yeni ordu (Nizâm-ı Cedîd askerlerinin) kurma teşebbüsünün çıkan isyan sonrası amacına ulaşmaması üzerine ocak, terk edilen eski sistemle başarıya ulaşamayan yeni sistem arasında işlevsiz bir hâlde kaldı. Ne eski sistem ne de yeni sistem uygulanmadığından ocağa nefer alımı ve ocaktan terfiler durmuş, dolayısıyla hasbahçe ve taşra bahçelerinin çoğunda bekçilik hizmeti dışında herhangi bir işe yaramayan usta, bölükbaşı, birkaç emekli dışında kimse kalmamıştı. Yeniçeri ocağının ilgası üzerine belli bir süreden beri işlevsiz kalmış olan ocağın kaldırılmasına da karar verilmiştir. Ancak ocak personelinin tamamen ihracı uygun görülmediğinden bazı ustaların ustalıkları saray bekçiliği olarak ibka ve kendilerine çeşitli selâtin vakıflarından “*kayd-ı hayât şartıyla mikdâr-ı kifâye ma‘âş tahsîs*” edilmiştir¹⁶³. Yaşlı olanları emekli

¹⁶¹ Sadece Sultaniye'deki mandıranın değil, Anadoluhisarı, Çubuklu ve buradaki diğer köylerde bulunan mandıralardaki koyun-keçi derileri de adı geçen yere hasredildiğine dair bk. BOA, *Bab-ı Asafî Ruus Kâlemi Defteri*, (A.RSK), nr. 1455, s. 4, 27 Eylül 1555 (11 Za. 962).

¹⁶² BOA, *C.SM*, nr. 1440, (20 Ra. 1242/22 Ekim 1826, 1 numaralı belge).

¹⁶³ BOA, *İbnülemin Hatt-ı Hümayun (İE.HAT)*, nr. 602 (27 B. 1242/24 Şubat 1827).

edilirken, geriye kalan çavuş, bölükbaşı, yeşillikçilerse padişahın, Harem-i Hümayûn'un ve diğer sandalların kayıkçılığına atanmışlardır¹⁶⁴.

Bostancı Ocağı'yla birlikte ocağa bağlı taşra bahçeleri de tasfiye edilmiştir. Bu bağlamda bahçe ustalarıyla emektar neferlerin kadroları bekçiliklere dönüştürülmüştür. Sultaniye Bahçesi de doğal olarak bu dönüşümden nasibini almıştır. O tarihe kadar onlarca bostancı ve birer bölükbaşı ile amirleri olan bahçe ustası tarafından idare edilen bahçe artık birkaç emektar bekçinin gözetimine terk edilmiştir. Kayd-ı hayat şartıyla bu hizmeti yerine getirmeye başlayan bu bekçilerden ölenlerin bazıları civar mezarlıklara defnedilmişlerdir. Meselâ bunlardan biri olan ve 29 Aralık 1883 (28 S. 1301)'te vefat eden Hacı Halim Ağa Şahinkaya Mezarlığına gömülmüş olup mezar kitabesinde şunlar yazılıdır: “*Hüve'l-bâkî / Bu cihânda hiç bulmadım rahatı / İhtiyâr itdim anın için rihleti / Kimse gülmmez, kimse dahi gülmeye / Zekine değmez cihânın mihneti / Sultâniyye bekçisi Hâcî Halîm Ağa'nın / Ruhîcün Fâtîha / Fî 28 S. sene 1301*”.

Sultaniye civarındaki bir mülkün tasarruf hakkı hususunda yaşanan anlaşmazlıkla ilgili bir belge, Sultaniye Bahçesi'nin XX. yüzyıl başlarındaki statüsü hakkında bilgi vermektedir. Buna göre bu bahçe “*umûma âid bir mesîre ve hazîne-i evkâfa müte'allik bir mahal*” idi¹⁶⁵. Bu kayıttan XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, padişah, padişah ailesi ve diğer üst düzey devlet idarecilerinin Sultaniye'yi tören ve eğlenceler için kullanmaktan vaz geçmeleri üzerine buranın halka açıldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu tarihten itibaren gösterişli binişler, tantanalı törenler ve ziyafetler tertip edilmemişse de bu, çayırın bütün bütün etkinliklere kapandığı anlamına gelmemelidir. Zira padişahların terk ettiği bu mekân artık halkın eğlenmek için sık sık gittiği mesire yerlerinin başında gelmekteydi¹⁶⁶. Önceleri bir hasbahçe olan bu mıntuka zaten XIX. yüzyıl boyunca bir

¹⁶⁴ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Beledîyye*, c. II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995, s. 586.

¹⁶⁵ BOA, *DH.MKT*, nr. 911/9, 22 Kasım 1904 (14 N. 1322).

¹⁶⁶ Âlim Kahraman, *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 184; Sermet Muhtar Alus, *30 Sene Evvel İstanbul, 1900'lü Yılların Başlarında Şehir Hayatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 258.

mesiregâh hüviyetini almış ve sonraki tarihlerde bir halk mesiregâhına dönüşmüştür. Bahçenin işlevindeki bu değişimden sadece civar halk faydalanmamış, İstanbul'un değişik yerlerinden gelen halk da buradan istifade etmiştir. Civar halkı dışında buradan en çok istifade eden grupların başında okullar gelirdi.

Eldeki kayıtlar çerçevesinde okulların her yaz mevsiminde¹⁶⁷ buraya gezi yapmayı alışkanlık hâline getirdikleri anlaşılmaktadır¹⁶⁸. Ancak okullar gezileri kendi başlarına göre yapamaz, belli bir prosedüre uygun hareket etmeleri gerekirdi. Buna göre geziden önce okul müdürleri hangi gün gezi yapacaklarına dair Maarif Nezareti'ne dilekçe yazar, nezaret de bu talebi üst makamlara arz ederdi. Bu talebin onaylanması üzerine müfettişlik tarafından birer muavin ve muhakkikle diğer bir-iki personel ve Zabtiye Nezareti ile Şehremaneti'nin birer temsilcisinden oluşan ekip, gezi kfilesini gözetlemekle vazifelendirilirdi. Bu ekibin görevi vapura binilip inilirken öğrencilerin düşmelerini, küpeştelere sarkmalarını, mesire yerinde deniz ve dere kenarı ile diğer tehlikeli mahallere gitmelerini, yalnız kalmalarını, zararlı şeyler yiyip içmelerini, fazla koşup terlemelerini engellemenin yanı sıra, mesire alanından vaktinde ayrılmayı, öğrencilerin mubassır ve hademeler vasıtasıyla evlerine sağ salim teslim edilmelerini sağlamaktı. Yine öğrenci veli ve veliyelerin geziye katılmasını, gerek seyahat esnasında gerekse mesiregâhta çalgı aletlerinin çalınmasını engellemek, gezinin sükûnet ve güvenlik içinde gerçekleşmesini sağlamak da bu ekibin vazifelerindendi. Geziler, Şirket-i Hayriye'den kiralanan gemilerle gerçekleştirilirdi¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Meselâ Alman mektebinin her sene Sultaniye'ye gezi yaptıklarına dair bk. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)*, nr. 2/19, 3 Haziran 1880 (24 C. 1297).

¹⁶⁸ Meselâ bunlardan biri olan Beşiktaş Akaretler'deki Afıtab-ı Maarif Mektebi, her sene yaptığı geziyi 1908'in yazında da yapar.

¹⁶⁹ BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT)*, nr. 1063/28, 27 Haziran 1908 (14 Haziran 1324); BOA, *Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.)*, nr. 484/15, 7 Temmuz 1908 (24 Haziran 1324).

Beykoz'daki diğer çayırırlarla birlikte Sultaniye Çayırı, hem zemin bakımından müsait olması hem de seyirci toplanmasında zorluk çekilmemesinden dolayı sık sık sportif faaliyetlere sahne olmuştur. Askerî ve sivil okullarla spor kulüpleri sportif faaliyetlerde bulunduğu gibi ip canbazları marifetlerini sergilemekte ve yağlı güreş müsabakaları tertip edilmekteydi. Mahallî lig zamanındaysa gerek Beykoz kulübü gerekse İstanbul'un büyük kulüpleri maç ve antrenman için, yerli ve yabancı okul öğrencileri ile elçilik görevlileri ise futbol ve kriket müsabakaları için burayı tercih etmekteydi¹⁷⁰.

XX. yüzyılın başında Sultaniye Bahçesi'nin etrafında ve üzerinde yeni yapılar yapılmaya başlanmıştır. Yeni yapılan bu yapılardan birisi kiremit ve tuğla fabrikasıydı. Konuyla ilgili bir yazışmadan anlaşıldığı üzere, bu fabrika 12 Kasım 1911 (20 Za. 1329) tarihinde İngiltere devleti teb'asından Evdin Vitale'nin tasarrufundaydı¹⁷¹. Yine 1918'de, Muhafaza-i Âsâr-ı Atıka Encümeni Dairesi her ne kadar "*târîhî bir mahal olan Sultaniye*"de Millî İnşaat-ı Bahriye Anonim Şirketi tarafından tersane ve inşaat tezgâhlarının yapılmasının buranın tarihî ve tabîî güzelliğini yok edeceği şeklinde görüş belirtmişse de, Meclis-i Vükela, bu tür yeni inşaatların buranın "*kıymet ve letâfeti*"ni arttıracığı gerekçesiyle izin vermiştir¹⁷². Yine Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikası, Paşabahçe Stadyumu ile 1954-1955 yılında eğitim-öğretime başlayan Fatin Hoca İlkokulu¹⁷³ da bu bahçe üzerinde kurulmuş olan diğer yapılardır.

Sultaniye, İstanbul'un işgali zamanında Kuva-yı Milliye birlikleriyle düşman askerleri arasında çatışmaların yaşandığı bölge olmuştur. Meselâ 7 Temmuz 1920 (20 L. 1338) tarihinde tutulan bir asayiş raporunda, Kuva-

¹⁷⁰ Ali Bilir, *Çeşmibülbüle Gizlenmiş Âbuhayat Beykoz*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 30.

¹⁷¹ BOA, *BEO*, nr. 3962/297084, 12 Kasım 1911 (20 Za. 1329).

¹⁷² BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, nr. 211/155, 23 Mart 1918 ().

¹⁷³ Hakkı Göktürk, "Fatin Hoca İlk Okulu", *İstanbul Ansiklopedisi*, X, 5570.

yı Milliye birliklerinin Sultaniye'deki Gümüşsuyu bayırına gelerek Yunanlılara hücum edip, çıkan çatışmada geri çekildikleri anlaşılmaktadır¹⁷⁴.

Sonuç

Bahçecilik Türklerin, tarihleri kadar eski olan bir uğraş değildir. Zira yerleşik hayata geçinceye kadar tabiatla içli dışlı olan bir toplumun bahçe ile uğraşmasına gerek yoktu. Gerek yerleşik hayata geçişle birlikte bağrımdan geldikleri ve artık eskisi kadar içli dışlı olmadıkları tabiata duyulan özlem gerekse yerleşik hayata geçildikten hemen sonra girilen yeni dinin vaad ettiği cennetin bahçeyi andırmasından dolayı Türklerde bahçecilik yaygın olarak uğraşılan bir alan olmuştur. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk örneklerine Timur ve Babür devletlerinde rastladığımız Türk bahçeleri, buldukları coğrafyalardaki formları da sentezleyerek kendisine özgü tarzı ortaya koymuştur. İklim elverişliliği ve bitki örtüsünün zenginliğinden dolayı Anadolu, Türk bahçeciliğinin büyük gelişme gösterdiği bir yer olmuştur. Selçuklular ve özellikle de Osmanlılar döneminde karakteristiği iyice belirginleşen Türk bahçeleri, ait olduğu medeniyetin en parlak örneklerinden biri olarak tezahür etmiştir.

Osmanlılarda Türk bahçeciliğinin en güzel örnekleri başta başkent İstanbul olmak üzere Edirne ve Bursa gibi eski başkentlerle şehzadelerin valilik yaptığı Amasya ve Manisa gibi birer sarayın bulunduğu yerlerle İzmit ve İzmir'de ortaya konulmuştur. Bostancı Ocağı'nın sorumlu olduğu ve sayıları XVI. yüzyılda 23-42, XVII. yüzyılda 48-81 ve XVIII. yüzyılda ise 58-68 arasında değişen bahçelerden hasbahçe olanlar padişahlar tarafından oluşturulmuşken, diğerleriye sadrazam, vezir, kaptanpaşa, şeyhülislam, darüssaade ağaları gibi üst düzey idarecilerle padişahların anne, kızkardeş ve kızları gibi saltanat üyeleri tarafından oluşturulmuştur. Bunlardan hasbahçeler, padişahların kullanımına mahsus olup genellikle birer sarayın etrafında ya da onların sıklıkla uğradıkları birer mesirede yer almaktaydı.

¹⁷⁴ BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı (DH.EUM.AYŞ)*, nr. 69/5, 7 Temmuz 1920 (20 L. 1338).

İnceleme konumuz ve Osmanlılar öncesi dönemde ismi Kyklaminos (Kiklaminos) olan Sultaniye, burada bulunan bir Ayazma'dan dolayı bilinen bir yerdi. Bu bahçe, padişahların sıkça uğradığı Boğaziçi'nin en gözde mesirelerinden birinde tesis edilmişti. Bahçe II. Bayezid tarafından oluşturulmuşsa da, asıl önem ve ününü I. Süleyman'a borçludur. Zira o, rivayetlere göre eşlerinden Hançerli Sultan'ın çok beğendiği ve önceleri bir adacık şeklinde olan bu bataklık yerin sığ körfezini taş ve toprakla doldurarak geniş bir çayır hâline getirmiştir. Dahası o, yapımı III. Murad'a atfedilen Sultaniye Köşkü'nün banisi olduğu gibi, İstanbul'a uzak olan Boğaz'ın bu nadide köşesini gözde bir yer hâline getirmek için bazı Divan toplantılarını burada yapmıştır. Yine bahçenin bakımından sorumlu olan bostancıların en kalabalık olduğu dönemin I. Süleyman'ın dönemi olması da onun buraya verdiği önemin bir diğer göstergesiydi. Kendisinin ve eşinin buraya verdiği değer bir sonucu olarak da bahçe günümüze kadar eşinin adıyla anıla gelmiştir.

Sultaniye Bahçesi'nin imarında I. Süleyman'ın dışında onun kadar olmasa da birçok padişah katkıda bulunmuştur. III. Murad, Acem diyarındaki bir köşkten sökülüp getirilen malzemeye buradaki köşkü yeniden inşa ettirirken, III. Mustafa da buraya bitişik olan Paşabahçe'yi imar etmiştir. Sultaniye için bir şarkı yazan ve belki de burayı en çok ziyaret eden padişahlardan biri olan III. Selim ile II. Mahmud ise sık sık uğramakla buranın gözde bir mekân olarak kalmasını sağlamışlardır.

Sultaniye Bahçesi, Osmanlı devlet teşkilâtında Bostancı Ocağı'na bağlı bir birimdir. Taşra bahçeleri arasında yer alan bu bahçenin nefer sayısı XVI. yüzyılın son çeyreğinde 12-60; XVII. yüzyılda 16-49 ve XVIII. yüzyıldaysa 12-21 arasında değişmekteydi. Bu kalabalık kadro sadece bahçenin bakım ve korunması işlerini görmez, aynı zamanda bostancılık faaliyetlerinde de bulunurlardı. Kesime tabi olan buranın bağ ve bahçesinden elde edilen sebze ve meyvelerin satışından elde edilen meblağın önceleri 4.000'er, sonraları ise 5.000'er akçası hazine geliri olarak teslim edilirdi. Bahçe, aynı zamanda Beykoz'un da asayişinden sorumlu olan bir usta ile bölükbaşı tarafından idare edilmekteydi. Bostancı Oca-

ğının kaldırılmasından sonra bahçe kayd-ı hayat şartıyla birkaç emektarının gözetimine terk edilmiştir.

Sultaniye Bahçesi'nde başta biniş köşkü olmak üzere çeşme, namazgâh, nişan taşı, bostancı koğuşları, mutfak, depo, mescit, hamam, su yolları, iskele; etrafında taş ve kireç ocakları, kıyadaysa dalyan gibi yapılar bulunmaktaydı. Bunlardan denizin üzerinde inşa edilmiş olan köşk, zannedildiği gibi III. Murad tarafından değil, I. Süleyman zamanında inşa edilmiştir.

Sultaniye Bahçesi eğlenmek ve dinlenmek için birçok padişah tarafından kullanıldığı gibi, sadrazamlar, vezirler, defterdarlar gibi devlet görevlileriyle valide sultanların da birçok etkinliğine ev sahipliği yapmıştır. Burada başta güreş, tomak, cirit, atıcılık olmak üzere, samson ve ayı kavgaları, mûsiki fasılları, canbaz gösterileri gibi eğlenceler tertip edilmiştir. Üst düzey devlet görevlilerinin bahçeyi kullanmamaları üzerine, burası okullar, spor kulüpleri ve halkın sportif, eğlenme, dinlenme, mehtap seyretme gibi faaliyetlerine sahne olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bahçeciliğinde sadeliğindeki ihtişamlı ön plân çıkan ve yüzyıllar boyu en üst tabakadan en alt tabakaya kadar çeşitli halk kesimlerine bir dinlenme, eğlenme, spor, tarımsal üretim merkezi olarak hizmet eden Sultaniye Bahçesi, günümüzde üzerinde kurulan okul, stadyum, fabrika, park ve sahili ile kısmen de olsa bu işlevini yerine getirmeye devam etmektedir.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Ali Emirî, Mehmed IV (AE.SMMD.IV), nr. 807.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), nr. 491/36756, 3962/297084.

Bâb-ı Asafî Ruus Kalemî Defteri, (A.RSK), nr. 1455.

Cevdet Bahriye (C.BH), nr. 122/5902.

Cevdet Belediye (C.BLD), nr. 4583.

Cevdet Dâhiliye (C.DH), nr. 183/9144.

Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), nr. 116, 1440, 1460, 1744, 2306, 2976, 4404, 5818, 7918, 8292, 8332.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı (DH.EUM.AYŞ), nr. 69/5.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT), nr. 911/9.

Haritalar (HRT.h), nr. 198, 2089.

İbnülemin Hatt-ı Hümayun (İE.HAT), nr. 602.

Kâmil Kepeci (KK.d), nr. 7100, 7097.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), nr. 1063/28.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)., nr. 435, 720, 724, 804, 1714, 1729, 1730, 2345, 3254, 3363, 3951, 4063, 4297, 4311, 4763, 5190, 5347, 5721, 5724, 5976, 6139, 6146, 6297, 6342, 6347, 6365, 6425, 6559, 6580, 6757, 6821, 6911,6953, 6987, 7054, 7165, 10195, 10250, 10259, 10306, 10415, 16258, 16260, 16285, 16296, 16297, 16687, 16727, 16754, 17256, 17426, 17635, 17884.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), nr. 211/155.

Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d), nr. 14.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), nr. 2/19.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB)., nr. 484/15.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), nr. 840, 2765/1, 5120, 6052, 9636, 10153.

Tıpkı Basım, Araştırma, İnceleme ve Diğer Çalışmalar

II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâturâtı I-II, (1876-1880), haz. Davut Erkan, Bengi, İstanbul 2011.

Ahmed Refik, *Eski İstanbul Manzaraları*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1931.

Akın, Tülay, "Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgâhı" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 69-70.

Altuntaş, Halil – Şahin, Muzaffer, *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 11. Baskı, Ankara 2006.

Amicis, Edmondo De, *İstanbul (1874)*, çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.

Atasoy, Nurhan, *Hasbahçe - Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Koç Kültür Sanat Tanıtım, İstanbul 2003.

—————, *15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2005.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Tarihi ve Efsaneleriyle İstanbul Semtleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

Barakat, Heba Nayel, *Between Eden & Earth, Garden of The Islamic World*, The Islamic Arts Museum Malaysia, Kuala Lumpur 2003.

Beyhan, Mehmet Ali, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

Bilir, Ali, *Çeşmibülbüle Gizlenmiş Âbuhayat Beykoz*, Kitabevi, İstanbul 2008.

Bostan Çelebi, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 3317.

Câbî Târîhi (Târîh-i Sultân Selâm-i Sâlis ve Mahmûd-i Sâni), c. II, haz. Mehmed Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Çınar, Sanem - Kırca, Simay, "Türk Kültüründe Bahçeyi Algılamak", *Journal of the Faculty of Forestry, Istanbul University*, 60 (2) (2010), s. 59-68.

Demirkazık, Hacı İbrahim, *18. yy. Şairi Mustafa Fennî Divânı (İnceleme - Tenzihli Metin - Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üni-

versitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 2009.

Dethier, P.A., *Boğaziçi ve İstanbul*, çev. Ümit Öztürk, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Ekmekçi, İpek, *XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bahçe Teması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

Eldem, Sedat H., *Türk Bahçeleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1976.

Erdoğan, Muzaffer, “İstanbul’un “Has Bahçe” ve Bahçeleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 90 (2004), s. 101-108.

—————, “Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, c. IV (1958), s. 152-182.

Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand. D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

Ertürk Volkan, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekanı Olarak Tersane Bahçesi", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XV (2013), s. 91-125.

Eşref Edib, *Mehmet Âkif Hayatı ve Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1960.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Evyapan, Gönül Aslanoğlu, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1972.

—————, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1974.

—————, “Bahçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 477-481

Eyice, Semavi, “Ayazma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 229-230.

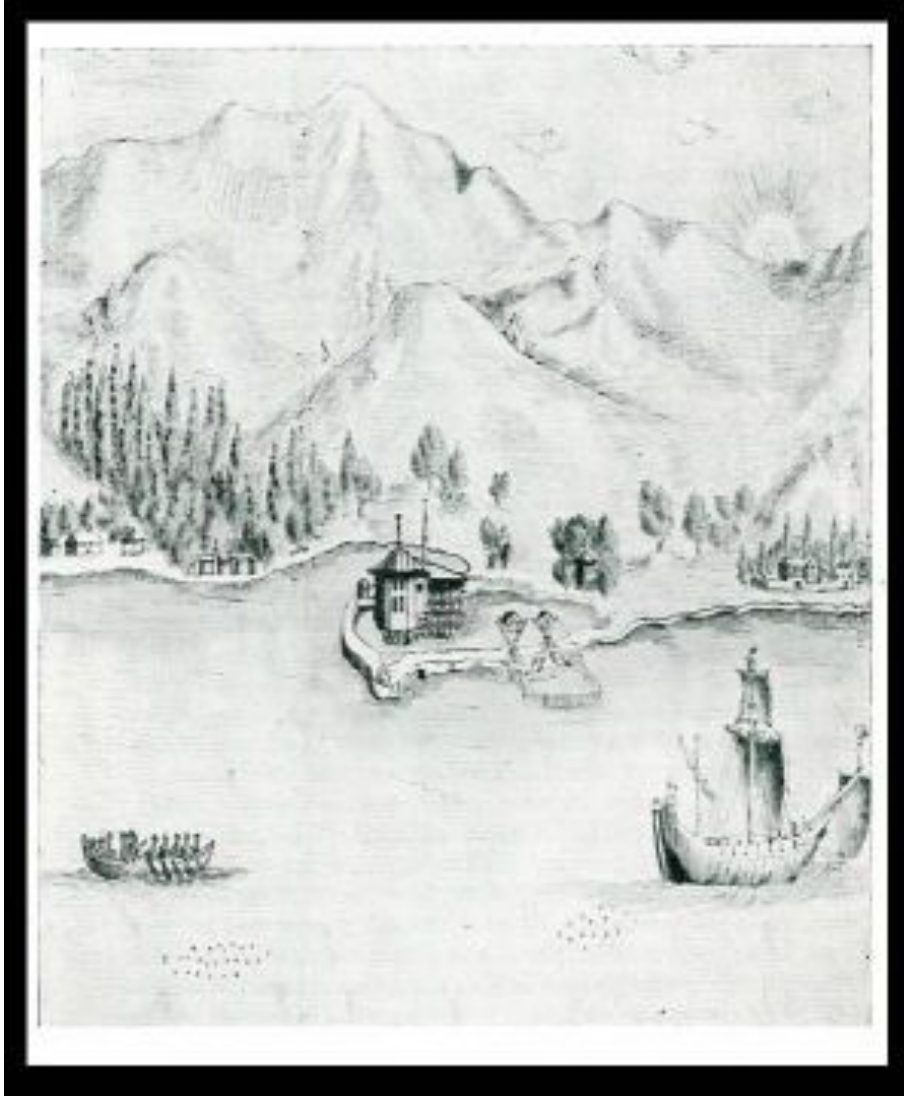
Eyyubi Efendi Kanunnamesi: Tahlil ve Metin, haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.

- Galitekin, Ahmed Nezih, *Beykoz Kütâbeleri*, c. I, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Gemici, Nurettin, "Osmanlı'da Çevre Anlayışının Bir Tezahürü Olarak Bahçe ve Mesire Yerleri", *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu Bildiri Metinleri*, c. II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 381-396.
- , "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul Bahçeleri", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı 8 (2010), s. 110-117.
- Göktürk, Hakkı, "Beykoz Körfezi", *İstanbul Ansiklopedisi*, Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay Neşriyatı, İstanbul 1961, c. V, 2661-2662.
- , "Fatin Hoca İlk Okulu", *İstanbul Ansiklopedisi*, Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay Neşriyatı, İstanbul 1971, c. X, s. 5570.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Hadikatü'l-Cevâmi'*, *İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mimarî Yapılar*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.
- Hafız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Günlük Hayat-Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011.
- III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- İnciciyan, G.V., *Boğaziçi Sayfıyeleri*, çev. Orhan Duru, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İnciciyan, P.Ç., *18. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andresyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976.
- İstanbul Ansiklopedisi*, Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay Neşriyatı, c. I, III, V, İstanbul 1958, 1960, 1961.
- İstanbul Esnaf Tarihi*, c. I, haz. Ahmet Kal'a vd., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

- İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyyatı*, c. II, ed. Necdet Ertuğ, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 2006.
- İstanbul Ticaret Tarihi*, c. I, haz. Ahmet Kal'a vd., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997.
- Kahraman, Âlim, *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- Karakaya, Enis, "Ayazmalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1993, s. 472-474.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 4, 1958, s. 39-90.
- Mehmed Zeki, "On Birinci ve On İkinci Asırlarda İstanbul'da Bağçeler ve Mesireler", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, sayı 30 (1335), s. 76-78.
- Moltke, Helmuth Von, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, çev. Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası, Ankara 1960.
- Necipoglu, Gülru, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires, Theory and Design*, ed. Attilio Petruccioli, Leiden-Newyork-Köln 1997, pp. 32-72.
- Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, c. II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995.
- Özcan, Abdülkadir, "Bostancıbaşıların Beledî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul'un Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29.05.1988-01.06.1988)*, İstanbul 1989, s. 31-38.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1983.
- Rado, Şevket, "Bostancıbaşı Defteri: 1802 Yılında Boğaziçi ve Haliç Kıyılarında Kimler Otururdu?", *Hayat Tarih Mecmuası*, I/6 (1972), s. 1-32 (Derginin İlavesi).
- Redford, Scott, *Anadolu Selçuklu Bahçeleri (Alaiyye/Alanya)*, çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Redhouse James W., *A Turkish and English Lexicon*, Librairie du Liban, İstanbul 1890.

- Ruggles, D. Fairchild, *Islamic Garden and Landscapes*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2008.
- Sermet Muhtar Alus, *30 Sene Evvel İstanbul, 1900'li Yılların Başlarında Şehir Hayatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Sertel, Vuslat, *Defter-i Bostancı (Anadolu ve Rumeli Sevahilinde Bulunan Binalara Dair Defter: 4967 Nolu Defter)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, nr. 1892, İstanbul 1950-1951.
- Sevâhil-nâme-i Merhûm Fennî Efendi*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327.
- Şehsüvaroğlu, Halûk Y., "Biniş, Biniş-i Hümayun", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V, Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay Neşriyatı, İstanbul 1961, s. 2798-2799.
- Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi Tarihi, Mür'î't-Tevârih*, I, II.A, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, 1978.
- Şemseddîn Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.
- Tanişık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, c. II, Maarif Vekâleti, Ankara 1945.
- Tazebay, İlkden - Akpınar, Nevin, "Türk Kültüründe Bahçe", *Bilig*, sayı 54 (2010), s. 243-253.
- Tekin, Şinasi, "II. Mahmud'un İstanbul'u [Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı'nın 'Bostancıbaşı Sicilleri' Adlı Eserleri Üzerine]", *Tarih ve Toplum Dergisi*, XIX/114, (1993), s. 57-61
- Tunçer, Beyhan, *Bostancıbaşı Defterinin İstinsahı ve İndeksi (8866 nolu defter)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, nr. 1967, İstanbul 1949-1950.
- Uluçay, Çağatay, *Harem*, c.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Yıldız, Murat, "Osmanlı Devleti'nde Topun Savaş Dışında Bazı Kullanım Alanları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 180 (Mayıs-Haziran 2009), s. 181-194.
- , *Bahçevanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine, İstanbul 2011.

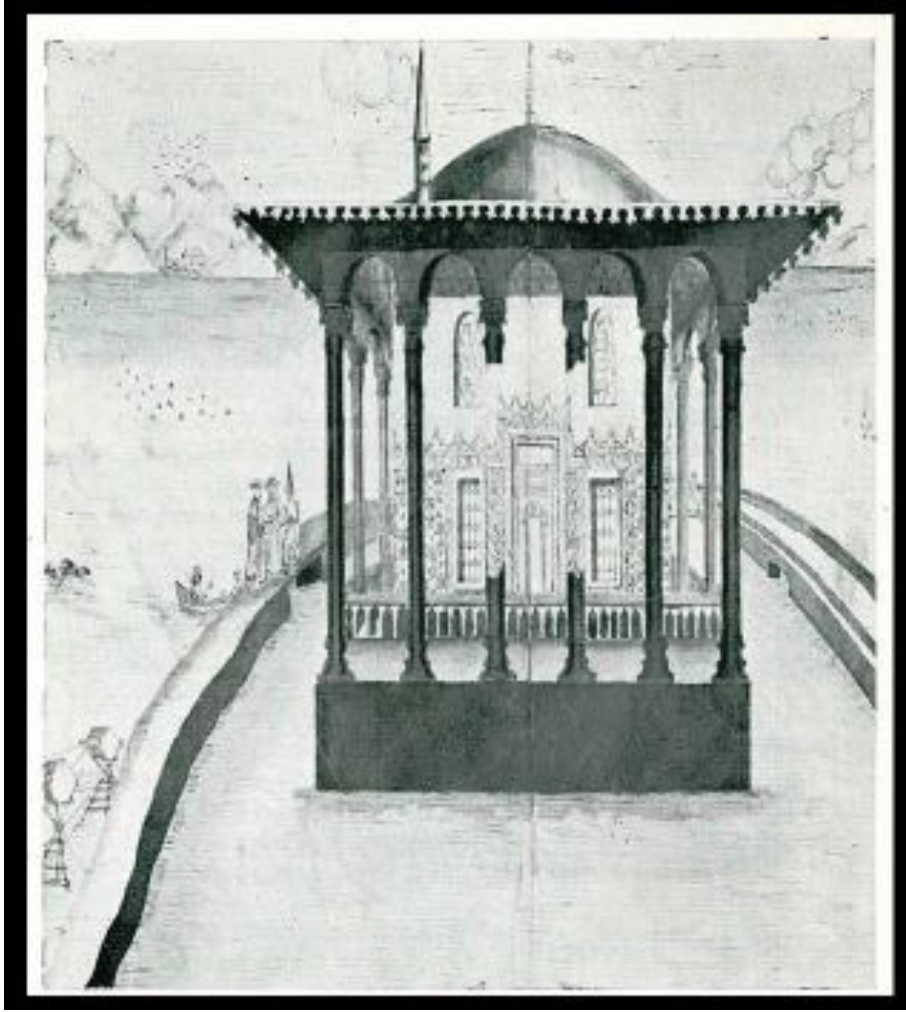

Ek 1: Cornelius Loos'un 1710'da çizdiği Sultaniye köşkü ve bahçesi
(Eldem, Türk Bahçeleri, s. 15)

Murat Yıldız

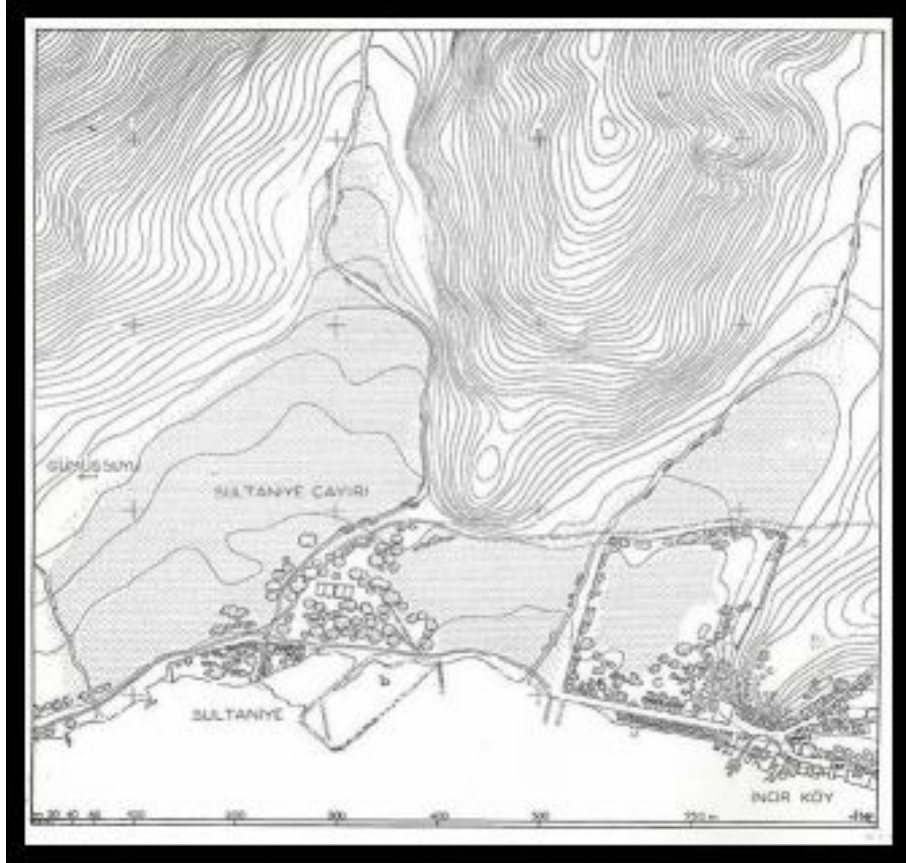

Ek 2: Cornelius Loos'un çizimlerine göre 1710'da Acem köşkü
(Eldem, Türk Bahçeleri, s. 15)

Ek 3: Hakkı Eldem'dem tarafından yapılan Acem Köşkü krokisi
(Türk Bahçeleri, s. 14)

Murat Yıldız

Ek 4: Hakkı Eldem'dem tarafından yapılan Sultaniyeh Bahçesi krokisi
(Türk Bahçeleri, s. 16)

Murat Yıldız

Ek 7: Günümüzde Sultaniye'nin deniz tarafından görünüşü

Murat Yıldız

Ek 8: Günümüzde Sultaniye'nin doğudan (Karlıtepe'den) görünüşü

Ek 9: AyiosEostantinos Ayazması

Murat Yıldız

Ek 10: AyiosEostantinos Ayazmasının yanındaki ulu ınar

Ek 11: Mehmed Bey Çeşmesi

Murat Yıldız

Ek 12: Namazgâh

HAMİDİYE SU TERAZİSİ TARİHİ, MİMARİSİ, İŞLEVİ

ŞÜKRÜ SÖNMEZER* – SONER ŞAHİN**

Giriş

Hamidiye Suyolu, Şehrin Galata-Beyoğlu bölgesine düzenli içme suyu getiren vakıf su hatlarının son halkası olarak, 1899-1902 yılları arasında inşa edilmiş bir su yoludur. Bu su yolunun önemli bir yapısı olan “Hamidiye Su Terazisi”¹ bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Mimari stil açısından, önceki örneklerinden farklılaşarak döneminin diğer kamu yapıları ile benzerlik göstermesi yanında, üst katındaki özgün lüle düzeni ile yapı, tarihi mirasımızın önemli bir parçasıdır. Günümüzde İstanbul’un en işlek noktalarından birinin üzerinde yer almasına karşın bugüne kadar

* Yrd. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE, sukrusonmezer@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE, soner.sahin@yeditepe.edu.tr

¹ Yapıyı, işlevinden dolayı “su kulesi” olarak adlandırmak daha doğru olmakla birlikte, söz konusu yapının daha yaygın bilinen “su terazisi” terimiyle adlandırılması tercih edilmiştir. Konuyla ilgili kaynaklarda her iki terimin de kullanıldığı görülmektedir. Örnek olarak; A. Kanburoğlu’nun 1903 tarihli Hamidiye Suyu Raporu’nda yapı; “Saht-ı bahrdan 154 metro rakımında bulunan bir nokta kârgir **su kulesi (terazi)** inşa edilmiş olup bunun tepesine meskûr sevk borusu gelüp birleşmiştir. Bu **kuleden** su sarf-i incizâb ve ...” şeklinde belirtilmektedir (Kanburoğlu, A., Dersaadet’de Hamidiye Menba ve Çeşmeleri Suyu, 1319 (1902). Hamidiye suyunun Yıldız Sarayı ve civarına getirilmesi için yapılan çalışmaları ve masraf cetvelini gösteren r.21 Mart 1319 / m.3 Nisan 1903 tarihli belgede “... cendere boğazında te’sis inşa olunan ma’a-teferru’ât makine dairesi mesârif-i inşâiyyesi ve levâzın-ı sâire ve çifte tazyîk tulunbaları esmâniyle vaz’iyesi ve su hazineleri ve **su terazüsü** ve Nişantaşı’nda inşa olunan su deposu...” ifadesi geçmektedir (BOA, Y.PRK.TNF 7/59). Besim Ömer Paşa’nın 1904 tarihli “Kağıthane Suları ve Hamidiye Çeşmeleri” eserinde de; “...su 120 metre irtifâ’a kalkarak 2300 metre mesâfeye 225 milimetre kutrunda dökme demirden yapılmış bir boru derûnundan tazyîk ile sevk olunmakta ve o mesafedeki kârgir bir **su terazisine** yetişmektedir” denilmektedir (Besim Ömer Paşa, “Kağıthane Suları ve Hamidiye Çeşmeleri”, Nevsâl-i Âfiyet sene 3, 1320 (1904) s. 1-28. Kaynağın orijinal metni için bkz.: İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi. Kaynağın Latin harfleri ile yayınlanmış metni için bkz.: Kal’a, Ahmet (Yay.yön.), vd., 19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2000, s. 93-103)

yeterince incelenmemiş, sadece varlığının bahsiyle yetinilmiş bu yapı, çalışmada detaylı olarak ele alınacaktır.

Hamidiye Suyolu'nun gerekliliğini ortaya çıkaran nedenler ve yapım sürecine kısaca bakmak faydalı olacaktır. 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde İstanbul'daki mevcut suların kirlilik oranının yükselmesi yanında, artan nüfus ve yapılaşma sonucu şehirde su sıkıntısı baş göstermiş, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra II. Abdülhamid yönetimi, bu soruna çözüm bulmak için çeşitli komisyonlar kurdurup, raporlar hazırlatmış; yapılan incelemeler sonucunda mevcut suyollarının tamir edilmesine ve ayrıca Kâğıthane semtindeki yerel su kaynaklarından mevcut hatlara takviye yapılmasına karar vermiştir². Ne var ki, 1897 yılında şiddetli yağmurdan Kâğıthane semtindeki tesislerin zarar görmesi ve 1899 yılında da Taksim suyunu besleyen Balaban Deresi'nin taşarak künkleri tahrip etmesi, Yıldız-Beyoğlu bölgesine düzenli ve yeterli su sağlayacak yeni bir su yolu projesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır³.

Böylece, İstanbul'un Avrupa yakasını besleyen vakıf sularının önemli ve son parçası olan Hamidiye Suyolu için çalışmalar başlamıştır⁴. II. Abdülhamid tarafından kurulan ve kendi adıyla anılacak olan bu tesislerin⁵ yapımı için ilk aşamada bir komisyon kurulmuş, başkanlığına Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa, üyeliklerine ise Sultan Abdülhamid'in yakınlarından Emin Bey, İstihkâm Feriki Berthier Paşa ve Sarayın kimyageri Şarl Bongofski Paşa tayin edilmiştir⁶.

² İbrahim Edhem b. Said; Mücmel İstanbul Su Yolları ile Bentlerinin ve Mebâni-î Mütferri'a-i Sâiresinin Hülâsa-i Ahvâl-i Târihiyye ve Hâzırası r.1310 (1895). (Kaynağın orijinal metni için bkz.: İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi TY no5044 - 711.8. Kaynağın Latin harfleri ile yayınlanmış metni için bkz.: Kal'a, Ahmet (Yay.yön.), vd., 19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2000, s. 41-65)

³ Kurşun, Zekeriya ve diğerleri, *Bâkâ Kente Âb-ı Bekâ Hamidiye*, Hamidiye Kaynak Suları A.Ş., İstanbul 2006, s.58.

⁴ Hamidiye Suyolu'yla yakın tarihlerde "Dersaadet Su Şirketi" adıyla özel bir su isale şirketi de kurulmuştu. Ancak Hamidiye Suyolu Projesi, Terkos suyuna rakip olabilecek düzeyde bir kapasiteye sahip olamamıştır. Üstelik Hamidiye Suları ticari değil, bir vakıf eseri olarak geleneksel su dağıtım uygulaması şeklinde, daha çok şahsi ve hayri bir nitelik göstermektedir (Yurdakul, İlhami, Aziz Şehre Leziz Su Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi (1873-1933), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010 s.168)

⁵ Kemerburgaz'daki kaynaklardan beslenip şehre ulaşacak olan su hattı, dönemin kaynaklarında "Kâğıthane memba suları" olarak geçmekle birlikte daha sonra Hamidiye suları olarak tanınmıştır.

⁶ Besim (Ömer Paşa), *a.g.e.*, s.100.

Komisyon, h.1316 / m.1898-1899 tarihinde yaptığı çalışmalar neticesinde Kemerburgaz'ın 2,5 km kadar güneyinde yer alan, Karakemer ve Kovukkemer civarındaki suların ihtiyaca cevap verir nitelikte olduğunu görmüş, Kemerburgaz'ın doğusundan güneye, Cendere Boğazı'na doğru inen alan içinde pek çok su kaynağının varlığını tespit etmiştir⁷.

Projeyi hazırlayan komisyon üyelerinden Berthier Paşa'nın ülkesine dönmesi üzerine projenin yürütülmesi işi Hendese-i Mülkiye-i Şahane su mühendisliği hocalarından Hulusi Bey'e verilmiştir⁸. Raporlara göre menba suları inşaatı için 1900 yılında Avrupa'dan boru ve makineler sipariş edilmiş⁹, aynı yıl içinde Cendere Terfi İstasyonu'nun duvarlarının yapımı bitmiş¹⁰, 1901 yılının yazına ulaşıldığında da Yıldız Sarayı civarındaki deponun ve Tophane'deki Hamidiye Çeşmesi'nin yapımına başlanmıştır¹¹. Yıldız Sarayı Mabeyn'inden yazılan 16 Ocak 1902 tarihli bir başka yazıdan ise, hattın henüz Cendere Boğazı'ndan ileriye geçirilemediği anlaşılmaktadır¹². Ancak sistem tamamlandıktan sonra, 1902 yılının Mayıs ayı öncesinde test edilerek çalıştığı tespit edilmiştir¹³. Böylece hattın resmi açılışı 16 Nisan 1902 tarihinde yapılmıştır¹⁴. Cendere Terfi İstasyonu, içindeki pompa makineleri, su hazneleri, Hamidiye Su Terazisi, Balmumcu Su Deposu ve bu depoya kadar döşenen borular ile iççilik masrafları 3.970.540 kuruş tuttuğu arşiv belgelerden anlaşılmaktadır¹⁵. Tesis işletmeye açıldıktan sonra idaresi, önce Hazine-i Hassa Nezaretine

⁷ Nazım Bey, İstanbul Vilayeti Şehremaneti'ne Evkâf'dan Devr Olunan Sular, İstanbul Şehremaneti Matbaası, 1341 (1925) ss. 52-55. (Kaynağın orijinal metni için bkz.: Millet Kütüphanesi . Ali Emiri Mtf. 626. Kaynağın Latin harfleri ile yayımlanmış metni için bkz.: Kal'a, Ahmet (Yay.yön.), vd., 19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2000, s. 163-227)

⁸ Besim (Ömer Paşa), *a.g.e.*, s.100; Çeçen, Kâzım, Taksim ve Hamidiye Suları, İSKİ Yayınları, İstanbul 1992, s.171. Daha sonra "ticaret ve nafia nezaret-i celilesi sanayi müdürü" olan Hulusi Bey'e, 7 Eylül 1317 (20 Eylül 1901) tarihli resmi belgeden anlaşıldığına göre, Hamidiye suyollarının "inşaat cihet-i fenniyesi müdüriyeti" ihale edilmiştir, BOA İrade Hususi Nr. 90/1319 C17; Öztürk, Said, Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakımı, İSKİ Yayınları, c. II, İstanbul 2006, s. 324.

⁹ 26 Temmuz 1316 (8 Ağustos 1900), BOA, Y.PRK.AZN 21/26

¹⁰ 1 Teşrin-i Sani 1316 (14 Kasım 1900), BOA Y.PRK.ASK 165/57

¹¹ Kurşun vd., *a.g.e.*, s. 62.

¹² 3 Kanunisani 1317 (16 Ocak 1902), BOA Y. PRK. BŞK 65/110

¹³ 2 Mayıs 1318 (15 Mayıs 1902), BOA Y.MTV 230/35

¹⁴ Kurşun vd., *a.g.e.*, s.70. Hattın açılışı tarihi için 1902 yılı kesin olmakla birlikte, gün ve ay olarak farklı tarih veren kaynaklar da vardır. Çeçen, *a.g.e.*, s.171'de açılış tarihi olarak 26 Mayıs 1902'yi, Kamburoğlu, *a.g.e.*, s114'te ise 1 Eylül 1902 tarihini vermektedir.

¹⁵ 21 Mart 1319 / (3 Nisan 1903) BOA Y.PRK.TNF 7/59

verilmiş, bir süre sonra Ticaret ve Nafia Nezaretine geçmiş, II. Meşrutiyet yıllarında da İstanbul Şehremaneti'ne devredilmiştir¹⁶.

Hamidiye su hattının güzergâhı ve teknik özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir: Hattın kaynağını oluşturan ve Kemerburgaz'ın güneyinden Cendere'ye kadar olan bölgede yer alan membalar, 20 maslakta toplanmış¹⁷, sular doğal eğimden yararlanarak Cendere'deki terfi istasyonuna akıtılmış ve buradan iki kola ayrılmıştır¹⁸ (Harita 1). Bir kol, Kâğıthane üzerinden Haliç kıyısındaki mezbahaya kadar uzanırken, asıl dağıtım kolu şehre kadar ulaştırılmıştır. Şehre gelen suyun izlediği yol ise şöyledir; deniz seviyesinden yaklaşık 8,5 m yükseklikte bulunan Cendere Terfi İstasyonu'ndan pompalar aracılığıyla saatte 120 m³ su, 2260 m uzaklıktaki Levent "Ayazağa Köşkü" civarındaki Hamidiye Su Terazisi'ne ulaştırılır¹⁹ (Resim 1, 2). Terazinin üst kısmında su çıkış taban kotunun 130,86 m olduğu²⁰ düşünülürse, yaklaşık olarak 122 m'lik bir terfi bahis konusudur. Daha sonra hattın suyu, teraziden 4000 m uzaklıkta "Balmumcu Çiftlik-i Hûmayûnu" civarındaki, 1000 m³ kapasiteli hazneye²¹, yer çekimi kuvveti ile iletilir. Su, buradan da çeşitli kollarla şehir içinde yer alan yüzün

¹⁶ Nazım, *a.g.e.*, s.188

¹⁷ Menbaların inşasıyla ilgili o döneme ait basında yer alan haberlere örnek olarak bkz.; Servet-i Fünun no:506, 9 teşrini sanî 1316 (22 Kasım 1900), s.178.

¹⁸ Çeçen, *a.g.e.*, s.174.

¹⁹ Bu konudaki teknik bilgiler dönemin basınında şu şekilde yer alır; "... [suyu] makineler çekerek Cendere Boğazı'nın yükseklerinde 120 metro irtifâ'a çıkarmaktadır. İşte bu sâyede boğazın suları şehrimizin en mürtefi' nikâtından yüksek bir noktaya vâsıl olmuş olduğundan oradan kolayca ve sevk-i miyâh kâ'idesi fenniyesine mutabık olarak isale olunacaktır." Servet-i Fünun no: 583, 13 Haziran 1318 (26 Haziran 1902), s. 163. Yine aynı yazıda hattın teknik özellikleri hakkında başka detaylar da verilmiştir. Örneğin borulardaki hava basıncı hakkında: "...irtifâ 'nın be-her dokuz metro 33 kûsuru bir hava tazyikine müsâvi olmak i'tibâriyle Cendere Boğazı'nda 120 metro irtifâ'ındaki suyu boğaza tekrâr akıtacak olsak 13 hava sıklisinde kuvveti hâ'iz suyumuz olur. Bir havâ sıkliti suyun bulunduğu borunun be-her santimetre murabba'ına bir kilo sıklit isâbet ider demek olduğundan 13 havâ tazyikini hâvî su içinden geçtiği boruların en alçak yerlerde be-her santimetresine 13 kilo kuvvetle basıyor demek olur. Şu hâlde mükemmelen fiskıyye gibi akar ve her tarafa çıkar..." şeklinde bilgiler yer almaktadır.

²⁰ Besim (Ömer Paşa), *a.g.e.*, s.100

²¹ Tesisin, terazi ve terfi istasyonu ile birlikte önemli yapılarından biri olan Balmumcu Su Deposu, ne yazık ki, 2010 yılında üzerine çok katlı bir bina yapılması amacıyla tamamen ortadan kaldırılmıştır. Hattın işleyişinde önemli bir yeri olan bu yapının herhangi bir inceleme, ölçüm ve değerlendirme yapılamadan ortadan kaldırılması büyük bir kayıp olmuştur.

üzerindeki noktaya dağıtılmaktadır. Günlük debisinin 1200-1300 m³ olduğu bilinen²² Hamidiye suyunun, toplam hat uzunluğu 43.872 m.'dir ve tamamında font borular kullanılmıştır²³.

Yapının Mimarisi ve İşlevi

Hamidiye Suyolu'nun yapım süreci hakkında birçok tarihi veri mevcuttur. Ancak, bu tesise ait önemli bir yapı olan Hamidiye Su Terazisi'nin inşa tarihini veren bir belgeye henüz rastlanılmamıştır²⁴. Terazi üzerinde bir inşa kitabesi de yer almadığından, yapının tarihlendirmesi ancak tesisin inşa süreci göz önünde bulundurularak yapılabilmektedir. Buna göre yapının inşa tarihi 1899 ile 1902 yılları arasında olmalıdır.

Günümüzde Sanayi Mahallesi, Diken Sokak kenarında yer alan Hamidiye Su Terazisi, tesisin ayakta kalan birkaç yapısından biridir (Resim 3)²⁵, (Çizim 1). Yapı, daire planlı bir kule şeklindedir. Plan çapı dıştan dışa yaklaşık 4,00 m, yüksekliği saçak hizasına kadar 10,40 m'dir. Ana beden duvarı 65 cm kalınlığındadır. Yapıya, doğu yönünde 78 cm genişliğinde ve 205 cm yüksekliğinde bir kapıdan girilir. Yine daire planlı olan iç mekânın çapı 2,65 m'dir. İçeride, 8,25 m yükseklikte, bir ara döşeme

²² Hatun debisi ile ilgili olarak dönem basınından şu bilgileri almaktayız; "... En kurak geçen bir senenin sıcak zamanlarında ya'ni geçen Ağustos ayında toplanılan sular ölçülmüş ve menba'ların yigirmi dört sâ'at zarfında bin üçyüz metro mik'abı su i'tâ itdiği anlaşılmıştır. Yağmurlu mevsimlerde bu miktârın daha ziyâde artacağı ve yaz ortalarına doğru bin beşyüz metro mik'abından aşağı düşmeyeceği şüphesizdir." Servet-i Fünun no:506, 9 teşrinî sanî 1316 (22 Kasım 1900), s. 178.; Ayrıca 20 Teşrin-i Evvel 1321 (2 Kasım 1905) tarihli arşiv belgesinde de konuyla ilgili bilgilere yer verilmiştir, BOA.Y.MTV280/29.

²³ Çeçen, *a.g.e.*, s. 171, Nirven, S. Nazım, *İstanbul Suları*, İstanbul Halk Basımevi, İstanbul 1946, s. 171'de Osmanlı Vakıf sularında künk borular yerine font boruların kullanımının ilk kez bu hatta görüldüğü belirtilmektedir.

²⁴ Hamidiye su yolu ve üzerindeki yapılar hakkındaki birincil kaynaklar olan arşiv kayıtlarında, raporlarda ve dönemin basınında çıkan yazılarda çeşitli tarihsel ve teknik bilgiler verilmektedir. Özellikle hat üzerinde yer alan Cendere Terfi İstasyonu ve kısmen de Balmuncu Su Deposu bu kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmakla birlikte, çalışma konusu olan Levent Hamidiye Su Terazisi sadece birkaç kaynakta tek kelime ile yer almaktadır. Yapının tarihi ve inşası ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif edilmiş belgeler arasında hiçbir kaynağa rastlanılmamıştır.

²⁵ 26 Haziran 1902 tarihli Servet-i Fünun Dergisi'nde yayınlanan ve söz konusu su terazisini gösteren resmin alt yazısında, genel tabirden farklı olarak "Kağthane menba' suları menfeslerinden biri" ibaresi yer alır.

bulunur. İç mekânda 225 mm çapındaki üç boru, zeminden çıkararak ara döşemeyi delmekte ve üst kata çıkmaktadır (Resim 4).

Üst katın döşemesi 28 cm kalınlığında ve putrellidir. Duvara monte edilmiş demir bir merdivenle ulaşılan bu mekânın çatı örtüsü putrel kirişlerine sahip, 18 cm kalınlığında, basık bir kubbe şeklindedir. Mekânın yüksekliği ara döşemeden, üst örtü başlangıcına 2,70 m, örtünün merkezine 2,97 m'dir. Basık kubbenin ortasında kısa kenarları yuvarlatılmış, 70x105 cm ebadında dikdörtgen bir çatı açıklığı yer alır²⁶.

Üst katın planı 2,56 m çapında olup, alçak setlerle ayrılmış farklı boyutlarda iki su haznesi ve bir çıkış bölümünden oluşur. Çıkış bölümü, merdiven için ayrılan döşeme boşluğunun bulunduğu yerdir. Burası 94 cm yüksekliğinde, kalın bir setle iki su haznesinden ayrılır. Bu set, iki farklı kalınlığa sahiptir: büyük hazne ile çıkış bölümünü ayıran kısmı 26 cm, küçük hazne ile çıkış bölümünü ayıran kısmı ise 21 cm kalınlığındadır²⁷ (Resim 5).

Mekân içindeki iki su haznesi, üzerinde lülelerin yer aldığı ince mermer bir levha ile birbirinden ayrılır. Bunlardan daha büyük olanı, zeminden gelen iki borunun açıldığı "su toplama haznesi"dir. Hazne kısmına suyun çıkışını sağlayan borunun ağzı, zemin kotundan 60 cm kadar yükselir. Haznenin alanı yaklaşık 2,35 m², hacmi 1,25 m³'tür. Toplama haznesinin zeminine açılan ikinci borunun, muhtemelen günümüze ulaşmayan bir kapak vasıtasıyla gerektiğinde suyu boşaltmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Haznede toplanan su, buradan lüleler vasıtasıyla daha küçük olan "su tahliye haznesi"ne akıtılır. Tahliye haznesinin alanı yaklaşık 1,21 m², hacmi 0,65 m³'tür. Su, bu hazneden üçüncü boruyla hatta geri verilir. İki haznenin de iç çeperleri, ara bölme hizasına kadar 2 cm kalınlığında bir sıvayla kaplanmıştır²⁸.

²⁶ Bu açıklığın aydınlatma işlevinin yanında, suyun havalanmasını sağlayan baca işlevini de gördüğünü söyleyebiliriz.

²⁷ Büyük haznenin set duvarının, küçük olan haznenin set duvarına göre daha kalın yapılmış olmasının nedeni, farklı büyüklükteki haznelerde toplanan su basıncısının da farklı olmasıdır. Ayrıca bu set, hazneleri birbirinden ayıran mermer levha ile birleştiği noktada bir dirsek yapmaktadır. Setin bu şekilde dirsek yapmasında ve su haznelerinin bölümlenme şeklinde, üç ana su borusunun çıkış yerlerinin belirleyici rolü olduğu düşünülebilir.

²⁸ Bu sıva katmanı, diğer su yapılarında da kullanılan su yalıtımı amaçlı lökün sıva olmalıdır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Arseven, Celal E., Sanat Ansiklopedisi, C4, İstanbul 1952; Kolay, İlknur, "A Survey on Mortars and Plasters as Building Materials in the Ottoman Registers", 5th Scientific Conference Historic Structures, Cluj-N, Romanya 2001, s. 75.

Yapının en dikkat çekici noktalarından biri, iki hazne arasındaki lüleler ve lülelerin yer aldığı mermer levhadır (Resim 6). Levha, 160 cm boyunda, 61 cm yüksekliğinde ve 6 cm kalınlığındadır. Levhanın üst hizası, düz bir hat şeklinde olmayıp, ortasında 4 cm'lik bir alçalma göstermektedir. Savak yüksekliği 53 cm olan levhanın üzerinde üç sıra halinde 25 mm çapında, 37 adet dökme pirinçten, profilli lüleler bulunmaktadır. Bu lüleler toplama haznesi tarafındaki mermer yüzey ile aynı hizada olup, tahliye haznesi yönünde 4 cm taşma yapacak şekilde yerleştirilmiştir.

Osmanlı su yapılarında debi ölçme sandığındaki (suyun toplandığı hazne) dolu savağın üst kotundan itibaren 9,6 cm aşağıda bulunan, 26 mm çaplı borudan geçen suyun debisi 1 lüle²⁹ (36 lt/dk=52 m³/gün) olarak kabul edilir³⁰. Bu ölçmeler yapılırken savak üzerinden taşan suyun bir saman çöpünü sürükleyecek kadar yani 1 mm yüksekliğinden fazla olmaması şartı koşulur. Hamidiye Su Terazisi'nde ise durum farklıdır; lüleler savak üst kotundan 16 cm aşağıda 12 adet, 26 cm aşağıda 13 adet ve 37 cm aşağıda 12 adet olmak üzere, üç sıra halinde yerleştirilmiştir. Su toplama haznesi tamamen dolduğunda (su seviyesi 53 cm kotuna ulaştığında) yapılan hesaba göre üst sıradaki her bir lülenin debisi 75 m³/gün, orta sıradaki her bir lülenin debisi 95 m³/gün, en alt sıradakilerin ise 114 m³/gündür. Bu veriler ışığında su terazisinin günlük maksimum debisi 3503 m³'tür. Ancak hattın günlük debisinin 1200-1300 m³ olduğu bilindiğine göre³¹, yapıdaki haznelerin sürekli tam dolu olmadığı, mevsimsel olarak ya da Cendere Terfi İstasyonu'ndaki pompaların çalışma kapasitesine göre su seviyesinin farklılık gösterdiği düşünülebilir. Birbirlerinden 10 cm yükseklik farkıyla dizili olan bu lüle sıralarının bir, iki ya da üçünün birden, haznedeki su seviyesine göre devreye girdiği söylenebilir.

Yapının planı, örtüsü ve işleyişi hakkındaki bilgilerden sonra cephe düzenlemesine bakılacak olursa: Yapı, çepeçevre dolanan yatay silmelerle üç bölüme ayrılmıştır (Resim 3) (Çizim 1). Zeminden 2,30 m yükseklikte yer

²⁹ Lüle terimi, su debisini tanımlayan bir ölçü birimi olduğu gibi, aynı zamanda içinden su akıtılan her türlü metal borunun özel ismi olarak da kullanılmaktadır.

³⁰ Çeçen, Kâzım, "Osmanlı Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri", *Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, İSKİ Yayınları, İstanbul 1999, s. 60.

³¹ Servet-i Fünun no: 583, 13 Haziran 1318 (26 Haziran 1902), s. 163.; Çeçen, *Taksim ve Hamidiye Suları*, s. 171.

alan silmenin altında kalan ilk bölümde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamakta, sadece orijinal görünümü değişmiş olan düz lentolu bir kapı bulunmaktadır. 10,10 m yükseklikte ikinci bir yatay silme ile üstten sınırlanan orta bölüm ise düşeyliği vurgulayan ve cepheye hareketlilik kazandıran 8 adet pilastrla çevrelenmiştir. Her biri 65 cm genişliğinde olan pilastrlar, stülize ampir tarzında başlıklara sahiptirler. Bu bölümde, 3 adet pencere, pilastrlar arasına atlamalı olarak yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli bu pencereler zeminden yaklaşık 5 m yükseklikte olup sade ve kalın birer silme ile çevrelenmiştir. Mazgal tipindeki bu pencerelerin açıklıkları dıştan 15x76 cm, içten 36x91 cm ebadındadır. Yapının tüm iç ve dış yüzeyi sıva ile kaplanmış, silmeler ve plastırlar da bu sıva ile oluşturulmuştur.

Terazinin üst bölümünde gövdeyi, toplam 23 konsola oturan, profilli bir korniş-saçak çevreler. Derin korniş-saçak, bu bölümü vurgulayan en dikkat çekici plastik unsurdur. Yapının beden duvarı, korniş üzerinde bir miktar daha yükselmekte ve ikili dendanlarla son bulmaktadır (Resim 7). Yapının basık kubbe formundaki örtüsünü üstten taçlandıran aydınlık feneri günümüze gelememiştir. Ancak bu fener fotoğraflardan tespit edilebildiği kadarıyla, her yüzeyi birer açıklığa sahip çokgen gövdeli ve külah örtülüdür (Resim 2). Fenerin yapı malzemesi ve tekniğini tespit etmek ise mümkün olamamaktadır.

Değerlendirme

Hamidiye Su Terazisi, gerek işlevi gerekse mimari özellikleriyle Osmanlı dönemi su yapıları içinde önemli bir yere sahiptir. Öncelikle işlev açısından bakıldığında; Hamidiye Su Terazisi genel olarak daha önceki su terazilerine³² benzemekle birlikte, bazı farklılıklara sahiptir. Hattın en

³² Osmanlı dönemine ait su hatları ve şebekelerde çok sayıda su terazisi yapılmıştır. Su terazileri bileşik kaplar prensibine göre çalışan basıncı ayarlayıcı yapılardır. Su terazilerinin fonksiyonları; şebekedeki basıncı sınırlandırarak aşırı basıncı önlemek, debi ölçme sandığı bulunan terazilerde suyun lülelerden ölçülerek gerekirse taksim edilmesini sağlamak ve künk borular içerisinde akıma engel olan hava birikimini önlemek olarak sıralanabilir. Genelde kesik piramit şeklindeki bu terazilerin üstünde sandık tabir edilen küçük bir de hazne yer alır. Hattan gelen bir boru, düşey olarak bu havuzun tabanına açılır. Sadece basınç kontrolü amacıyla yapılan terazilerde su ikinci bir düşey boru ile hatta geri verilir. Basınç kontrolünün yanı sıra su taksimatının yapıldığı terazilerde ise, sandığa gelen su, haznelere ayrılarak farklı kollara taksim edilir.

yüksek noktada yer aldığından ve sistemdeki su, Cendere Terfi İstasyonu'ndan kontrollü bir şekilde pompalar vasıtasıyla yükseltildiğinden burada basınç dengeleyici bir terazi işlevinden bahsedilemez. Çünkü yapının bulunduğu mevkide su basıncı, basınç dengeleyecek bir terazi³³ yapmayı gerektirecek düzeyde değildir. Su hattı bu noktada kollara ayrılmadığından yapıda bir taksimat işlevi de söz konusu değildir. Hamidiye Su Terazisi, suyun basıncını almak ya da taksimatını yapmak yerine sadece suyun debisinin ölçülmesi, miktarının kontrol edilmesi, havalandırılması ve suyun yeterli yüksekliğe çıkarılarak Balmumcu'daki depoya ulaştırılmasının sağlanması gibi işlevleri yerine getirmektedir. Böylece, söz konusu yapı yukarıda açıklandığı gibi su terazilerinden çok, günümüzün modern su kulelerine daha yakın bir işlevde düşünülmüştür.

Hamidiye Su Terazisi, özgünlüğünü koruyabilmiş hazne odası ile de ayrı bir öneme sahiptir³⁴. Önceki tüm yapı örneklerinde lüle sayısı ve büyüklükleri farklı olmakla birlikte hep tek sıra düzeninde dizilmişlerdir. Ancak Hamidiye Su Terazisi'nde lülelerin üst üste üç sıra halinde dizilmiş olmaları yapıyı bu yönüyle diğer su yapılarından ayırmaktadır.

İşlevsel özellikleri yanında, mimari açıdan bakıldığında da Hamidiye Su Terazisi'nin farklı özellikleri olduğu görülebilir. Genelde Osmanlı su terazi ve kule yapıları kare ya da kareye yakın dikdörtgen plan kesitine sa-

³³ Öte yandan artık Hamidiye su isale borularında basınca dayanıklı olmayan künk borular yerine, su basıncını karşılayabilen demir pik boruların kullanıma başlanması nedeniyle hat üzerinde terazi işlevli başka bir yapıya da gerek duyulmamıştır.

³⁴ Günümüzde özgün lüle düzenini koruyabilmiş, işlevini devam ettirebilen benzer nitelikte çok sayıda yapıya rastlanılmamaktadır. Günümüze gelebilmiş örneklerden başlıcaları; Süleymaniye Sıbyan Mektebi köşesindeki maksem, Eğrikapı Maksemi, Taksim Maksemi, Tezgâhçılar Maksemi, Büyük Bent, Ayvad Bendi ve II. Mahmud Bendi vana odalarıdır. Bunlardan özellikle bentlerin vana odalarındaki lüle sistemleri halen aktif olarak çalışmakta olup, Taksim ve Eğrikapı maksemledekiler kullanılabilir durumdadır; Tezgâhçılar Maksemi'nin lüleleri ve hazneleri ise harap haldedir. Bunlara ek olarak lülelerini kaybetmiş olmakla birlikte, İSKİ Vakıf Sular envanterinde tarihsiz iki debi sandığı tespit edilmiştir. Günümüze ulaşmamış olan Harbiye Maksemi'ne ait su haznesi ve lüleler ise ancak çizimlerden tespit edilebilmektedir. Tüm bu örneklerde temel olarak menba yönünden gelen su, önce bir toplama haznesine, oradan da mermer bir levha üzerine dizilmiş lülelerden geçirilerek diğer haznelere akıtılmakta ve sisteme verilmektedir. Sayılan örnekler içinde özellikle maksemlede, gelen suyun lüleler vasıtasıyla farklı sayı ve büyüklükteki haznelere taksim edildiği ve dağıtımının yapıldığı; bent vana odalarında ise suyun memba tarafından gelip, lülelerden geçirilip, ölçülerek taksim edilmeden, tekrar hatta verildiği görülmektedir.

hiptir. Ancak Hamidiye Su Terazisi dairesel plan kesiti ile farklılık gösterir. Ayrıca Osmanlı su terazileri birkaç istisna dışında sıvasız, cepheye yansıyan kesme taş ya da taş-tuğla örgüsü ile sade birer mühendislik yapıları olarak birbirlerine benzer örneklerdir. Hamidiye Su Terazisi ise özenilmiş cephe düzeniyle diğer Osmanlı su terazileri içinde ayrı bir yere sahiptir³⁵.

Hamidiye Su Terazisi'ni genel kütle tasarımı açısından değerlendirdiğimizde, kale burcu benzeri bir formun baskın olarak uygulandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, işlevsel olarak bakıldığında su dağıtımı gibi tamamen farklı bir amaçla yapılmış olmasına rağmen, Hamidiye Su Terazisi'nde dönemin devlet otoritesini yansıtan karakol ve diğer kamu binaları³⁶ gibi anıtsal yapılardakine benzer şekilde sağlamlık, savunma ve güvenlik olgularını temsil eden bir üslup tercih edilmiştir denilebilir.

Sonuç

Günümüzde bir benzin istasyonu ile oto tamirhanesi arasında sıkışmış olan Levent Hamidiye Su Terazisi, önemli bir suyunun tarihsel bir mirası olmasının yanı sıra, gerek su yapılarının işleyişini yansıtan bir mühendislik örneği olması, gerekse konum ve işlev olarak merkezden uzak olmasına rağmen mimari ve üslup açısından döneminin anlayışını yansıtması ile hem tarihimizin hem de kültürümüzün önemli bir eseri olarak değerlendirilip korunması gereken bir yapıdır.

³⁵ Hamidiye Su Terazisi, biçim bakımından diğer su terazilerinden farklılık göstermesine karşın, 1828'de bugünkü görünümüne kavuşan Beyazıt Yangın Kulesi ile plan kesit ve cephe düzeni açısından paralellikler gösterir. Her iki yapı da, dairesel plan kuruluşuna sahip olup, cephe biçimlenişlerinde gövdenin alt ve üst kısımları yatay silmelerle sınırlandırılmıştır. Ayrıca yalnız fakat etkili plastrlarla çevrelenen yapı gövdelerinde düşeylik vurgulanmış, gövde üzerine mazgal tipli pencereler açılmıştır.

³⁶ II. Abdülhamid döneminde sayıları gittikçe artan karakol yapılarının, dendan görünümü çatı parapeti ve gözetleme kuleleri ile güçlü bir kale havasına sahip olduğu bilinmektedir (Kırıkçı, Emine, 19. yüzyıl İstanbul'unda Osmanlı Devlet Simgelerinin Mimaride Kullanımı, Y.T.Ü., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 283). Özellikle 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olan, Sarıyer Mesarburnu Karakolu, Büyükdere Topçu Karakolu, Üsküdar Koşuyolu Karakolu gibi karakol yapılarının; Yıldız Orhaniye Kışlası silahhane binası ve Kâğıthane Poligon Kasrı gibi kamu yapılarının cephe düzenlerinde ve kütle tasarımlarında da benzer uygulamalar görülmektedir. Bu yapıların cephelerinde plastrlarla sağlanan düşeylik vurgusunun, üst kısımları çepeçevre dolanan dendanların oluşturduğu yatay etki ile kurduğu denge, Hamidiye Su Terazisi ile görsel bakımdan ortak özelliktedir.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri**

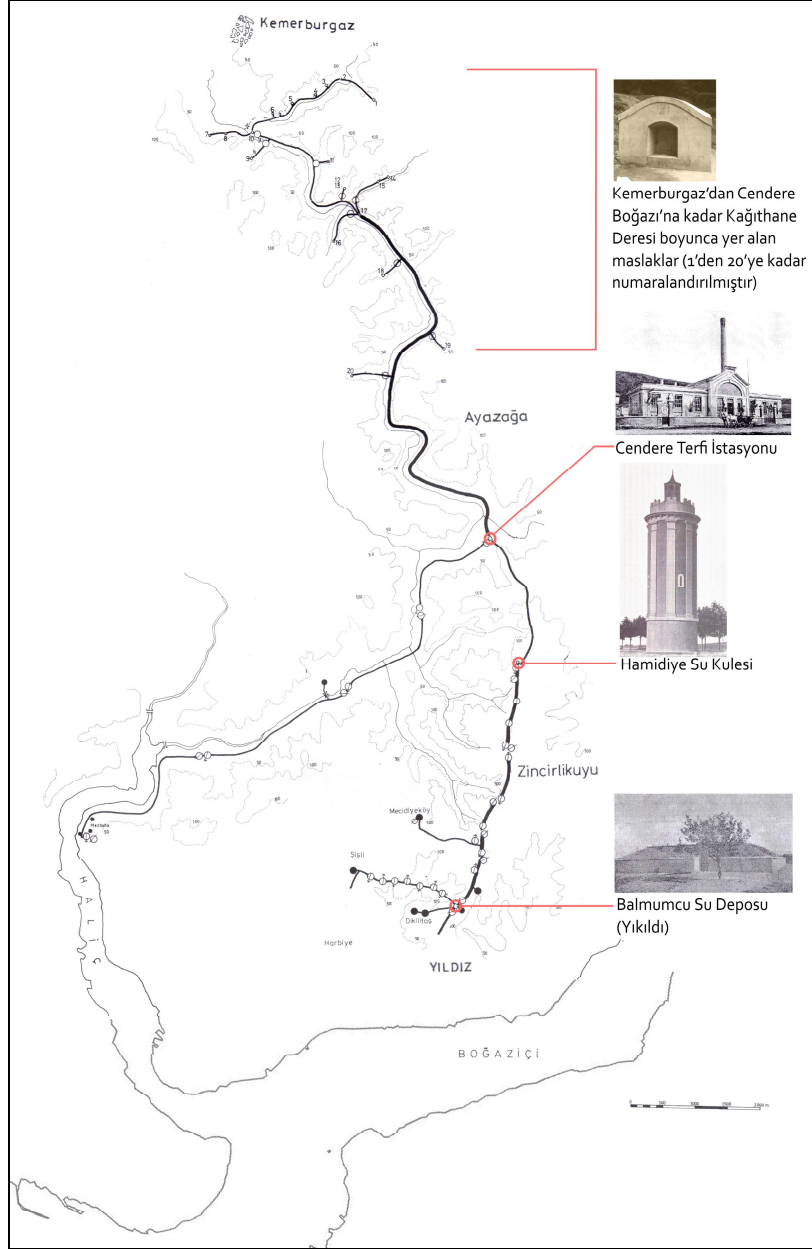
- BOA, Y.PRK.AZN 21/26, 26 Temmuz 1316 (8 Ağustos 1900)
BOA Y.PRK.ASK 165/57, 1 Teşrin-i Sani 1316 (14 Kasım 1900)
BOA İrade Hususi Nr. 90/1319 C17, 7 Eylül 1317 (20 Eylül 1901)
BOA Y. PRK. BŞK 65/110, 3 Kanunisani 1317 (16 Ocak 1902)
BOA Y.MTV 230/35, 2 Mayıs 1318 (15 Mayıs 1902)
BOA, Y.PRK.TNF 7/59, 21 Mart 1319 (3 Nisan 1903)
BOA.Y.MTV280/29, 20 Teşrin-i Evvel 1321 (2 Kasım 1905)

İbrahim Edhem b. Said; Mücmelü İstanbul Su Yolları ile Bentlerinin ve Mebâni-î Mütferri'a-i Sâiresinin Hülâsa-i Ahvâl-i Târihiyye ve Hâzırası r.1310 (1895). (İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi TY no5044 - 711.8)

Basılı Eserler

- Serveti Funun no506, 9 Teşrinisani 1316 (22 Kasım 1900)
Servet-i Fünun no583, 13 Haziran 1318 (26 Haziran 1902)
Servet-i Fünun no595, 5 Eylül 1318 (18 Eylül 1902)
Arseven, Celal E., *Sanat Ansiklopedisi*, C4, İstanbul 1952.
Besim (Ömer Paşa), "Kağıthâne Suları ve Hamidiye Çeşmeleri", Nevsâl-i Âfiyet sene 3, Matbaa-ı Ahmed İhsan ve Şurekası, 1320 (1904), s. 1-28 (Kaynağın orijinal metni için bkz.: İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi. Kaynağın Latin harfleri ile yayınlanmış metni için bkz.: Kal'a, Ahmet (Yay.yön.), vd., 19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2000, s. 93-103)
Çeçen, Kâzım, *Taksim ve Hamidiye Suları*, İSKİ Yayınları, İstanbul 1992.
———, "Osmanlı Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri", *Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, İSKİ Yayınları, İstanbul 1999, ss. 55-73.

- Kal'a, Ahmet (Yay.yön.), vd., 19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2000
- Kamburoğlu, A., Dersaadet'de Hamidiye Menba ve Çeşmeleri Suyu (Sultan İkinci Abdülhamîd Han'ın Hamîdiye Menba Suları ve Çeşmeleri), 1319 (1902), yeni basım; Çamlıca Yayınları, 2001
- Kırıkçı, Emine, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Osmanlı Devlet Simgelerinin Mimaride Kullanımı*, Y.T.Ü., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Kolay, İlknur, "A Survey on Mortars and Plasters as Building Materials in the Ottoman Registers", *5th Scientific Conference Historic Structures*, Cluj-N, Romanya 2001, ss. 75.
- Kurşun, Zekeriya, Kayserilioğlu, R. Sertaç; Songur, Savaş; Ozan, N. Dursun; Mazak, Mehmet, *Bâkî Kente Âb-ı Bekâ Hamidiye*, Hamidiye Kaynak Suları A.Ş., İstanbul 2006.
- Nazım Bey, *İstanbul Vilayeti Şehremâneti'ne Evkâf'dan Devr Olunan Sular*, İstanbul Şehremaneti Matbaası, 1341 (1925). (Kaynağın orijinal metni için bkz.: Millet Kütüphanesi. Ali Emiri Mtf. 626. Kaynağın Latin harfleri ile yayınlanmış metni için bkz.: Kal'a, Ahmet (Yay.yön.), vd., 19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2000, s. 163-227)
- Nirven, S. Nazım, İstanbul Suları, İstanbul Halk Basımevi, İstanbul 1946.
- Öztürk, Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakımı*, İSKİ Yayınları, c. II, İstanbul 2006.
- Yurdakul, İlhami, *Aziz Şehre Leziz Su Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi (1873-1933)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

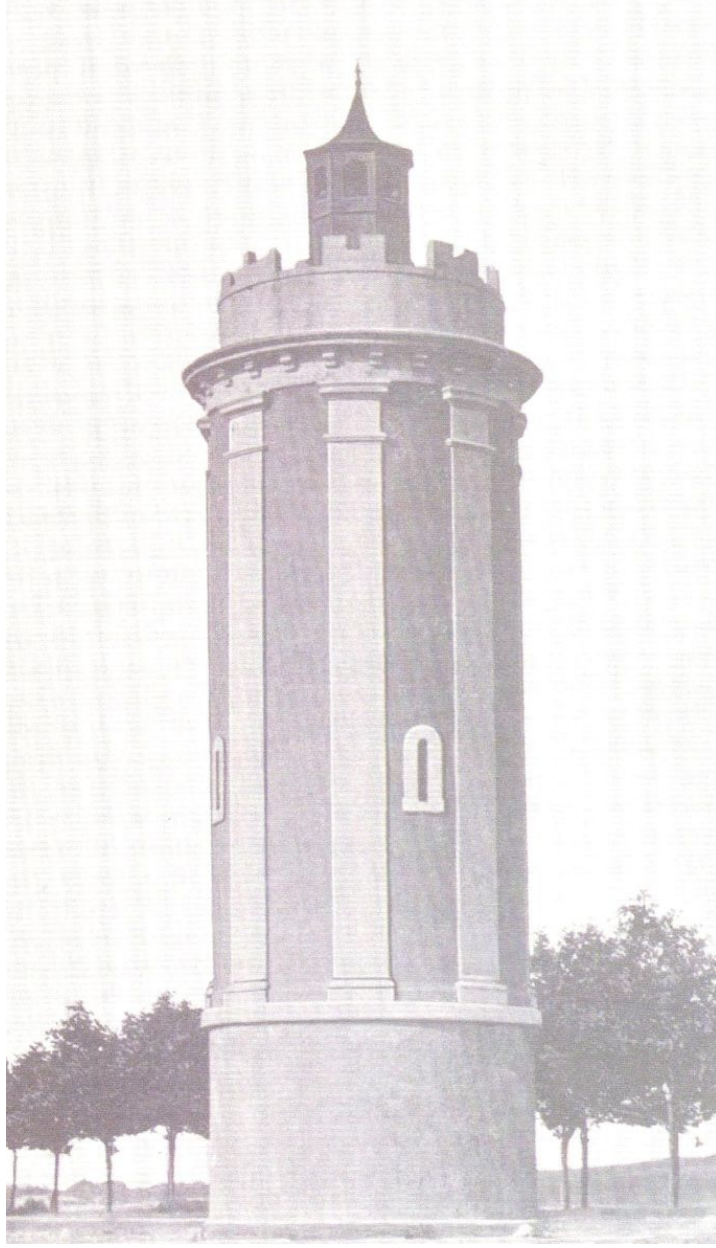
Harita 1. Hamidiye Suyolu haritası (Çeçen, *Taksim ve Hamidiye Suları*'ndan eklemelerle)

Şükrü Sönmezer - Soner Şahin

Resim 1. Hamidiye Su Terazisi inşaatından (26 Haziran 1902 Servet-i Fünun no.583)

Resim 2. Hamidiye Su Terazisi'nin 20. Yüzyıl başlarındaki görünümü (Yıldız Arşivi)

Şükrü Sönmezer - Soner Şahin

Resim 3. Hamidiye Su Terazisi'ne ait günümüzden bir fotoğraf

Resim 4. Hamidiye Su Terazisi içten görünüŐ

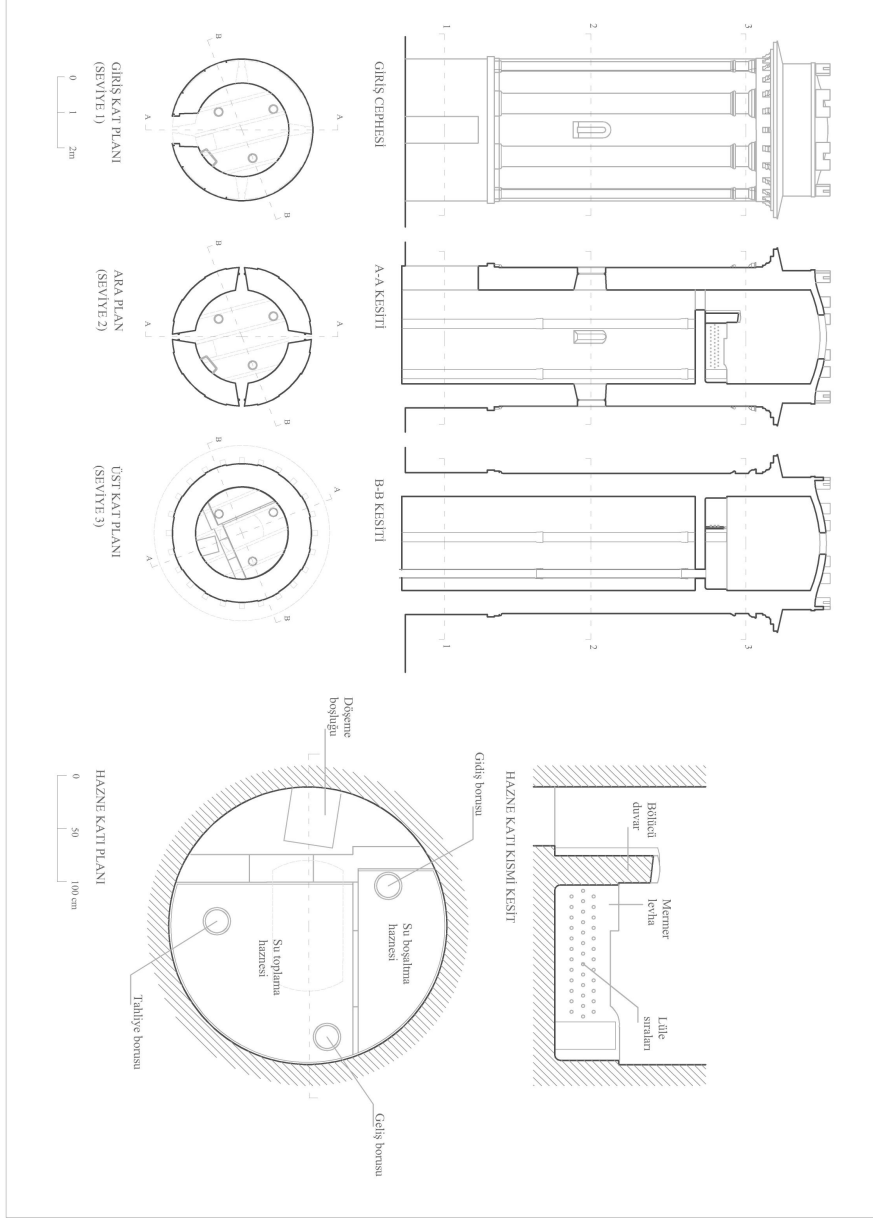
Resim 5. Hamidiye Su Terazisi üst kat hazneleri genel görünümü

Resim 6. Hamidiye Su Terazisi su haznelerini ayıran mermer levha ve üzerindeki lüleler

Resim 7. Hamidiye Su Terazisi  st kısmın görünümü

Çizim 1. Hamidiye Su Terazisi rölovesi

TANZİMAT DÖNEMİNDE İSYANCI BİR AYAN PROFİLİ: ACARALI KÖR HÜSEYİN BEY HADİSESİ

Özgür YILMAZ*

Giriş

Son zamanlarda Osmanlı tarihi araştırmalarında üzerinde en çok durulan konulardan biri de âyanlık olmuş ve gerek yerli gerekse de yabancı araştırmacılar âyanlığın ortaya çıkışı, gelişimi ve Osmanlı idari sistemindeki yeri konusunda önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır.¹Fakat âyanlık konusundaki çalışmaların bu zenginliğine karşın özellikle Doğu Karadeniz’de görülen âyanlık hakkında yeterince çalışma yapılmış değildir.²Üstelik imparatorluğun her bölgesi için geçerli olacak bir âyan tanım-

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

¹ Âyanlık konusunda bazı örnek çalışmalar hakkında bkz. Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık, TTK, Ankara 1994; Yuza Nagata, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997; Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri, 1730-1839”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII/14-23 (1975), s. 51-61; Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Âyan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 105-118; Canay Şahin, *The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklîzâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler,” *Belleter*, XXXVIII/152 (1974), s. 657-704; Robert Zens, *The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815*, University of Wisconsin-Madison, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin 2004; Robert Zens, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *History Studies*, 3:3 (2011): 433-447; Gilles Veinstein, “Ayân de la région d’Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)”, *Revue de l’Occident musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), s. 131-147.

² Konu hakkında bazı çalışmalar için bkz. M. Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/ 5-6 (1953), s. 21-52; Anthony Bryer, “The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840”, *Bedi Kârlisa*, XXVI (1969), s. 191-210; Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007; Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz’de Âyanlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa”, *Belleter*, LXV/242 (2001), s. 193-215; Aydın Güven, *Doğu Karadeniz Âyanlığına Kısa Bir Bakış (1808-1826)*, LXV/242 (2001), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ya-

laması yapmak da zordur. Zira âyanlığın oluşum süreci ve bunu etkileyen iç ve dış faktörler ülkenin değişik yerlerinde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerden biri de Doğu Karadeniz'dir. Bölgede âyanlığın gelişimi her ne kadar ülke geneli ile bir paralellik arz etse de bölgenin kendine has coğrafi koşulları ve bu koşulların âyanlığı da içine alacak şekilde idari mekanizma üzerindeki etkisi bakımından ayrı özellikler ortaya çıkarmaktadır.³ Bu coğrafi yapı devletin merkezi gücünün etkili bir şekilde yayılmasının önünde engel olduğu gibi 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki âyan-derebeyi hadiselerinde de belirleyici olmuştur. Bu bağlamda bölgedeki âyan-derebeyi tipi ile imparatorluk genelindeki âyanlar arasında da belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır.

Öncelikle Doğu Karadeniz âyanları Batı Anadolu veya Balkanlardaki gibi köylülerin çalıştığı geniş arazilere sahip değillerdi; fakat rakiplerine hatta devlet görevlilerine karşı çok sayıda silahlı adamı peşlerinden sürükleyebilecek bir potansiyelleri vardı. Bu potansiyel ile birlikte zaman zaman bir “*savaş beyi*”⁴ fonksiyonu icra ederek askeri hizmetleri de oluyordu. Fakat bu potansiyelleri ile birlikte sahip oldukları ayrıcalıklar zaman zaman merkezi otoritenin tehdidine uğradığı zaman binlerce silahlı adamı bir araya getirebilecek koalisyonlar şeklinde toplanabiliyor ve devletin temsilcisi olan idarecileri etkisiz hale getirebiliyorlardı. Fakat bu eylem daha çok sahip oldukları ayrıcalıkların savunulması ve genişletilmesi amacıyla taşımaktaydı.⁵ Bu durum, 19. yüzyılın ilk dönemlerinde Trabzon merkezli olmak üzere Doğu Karadeniz'in idari yapısının en göze çarpan

---

yınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999; Rıza Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, İstanbul 2009; Michael E. Mecker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

³ Bryer, a.g.m., s. 194-195.

⁴ Zens bir açıdan Doğu Karadeniz'deki âyanları da içine alacak bazı sınıflandırmalar ortaya koymuştur. Zens küçük ve büyük âyanlar olarak bir sınıflandırmaya tabi tutulan âyanlar arasında “Ottoman Warlords” Osmanlı savaş beyleri denilen üçüncü bir âyan tipi olduğunu Vidinli Pasvanoğlu Osman Paşa, Bağdatlı Süleyman Paşa, Akkalı Cezzar Ahmed Paşa ve Yanyalı Tepedelenli Ali Paşa örneklerinde ortaya koymaya çalışmaktadır. Robert Zens, “Ottoman Provincial Notables in the Eighteenth Century: A Comparative Study”, *Perspectives on Ottoman Studies Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008*, ed. E.Causevic ve diğ., Lit Verlag 2010, s. 245-252.

⁵ Mecker, a.g.e., s. 163-165; Bryer, a.g.m., s. 199.

hususiyetiydi. Diğer bir ifade ile Doğu Karadeniz'in de “*Âyanlar Çağı*”nı yaşadığı hatta âyanların merkezi otoriteye olan direncinin yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği görülmektedir. Orta Karadeniz’de Caniklizâdeler ile Çaparzâdeler; Doğu Karadeniz’de Hazinedaroğulları ve Tuzcuoğulları arasındaki önemli iktidar mücadelelerinin ön plana çıkmasıyla belirgin olan bu âyanlar döneminde, bölgedeki başka pek çok daha küçük âyan ailesi ve bunlar arasındaki ilişkiler Karadeniz Bölgesi’nde Tanzimat öncesi Osmanlı taşra idaresinin genel karakterini teşkil etti. Bu özellikleri yansıtması bakımından, bu güne kadar yeterince üzerinde durulmayan bir bölge olarak Osmanlı-Rus sınırında yer alan Çıldır ve Acara bölgesindeki gelişmeler de 19. yüzyılın başlarından bu yüzyılın ortalarına kadar, gerek bu âyan aileleri arasındaki mücadeleler ve devletin buralarda otoritesini tesis etmeye çalışması gerek 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki yeni sınır düzenlemeleri ve nihayetinde de Tanzimat’ın bölgede uygulanmaya konulması gibi etkenler çerçevesinde uzun bir süre devam etti. Bu bağlamda, bu çalışma bölgede etkili bir âyan ailesinin üyesi olarak Acaralı Kör Hüseyin Bey’in 1840 ve 1846 yılındaki isyanlarını, nasıl ortaya çıktıklarını ve bölgedeki etkilerini Osmanlı ve Fransız arşiv kaynakları üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.⁶

I. Selim Paşazâdeler ve Bölgedeki Etkinlikleri

19. yüzyılın başlarında imparatorluğun pek çok yerinde olduğu gibi Ahıska, Acara ve Çıldır taraflarından devletin otoritesi oldukça zayıflamış ve bölge bazı âyan/derebeyi ailelerinin idaresine geçmişti. Bu bölgelerde etkili olan âyanlar ise Şerif Mehmed Paşa⁷ (Ahıskalı), Selim Paşa,

⁶ Bu konuda Osmanlı arşiv kaynakları yanında Fransız ve İngiliz konsolosluk kaynakları da bu sürece ilişkin olarak önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Zira gerek 1830 yılında Trabzon’a Fransız konsolosluğuna atanmış V. Fontanier’ye gerek 1836’da Trabzon’da İngiliz konsolosluğuna atanmış J. Brant’a verilen talimatlarda Trabzon Eyaleti’nin Rus sınırındaki gelişmelerin takip edilmesi ve elçiliklere iletilmesi isteniyordu. Nitekim bu misyonun daha sonraki konsoloslar tarafından da devam ettirildiği konsolosların önemli gelişmeleri rapor ettikleri görülmektedir. Bu konuda bkz. Bryer, a.g.m., s. 200; Fontanier’ye verilen talimatlar için bkz. “*Instructions pour M. Fontanier gérant du vice-consulat de Trébizonde*”, AMAEF, CADN (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4.

⁷ Sicill-i Osmani’ye göre Şerif Mehmed Paşa, İshak Paşa’nın torunu Süleyman Paşa’nın oğludur. Babasının hayatında henüz 17-18 yaşındayken kapıcı başı olmuştur. 1205’te (1790-

Bayezid Valisi İbrahim Paşa ve Abdullah Paşazade Kara Beylerdi. Adı geçen bu bölgeler bu âyanların sürekli olarak birbirleriyle hâkimiyet mücadelesine sahne olan sahalara haline geldi.⁸ Pehlivan İbrahim Paşa'nın Erzurum valiliği döneminde en önemli görevi de bu taraflarda devletin otoritesini yeniden tesis etmektir. İbrahim Paşa bu âyanlardan ilk olarak Şerif Mehmed Paşa'yı sulh yolu ile etkisiz hale getirdi. Ardından da bölgedeki daha etkili diğer bir âyan olan Selim Paşa üzerine gitti. İbrahim Paşa'nın uzun süre Selim Paşa⁹ ve oğulları ile olan mücadelesi Selim Paşa'nın 1815 yılının ortalarında idam edilmesi ve oğullarının da etkisiz hale getirilmesiyle sona erdi; fakat İbrahim Paşa'nın Ahıska ve Acara'daki âyanları bertaraf edip kendisine yakın bir idari yapı kurmasıyla bölgede sükûnet sağlanamadı. Zira bölge halkının Selim Paşa ve oğullarının idarelerine alışmış olmaları ve yeni idarecilerin halka olan davranışları nedeniyle bu bölgede istenilen düzen sağlanamadı.¹⁰ Bunun yanında bölgede Şerif Mehmed Paşa ve Selim Paşa'nın mahdumları arasındaki rekabet daha sonra da devam etti. Özellikle Selim Paşa'nın oğulları Ahmed, Dursun, Abdullah/Abdi ve Hüseyin babalarının idamından sonra bölgede etkili olmaya devam etti. Her ne kadar isyan ettikleri için haklarında fer-

1791) babasının vefatında Çıldır Eyaleti İshak Paşa'ya verildi ve kısa bir süre sonra İshak Paşa 1206 (1791-1792) vezir rütbesiyle vali oldu. Receb 1211/Ocak 1797'de azledildi. Daha sonra Maraş ve Rakka; Halep ve Adana valiliklerinde bulundu. 1222/1807'de Kars, ardından Diyarbakır, ikinci defa Adana, 1223/1808'de Karahisar-i Sahib valisi ve 1224'te Trabzon valiliğiyle Karadeniz sevahili seraskeri oldu. Ancak Çıldır Valisi Selim Paşa ile geçinemeyip azledildi. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 5, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1589-1590; Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2008, s. 136.

⁸ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2001, s. 184-185; Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM*, 18 (2006), s. 291; Salih Erol, *Pehlivan İbrahim Paşa Vakay'î Nâmesi (Baba Paşa Tarihi)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007, s. 55.

⁹ Sicill-i Osmani'nin "derebeyi şeklinde bir zorba" olarak tarif ettiği Acaralı Memişzade Selim Paşa bölgenin nüfuzlu beylerindendi ve 26 R 1217'de (26 Ağustos 1802) vezir rütbesiyle Çıldır beylerbeyisi olmuş ve uzun yıllar bu görevde kalmıştır. 1229/1814'te vefat etti. Mehmed Süreyya, a.g.e., c. V, s. 1492-1493; Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahışa Şer'iyye Siciline Göre: 1233-1241)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 13-14.

¹⁰ Erol, a.g.t., s. 57.

man çıkarılsa da bu derebeyleri daha sonraki dönemlerde affedildiler. Şüphesiz bunların en önemlisi 1828'de Çıldır mutasarrıfı olan Ahmed Paşa'dır.¹¹Ahmed Paşa 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sırasında bölgedeki Rus yayılcılığına karşı önemli bir mücadele verdi.¹²

Selimpaşazâdeler daha sonraki dönemlerde de bölgedeki idari etkinliklerini devam ettirdiler. Ahmed Paşa 1831'den ölüm tarihi olan 1836'ya kadar Kars mutasarrıflığı yaptı.¹³Abdullah/Abdi Bey Şavşat sancakbeyliği, daha sonra da Acara-i Ulyâ mütesellimliği yaptı. Oğlu Dede Bey ise babası Acara-i Ulyâ mütesellimi iken Şavşat mütesellimliği görevinde bulundu.¹⁴Hüseyin Bey de ileride daha detaylı görüleceği gibi Osmanlı idaresine karşı geleceği 1840'lı yıllarda Artvin'in idarecisiydi ve öncesinde de Osman Nuri Paşa'nın Erzurum Valiliği zamanında bir süre Erzincan'da idarecilik yapmıştı.¹⁵ Aile üyelerinin bu şekilde idari mekanizmada yer almaları aynı zamanda onların diğer âyanlara karşı güçlerini pekiştirmelerine de yol açmıştır. Mesela daha evvel babaları Selim Paşa döneminde aralarında husumet olan Şerif Mehmed Paşa'nın oğlu Said Bey Ahmet Paşa'nın Çıldır valiliği zamanında, 1248'de (1832/1833) Kör Hüseyin Bey tarafından haksız yere öldürülmüştür.¹⁶Bunun yanında Selimpaşazâdelerin zaman zaman kendi aralarında da mücadeleye gir-

¹¹ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 1, s. 201.

¹² Bu konuda bkz. W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas-Harekâtı, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 23-45; Bayram Nazır, *Osmanlı-Rus Savaşlarında Acaralılar 1774-1829*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s. 33-104; Fatma Yelda Gök, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008.

¹³ Oktay Kızılkaya, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 63.

¹⁴ PRO.FO. (Great Britain, Public Records Office/Foreign Office) 526/2, "Notes made on a Journey from Batoom by Adjarah, Shawshet, Ardanuch, Ardahan, Ghivleth, Penek, and Olü, to Erzeroum", 31 August 1841.

¹⁵ BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ. DH. (İrade Dahiliye), 17/781-Lef 10;BOA. İ. MVL. (Meclis-i Vâlâ), 18/278-Lef 1.

¹⁶ BOA, İ. MSM. (İrade Mesail-i Mühimme), 87/2468- Lef 9, 23 L 1262/14 Ekim 1846; BOA, İ. DH. 12/575, Gurre-i Za1255/6 Ocak 1840; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, c. 4-5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 743; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 5, s. 1439; Mustafa Adil Özder, *Tarihte Çıldır Atabegleri ve Torunları*, Erzurum 1971.

dikleri görülmüştür. 1840'ta Kör Hüseyin Bey ile biraderi Abdi/Abdullah Bey arasında bir husumet ortaya çıkmış ve bundan dolayı Erzurum ve Trabzon valilerine bu meselenin halledilmesi yönünde emirler gönderilmişti.¹⁷ İşte Acaralı Kör Hüseyin Bey'in ilk isyan sürecinde onun bölgedeki idari mekanizma içinde yer bulma, etkinliğini genişletme gayretlerinden ve bu süreçte idareciler ile olan çatışmalardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

II. Kör Hüseyin Bey'in İlk İsyanı (1840)

1846 yılının ortalarında Van'dan Acara'ya gelerek burada daha önce Tanzimat'ın uygulanması sürecinde yeniden canlanan muhalefetin başına geçerek daha büyük bir isyan hareketine girişen Kör Hüseyin Bey'in daha evvel bölgede, özellikle Penek'te, başka karışıklıklara neden olduğu görülmektedir.¹⁸ Her ne kadar ikinci isyanı kadar 1840'taki bu ilk isyanın ortaya çıkması hakkında çok ayrıntılı bilgilere sahip olmasak da en azından Hafız Paşa'nın valiliği dönemine rastlayan bu ilk hareketin gelişimi hakkında bazı bilgiler vermek mümkündür.

Erzurum Fransız konsolosu Garnier'nin, Kör Hüseyin Bey'in 2. isyan dönemi olan Temmuz 1846 tarihli raporunda 1840 yılındaki isyanına ilişkin olarak çizdiği tablo bizim çalışmamızın genel çerçevesini tayin ettiği gibi aralarında beş yıl kadar bir zaman olan iki isyanın birbiri ile bağlantılı olduğunu da göstermektedir. Konsolos bu isyan sürecini şu şekilde değerlendirmektedir:¹⁹

“Acar kökenli Kör Hüseyin 5 yıl önce de padişahın otoritesine karşı isyan etmişti. Birkaç ay boyunca dönemin Erzurum Valisi Hafız Paşa'nın kontrolü altında kalan Kör Hüseyin Bey ele geçirilmiş ve İstanbul'a gönderilmişti. Fakat hükümet onu cezalandırmak yerine ona rütbe vererek memleketine gönderdi; Hafız Paşa

¹⁷ BOA, HAT (Hatt-ı Hümayûn), 1424/58241, 21 S 1256/24 Nisan 1840; BOA, İ. DH. 12/575-Lef 4, 22 S 1256/ 25 Nisan 1840.

¹⁸ BOA, HAT, 1233/48014/A, 27 M 1241/11 Eylül 1825; Değirmenci, a.g.t., s. 25, 339-341.

¹⁹ AMAEF (Archives du ministère des Affaires étrangères français), Paris, CPC (Correspondance politique des consuls), Dépêche politique d'Erzeroum et Trébizonde, 1844-1847, Tome 2, Garnier'den Politik Kısma, 30 Temmuz 1846.

İstanbul'da Kör Hüseyin Bey'e yapılan muamelenin kendi tutumuna karşı bir uyarı olduğunu düşünerek istifa etti. Hüseyin Bey yeniden harekete geçmeyi ihmal etmedi. Yeniden ele geçirildi ve hapse konuldu. Fakat kaçmayı başararak Mısır'a sığındı".

Osmanlı arşiv kaynaklarına göre Kör Hüseyin Bey Penek ve Oltu mutasarrıfı iken halka zulümle suçlanmış ve daha sonra Çıldır ve Ardanuç taraflarına gelerek karışıklık çıkarmıştı. Özellikle Penek halkı 1838-1840 yılları arasında Kör Hüseyin Bey'in baskısından muzdarib olmuş ve değiştirilmesi için girişimde bulunmuştu.²⁰ Daha sonra Kör Hüseyin Bey ile kardeşi Abdi Bey arasındaki sürtüşme bölgeyi etkileyecek yeni bir karışıklığa dönüşmüştü. Kör Hüseyin Bey, Abdi Bey ile olan sürtüşmelerini gerekçe göstererek Çıldır Eyaleti'ne bağlı Ardanuç Kazasına gelerek Ardanuç Kalesi'ni tamir etmiş, etrafında adam toplamış ve zahire tedarik etmeye başlamıştı. Bu sürece ilişkin olarak Erzurum Valisi Hafız Paşa yazdığı tahriratlarda bunların yanında Kör Hüseyin Bey'in İbrahim Paşa (Mısırlı) ile de görüştüğünden ve halka ettiği zulümlerden de bahsediyordu.²¹ Bu konuda en detaylı tahrirat Kars ve Çıldır Kaymakamı olan Bahri Paşa tarafından kaleme alındı. Bahri Paşa tahriratında, Kör Hüseyin Bey'in Rus sınırına yakın yerlerde etrafında topladığı firariler ile halkın huzurunu kaçırdığını ve aynı şekilde etrafında topladığı dört bin Ahıskalı ile beraber Rus sınırına tecavüz ettiğini ve bunun da Rus yetkililerin şikâyetlerine neden olduğunu belirtiyordu.²² Bu bakımdan meselenin telkin yolu ile halledilmesi için Kör Hüseyin Bey'e haber gönderilerek isyandan vazgeçerek Oltu Sancağı'nda Karnovas karyesindeki hanesinde ikamete davet edilse de o isyanına devam etmiştir.²³ Erzurum'dan Kör Hüseyin Bey'in bölgedeki hareketleri hakkında yazılan tahriratlar üzerine, İstanbul'da bu meselenin zor kullanılmadan halledilmesi yönünde yapılan değerlendirmeler devletin bu süreçteki hassas durumuna da işaret etmektedir. Meclis-i Meşveret'te yapılan değerlendirmelerde imparatorluğun içinde bulunduğu hassas süreçte, Kör Hüseyin Bey'in bu isyanının askeri kuvvet ile değil de bazı etkili tedbirleri ile bertaraf edilmesi gerektiği belir-

²⁰ BOA, C. ZB (Cevdet Zaptiye), 64/3198, 29 Z 1255/4 Mart 1840.

²¹ BOA, İ. DH. 12/575-Lef 3, 27 M 1256/31 Mart 1840; Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 186.

²² BOA, İ. DH. 12/575-Lef 2, Gurre-i Za 1255/6 Ocak 1840.

²³ BOA, İ. DH. 12/575-Lef 3, 27 M 1256/31 Mart 1840.

tiliyordu. Bunun yanında Ardanuç'un Trabzon Eyaleti sınırına olan yakınlığı ve Vali Osman Paşa'nın da bölgedeki nüfuzu dikkate alınarak Erzurum ve Trabzon valilerinin ortak hareket edebileceği tavsiye ediliyordu.²⁴Bu şekilde Kör Hüseyin Bey'in isyanına Trabzon valiliği tarafından yapılacak olan müdahalelerin de onayı verilmiş oluyordu. Meclis-i Meşveret'te alınan kararlar gereğince Trabzon Valisi Osman Paşa, Kör Hüseyin Bey'e adam göndererek onu bu isyan hareketinden vazgeçirmeye çalışacağını ifade etmişti.²⁵Fakat devletin bu gelişmelere müdahale etmekte gecikmesi 1840'ın başlarında başlayan bu isyanın Temmuz ayına kadar devam etmesine neden olmuştur.²⁶

Kör Hüseyin Bey'in şekavet ve bozgunculuğu Ahıska ümerasını da rahatsız etmekle birlikte, zamanla isyan halini alan bu hareketler uluslararası bir boyutu kazandı. Kör Hüseyin Bey'in isyanına sahne olan bölgelerin Rus sınırına yakın olması Rusya'yı rahatsız ediyordu. Nitekim Kör Hüseyin Bey'in Rus sınırındaki tecavüzleri de Rus yetkililerin şikâyetlerine neden olmuştu.²⁷Buna karşın Hafız Paşa, Kör Hüseyin Bey'in Rus imparatoruna göndermiş olduğu bazı mektupların da ele geçirildiğini belirtiyordu.²⁸ Bu bağlamda Osmanlı hükümeti Kör Hüseyin Bey hadisesinin Rusya'ya karşı bir hadise gibi algılanma ihtimalinin önüne geçilmesi için bu konuda Rusya'nın sınır memurlarına ve Rus elçiliğine gerekli bilgilendirmenin yapılmasını istemekteydi.²⁹

Hüseyin Bey'in bu altı yıllık isyan sürecinin ilki olarak 1840'taki isyanı hakkında Trabzon'daki Fransız konsolosu Clairambault'nun raporları bize oldukça doyurucu bilgiler vermektedir. Konsolosun raporlarına göre Kör Hüseyin Bey'in isyanındaki en önemli etken Erzurum Valisi Hafız Paşa'nın Artvin Livası'na Kör Hüseyin Bey yerine Yusuf Bey'i³⁰ ataması

²⁴ BOA, İ. DH. 12/575-Lef 4, 22 S 1256/25 Nisan 1840; BOA, İ. DH, 17/781- Lef 27, 11 R 1256/12 Haziran 1840.

²⁵ BOA, İ. DH. 15/697-Lef 3, 8 R 1256/9 Haziran 1840.

²⁶ Hakan, *a.g.e.*, s. 186.

²⁷ BOA, İ. DH. 12/575, Gurre-i Za1255/6 Ocak 1840.

²⁸ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 20, Gurre-i R 1256/3 Haziran 1840.

²⁹ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 29.

³⁰ İngiliz konsolosu Guarracino'ya göre Yusuf Bey Artvin mütesellimi iken halktan 300 kese haraç almış ve bunun üzerine Kars Valisi Bahri Paşa onu görevinden uzaklaştırmış ve ye-

ve Yusuf Bey'in otoritesini tesis etmek için Artvin'e 1 000-1 200 kişiyi göndermesiydi. "Öyle görünüyor ki Hüseyin Bey burada önemli bir güç sahibidir" diyen Konsolos Clairambault, onun yerini Yusuf Bey'e bırakmayı reddettiğini, bölgedeki diğer bir âyan olan Ali Bey'in³¹ de adamlarıyla birlikte isyan ederek Kör Hüseyin Bey'e katılmak üzere Ardanuç'a geldiğini belirtir.³² Bunun üzerine kendisini Erzurum'a çağıran Hafız Paşa'nın asıl niyetinin onu Artvin'den çıkarmak olduğunu düşünen Kör Hüseyin Bey, sahip olduğu pek çok silah ve cephane ile kendisini Ardanuç Kalesi'ne kapatmış³³ ve kendisine yapılan, şekavet ve bozgunculuğu terk etmesine yönelik tavsiyeleri dikkate almayarak Livane taraflarında Yusuf Bey ile çatışmaya girmiştir.³⁴

Osmanlı hükümeti, devletin içinde bulunduğu bu kritik süreçte meselenin mümkün mertebe zor kullanmadan çözülmesi doğrultusunda Trabzon ve Erzurum valilerinin ortak hareket etmesini tavsiye etse de Osman Paşa ve Hafız Paşa'dan Bâb-ı Âli'ye gönderilen tahriratlar, meselenin telkin yolu ile çözülemeyeceğini ortaya koyuyordu.³⁵ Nitekim Haziran ayında meselenin çözülmesi doğrultusunda daha ciddi adımlar atılmaya

---

rine Mustafa Bey'i tayin etmişti. Kendi aralarından mütesellim atandığı zaman istediği gibi hareket edebilen bölge beyleri ise bu atamadan rahatsız olmuş ve ondan kurtulmak için bir plan yapmışlardı. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Frederick Guarracino, "Notes on an Excursion from Batum to Artvin", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 15 (1845), s. 298.

³¹ Fransız konsolosunun Livane/Artvin mütesellimliğine Kör Hüseyin Bey yerine Yusuf Bey'in atandığını belirtmesine karşın bazı kaynaklarda, bu göreve Ali Bey'in yerine Yusuf Bey'in atandığı belirtilmektedir. Hakan, *a.g.e.*, s. 187; Bunun yanında Livaneli Ali Bey, Kör Hüseyin Bey'in isyanının en önemli aktörlerinden biriydi. Zira Hafız Paşa tarafından Kör Hüseyin Bey'in ele geçirilmesi ve İstanbul'a gönderilmesi sürecinde harcanan bin kese akçenin alınacağı sorumlular arasında, Livane, Ardanuç, Penek, Maçahel ahalileri yanında Ali Bey de diğer bir sorumlu olarak gösterilmektedir. BOA, İ. MVL. 18/278-Lef 1, 5 C 1256/4 Ağustos 1840.

³² AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome, 4, Outrey'den compte de Pontois'ya, 23 Mayıs 1840.

³³ Guarracino Ardanuç Kalesi'nin Kör Hüseyin Bey tarafından Hafız Paşa'ya karşı direnmek için tamir edildiğini; fakat Bahri Paşa'nın bu kaleyi yıktığını not etmektedir. PRO, FO 526/2, "Notes made on a Journey from Batoom by Adjarah, Shawshet, Ardanuch, Ardahan, Ghwleht, Penek, and Olti, to Erzeroom", 31 August 1841.

³⁴ BOA, İ. DH. 17/781-Lef 27, 11 R 1256/12 Haziran 1840.

³⁵ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 29; Aynı Belge, Lef 27, 11 R 1256/ 12 Haziran 1840.

başlandı. Erzurum'dan 2000 kişilik bir kuvvet isyan halinde olan Artvin'e gönderildi. Fransız konsolosu bunlara ilaveten Hafız Paşa'nın Kars taraflarından bir o kadar asker ve iki Fransız görevliyi³⁶ de göndermesi gerektiğini belirtiyordu.³⁷Dahası Kör Hüseyin Bey'in Ardanoç'taki isyanının önüne geçilmesi için hem Hafız Paşa'ya hem de Trabzon Valisi Osman Paşa'ya gerekli tedbirlerin alınması yönünde emirler gönderildi.³⁸Fransız konsolosu Outrey'nin Erzurum'dan aldığı haberlere göre, 800 kişi, daha evvel Erzurum'dan ayrılan ve Penek'te bulunan Hafız Paşa'ya katılmak üzere şehirden ayrıldı. Bunun yanında hükümetten aldığı emirler doğrultusunda Osman Paşa da Lazistan taraflarında Batum'dan Hafız Paşa'nın birliklerine yardım etmek ve Kör Hüseyin Bey'i ele geçirmek üzere Trabzon âyanlarından Uzunzade Mehmet Ağa'yı³⁹ Artvin'e doğru gönderdi.⁴⁰ Zira Uzunzade Mehmet Ağa Lazistan taraflarından 2000 asker toplamakla görevlendirilmişti.

³⁶ Erzurum Valisi Hafız Paşa'nın bir yıllık valiliği dönemindeki en ilginç icraatlarından biri de maiyetinde çalıştırmak üzere Fransa'dan topçu zabiti istemek oldu. Cevdet Küçük, devletin istihdamına izin verdiği bu zabitin gelip gelmediğinin bilinmediğini belirtir ki bize göre konsolosun bu ifadesi bu zabitelerin Erzurum'a geldiklerini göstermektedir. Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sonçağ Tarihi Kürsüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975, s. 174-175.

³⁷ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den compte de Pontois'ya, 10 Haziran 1840; Guarracino'nun verdiği bilgilere göre Artvin Mutesellimi Yusuf Bey'in görevinden alınması ve yerine Mustafa Bey'in atanması ile bölgedeki beylerin Mustafa Bey üzerindeki baskısı artmıştı. Hatta Kars Valisi Bahri Paşa'nın görevden alındığına dair bir haberin yayılması ile Artvin beyleri halkı da yanlarına alarak Mustafa Bey'i Artvin'i terk etmeye zorlamışlardı. Guarracino, a.g.m., s. 302.

³⁸ BOA, HAT, 1424/58241, 21 S 1256/24 Nisan 1840.

³⁹ Uzunzade Mehmed Ağa Fransız kaynaklarında "Rumoğlu" olarak geçmektedir. Bundan dolayı çalışmada Rumoğlu yerine, birebir aktarımlar dışında Uzunzade Mehmet Ağa'yı kullanmayı tercih ettik.

⁴⁰ BOA, İ. DH. 17/781-Lef 27, 11 R 1256/12 Haziran 1840; AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den compte de Pontois'ya, 20 Haziran 1840; İngiliz konsolosu Guarracino 1841 yılı yazında bölgeye gerçekleştirdiği gezide, bölgedeki çatışmalar hakkında bilgi verirken Erzurum Valisi Hafız Paşa'nın, Uzunoğlu Mehmed Ağa ile Kör Hüseyin Bey'in birbiriyle anlaşarak kendi aralarında göstermelik bir savaş yapmaları nedeniyle, Osman Paşa'nın Trabzon'dan gönderdiği birliklere ne kadar güvencileceğini gösterdiğini belirtmekteydi. Guarracino, a.g.m., s. 298.

Fransız konsolosu, yapılan hazırlıkların yanında Kör Hüseyin Bey'in isyan ettiği bölgelerden gelen haberleri de aktarmaktaydı. Bu doğrultuda Uzunzade Mehmet Ağa'nın yakınlarından gelen bilgilere göre Kör Hüseyin Bey'in etrafındakiler onu terketmeye başlamış ve Kör Hüseyin'in Artvin'deki vekili kaçarak Osman Paşa'ya sığınmıştı. Erzurum'dan konsolosa ulaşan haberlere göre daha ilginç bir gelişme ise Kör Hüseyin Bey'in isyanı sürecinde etkili olan ve Hafız Paşa'nın kendisine güvendiği Abdi Bey'in valiye ihanet etmesi ve adamlarıyla birlikte Kör Hüseyin Bey'e katılmasıydı.⁴¹ Bu birleşmeye karşın Haziran ayında isyancılar ile askerler arasında bir çatışma olmamıştır.⁴² Konsolosun verdiği bilgilere göre bu sırada Penek'te bulunan Hafız Paşa ise Kör Hüseyin Bey'in yenilmesi durumunda Rusya'ya kaçmak gibi gizli bir planı olduğuna dair bilgi almıştı. Bundan dolayı konsolos, Hafız Paşa'nın Kör Hüseyin Bey'in başına "50.000 kuruş ve kellesini getirene yıllık maaş" bağlayacağını vaat ettiğini belirtir.⁴³

Erzurum Valisi Hafız Paşa, Haziran 1840 tarihli tahriratında "hain-i merkum" olarak nitelediği Kör Hüseyin Bey'in isyanının gelişim sürecine ilişkin olarak, onun Çıldır Eyaleti'ndeki servet sahibi kimseleri soyarak bunları adamlarına verdiğini ve etrafında topladığı beş altı yüz askerle Penek tarafına geldiğini ifade etmekteydi.⁴⁴ Bu konudaki diğer belgelerde Kör Hüseyin Bey'in Penek Kazası beyi Süleyman Bey'in üzerine yürüdüğü ve Süleyman Bey'i perişan ettiği belirtilmektedir.⁴⁵ Kör Hüseyin Bey'in bu başarısı üzerine Abdi Bey ve Ardahan beyi Hüseyin Bey, Hafız Paşa'ya, bölgeyi karışıklığa sürükleyen Kör Hüseyin Bey'in engellenmemesi

⁴¹ Fransız konsolosunun verdiği bu bilgilere karşın Osmanlı arşiv kaynakları Abdi Bey'in Kör Hüseyin Bey'e katılmasına dair bir bilgi vermez. Hatta belgelerde Kör Hüseyin Bey'in isyanını başlatan en önemli gelişme olarak biraderi Abdi Bey ile aralarındaki anlaşmazlık gösterilmektedir. Bu anlaşmazlık doğrultusunda Kör Hüseyin Bey, Acara-i Ulyâ'da bulunan Abdi Bey üzerine yürümüş ve onu konağından çıkmaya mecbur ederek Acara-i Ulyâ bölgesini de ele geçirmişti. Bunun yanında, en azından Abdi Bey'in tarafını göstermesi açısından, Haziran 1840 itibarı ile Abdi Bey, biraderi Kör Hüseyin Bey'in isyanına karşı otoriteleri daha etkin önlemler almaya davet ettiğini belirtmek yerinde olur. BOA, İ. DH, 17/781-Lef 28, 12 R 1256/13 Haziran 1840; BOA, İ. MVL. 18/278-Lef 1.

⁴² Meeker, *a.g.e.*, s. 230.

⁴³ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den compte de Pontois'ya, 20 Haziran 1840.

⁴⁴ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 28, 12 R 1256/13 Haziran 1840.

⁴⁵ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 26, 7 R 1256/8 Haziran 1840.

durumunda böylesine bir *vakt-i nazikede* isyanın bütün bölgeye yayılabileceği uyarısında bulunuyordu.⁴⁶Bu uyarılar dikkate alınmış olmalı ki 9 Haziran'da iki tabur asker, tımarlı süvari, birkaç kıta top ve mühimmat Erzurum'dan Oltu'ya hareket etti. Aynı şekilde Redif-i Mansure miralayı Aziz Bey de bir miktar asker ile Kars'tan Ardahan'a geldi.⁴⁷ Fakat gerek Trabzon gerekse de Erzurum tarafından Kör Hüseyin Bey'in üzerinde gönderilen birliklerin Kör Hüseyin Bey'i ele geçirmeleri çok kolay olmadı. Hafız Paşa'nın ifadesiyle “*çalıkuşu gibi daldan dala konan*” Hüseyin Bey, Oltu taraflarından Livane ve Maçahel taraflarına gelerek Ardanuç Kalesi'ni tahkim etmişti.⁴⁸Nihayet Temmuz ayının başlarında Erzurum'dan Bahri Paşa'nın komutasında gönderilen birlikler Kör Hüseyin Bey'in saklandığı Acara-i Ulyâ Kazası kurrasından Hola Karyesi yaylasına ulaşmıştır. Bunun üzerine Kör Hüseyin Bey aman dilemek için Acara ulemasından birkaç kişiyi Bahri Paşa'ya gönderip daha sonra teslim olsa da 9 Temmuz gecesi birkaç adamı⁴⁹ ile firar etmiş;⁵⁰ fakat çok uzaklaşmadan Bahri Paşa ve beraberindeki elli süvari ile yaşanan bir çatışmadan sonra Kör Hüseyin Bey'in birkaç adamı ölmüş ve yaralanmış, Kör Hüseyin Bey de üç yerinden yaralı bir şekilde ele geçirilmiştir.⁵¹

Erzurum Valisi Hafız Paşa'nın 11 Temmuz tarihli tahriratına göre, Kör Hüseyin Bey, muavinleri, Acara-i Ulyâ naib ve müftüsü ve Ahıska Kadısı Sabık İbrahim Efendi kendisi Erzurum'a varmadan önce Erzurum'a gönderildi. Hafız Paşa ise 27 Temmuz'da Hüseyin Bey'e karşı olan seferinden sonra Erzurum'a döndü. Öte yandan Uzunzade Mehmed Ağa'nın Acara ve Maçahel taraflarındaki seferi sonucunda buradaki Kör Hüseyin Bey yanlıları aman dileyerek teslim oldu.⁵² Fransız konsolosunun raporlarına göre Temmuz ayının başlarında yakalanarak Erzurum'a getirilen Hüseyin Bey, Ağustos ayının başında aldığı yaralardan dolayı hasta

⁴⁶ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 28, 12 R 1256/13 Haziran 1840; Hakan, a.g.e., s. 187.

⁴⁷ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 28, 12 R 1256/13 Haziran 1840.

⁴⁸ BOA, İ. DH, 17/781-Lef 28, 12 R 1256/13 Haziran 1840.

⁴⁹ Belgelerde Kör Hüseyin Bey'in 27 gulamı ile bulunduğu askerlerin arasından firar ettiği belirtilmektedir. BOA, İ. MVL. 18/278-Lef 1.

⁵⁰ BOA, İ. DH. 18/863-Lef 2, 11 Ca 1256/11 Temmuz 1840.

⁵¹ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den compte de Pontois'ya, 23 Temmuz 1840.

⁵² BOA, İ. DH. 18/863-Lef 2, 11 Ca 1256/11 Temmuz 1840.

bir şekilde hâlen daha Erzurum hapisanesindeydi.⁵³ Hafız Paşa'nın Kör Hüseyin Bey'in İstanbul'a gönderilmesine ilişkin olarak yaptığı yazışmalarda yaralarının iyileşmesinden sonra İstanbul'a gönderileceği belirtilse de⁵⁴Kör Hüseyin Bey'in iyileşmesinin beklenmediği anlaşılmaktadır. Zira Kör Hüseyin Bey İstanbul'a gitmek üzere 5 Ağustos itibarı ile Trabzon'a getirilmiştir. Hasta ve yaralı bir halde olmasından dolayı Hafız Paşa,Kör Hüseyin'in yanına kendi özel doktorunu tahsis etmişti.⁵⁵Fransız konsolosu her ne kadar Kör Hüseyin Bey'in 6 Ağustos'ta vapur ile İstanbul'a gönderileceğinden bahsetse de İstanbul'dan gelen yazılarda, Kör Hüseyin Bey'in isyanına dair gerçek sebeplerin Hafız Paşa tarafından hükümete bildirilene kadar onun, İstanbul'a gönderilmesinde ortaya çıkacak masraflardan kaçınmak için firar etmeyecek bir şekilde Trabzon taraflarında münasip bir mahalde ikamet ettirilmesi istenmekteydi.⁵⁶Buradan da anlaşıldığı gibi hükümetin gerek Hafız Paşa gerekse de biraderi Bahri Paşa'dan gelen tahrirlara karşın bu isyanın mahiyetini tam olarak anlayamadığı ve bu konuda yeni ayrıntılar talep ettiği anlaşılmaktadır. Zira bunun nedenini kısmen bu iki kardeşin Erzurum ve Kars'taki valilik ve kaymakamlıklarındaki idare anlayışlarında aramak gerekmektedir.

Belgelere göre Acara ve Çıldır bölgeleri Kör Hüseyin Bey'in şekavet ve bozgunculuğundan kurtulsa da Erzurum civarında karışıklıklar devam etti. Kör Hüseyin Bey meselesinden sonra Hafız Paşa bu kez de Kürtlerin sürekli saldırılarına uğrayan Erzincan taraflarına 3-4 bin adamıyla gitme hazırlığı yapıyordu.⁵⁷Bundan başka Fransız kaynaklarında 6 Ağustos'tan sonra Kör Hüseyin Bey'in isyanı ve yargılanmasına dair başka bir bilgiye rastlanmamaktadır.

⁵³ Outrey ayı raporunda Erzurum Valisi Hafız Paşa'nın bu kez de Gürcistan'dan Erzurum'a gelen ve 30 kadar atlıdan oluşan bir kervana saldıran ve yağma eden Kürtlerin bulunduğu Kars taraflarına halen daha birlikler göndermek zorunda olduğunu ifade ediyordu. AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale (CCC), Trébizonde, Tome 4, Outrey'den Thiers'ye 1 Ağustos 1840.

⁵⁴ BOA, İ. DH. 18/863-Lef 3, 5 C 1256/4Ağustos 1840.

⁵⁵ Bu doktor büyük bir ihtimale Erzurum'da Fransız konsolosluk temsilciliği için de aday olan Fransız Brunner'dir. AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den compte de Pontois'ya, 25 Ağustos 1840.

⁵⁶ BOA, İ. DH. 18/863-Lef 2, 5 C 1256/4 Ağustos 1840.

⁵⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde Tome 4, Outrey'den Thiers'ye 5 Ağustos 1840.

Kör Hüseyin Bey'in yakalanması, Erzurum ve Trabzon üzerinden İstanbul'a gönderilmesi sonrasındaki gelişmeler bizim bu ilk isyan sürecine daha farklı bir bakış açısı ile yaklaşmamızı gerektiren bazı detaylar içermektedir. Kör Hüseyin Bey ve Hafız Paşa arasındaki ilişki doğrultusunda, Hafız Paşa'nın Erzurum valiliği üzerine ayrı bir çalışma konusu olmayı hak eden ayrıntılara göre, Kör Hüseyin Bey'in İstanbul'da sağlıklı bir şekilde yargılanması öncelikli olarak, bu hadisenin sadece Kör Hüseyin Bey'in biraderi Abdi Bey arasındaki bir husumetten mi yoksa Kör Hüseyin Bey'in kişiliğinden kaynaklanan gerçek bir isyan mı olduğunun bilinmesine bağlıdır.⁵⁸Fakat daha sonraki yazışmalar, gerek Hafız Paşa gerekse de Bahri Paşa'nın Kör Hüseyin Bey hakkındaki tahriratlarında bazı çelişkilerin olduğunu ortaya koymaktadır. Mart 1841 itibarı ile Kör Hüseyin Bey İstanbul'dadır. Fakat yakalandıktan sonra tüm emvaline el konulmuş ve hizmetçi ve tüm yakınları da Erzurum'a getirilmişti. Özellikle yakınlarının Erzurum'daki sefaletleri ve mal ve mülklerine el konulmasının Tanzimat'ın ilkelerine aykırı olduğu ifade edilmekteydi. Bu konuda Hafız ve Bahri paşalar tarafından gelen tahriratlar ve Kör Hüseyin Bey'in Hafız Paşa hakkındaki arz-ı halinin⁵⁹ değerlendirmesi niteliğinde olan yazışmalarda; bu iki paşa ile Kör Hüseyin Bey arasında bir para meselesi üzerinde durulduktan sonra bu paşaların Hüseyin Bey hakkında gönderdikleri tahriratların bazı çelişkiler içerdiği, Kör Hüseyin Bey'in devlete olan daha önceki hizmetleri ve Hafız Paşa'nın Muş ve Van taraflarındaki idaresi hakkında gelen şikayetler sıralanarak Hüseyin Bey'e haksızlık yapıldığı ifade edilmektedir.⁶⁰Daha da önemlisi Hafız ve Bahri paşaların haksız yere Kör Hüseyin Bey'i "*asi şekline koyarak üzerine asker sevk etmesi*" ve bu şekilde onun namusunu lekelemekle suçlanmalarıydı.⁶¹ Bu bağlamda Kör Hüseyin Bey'in arzuhalinde sıraladığı hususlar hakkında yeni Erzurum Valisi Kamil Paşa ve Trabzon Valisi Osman Paşa'dan da işin aslına dair yeni bilgiler talep edildi.⁶²

⁵⁸ BOA, İ. DH. 18/863-Lef 2, 5 C 1256/4 Ağustos 1840.

⁵⁹ Bu ilk isyan sürecinde Kör Hüseyin Bey tarafından durumuna ilişkin olarak yazılan tek belge için bkz. BOA, İ. MVL. 32/544- Lef 1-2.

⁶⁰ BOA, İ. MVL. 18/278-Lef 1.

⁶¹ Aynı Belge, Lef 2, 20 M 1257/14 Mart 1841.

⁶² BOA, İ. MVL. 32/544, 17 Za 1257/31 Aralık 1841.

Elimizdeki kaynaklar bu muhakeme sürecine ilişkin başka detaylar içermez. Fakat Hafız Paşa'nın Erzurum valiliğinden Ocak 1841'deki istifasını, Kör Hüseyin Bey'in durumunu güçlendiren bir gelişme olarak kabul etmek gerekmektedir. Her ne kadar Hafız Paşa'nın istifasının gerekçesi olarak,⁶³ Erzurum valiliği dönemindeki kötü idaresi ve Muş ve Van halkı tarafından idaresine karşı yapılan şikâyetler gösterilse de, Hafız Paşa'nın istifasında bu sıralarda Hükümetin tam olarak mahiyetini anlamaya çalıştığı Kör Hüseyin Bey hadisesi de etkili olmuştur. Bu doğrultuda Hafız Paşa'nın istifasından sonra biraderi Bahri Paşa'nın da Kars'taki kaymakamlığından azlinin uygun olacağını belirtilmesi, Hafız ve Bahri paşaların bölgedeki idareciliklerinden ortaya çıkan hoşnutsuzluğu göstermektedir.⁶⁴

Muhtemelen Kör Hüseyin Bey hakkındaki muhakemenin sona erdiği 1842 yılının başında ise daha da ilginç bir gelişme oldu. Ocak 1842 tarihli yazışmalar Kör Hüseyin Bey'in İstanbul'dan memleketi tarafına, buradaki görevine gitmesine izin verildiğini, daha önceki suçlar konusunda da gerekli terbiyeyi aldığı ve görevinde daha bir şevkle çalışması için kendisine kapıcıbaşılık nişanı verildiğinden bahsediyordu.⁶⁵ Böylece yaklaşık bir buçuk senelik İstanbul ikametinden sonra Kör Hüseyin Bey'e kapıcıbaşılık rütbesiyle memleketine gitme imkânı sağlandı.

Kör Hüseyin Bey'in ilk isyanı hakkında detaylarını aktardığımız bu gelişmeler üzerinden bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. İlk olarak gerekçesi bölgedeki en etkili âyan ailelerinden olan Selimpaşazâdeler arasındaki bir iktidar mücadelesi olarak görünen bu çatışmaların devletin

⁶³ Mayıs 1841'de İstanbul'a gitmek üzere Trabzon'a gelen Hafız Paşa'nın istifa etmesinde Outrey'ye göre Kör Hüseyin'e gösterilen bu hürmetin etkili olması bir yana asıl etken Erzurum'da idaresine karşı oluşan şikâyetlerdir. Özellikle kuraklıktan kaynaklanan hububat kıtlığının olduğu eyalette Hafız Paşa'nın Trabzon ve Gürcistan taraflarından eyalete gelen hububatın dağıtımında spekülasyon yaptığına yönelik şikâyetler olmuştu. AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 20 Şubat 1841; Aynı dosya Outrey'den Compte de Pontois'ya, 2 Ekim 1840; Bu konuda Cevdet Küçük, Hafız Paşa'nın kötü idaresinden dolayı hakkındaki şikâyetlerin arttığını ve bundan dolayı istifa etmese de valilikten azledileceğini belirtmektedir. Hafız Paşa'nın Erzurum valiliği için bkz. Küçük, *a.g.t.* s. 173-179.

⁶⁴ BOA, İ. DH. 31/1442, 29 Za 1256/22 Ocak 1841.

⁶⁵ BOA, İ. DH. 50/2500, 11 Z 1257/24 Ocak 1842.

temsilcileri olan vali ve kaymakamların müdahaleleri ile yeni bir boyut kazandığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar devlet Rus sınırı gibi hassas bir bölgede bir çatışma ortamından kaçınsa da, bölgedeki karışıklık ortamı sınır güvenliğini de tehdit eden bir hüviyet kazanınca askeri müdahale de kaçınılmaz bir hale geldi. Fakat buna karşın Kör Hüseyin Bey'in isyanı sonrasındaki gelişmeleri, devletin bu bölgede herhangi bir çatışmadan kaçınması, bölgedeki etkili yerel güçlerden olan Kör Hüseyin Bey'i taltif edilerek kendi tarafına çekme gayretinden kaynaklandığı görülmektedir.⁶⁶Bunun yanında Tanzimat'ın bölgede uygulanması için öncü çalışmaların bu döneme denk gelmesi ve Doğu Anadolu'daki Kürt isyanlarının varlığı en azından devletin çatışmanın yayılmasını engellemek için böyle bir hamle yapmasını anlaşılır bir hale getirmektedir. Fakat bu hamlenin istenileni vermediği Kör Hüseyin Bey'in Acara bölgesinde yeniden karışıklıklar çıkararak tekrar yakalanarak İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷

III. Tanzimat'ın Bölgede Uygulanması ve Tepkiler

Kör Hüseyin Bey'in yukarıda gördüğümüz 1840 yılı isyanı sonrasında ele geçirilmesi ve İstanbul'a gönderilerek buradan Mısır'a kaçması ve buradan da Van üzerinden Çıldır taraflarına gelerek 1846'nın Temmuz'undan itibaren Acara bölgesindeki isyanın en önemli aktörü olarak ortaya çıkmasından evvel bu bölgede Tanzimat'ın uygulanmasından dolayı karışıklıkların olduğu ve Kör Hüseyin'in zaten yeni düzenlemelerden rahatsız olan Acara bölgesindeki hareketin başına geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla Kör Hüseyin Bey'in 1846 yılındaki ikinci isyanını anlamak için bölgenin idari yapısına ve bölgede Tanzimat'ın uygulanması çalışmalarına ve bu çalışmaların nasıl tepkiler aldığına bakmak gerekmektedir.

⁶⁶ Hakan, *a.g.e.*, s. 186.

⁶⁷ Fransız konsolosu Garnier'nin verdiği bu bilginin dışında Kör Hüseyin Bey'in tekrar memleketine dönerek yine karışıklıklar çıkarması ve yeniden yakalanması hakkında başka bir kaynağa sahip değiliz. Bunun yanında Hafız Paşa'nın istifa tarihi olan Ocak 1841 ile Kör Hüseyin Bey'in memleketine dönüş iznini aldığı 1842 Ocak ile arasındaki bir yılı da dikkate alırsak Garnier'nin Hafız Paşa'nın istifa gerekçesi olarak sunduğu "Kör Hüseyin Bey'in taltif edilmesi" gibi bir etkeni de sorgulamamız gerekir. AMAEF, Paris, CPC, Dépêche politique d'Erzeroum et Trébizonde, 1844-1847, Tome 2, Garnier'den Politik Kısım, 30 Temmuz 1846.

Tanzimat'ın bölgeye uygulanmasından evvel Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundaki Rus sınırını değiştirmesi ve bölge üzerindeki etkileri bakımından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bölgede yaptığı idari değişikliği ortaya koymak gerekmektedir. Bilindiği gibi savaş sonunda imzalanan Edirne Antlaşması en çok Çıldır/Ahıska Eyaleti'nin idari yapısında bir değişikliğe neden olmuştur. Zira savaş tazminatı olarak Ruslar Azgur, Hirtis, Çeçerek, Ahılkelek, Ahıska ve Koblıyan gibi altı sancağı kendi topraklarına katmışlardı.⁶⁸Bu toprak kayıpları sonrası kuzey ve kuzeydoğu sınırları daralan Çıldır Eyaleti'nin merkezi ise Ahıska'dan Oltu'ya taşındı.1830'da Tahdit-i Hudut Komisyonu'na göre Çıldır Eyaleti Ardahan, Göle, Oltu, Ardanuç, Poskov, Şavşat, Livane ve Pertenek gibi yerlerden müteşekkil oldu.⁶⁹ Fakat daha da önemlisi, merkezi bir idarenin gereği olarak Çıldır Eyaleti'nin eyaletten sancak statüsüne indirgenmesiyle gerçekleşti. Müşirliklerin kurulması sürecinde Erzurum Valisi Esat Paşa Erzurum ve havalisinde bulunan eyaletlerin bir müşirin idaresi altında birleştirilmesinin zaruri olduğunu belirtmişti. Esat Paşa böyle bir idareyle Doğu Anadolu'da asayişin sağlanabileceği, vergilerin adil bir şekilde tahsil edilebileceği, asker yazma işinin süratle yürütülme imkânının doğacağı ve bölgede asayiş bozan sergerdeler ile daha iyi mücadele edileceğini belirtmekteydi. Bu tavsiyeler Bâb-ı Âli'de dikkate alınarak Esat Paşa Erzurum Redif-i Mansure Müşirliği unvanı ile atandı. Kars ve Çıldır Eyaletleri de Ahmed Paşa'nın ferikliğe atanmasıyla beraber Erzurum Müşirliğine bağlandı.⁷⁰Böylece daha evvel de olağan üstü koşullarda zaman zaman Erzurum Eyaleti'ne bağlanan bu bölgeler II. Mahmud'un reformlarının bir neticesi olarak daha merkezi bir yönetim amacıyla Erzurum Eyaleti bünyesine dahil oldular. Kars ve Çıldır'ın bu statüsü 1845 yılına kadar devam etti. Tanzimat'ın Erzurum'da uygulanmaya başlanması sürecinde ilk olarak Erzurum'un idari yapısı yeniden düzenlendi. Buna göre Kars

⁶⁸ Fahrettin M. Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1955, s. 32; Fahrettin M. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 549-550.

⁶⁹ Çıldır Eyaleti'nin idari yapısı hakkında bkz. Bahattin Kılıç, *19. Yüzyılda Çıldır Sancağı'nın İdari Yapısı*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kars 2011; Feridun M. Emecen, "Çıldır Eyaleti", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 8, İstanbul 1998, s. 300.

⁷⁰ Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. 4-5, s. 962; Küçük, *a.g.t.*, s. 100; Musa Çadırıcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi DTCE, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14 (1963), s. 71.

ve Çıldır Eyaletleri Erzurum Eyaleti'nin birer sancağı oldular.⁷¹ Çıldır Eyaleti'nin, Oltu, Ardahan ve Ardanuç kazaları, Oltu merkeziyle sancak hâline getirilerek Erzurum vilâyetine bağlandı.⁷² Böylece Erzurum merkezli olarak yapılacak olan her yeni idari düzenleme etkilerini bu bölgelerde de hissettirecekti. Şüphesiz bunların en önemlisi 1845 yılı itibarı ile Tanzimat'ın yeni mali reformlarının Erzurum'da uygulanmaya başlamasıdır.

Tanzimat'ın Erzurum'da uygulanmaya konulmasına en büyük tepki Van'dan geldi. Bedirhan Bey'in desteklediği Mahmud Han, Van bölgesinde isyan faaliyetlerine başladı. Erzurum'dan da bu isyan hareketlerin destekler nitelikte bazı isyan belirtileri ortaya çıktı. Bu isyanların en önemli nedeni Tanzimat'ın yeni mali uygulamalarıydı. Bölgenin büyük oranda *yurtluk* ve *ocaklık* olarak tanımlanan vergi yapısı diğer bir ifade ile bölgenin sosyo ekonomik yapısı Tanzimat'ın yeni ilkelerini kabul edecek durumda değildi.⁷³ Bu durum Çıldır Sancağı için de geçerliydi. Nitekim ülkedeki sarp ve dağlık bölgelerin önemli bir kısmı gibi Çıldır'da da yurtluk ve ocaklık sistemi hâkimdi.⁷⁴ Dolayısıyla bu bölgelerde Tanzimat'ın uygulanması ve Tanzimat'ın yeni mali ilkeleri ile beraber yurtluk ve ocaklık sistemi ile idare edilen arazinin doğrudan devletin eline geçirilmesine yönelik çalışmalar sonucunda nüfuzları zedelenecek olan kesimlerden büyük bir muhalefet ortaya çıktı. Van taraflarında ortaya çıkan bu muha-

⁷¹ Küçük, *a.g.t.*, s. 224.

⁷² Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Pozitif Yayınları, Ankara 2001, s. 20.

⁷³Fatih Gencer, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi DTCE Tarih Araştırmaları Dergisi*, 49 (2011), s. 75-96; Hakan, *a.g.e.*, s. 117-57; Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, 3/2(2011), s. 149-150; Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 193-194.

⁷⁴ İnbaşı'nın Çıldır Eyaleti üzerine yaptığı incelemeye göre eyaletin sancaklarının önemli bir kısmının ocaklık olarak idare edildiği görülmektedir. 1750-1800 yıllarına ait deftere göre, Çıldır Eyaleti'nin sancak sayısı 21 olup bunlardan Nısf-ı Livane ve Pertekrek, Macahel, Acara-i Ulyâ, Acara-i Süflâ ve Estize sancaklarının, ocaklık sancak, Penek sancağının da malikâne olarak kaydedildiğini tespit etmiştir. Bkz. Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1 (2006), s. 77-94; Ayrıca bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-137.

lefet domino etkisi yaparak Erzurum'daki tumar sahiplerine de sirayet etti. Bunlar arasında Çıldır'daki tumar sahipleri de vardı.⁷⁵

1845 yılının ortalarından itibaren Tanzimat yeni düzenlemeleri Çıldır taraflarında büyük isyan hareketlerine neden oldu. Kars ve Çıldır taraflarında yurtluk-ocaklık sahibi olan Posof Beyi Kamil, Tavasger Beyi Dursun (Kör Hüseyin'in kardeşi), Ardahan Beyi Hasan, Göle Beyi Arslan, Mirho Beyleri Osman ve Hüseyin, Ahmedpaşazade Şerif Bey, Livaneli Yusuf Bey ve Abdi Bey bir araya gelerek Tanzimat'a karşı muhalefete başladılar. Bu beylerin Erzurum üzerine yürüyecekleri haberinin gelmesi üzerine Erzurum Valisi Bekir Sami Paşa gerginliği ortadan kaldırmak için yurtluk-ocaklıklara dokunulmayacağına dair bunlara haber göndermek zorunda kalmıştı.⁷⁶ Fransız konsolosu Clairambault bu sürece ilişkin oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Konsolosun 2 Temmuz'daki raporuna göre Artvin'de önemli bir isyan hareketi ortaya çıkmıştı. Bu isyanın nedeni Van'ın eski Valisi Hasan Paşa'nın Tanzimat reformlarını uygulamak üzere Artvin'e gelmesiydi. Zira Artvin halkı Abdullah Paşa'nın idaresinde olan komşu eyaletin idaresi gibi o ana kadar kendi bölgelerinde uygulanan sistemden başka bir sistem kabul etmek istemiyordu. Bundan dolayı 4 binden fazla kişi Hasan Paşa'nın konağını çevreleyerek Paşa'yı Artvin'den çıkarmaya zorlamıştır. Konağı yağmalanan fakat hiçbir adamı yaralanmayan Hasan Paşa yörenin ileri gelenleri ve müftüsü vasıtası ile hiçbir şey yapılmayacağını bildirmiş ve Artvin halkının ortaya koyduğu gerekçeleri İstanbul'a yazmıştır.⁷⁷ Konsolosun bu yazısı bile

⁷⁵ Erzurum Defterdarı Tevfik Efendi de Çıldır Eyaleti kazaları müdürlerin ekserisinin yurtluk ve ocaklık ashabından bulduklarından dolayı Tanzimat'ın tatbik edilmesine mani olacakları ihtimalini belirtmekteydi. Küçük, *a.g.t.*, s. 231-236.

⁷⁶ Gencer, *a.g.m.*, s. 84-85; Çıldır Eyaleti'nde Tanzimat'ın uygulanmasının ortaya çıkardığı tepkiler için ayrıca bkz. Selçuk Ural ve diğerleri, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Erzurum 2011, s. 355.

⁷⁷ Clairambault raporunun devamında “öyle görünüyor ki Artvinliler yeni sistemin manasını tam olarak anlamadılar ve bir şey kazanmayan; tersine Tanzimat sistemi ile her şeyini kaybeden kavgacı ağaların etkisinde kalmaktadırlar. Artvin ağaları bu yeniliklerin hiçbirinin uygulanmadığı Trabzon Valisinin otoritesi altında olan Acara ve Batum sancaklarının ne kadar huzurlu olduğunu halka gösteriyorlar” diyerek Artvin ağalarının örnek gösterdiği Trabzon Eyaleti'nde bile uygulamanın geç kalındığını kavgacı görünen Lazların bile muhtemelen bu yeni sistemi daha erken uygulayacaklarını ifade etmektedir. AMAEF, CADN, Constanti-

Artvin'deki muhalefetin boyutlarını göstermesi açısından çok önemlidir. Belki de Tanzimat reformlarına yönelik daha önemli bir tepki Acara ve Maçahel kazalarından geldi. Zira Erzurum müşirliğine bağlı Çıldır Eyaleti kazalarından olan Acara ve Maçahel kazaları halkı 1255/1839-1840 yılından beri hisselerine düşen vergiyi vermedikleri gibi buradan redif askeri alınmasına da karşı çıkıyorlardı. Belgelerde Acara ve Maçahel halkının terbiye edilmesi gerektiği; fakat İran meselesinden dolayı devletin doğu sınırında, bu meselenin ortadan kalkana kadar herhangi bir karışıklığa neden olunmaması için bu kazaların Trabzon Eyaleti'ne bağlanmasına karar verildiği belirtiliyordu.⁷⁸ Bu konuda Erzurum valisi Kamil Paşa'dan gelen tahrirat üzerine Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın değerlendirmeleri ilginçtir. Abdullah Paşa, Trabzon Eyaleti halkının sert mizaçlı olduklarını belirterek, Acara ve Maçahel kazası halkının ise daha beter olduğunu ve her fırsatta karışıklıklar çıkarmayı adet ettiklerini söylerken bölgede daha önceki hadiselerle de işaret ediyordu.⁷⁹ Neticede Acara ve Maçahel halkının istediği doğrultuda bu kazalar Trabzon Eyaleti'ne dâhil edildi.⁸⁰ Clairambault artık Abdullah Paşa'ya tabi olan Acara ve Maçahel halkının istediklerini yapabildiğini, bunun üzerine tüm Livanelilerin de aynı şekilde Erzurum Eyaleti'nin bir parçası olmak istemediklerini belirtirken sınırdaş olan bu bölgedeki farklı idare tarzlarının sonuçlarının da kestirilemeyeceğini ifade ediyordu.⁸¹

1845 Ağustos ayının başlarında Erzurum'daki Fransız konsolosu Garnier, ekileri bakımından Van'daki isyandan aşağı kalmayan bir isyanın Çıldır'da ortaya çıktığını ve Çıldır halkının büyük bir kısmının tımarlı olması itibarıyla yeni reformlara tiksinti ile baktıklarını ve Van taraflarında olduğu gibi Çıldır'da da Tanzimat'ın uygulanmasının büyük zorluklar ile karşılaşacağını ifade ediyordu. Hamdi Bey'in başını çektiği asiler bir-

nople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 2 Temmuz 1845.

⁷⁸ BOA, İ. DH. 87/4365-Lef 5, 5 Ca 1260/22 Haziran 1844.

⁷⁹ BOA, İ. DH. 87/4365-Lef 3-4, 25 R 1260/14 Mayıs 1844.

⁸⁰ BOA, A. MKT. (Sadaret Mektubi Kalemî), 11/95, 17 R 1260/6 Nisan 1844; BOA, İ. DH, 87/4365, 5 Ca 1260/23 Mayıs 1844.

⁸¹ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 2 Temmuz 1845.

kaç bin adam toplayarak Kars önlerine gelmiş; bu gelişme Erzurum'da duyulur duyulmaz Van'a karşı hareket etmek için Bayezid'de bekleyen Bahri Paşa geri çağırılmış ve 800 adam ile şehri kurtarmak için Kars üzerine gönderilmiştir.⁸² Konsolosun 5 Ağustos'taki raporuna göre Kars'ı tehdit eden isyancıların başında Kör Hüseyin Bey'in kardeşi Abdi Bey bulunuyordu. Bundan dolayı Selim Paşa komutasında bir tabur piyade askeri Kars'a gönderildi.⁸³ Ağustos ayı itibarı ile olayların yatıştığı anlaşılmaktadır; fakat Clairambault'ya göre bölgede endişe verici bir karışıklık hâkim olamaya devam ediyordu. Zira Artvin mütesellimi Abdi Bey'in⁸⁴ görevinden uzaklaştırılmasından dolayı Şavşat taraflarında isyan hazırlığında olduğunu belirtiyordu. Bunun yanında Trabzon valiliğince bölgedeki karışıklıklara bir tedbir olarak Hurşit Ağa yerine Lazistan mütesellimliğine Uzunzade Mehmed Ağa atandı. Clairambault hiçbir idarecinin bir seneden fazla kalamadığı bu görevin sık sık değişmesinde bölgenin Rus sınırında yer almasından kaynaklanan meseleler, buradaki ağaların eski fikirlerinden kaynaklanan ve baş edilmesi zor sürekli şikâyetlerinin etkili olduğunu ifade ediyordu.⁸⁵

⁸² Bu hareketlerin Tanzimat'ın bölgede uygulanması önünde gerçek engel olmadıklarını belirten konsolos alınması gereken tedbirler konusunda "Bunun bir protesto olduğu düşünülebilir; fakat Van'daki isyanın bastırılmasını yavaşlatan gerçek bir nedendir. Eğer Sami Paşa, Kamili Paşa'nın Han Mahmud isyanında yaptığı gibi şüphelileri cezalandırması uygulamaları hızlandırılırsa ve Van'da örnek bir uygulama yaparsa, şu anda Lazistan'da gerçekleşen hadiselerin önüne geçilebilir" demektedir. AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Bourguency'ye, 1 Ağustos 1845.

⁸³ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourguency'ye, 5 Ağustos 1845.

⁸⁴ Dede Bey ve Abdi Bey'in idareci oldukları dönemde, yani 1841'de Acara ve Şavşat civarında bulunan Guarraccino'nun Batum'dan Erzurum'a olan yolculuğu konusunda hazırladığı raporda bazı bilgiler bulmak mümkündür. Guarraccino, Abdi Bey'in kızı ile Ardahan Beyi'nin düğününe denk gelen ziyareti sırasında Abdi Bey'in etrafında çoğu yabancı olan 70 kişinin bulunduğunu yazmaktadır. Raporun devamında Guarraccino, Karşlı Merhum Ahmed Paşa'nın kardeşi ve Yukarı Acara Bölgesinin en zengin kişisi olan Abdi Bey'in, uzun zamandan beri önemli bölgelerin gelirini elde etmek için berat sahibi olduğunu yazar. Bu konuda Bkz. Guarraccino, a.g.m., s. 296-305; PRO, FO, 526/2, "Notes made on a Journey from Batoom by Adjarah, Shawshet, Ardanuch, Ardahan, Ghivleh, Penek, and Olti, to Erzeroum, 31 August 1841.

⁸⁵ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourguency'ye, 22 Ekim 1845; Aynı tasnif, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Bourguency'ye, 18 Kasım 1845.

Bölgedeki gelişmeler 1845 yılının sonları ve 1846 yılının başlarında yeni bir boyut kazandı. Erzurum'daki Fransız konsolosu Garnier özellikle bu bölgelerin Rus sınırında yer almasından dolayı daha da önemli hale geldiğini ve Esad Paşa'nın buraya adam göndererek gelişmeler hakkında bilgi almaya çalıştığını ifade ediyordu.⁸⁶ Aralık ayında ise Esad Paşa'nın Çıldır'daki gelişmelere daha yakından eğilmesini gerektiren gelişmeler oldu. Kars kaymakamının verdiği haberlere göre Esad Paşa'nın Çıldır'daki isyancılar nezdine gönderdiği görevliler isyancılar tarafından yakalanmış ve hapse konulmuştu. Esad Paşa bu gelişmeyi öğrenir öğrenmez Bahri Paşa'yı 200 süvari, 2 tabur piyade ile isyancılara karşı gönderdi ve onu isyancı başlarını ele geçirmek ve bu şekilde diğer isyancılara gözdağı vermekle görevlendirdi.⁸⁷ Garnier'nin 6 Aralık'taki raporuna göre ise Bahri Paşa Çıldır'daki isyancıları dağıtmış, isyancıların bir kısmı teslim olmuş ve bir kısmı da Trabzon eyaletine bağlı olan Acara'ya sığınmıştı.⁸⁸ Bahri Paşa'nın Çıldır'daki seferinde ele geçirilenler arasında isyancılar yanında başka kişiler de vardı. Bunlardan biri de Hasan Gaspi veya Osmanlı kaynaklarında Şeyh Şamil'in adamı olduğu belirtilen Hasan Hasbiydi. Garnier, Hasan Gaspi'nin bölgede Tanzimat'ın neden olduğu hoşnutsuzluktan istifade ederek Acara halkı arasından kayda değer bir birlik oluşturma ve Rus sınırlarında yer alan Ahıska'ya kaçabilme amacıyla olduğunu yazıyordu. Yakalanarak Erzurum'a getirilen Hasan Gaspi Rus tebaasından olmasından dolayı şehirdeki Rus konsolosu ile Esad Paşa arasında bir çatışma konusu olmuştur. Rus konsolosu bu kişinin kendisine teslimini isterken Esad Paşa bu konuda nasıl davranması gerektiğini Hükümete bildirmişti.⁸⁹

⁸⁶ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Clairambault'ya, 22 Kasım 1845.

⁸⁷ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Clairambault'ya, 1 Aralık 1845.

⁸⁸ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Clairambault'ya, 6 Aralık 1845.

⁸⁹ Esad Paşa, Hasan Gaspi'nin sadece Rus hükümeti için değil, sınır bölgesindeki karışıklıklar nedeniyle Osmanlı hükümeti için de tehlikeli biri olarak olduğunu düşünüyordu. Bkz. AMAEF, Paris, CCC, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Guizot'ya, 15 Aralık 1845; Hasan Gaspi/Hasbi'nin bulunduğu Erzurum hapisanesinden İstanbul'a gönderilmesine ilişkin olarak Şubat 1846'ya Esad Paşa'ya İstanbul'dan gerekli talimat geldi. Erzurum'dan Trabzon'a gönderilen Hasan Gaspi buradan vapur ile İstanbul'a gönderildi; fakat kısa bir süre sonra bu-

Bahri Paşa tarafından Çıldır'da ele geçirilen asiler Şubat ayı itibarı ile Erzurum hapisanesindeydi. Fakat asilerin burada uzun süre kalmaları şehrin güvenliği için bazı sakinler doğurmaktaydı. Garnier bu konudaki değerlendirmeleri Tanzimat sürecinde Erzurum'daki durumun kırılğanlığını da ortaya koyuyordu.⁹⁰

“Hali hazırda Erzurum'daki bu beylerin İstanbul'a gönderilmeleri kurtarıcı/koruyucu bir tedbirdir. Onlar buradaki esareti sırasında Erzurum halkının sürekli bir sempatisine konu olmaktadırlar. Müslüman halk onları kutsal bir amacın kurbanları olarak görmektedir. Halkın onlar nezdindeki bu görüşü Esad Paşa için ciddi bir utanç kaynağına dönüşebilirdi.”

Bir zamanlar Dede Bey'in yanında yer alan Hasan Gaspi ve Çıldır'daki isyancılar 23 Şubat itibarı ile Trabzon'a getirildi. Tutuklular arasında Çıldır bölgesinde oldukça etkili 8 bey, Posof Beyi Kamil, Ardahan Beyleri Hasan ve Hüseyin kardeşler, Göle beyleri Arslan ve İzzet kardeşler, İzatelle Beyi Abdi Bey, Tavasker Beyi Dursun, Himeskeve Beyi Hüseyin Bey bulunuyordu. Kolağası Hüseyin Bey'in komutasında 30 kişilik bir süvari korumasıyla Trabzon'a gelen bu beyler vali konağına getirilmişler ve burada Halil Paşa, beylere yönelik ağır bir konuşmadan sonra onları zincire vurarak Trabzon karantinasına göndermiştir.⁹¹Bu beylerin ele geçirilmesiyle birlikte Çıldır'daki karışıklığın tam olarak ortadan kaldırıldığını söylemek zordur. Bu taraflardaki isyanın lideri olarak Abdi Bey'in oğlu Dede Bey'in ele geçirilmesi sürecinde yaşananlar Çıldır taraflarında yeni bir ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden oldu. Zira bu isyanda Uzunzade Mehmed Ağa'nın Dede Bey'i sulh yolu ile kendisini

---

radan da firar etti. Bu konuda bkz. BOA, MVL. 3/59, 23 Z 1261/22 Aralık 1845; BOA, A. MKT. 37/4, 5 Ra 1262/3 Mart 1846; BOA, A. MKT. 37/32, 9 Ra 1262/ 7 Mart 1846; BOA, A. AMD (Sadaret Âmedi Kalemi) , 1/60, 26 Ra 1262/24 Mart 1846; BOA, İ. MSM. 82/2336-Lef 6, 1 Ş 1236/25 Temmuz 1846; Selahattin Tozlu, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar-II”, *Karadeniz Araştırmaları*, 7 (2005), s. 98.

⁹⁰ Garnier Erzurum'da Van isyanı hakkında bir karar alınmadığını; fakat Acara ve Çıldır taraflarındaki isyanın bertaraf edilmesiyle birlikte Van meselesi ile daha kolay ilgilenebileceğini belirtmektedir. AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Clairambault'ya, 16 Şubat 1846.

⁹¹ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourguency'ye, 1 Mart 1846.

hapsetmeyeceği vaadiyle Çürüksu'ya getirmesi; fakat daha sonra onu tutuklayarak Erzurum'a göndermesi etkili olmuştur.⁹²Batum'daki İngiliz konsolosundan gelen haberlere göre, Acaralılar bu tutuklamaya tepki olarak Keda'da bulunan Acara mütesellimini konağında muhasara etmiş ve iki taraf arasında çatışmalar olmuştur. Bunun üzerine tüm Lazistan âyanlarından oluşan iki bin kişi Acara taraflarına gitti.⁹³

Acaralıların teslim olmak konusunda ileri sürdükleri şartlar aslında birbirini takip eden bu isyan hareketlerinin gerçek nedenini anlamamız açısından önemlidir. Bunlar:1. Paşanın bir adamı değil de bu memleketten birinin mütesellim atanması; 2. İsyân suçluları valiye teslim edilmeyecek Acaralıların kendileri tarafından cezalandırılmaları; 3. Bu eyaletin halkının hiçbir vergi ödememesi; fakat valinin bunlara ihtiyacı olması durumunda hizmet etmeleri.⁹⁴ Acaralıların bu şartlarının kısmen kabul edildiği anlaşılmaktadır. Zira Clairambault 11 Mart'ta Acara hadisesinin sona erdiğini, Acara ağalarının, Batum'da toplanmaları ve Uzunzade Mehmed Paşa ile Trabzon'a gelmelerinin beklendiğini rapor ediyordu.

⁹² Fransız konsolosuna göre bu süreç şu şekilde gerçekleşmiştir: “Dede Paşa Lazistan mütesellimi Rumoğlu Mehmed Paşa'nın kendisini hapsetmeyeceği hatta incitmeyeceğine dair sözü üzerine Rumoğlu'nun bulunduğu Çürüksu'ya geldi ve Rumoğlu'na teslim oldu. Rumoğlu Abdullah Paşa nezdinde harekete geçmek ve Dede Bey'in affını istemek üzere Trabzon'a geldi. Fakat tam bu sırada Trabzon valisi değişti. Öyle görünüyor ki Dede Bey'in ele geçirilmesine ilişkin Bâb-ı Âli'nin emirleri daha evvel Trabzon'a ulaşmıştı. Dede Bey Erzurum'a gönderildi, bu durumda Rumoğlu sözünü tutmamış oldu ve tutsağını diğer isyancı beylerin olduğu Erzurum'a gönderdi. Bu durum Acara'da bir isyan hareketine neden oldu. Batum'dan bize gelen haberlere göre bu sancak tamamen isyan halindedir, Batum'a gelen Acaralılar ihanetinden dolayı Rumoğlu'nun konağını yağmaladı. Acaralılar bunu Dede Bey için yaptıklarını söylemektedirler. Acaralıların mütesellimin kardeşini ele geçirdiği ve onu rehine olarak tuttıkları ileri sürülmüştür; fakat bu haber hiç doğrulanmamıştır. Bu haber Trabzon'a varır varmaz Halil Paşa Trabzon'da bulunan Rumoğlu'nu yedi sekiz yüz adamı ile görevine göndermiştir. Bunun sonucu önemli olmayacaktır zira bu özellikle Rumoğlu'na karşı kişisel bir eylem olarak düşünülmektedir. Bu taraflarda Abdullah Paşa bu hadiselerle karşı oldukça aşınaydı ve Halil Paşa'nın Trabzon'a gelişinden önceki tecrübeler de bunu göstermişti. Trabzon Kaymakamının mektubunu iletmek üzere iki büyük gemi Trabzon'dan ayrıldı. Lazistan âyanları bu ayaklanmaya hiç bir şekilde dahil olmamışlardır”. AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 1 Mart 1846.

⁹³ Clairambault bu tedbir hakkında “Öyle görünüyor ki Trabzon valisi sert bir müdahale gerçekleştirecektir; zira bunu bitirmenin tek yolu budur” demekteydi. Aynı dosya, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 8 Mart 1846.

⁹⁴ Aynı Dosya, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 8 Mart 1846.

Nitekim 15 Mart'ta ağalar Trabzon'a geldi ve burada Halil Paşa'nın otoritesini kabul ettiler. Halil Paşa da onları cezalandırmak yerine onları iyi bir şekilde karşıladı ve affetti. Acaralılardan istediği şekilde Acara ve Maçahel Lazistan mütesellimi Uzunzade Mehmed Paşa'nın elinden alınarak Selimpaşazade Ahmed Paşa'nın oğlu Şerif Paşa'ya verildi. Bu şekilde bağışlanan Acaralılar yeni mütesellimleri ile birlikte Trabzon'dan ayrıldı.⁹⁵ Halil Paşa'nın bu şekilde Acara âyanlarını affetmesi ve Uzunzade Mehmed Paşa'yı görevinden alması Mehmed Paşa'nın tepkisini çekmiş ve Mehmed Paşa Halil Paşa'nın yanlış bir adım attığını ifade etmiştir. Aslında Halil Paşa'nın bu hamlesinin Trabzon Eyaleti'nde Tanzimat'ın uygulanması için daha yoğun girişimlerin yapıldığı bir dönemde olduğunu, eyalet genelindeki âyanların da bu süreçte yeniden görevlerine atanmalarını göz önüne alırsak valinin bu çevrelerden gelecek olası tepkileri önleme amacıyla olduğu görülür.⁹⁶ Fakat zamanla Halil Paşa'nın Trabzon'da Tanzimat reformlarını uygulayamayacak olduğu anlaşılınca görevine son verilmişti.⁹⁷

Acara taraflarındaki hadiseler bu şekilde yatışmasına karşın Mayıs 1846'da bu kez de Çürüksu taraflarında bazı karışıklıklar baş gösterdi. Bunun üzerine Uzunzade Mehmed Paşa Halil Paşa tarafından Batum'a gönderildi; fakat buradaki karışıklıkları gereği gibi bertaraf edemeyince yerine daha evvel Rize mütesellimliği de yapan Sohrap Mehmed Paşa Lazistan mütesellimi olarak tayin edildi.⁹⁸ İşte Kör Hüseyin'in 1846 Temmuz'unda yeniden Çıldır'da ortaya çıkana değin bölgede Tanzimat'ın ve bu doğrultuda yapılan düzenlemelerin neden olduğu gelişmeler

⁹⁵ Aynı Dosya, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 30 Mart 1846.

⁹⁶ Tanzimat'ın Trabzon'da uygulanması için bkz. Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 102-122; E. Esin Sarıoğlu, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996.

⁹⁷ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 15 Şubat 1847.

⁹⁸ Clairambault bu görev değişikliğinde Rusların etkisi olduğunu ve Sohrap Mehmed Paşa'nın sınır görüşmeleri sırasında Ruslara karşı tavizleri nedeniyle Abdullah Paşa'nın tepkisini çektiğini yazmaktadır. Bundan dolayı konsolos Rusların uzun zamandan beri sınır bölgesi için bu tayini belediklerini yazar. Aynı Dosya, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 26 Mayıs 1846.

bu şekildeydi. Dolayısıyla K r Hüseyin Bey zaten daha önceden karışıklıkların var olduğu Acara taraflarına gelerek buradaki isyanın lideri konumuna gelmiştir.

IV. K r Hüseyin Bey'in İkinci İsyanı (1846)

1846 yılının Temmuz'undan itibaren Acara ve  ıldır taraflarında yaşanan gelişmeleri K r Hüseyin Bey'in ikinci isyan dönemi olarak nitelemek mümkündür. Her ne kadar K r Hüseyin var olan muhalefetin toparlayıcısı olarak ön plana çıksa da aslında onun kişisel bazı hesapları olduğu biliniyordu. Bu kişisel hesaplar bölgede çıkarları zedelenen kesimlerin tepkisiyle birleşince bölgeyi altı ay kadar etkileyecek olan yeni bir anarşi ortamı da başlamış oldu.

İstanbul'dan firar ederek Mısır'a giden ve daha sonra Anadolu'ya gelen K r Hüseyin Bey'in daha önceki gelişmeler ile sabit olan bölgedeki etkinliği, onun Van taraflarında görülmesi ile birlikte yetkililerin bazı girişimlerde bulunmalarına neden oldu. İlk girişimde bulunan Erzurum Valisi Esad Paşa'ydı. Bazı kaynaklara göre Esad Paşa, Erzurum'da tutulan oğlu Mehmet Ali vasıtasıyla⁹⁹ Acaralı K r Hüseyin Bey'in Van taraflarında belirmesi üzerine kendisi ile haberleşmeye çalışıyordu. Daha sonra K r Hüseyin Bey'in Van'dan  ıldır taraflarındaki hanesine gelmesi üzerine  ıldır kaymakamı durumu Esad Paşa'ya bildirilmişti. Esad Paşa ise K r Hüseyin Bey'e daha evvel emniyet verildiğini ve tekrar isyan yolunu tutmasında Van'daki isyan hareketi ile olan bağlantısından bahsetmekteydi.¹⁰⁰ Gerçekten de Erzurum'daki Rus konsolosu, Ocak 1846 tarihli raporunda, Esad Paşa'nın Erzurum'a gelmeden önce K r Hüseyin Bey ile haberleştiği ve kendisine Erzurum'a gelmesini ve affi için devlet nezdinde aracı olacağını ve  ıldır kaymakamlığına atanması için B b-ı Âli nezdinde girişimde bulunacağını ifade ediyordu.¹⁰¹ Fakat K r Hüseyin Bey'in niyeti zaman ilerledikçe daha da anlaşılınca Esad Paşa, Vanlılar ile ittifak kuran K r Hüseyin Bey'in olası bir isyanı durumunda hemen müdahale edilmesi gerektiğini belirtmiş ve bu konuda Trabzon m -

⁹⁹ Hakan, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁰⁰ Küçük, *a.g.t.*, s. 261.

¹⁰¹ BOA, İ. MSM, 49/1235, Lef 4'ten aktaran Doğan, a.g.m., s. 155.

şirine de engel olmaması için gerekli emirlerin verilmesini istemişti.¹⁰² Nitekim Rus konsolosu da doğru bir öngörüyle Esat Paşa tarafından Kör Hüseyin Bey'e sunulan şartların ve bunların gerçekleşmesinin çok olası olmadığını ifade etmekteydi. Zira Rusya için asıl önemli olan husus sınır bölgesinde yer alan Çıldır'da Kör Hüseyin Bey'in neden olacağı bir karışıklığın sınır bölgesinin sükûneti için oluşturacağı tehdit idi. ¹⁰³ Nitekim daha sonra da Rus konsolosu Kör Hüseyin Bey'in Van'daki isyancı Kürtler ile olan ilişkileri ve planları konusunda Rus sefaretine bilgiler vermeye devam etti. Kör Hüseyin Bey'in Van'dan ayrılarak daha sonra isyan çıkaracağı Acara taraflarına gitmesi üzerine bu kez Trabzon'daki Rus konsolosu, Trabzon ve Erzurum valilerinin herhangi bir tedbir almadıklarını; fakat buna karşın Bâb-ı Âli'nin Kör Hüseyin'e karşı gerekli tedbirleri alarak Rus sınırından uzak bir yerde ikamet ettireceğine inandığını ifade ediyordu. Diğer bir ifade ile Erzurum'daki Rus konsolosların da ifade ettikleri gibi Rusların kaygısı Kafkasya'daki Rus otoritesine karşı Kör Hüseyin'in oluşturacağı muhtemel tehlikeler idi.¹⁰⁴

Yeri gelmişken burada Kör Hüseyin'in Han Mahmud ile olan ilişkisine de değinmek gerekir. Bilindiği gibi ilk isyanından sonra gönderildiği İstanbul'dan firar etmeyi başaran Kör Hüseyin Bey Mısır'a gitmişti. Buradan Mekke'ye giderek daha sonra Suriye ve Anadolu'da birkaç sene geçirdikten sonra isyan halinde olan Van'a gelmişti.¹⁰⁵ Erzurum Valisi Esad Paşa, Kör Hüseyin Bey'in isyanına ilişkin olarak yazdığı tahriratta, Hüseyin Bey'in Van'daki isyancılar ile olan ilişkisine dair ayrıntılar aktarmaktadır. Buna göre Hüseyin Bey'in Çıldır taraflarına gelmeden önce Van ihtilalcileriyle aralarında bir ittifak ortaya çıkmıştı. Bu ittifak gereği Hüseyin Bey Çıldır'da iken Van ihtilalcileri ile haberleşmekteydi ve Kör Hüseyin Bey Çıldır taraflarında çıkaracağı isyan sırasında, üzerine asker

¹⁰² BOA, A. MKT, 42/26- Lef 1-2, 20 Ca 1262/16 Mayıs 1846.

¹⁰³ BOA, HR. TO (Hariciye Tercüme Odası). 283/76, 19 Ocak 1846.

¹⁰⁴ BOA, HR. TO. 284/16, 2 Haziran 1846; BOA, İ. MSM. 49/1235-Lef 4, 20 R 1262/18 1846; Ayrıca bkz. Doğan, a.g.m., s. 155.

¹⁰⁵ AMAEF, Paris, CPC, Depêche politique d'Erzeroum et Trébizonde, 1844-1847, Tome, 2, Garnier'den Politik Kısmı, 30 Temmuz 1846; BOA, A. DVN. MHM. (Divân-i Hümayun Mühimme Kalemî), 2-A/95, 28 Receb 1262/22 Temmuz 1846.

sevk edildiği takdirde, Van ihtilalcilerinden yardım alacaktı.¹⁰⁶ Rus konsolosu da benzer bilgiler vermektedir. Konsolosun verdiği bilgilere göre Van'daki isyancı beyler Kör Hüseyin Bey'i büyük bir muhabbetle karşılamış ve kendisine içinde 50.000 kuruşun da olduğu değişik hediyeler vermişlerdi. Ayrıca kendisine mali reformların uygulamaya konulduğu Çıldır ve civar yerlerdeki halkın muhalefetine yeniden canlandırması durumunda destek sözü de vermişlerdi.¹⁰⁷ Bu desteğin ne ölçüde etkili olduğunu tam olarak bilmesek de, Kör Hüseyin Bey'in isyanının başladığı Temmuz 1846 tarihinde İngiltere'nin Trabzon konsolosunun Büyükelçi Canning'e gönderdiği mektupta, bu isyan hareketinin Kör Hüseyin Bey'in yanında Han Mahmud'un gönderdiği külliyetli miktarda süvari olması dolayısıyla kolay kolay kontrol edilemeyeceğine dair verdiği bilgi en azından bu ittifakın gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.¹⁰⁸ Her ne kadar bazı kaynaklarda Kör Hüseyin Bey'in Acara'da çıkardığı isyan ile Han Mahmud'un isyanı arasında yakın bir ilişki olmadığı ifade edilse¹⁰⁹

¹⁰⁶ "Kör Hüseyin Bey'e muvafakat-ı memul değil iken ahali-i mezbureden mir-i mezbure bazı kazaların muvafakat ve mütabaata başlamaları mir-i mezbur bir kaç mahdan berü Van'da oturub muhalefet-i Van ile ittifak ederek bir takribiyle Çıldır'a gelüp el-yevm Trabzon'a mülhak bulunan Acaralar ve Maçahel kazalarında kadimen taraftarı olanlarla muhabere ederek yani muhalefet-i Van tarafından Bedirhan canibinden Çıldır fesadına müzaheret ve üzerlerine memuru asker varırsa muavenet olunmak üzere onlarla ittifak edeceğini beyan...". BOA, İ. MSM. 82/2336-Lef 6, 1 Ş 1262/25 Temmuz 1846; Ayrıca bkz. BOA, A. MKT. MHM. 42/26, 20 Ca 1262/16 Mayıs 1846.

¹⁰⁷ BOA, HR. TO. 284/8, 30 Mart 1846; Rusya'nın Erzurum konsolosunun Kör Hüseyin ile Han Mahmud arasındaki ilişkiye dair Nisan ayındaki raporu daha ilginç detaylar vermektedir: "Emin kaynakların da teyit ettiği gibi Acaralı Kör Hüseyin Bey Van taraflarında görüldü. Hüseyin Bey burada tam bir hürriyet içinde ve burada asi Han Mahmud ile tam bir işbirliği halindedir. Han Mahmud Kör Hüseyin Bey'e harcamaları için para hediyesi vermiştir. Buna ilaveten Kör Hüseyin Bey'in tüm harcamaları Van Eyaleti tarafından karşılanmıştır ki Hüseyin Bey'in Acaralı ve Kürt pek çok atlı hizmetçisi vardır ve bunlara para ödenmekte ve masrafları da Van'dan karşılanmaktadır; Kör Hüseyin Bey Acara ile irtibat halindedir. Buna göre, askeri birlikler Erzurum'dan Van üzerine yürüdüklerinde Kör Hüseyin Bey Van'dan hareket edecek iyi bir koruma ve beraberinde Kürt süvariler ile Bayezid Eyaletini geçerek ailesi ve arkadaşlarından oluşan küçük bir birlik ile Vanlıların imdadına koşacağı Acara'ya gidecek ve Osmanlı orduları Vanlılar üzerine giderken bunlar da onlara yardım edecekler" BOA, HR. TO. 284/13, 18-30 Nisan 1846.

¹⁰⁸ BOA, A. DVN. MHM, 2-A/95, 28 Receb 1262/22 Temmuz 1846; Ayrıca bkz. BOA, A.MKT, 249/33, 29 R 1262/26 Nisan 1846'den naklen Gencer, a.g.m., s. 85.

¹⁰⁹ Doğan, a.g.m., s. 152; Ayrıca bkz. Hakan, a.g.e., s. 172-174.

de Rus, İngiliz ve Fransız konsolosların ifadelerinden ve daha da önemlisi Esad Paşa'nın değerlendirmelerinden Kör Hüseyin'i isyana teşvik eden en önemli gücün Van'daki gelişmeler olduğu görülmektedir.¹¹⁰ Zira Esad Paşa yukarıda da değindiğimiz gibi Acaralı Kör Hüseyin Bey ve Van'daki isyancılar arasındaki ilişki dolayısıyla Van meselesi çözülmedikçe Acara taraflarında da fesadın eksik olmayacağını söylüyordu.¹¹¹

Böyle bir ortamda Kör Hüseyin Bey Van'dan ayrılarak önce Çıldır'a geldi. Kaynaklar Kör Hüseyin Bey'in Van'dan Çıldır'a Haziran 1846'da geldiği ve buradan da Acara'ya gittiğini göstermektedir. Fransız konsoloslu Clairambault Kör Hüseyin Bey'in Çıldır taraflarına gelmesinin ortaya çıkardığı endişeyi "*Bir zamandan beri Han Mahmud'un yanında Van'da bulunan meşhur Kör Hüseyin Bey yakın bir zamanda tekrar Çıldır'a geri döndü. Burada Kör Hüseyin Bey'in Acara'ya girmesi ve burada karışıklıklar çıkarmasından korkuluyor*" sözleri ile ifade etmektedir.¹¹² Kör Hüseyin'in etrafında adam toplayarak bir fesat çıkaracağı ve Çıldır ve bölge için oluşturduğu tehdide yönelik uyarılar Çıldır Kaymakamı Hadim Bey tarafından da Erzurum Valisi Esad Paşa'ya iletilmişti.¹¹³ Esad Paşa, Kör Hüseyin Bey'in bu hareketinin Erzurum'daki Ahıskalıların Kör Hüseyin'e meyletmelerine neden olacağı gibi başka tehditlerden de bahsediyordu.¹¹⁴

Yukarıda da gördüğümüz gibi Erzurum Valisi Esad Paşa'dan daha evvel emniyetname verilmiş olmasına rağmen Kör Hüseyin Bey'in Van'dan Çıldır'a geldiği ve buradan da 30 kadar adamıyla birlikte Acara tarafına hareket ettiği bir dönemde, Erzurum'da veya kendi hanesinde kendi haliyle meşgul olmak üzere Esad Paşa'dan aman diledi. Esad Paşa

¹¹⁰ Küçük, Erzurum Valisi Esad Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği belgelerden hareketle Kör Hüseyin Bey hadisesinin ortaya çıkmasında Van'daki isyancılar ile yaptığı işbirliğinin en önemli etken olduğunu ifade etmektedir. Küçük, *a.g.t.*, s. 261.

¹¹¹ BOA, İ. MSM. 82/2336- Lef 6, 1 Ş 1262/25 Temmuz 1846.

¹¹² AMAEF, Paris, CPC, Depêche politique d'Erzeroum et Trébizonde, 1844-1847, Tome, 2, Claiarambault'dan Bourgueney'ye, 3 Temmuz 1846.

¹¹³ BOA, İ. MSM. 87/2336- Lef 1, Gurre-i Şaban 1262/25 Temmuz 1846; Küçük, *a.g.t.*, s. 261.

¹¹⁴ "Ahışha(Ahıska) muhacirlerinden ekserisi Erzurum'da sakin olarak onlardan dahi vâkarının mezbur Hüseyin Bey tarafına memayilleri münâsebetiyle tahriki maksuddan hali olmayacakları mefuz bulunmuş olduğundan..". BOA, İ. MSM. 87/2336- Lef 1, Gurre-i Şaban 1262/25 Temmuz 1846.

Kör Hüseyin'in ilerde herhangi bir bahaneye sığınmaması için kendisine muteber memurlar ile emniyetname gönderdi ve Kör Hüseyin Bey'den gelecek cevap beklendi.¹¹⁵ Fakat daha sonra Kör Hüseyin'in aman dilemesinden maksadının zaman kazanarak etrafına adam toplamak olduğu anlaşıldı.¹¹⁶

Fransız konsolosu Clairambault, Esad Paşa'nın Kör Hüseyin Bey'i ikna etmesi konusunda Osmanlı kaynaklarında karşılaşmadığımız başka ilginç bilgiler vermektedir. Buna göre Kör Hüseyin Bey Çıldır'da bulunduğu sırada Esad Paşa, konsolosun ifadesine göre, Kör Hüseyin Bey'i tanıyan ve onun üzerinde etkili olan Katolik Piskopos Salriani'yi¹¹⁷ buraya göndermiştir. Fakat Clairambault, Salriani'nin Kör Hüseyin'i ikna edebileceğinden de şüphelenildiğini eklemektedir.¹¹⁸ Nitekim Clairambault, 6 Temmuz'daki mektubunda Salriani'nin Kör Hüseyin Bey hadisesindeki misyonunun boşa çıktığını, Kör Hüseyin'in Penek'ten yanına iki oğlunu alarak Acara taraflarına kaçtığını haber veriyordu.¹¹⁹

Kör Hüseyin Bey'in Acara'daki gücünü göstermesi bakımından Acara'ya gelmesinden sonraki gelişmeler bahsedilmeye değerdir. Bu dönemde Acara'da mütesellim vekili olarak Ahmed Paşazade Şerif Bey bulunuyordu. Acaralılar, Kör Hüseyin Bey'in Acara'ya gelmesi durumunda kendisine itibar etmeyecekleri ve onu tutarak teslim edeceklerine dair taahhüd ve yeminlerine rağmen Kör Hüseyin Bey'in adamlarıyla birlikte Van'dan Penek karyesine ve oradan Acara-i Ulyâ'ya gelmesinden sonra

¹¹⁵ BOA, İ MSM, 82/2336-Lef 1, Gurre-i Şaban 1262/25 Temmuz 1846.

¹¹⁶ Aynı belge, Lef 2, Gurre Ş 1262/25 Temmuz 1846.

¹¹⁷ Salriani Erzurum ve Trabzon'daki Katolik kiliselerinin başkanıydı. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den Guizot'ya, 27 Mayıs 1841; İngiliz konsolosu Guarracino da Salriani'nin Türk beyleri arasında büyük bir itibarı olduğunu; Artvin'de Katolik kilisesinin tüm yetkilerinin onda olduğunu, mütesellimlerin bile yetkilerine dokunamadıklarını ve bazı cezalandırmaları bile onun yaptığını ifade etmektedir. Bkz. PRO, FO 526/2, "Notes on an Excursion From Batum to Artvin"; Belgenin orijinalinde Salriani'nin adı geçmemekle birlikte raporun daha sonraki basımına piskoposun adının eklendiği görülmektedir. Bkz Guarracino, a.g.m., s. 303.

¹¹⁸ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 3 Temmuz 1846.

¹¹⁹ AMAEF, Paris, CPC, Dépêche politique d'Erzeroum et Trébizonde, 1844-1847, Tome, 2, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 6 Temmuz 1846; BOA, A. MKT. MHM. 2/16-Lef 2, 21 Receb 1262/15 Temmuz 1846.

Kör Hüseyin tarafına geçmeye başladı. Kör Hüseyin Bey de oğullarını sergerde ederek Acara-i Süflâ ve Maçahel kazalarına iki koldan hücum etmiş ve Gönye mütesellimi Mehmed Paşa'yı muhasara etmiştir.¹²⁰

Haziran 1846 tarihinde Acara'ya gelen Kör Hüseyin'in burada etrafında adam toplayarak uygunsuz hareketlere girişmesi üzerine Gönye Sancağı mütesellimi Mehmed Paşa bu durumu Trabzon Valisi Halil Paşa'ya bildirdi. Bunun üzerine, ileride de görüleceği gibi Halil Paşa Kör Hüseyin Bey'e bu şekilde uygunsuz hareketlerde bulunmayarak Trabzon'a gelip ikamet etmesi için memurlar göndermiştir.¹²¹ Fakat Kör Hüseyin Bey'in, daha önce Erzurum Valisi Esad Paşa'nın davetinde gösterdiği gibi, bu davete icabet etmeyip civar yerleri ele geçirmek niyetinde olduğu anlaşılınca, gönderilen memurun Trabzon'a dönmesi beklenmeden Rize, Of ve Sürmene kazalarından asker toplanmasına karar verildi. Gönye Sancağı mütesellimi de bu sancaktan bir miktar asker toplayarak Acara üzerine doğru ilerledi. Sürmene, Of ve Rize kazalarından toplanan askerler ise Trabzon'da bir araya getirilerek Avusturya posta vapuru ile Batum'a sevk edildi. Bunun gibi Canik ve diğer taraftan gelen askerler de Acara'ya doğru yönlendirilmiştir.¹²² Erzurum Valisi Esad Paşa da Erzurum'da vukubulan olaylardan dolayı şehrin güvenliğini gerekçe göstererek askeri nizamiye gönderemeyeceğini bildirdi.¹²³

Kör Hüseyin Bey'in faaliyetleri hakkında Acara taraflarından gerek mütesellimler ve gerek diğer kaynaklardan gelen havadislerle göre, Kör Hüseyin Bey Acara'nın bir iki kazasına bizzat gitmiş ve bazı kazalara da mektuplar yazarak "*ehl-i fesad*" olan kimselerden yedi sekiz yüz kadar adam toplamıştı.¹²⁴ Bu doğrultuda Kör Hüseyin Bey'in etrafında topladığı adamlarla Livane'den Ardanoç ve Ardahan kazalarını aşarak Çıldır Eyaleti ve civarında karışıklıklar çıkardığına dair haberler, Selimpaşazâde Ahmed Paşa'nın mahdumu Şerif Bey ve Çıldır kaymakamı tarafından Erzurum'a bildirilmişti.¹²⁵ Kör Hüseyin Bey'in Acara'ya gelip etrafına

¹²⁰ BOA, A. MKT. MHM. 2/16-Lef 4.

¹²¹ BOA. A. DVN. MHM, 2-A/95, 28 Receb 1262/22 Temmuz 1846.

¹²² BOA, İ. MSM. 87/2461-Lef 6, 29 B 1262/23 Temmuz 1846.

¹²³ BOA, İ. MSM. 87/2461-Lef 7, 27 N 1262/18 Eylül 1846.

¹²⁴ BOA, A. MKT. MHM. 2/16-Lef 2, 21 B 1262/15 Temmuz 1846.

¹²⁵ BOA, İ. MSM. 87/2336- Lef 5, Gurre-i Şaban 1262/25 Temmuz 1846.

adam toplayarak isyana başlaması sürecinde ilk olarak Gönnye Mütesellimi Mehmed Paşa ile karşılaştığı anlaşılmaktadır. Önemli bir kuvvetle Keda¹²⁶Konağı'na gelen Mehmed Paşa burada Kör Hüseyin Bey ve adamlarının hücumuna maruz kaldı.¹²⁷ Mehmed Paşa Kör Hüseyin ve yanındaki 2-3 bin kadar Acara ve Maçahel eşkiyası tarafından kuşatılmış; burada isyancılar ile Mehmed Paşa arasında bir buçuk saatlik bir çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmada askerlerden iki yaralı olmuş; eşkiyadan da ikisi ölmüş ve yirmi yirmi beş kadarı da yaralanmıştır.¹²⁸Acaralılar tarafından konağından çıkmaya zorlanan Mehmed Paşa Batum'a çekilmek zorunda kaldı.¹²⁹

Kör Hüseyin Bey'in bu başarısı ve Halil Paşa'nın ifadesiyle, “*Van eşkiyası ağzından fitne yayması ve halkı tahrik etmesi*” bölgenin asayişini için tehlike oluşturmaya başladı. Bu durumun Acara'ya bağlı bulunan Lazistan ve Çürüksu kazalarında da karışıklığa neden olmasının yanında Van ve Çıldır tarafındaki bu gelişmeler Erzurum taraflarında da isyan eğiliminde olanların dikkatle takip ettiği gelişmelerdi. Bundan dolayı Halil Paşa bölgeye asker sevkinde bir iki gün daha gecikme olması durumunda Çürüksu ve Lazistan kazalarının tamamen “*taht-ı itaatten*” çıkabileceklerini belirtiyordu.¹³⁰ Bunun önüne geçilmesi için Halil Paşa'nın adımlarından biri de Kör Hüseyin Bey'in şekavetinin sulh yolu ile çözülmesiydi. Bu maksatla 12 Recep 1262/6 Temmuz 1846'da Halil Paşa Hacı Rıfat Efendi'yi Kör Hüseyin'e göndererek kendisine emniyetname gönderdi.¹³¹ Fransız konsolosuna göre Kör Hüseyin Bey Hacı Rıfat Efendi'ye kendisinin Acara'ya gelerek sorun çıkarmak niyetinde olmadığı; fakat kendisi hakkında uygun-

¹²⁶ Keda, Batum'a dokuz saat ve 27 mil uzaklıkta yer alan bir kasabaydı. PRO, FO 526/2, “*Notes made on a Journey from Batoom by Adjarah, Shawshet, Ardanuch, Ardahan, Ghivleh, Penek, and Olti, to Erzeroom*”, 31 August 1841.

¹²⁷ Trabzon Valisi Halil Paşa'nın ifadesiyle “Mehmed Paşa hazretlerinin hasbe'l zarure Keda Konağı'ndan huruca mecbur olması Kör Hüseyin Bey namı şakinin muceb-i aceb ve ğururu sebeb tezayid-i şer u şuru olarak...”. BOA, İ. MSM. 87/2462-Lef 3, 11 Ş 1262 /4 Ağustos 1846.

¹²⁸ BOA, İ. MSM. 87/2461-Lef 5, 29 Receb 1262/23 Temmuz 1846.

¹²⁹ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 22 Temmuz 1846.

¹³⁰ BOA, İ. MSM, 87/2462-Lef 3, 11 Ş 1262 /4 Ağustos 1846.

¹³¹ BOA, A. MKT. MHM. 2/16-Lef 2, 21 B 1262/15 Temmuz 1846.

suz ifadeleri olan ve kendisini tehdit eden Mehmed Paşa'dan alınacak kişisel bir öcü olduğunu ifade etmiştir.¹³²

Sohrab Mehmed Paşa'nın bu şekilde Kör Hüseyin Bey karşısında tutunamayarak Batum'a çekilmek zorunda kalması Trabzon valiliğince daha ciddi hazırlıkların yapılmasına neden oldu. Zira Fransız konsolosunun da belirttiği gibi Sohrab Mehmed Paşa Acaralılara karşı hem yanlış bir konumda bulunuyordu hem de elinde sadece 200 kişilik bir asker vardı. Bunun yanında Sohrab Mehmed Paşa'nın Keda'dan çıkarılmasından sonra Kör Hüseyin Bey ve etrafındakiler de bölgede güçlerini pekiştirmeye yönelik faaliyetlerde bulundular. Halil Paşa'nın da belirttiği gibi Mehmed Paşa'nın Keda'dan çıkarılması Kör Hüseyin Bey'e katılanların sayısını da etkiledi. Kör Hüseyin Bey ve adamları Acara'yı çevreye bağlayan beş önemli yolu vadilerden kesmiş ve buralarda bulunan köprüleri de yıkmıştır. Bu şekilde gücünü pekiştirmeye çalışan Hüseyin Bey Maçahel üzerinden Livane ve Lazistan taraflarına doğru harekete geçmiştir.¹³³Bundan dolayı Acara'daki askerlere destek olarak Trabzon âyanı Mehmed Ağa komutasında 600 asker "İstanbul" adlı Avusturya vapuru ile 22 Temmuz'da Trabzon'dan hareket etti.¹³⁴ Böylece hem Trabzon tarafından hem de Lazistan taraflarından tedarik edilecek askerler ile 7000 kişilik bir askeri güç oluşturulacaktı.¹³⁵Daha da önemli bir hamle ise Kethüdazade Emin Ağa'nın başbuğluğunda daha hazırlıklı bir asker ve mühimmat sevkiyatının yapılmasıydı. Bilindiği gibi Tirebolu Âyanı Kethüdazade Emin Ağa Trabzon Eyaleti'nin en etkili âyanlarından biri olarak daha önce Tuzcuoğulları isyanının bastırılması sürecinde Trabzon Valisi Osman Paşa'nın yanında yer almış ve önemli katkılar sağlamıştı.¹³⁶ Belgelere göre bu dönemde Rize mütesellimi olan Dergâh-ı Ali Kapucubaşlarından Kethüdazade Emin Ağa 16 Temmuz'da Batum'a vardı. Rize, Sürmene ve Canik taraflarından toplanan askerler Emin

¹³² AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 22 Temmuz 1846.

¹³³ BOA, İ. MSM. 87/2462-Lef 2, 11 Ş 1262/4 Ağustos 1846.

¹³⁴ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 23 Temmuz 1846.

¹³⁵ BOA, A. DVN. MHM, 2-A/95, 28 Receb 1262/22 Temmuz 1846.

¹³⁶ Bu konuda bkz. Emecen, a.g.m., s. 193-215.

Ağa'nın idaresinde olacaktı. Bunun yanında Trabzon üzerinden Batum'a cephane, top ve peksimet gönderildi. Emin Ağa Lazistan âyanları ve Rize'den toplanan 2 500 asker ile Hopa'ya vardı ve buradan da zor durumda olan Mehmed Paşa'ya doğru ilerledi.¹³⁷

Tam bu dönemde Trabzon tarafından yapılan bu hazırlıkların yanında Vali Halil Paşa'nın başka girişimleri de oldu. Bu da Erzurum'dan nizam askeri talep edilmesi idi. Öncelikli olarak Erzurum vilayetince vahameti görülen Kör Hüseyin Bey hadisesinin Trabzon Eyaleti'ni ilgilendiren bir mesele haline gelmesinin aslında Kör Hüseyin Bey'in Acara'ya gelmesi ile başladığı söylenebilir. Nitekim, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Temmuz 1846 itibarı ile Trabzon Valisi Halil Paşa meselenin halledilmesi için bazı girişimlerde bulunmuştu. Fakat Kör Hüseyin'in isyan niyetinden ayrılmaması üzerine meselenin cebren halledilmesinden başka bir yol kalmamıştı. Bu maksatla Trabzon valisi isyanın bastırılmasında Erzurum valiliğine ve Anadolu Ordu-yı Hümayunu'nun yardımına başvurarak askeri nizamiye ve bunlara kumanda edebilecek bir görevlinin Acara üzerine tayinini istedi.¹³⁸Fakat tam bu sırada Erzurum'da halk ile İran murahhası Mirza Tegi Han arasında meydana gelen hadise nedeniyle Erzurum'dan istenilen nizam askerleri gönderilemedi.¹³⁹ Buna karşın Bayburt, İspir ve Keskim kazalarından süvari ve piyade 700 nefer başıbozuk askeri tertip edildi ve Dergâh-ı Ali Kapucubaşlarından Koca Bey başbuğluğunda Acara taraflarına gönderildi.¹⁴⁰ Ayrıca Muş Sancağı'na tabi Bitlis'te bulunan bir tabur askerin, her ne kadar bu mevki için gerekli olsa da, gönderilmesi Muş Kaymakamı Şerif Bey'e bildirildi ve Erzu-

¹³⁷ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 22 Temmuz 1846-Aynı dosya, Clairambault'dan Bourgueney'ye 23 Temmuz 1846.

¹³⁸ BOA, İ. MSM. 87/2461-Lef 7, 29 B 1262/23 Temmuz 1846; BOA. A. DVN. MHM, 2-A/95, 28 Receb 1262/22 Temmuz 1846; Hakan, a.g.e, s. 185.

¹³⁹ Osmanlı-İran sınır görüşmelerinin olduğu sırada Erzurum'da 18 Temmuz 1846'da meydana çıkan hadiseler hakkında bkz. BOA, İ. MSM. 82/2336-Lef 4, Gurre Ş. 1262/25 Temmuz 1846; AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Bourgueney'ye, 19 Temmuz 1846; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 208-217; Küçük, a.g.t., s. 261-275.

¹⁴⁰ BOA, İ. MSM. 87/2461-Lef 7, 27 N 1262/18 Eylül 1846.

rum'daki hadiseler yatıştıktan sonra da gerek duyulduğu takdirde Erzurum'dan nizam askeri gönderileceği ifade edildi.¹⁴¹ Fransız konsolosu, Halil Paşa'nın Erzurum'dan nizam askeri istemesinin amacını Kör Hüseyin Bey'in kaçması durumunda tekrar Van'a gitmesine engel olmak için ulaşım bağlantılarını kesilmesi olduğunu ifade etmektedir.¹⁴²

Gerek Trabzon gerekse de Erzurum eyaletlerinden sağlanan yaklaşık yedi sekiz bin kişilik bir ordu bir hafta zarfında Acara sınırına kadar ulaşmıştır.¹⁴³ Kedhüdazade Emin Ağa'nın harekete geçmeden önce daha önceki beyhude girişimlerde olduğu gibi Halil Paşa'nın isteği doğrultusunda isyancıların hepsine emniyet vererek bu hareketleri terk etmeleri yönünde nasihatleri olmuşsa da bunlar da sonuçsuz girişimler olarak kaldı. Bunun üzerine Kethüdazade Emin Ağa 7 Şaban 1262/31 Temmuz 1846'da komutasındaki askerleri iki kola ayırarak bir kolunu Acara-i Süflâ'da Köprübaşı denilen yere nehir yoluyla; diğer kolunu da Maçahel yakasından karayolu ile göndererek dört beş saatlik bir çatışmadan sonra Kör Hüseyin ve adamlarını dağıttı.¹⁴⁴ Fakat Kör Hüseyin Bey'in yenilerek adamlarının dağılmasına ve kullandıkları mahallerin tahliye edilmesine rağmen¹⁴⁵ Kör Hüseyin'in ele geçirilmediği anlaşılmaktadır.

Gerek Trabzon gerekse de Erzurum'daki Fransız konsolosları Acara'daki gelişmeleri yakından takip etmekte ve buradan gelen haberleri raporlarına yansıtmaktaydılar. Bu bilgilere göre askeri birlikler ile isyancılar arasındaki çatışmalar daha çok 1846 Ağustos'unun ilk yarısında yaşanmıştır. Trabzon Fransız konsolosu Clairambault'nun 5 Ağustos'taki mektubuna göre Acara'ya giren askerler pek çok köyü yakıp yıkmış ve Kör Hüseyin Bey'i kuşatmıştı.¹⁴⁶ Daha kesin haberler ise 12 Ağustos'ta

¹⁴¹ BOA, İ. MSM. 82/2336-Lef 1, Gurre Ş. 1262/25 Temmuz 1846.

¹⁴² AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 22 Temmuz 1846.

¹⁴³ BOA, İ. MSM, 87/2462-Lef 2, 11 Ş 1262/4 Ağustos 1846.

¹⁴⁴ BOA, İ. MSM. 87/2462-Lef 1, 11 Ş 1262/4 Ağustos 1846.

¹⁴⁵ BOA, A. MKT. 48/34, 20 Şaban 1262/13 Ağustos 1846.

¹⁴⁶ Konsolos Clairambault Acarahlıların yakında davalarından vazgeçeceklerini de ifade ediyordu AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 5 Ağustos 1846; 10 Ağustos itibarı ile isyan halen devam ediyor ve Kör Hüseyin Bey de isyanın başında bulunuyordu. Asiler ile Trabzon'dan gönderilen askerler arasındaki çatışmada bazen askerlerin tamamen

Trabzon'a ulaştı. Trabzon valisi, Batum'a asker nakleden "Üsküdar" vapurunun getirdiği haberlere dayanarak, Acarahlının tamamen yenildiğini ve Kör Hüseyin'in de firar ettiğini şehirde duyurdu.¹⁴⁷ Çok kısa bir süre de bu haberi teyit etmesi bakımından Acaralı isyancıların 11'i zincire vurulmuş bir halde yargılanacakları İstanbul'a gönderilmek üzere Trabzon'a getirildiler. Kör Hüseyin Bey'in de yakalanması için başına ödül konuldu.¹⁴⁸ Konsolosluk kaynakları gibi Osmanlı kaynakları da Kör Hüseyin Bey'in yenilmesinden sonra firar ettiği ve Ardahan yoluyla Van taraflarına doğru gittiğini belirtiyordu.¹⁴⁹ Bu konuda Erzurum Valisine yazılarak bir daha Van taraflarına ayak basmamak üzere ele geçirilmesi istendi.¹⁵⁰ Fakat daha sonra Kör Hüseyin Bey'in Çıldır Eyaleti'ne tabi Şavşat Kazası'nda saklandığı anlaşıldı.

Trabzon Valisi Halil Paşa, firari durumda olan Kör Hüseyin Bey'in yakalanması ve Trabzon'a getirilmesine ilişkin yazdığı tahriratta, Acara Mütesellim Vekilinin Kör Hüseyin Bey'i yakalamak için bölgeyi iyi bilen bazı Acarahlının seçtiği ve bu kimselere 25-100 bin kuruş bahşiş verildiğini belirtiyordu. Bu doğrultuda başında Civakoroğlu Mehmed Ağa'nın bulunduğu görevliler Kör Hüseyin Bey'i aramaya gitmiş ve Kör Hüseyin Bey'in Şavşat'ta saklandığını görmüşlerdir. Mehmed Ağa, Kör Hüseyin'in halen daha direnme planları yaptığına dair ayrıntuları dönüşünde Acara'da yetkililere aktarınca yeri tespit edilen Kör Hüseyin Bey'e karşı 30-40 asker ile harekete geçilmiş ve Kör Hüseyin Bey küçük bir çatışmadan sonra yakalanmıştır.¹⁵¹ Fransız konsolosunun da belirttiği gibi Kör

---

yenildiği de oluyordu. AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 10 Ağustos 1846.

¹⁴⁷ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 12 Ağustos 1846.

¹⁴⁸ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 17 Ağustos 1846.

¹⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM. 2/16-Lef 4; Kör Hüseyin Bey'in nerde olduğunun bilinmediği bu dönemde Çıldır Valisi Sırrı Paşa ile görüşen İngiliz Konsolosu Holmes, Sırrı Paşa'nın Kör Hüseyin Bey'in Dağıstan'a Şeyh Şamil'in yanına gitme ihtimalinden bahsettiğini belirtmektedir. Bkz. Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosu'nun 1846 yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (1964), s. 237-249.

¹⁵⁰ BOA, İ. MSM, 87/2463, 24 Ş 1262/17 Ağustos 1846.

¹⁵¹ BOA, İ. MSM, 87/2468- Lef 9, 22 L 1262/13 Ekim 1846.

Hüseyin Bey'in yakalanmasında daha evvel isyanı döneminde 300 adamı ile yanında bulunan Şingiroğlu'nun çok önemli bir etkisi oldu. Ele geçirilen Kör Hüseyin Bey Acara Mütesellim Vekili Şehyoğlu Hasan Ağa'nın vasıtasıyla Trabzon'a getirildi.¹⁵²Fakat aralarında Kör Hüseyin Bey'in ve iki oğlunun da olduğu pek çok tutuklunun Trabzon'da olmasının bazı sakıncaları vardı. Zira Fransız konsolosu 22 Eylül tarihli raporunda Emin Ağa ile birlikte 14'ü ağa ve 24'ü de âyan toplam 41¹⁵³ Acaralı tutuklunun Trabzon'a getirildiğini ifade etmişti.¹⁵⁴Bu konuda Halil Paşa, Trabzon'da emniyetli bir hapishane¹⁵⁵ olmadığı için tutukluların hep birlikte Tüfekçibaşı Konağı'nda tutulduğunu, özellikle de Kör Hüseyin Bey ve iki oğlunun Samsun Kalesi'ne gönderilmeleri ve Trabzon'da tutulan tüm tutukluların dört gruba ayrılmasını gerektiğini tavsiye ediyordu. Bu dört grubun ilkinin “*mutlaka katl ve idam*”; ikincisinin “*Tersane-i Amire küreğine irsal ve izam*”; üçüncüsünün “*Samsun kalasında beş altı mah hapis ile ba terbiye afv*” ve dördüncüsünün de “*Trabzon'da bir az eyyamı mahbusen tevkife bade memleketterine iade*” edilmeleri gerektiğini ifade ediyordu.¹⁵⁶

¹⁵² BOA, İ. MSM, 87/2468-Lef 9, 23 L 1262/14 Ekim 1846; AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 15 Ekim 1846.

¹⁵³ Bu konuda Osmanlı arşiv kaynakları Kör Hüseyin Bey ve iki oğlunun dışında şehirde 52 tutuklunun olduğunu yazmaktadır. BOA, İ. MSM, 87/2468- Lef 1.

¹⁵⁴ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Échelles, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 23 Eylül 1846.

¹⁵⁵ Bu konuda bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 352-353.

¹⁵⁶ BOA, İ. MSM, 87/2468- Lef 9, 23 L 1262/14 Ekim 1846; Halil Paşa tahriratında eklediği bir liste ile kimin nereye gönderilmesi gerektiğini ayrıntılı olarak ifade etmiştir. Buna göre Trabzon'da Tüfenkçibaşı Konağı'nda kalması gereken toplam 13 kişi: “Maçahel Kazasından Catun Selim Bayraktar, Hartovisa Karyesinden İsmailoğlu Hüseyin, Schamele Karyesinden Tursunoğlu Hasan, Acara-i Süflâ'dan mazbetalı Darioğlu Emin Kavas, Acara-i Süflâ'dan Akusalı Lazoğlu Hasan, Acara-i Süflâ'dan Eshomormi Karyesi'nden Usta Osmanoğlu Seyyid Bayraktar, Acara-i Ulya'dan Peksazeli Usta Resuloğlu Şirin Bayraktar, Acara-i Süflâ'dan Pabuçcuoğlu Esed, Maçahel Kazası'ndan Cehotinet Kariyesi'nden Karaosmanoğlu Mehmed”; İstanbul'a gönderilmesi lazım gelen toplam 23 kişi: “Acara-i Süflâ ümerasından Muti Ağazade Hasan Bey, Maçahel ümerasından Gevariloğlu Meded Bey, Yine Maçahel Ümerasından Sulu Beyzade Osman Bey, Karındaşı Emin Bey, Maçahel avanesinden Ayramiza Ahmed Ağa, Avane- i merkumeden Kaftaroğlu Ahmed Ağa, Acara-i Süflâ Avanesinden Kara Ağazade Dursun Ağa, Acara-i Süflâ'dan Kovanta Karyesinden Dede Beyzade Hasan Bey, Acara-i Ulya'dan Cevaneli Kılazeoğlu Süleyman, Kariye-i Mezbureden Usta Hekimoğlu Ahmed Bayraktar, yine Kariye-i Mezbureden Kızhancioğlu Mehmed Kavas, Alioğlu Süleyman kariye-i mezbur, Muradoğlu Numan kariye-i mezbur, Mülailoğlu Hasan

Acara seferi ile K r Hüseyin Bey'in etrafındakilerin dağılması ve başlıca isyancı liderlerin ele geçirilmesi, belgelerin diliyle “*d h l-i daire-i istiman olması*”, bölgede bir s k netve teslimiyet ortamı oluşturdu.¹⁵⁷ Bu s k net ortamının Kethüdazade Emin Ağa'nın bölgeden ayrılmasından sonra da devam edeceği civar bölgelerdeki idareciler tarafından dile getiriliyordu.¹⁵⁸ özellikle Acara-i Uly  ve S fl  ve Maçahel meclislerinden K r Hüseyin Bey gailisi bittikten sonra gelen taahh dnamelerde bunu görmek mümkündür. Bu kazaların *ulema, s leha, eimme-i h ttab, muhtarlar ve bi'l-c imle fukara ve zuafasının* arzuhalini tasdik edilen taahh tnameye göre bu   kaza halkı K r Hüseyin Bey hadisesinde yapmış olduğu yanlışlığı kabul etmekte ve şimdiye kadar kendilerine bahsedilmiş olan tek lif-i şeriye ve  rfiyeyi emsalleri olan kazalar gibi hal ve tahamm llerine göre ödemeyi, K r Hüseyin ve avanesinden hiç kimseye destek vermemeyi, Acara mütesellim vekili ve askerlerinin masraflarını karşılamayı ve bu sözleri yerine getiremedikleri durumda da devlet hazinesine 1000 kese akçe vermeyi taahhüt ediyorlardı.¹⁵⁹

Tatar kariyeci mezbur, Mehmedoğlu Hasan kariye-i mezbur, ahbutunlu M la Alioğlu Esad, Ketket Kariyesinden Hasan Bayraktar, Eshomoris Kariyesinden Alenikoğlu Ahmed, Bağlat Kariyesinden Mehmedoğlu Kahraman, Tabet kariyesinden Zeytinoğlu şerif Bayraktar, şevaho Kariyesinden Seydi Bayraktar, Acara-i S flşa'dan Akara kariyesinden Mehmedoğlu Aziz, Macahel Kazasından İbrahimioğlu Ahmed”; Samsun'a nefyedilmesi gereken toplam 16 kişi: “Kevariloğlu Hüseyin Bey, Kadioğlu M la Bey, Mutiağazade Tursun Bey, Muman Ağazade Kibar Ağa, Karakollukuoğlu Hüseyin Ağa, Ketket Kariyesinden Kavi Alioğlu Hasan, Acara-i S fl   merasından Muti Ağazade Mehmed Bey, Acara-i S fl  Naibi Sabık Hafız Ali Efendi, Keda Kariyesinden Ahmed Ağazade Hacı Hasan, Cevane Kariyesinden Genç Ali, Dazel  Kariyesinden Kasımoğlu Mehmed, Acaralı Musa Bayraktar, Bağlat Kariyesinden Karsıbaloğlu Süleyman, Tem rc l  İsmailoğlu İbrahim, Kariye-i mezburden Ahmedoğlu Emin, Schalete Kariyesinden Tem rc oğlu Aziz”. BOA, İ. MSM, 87/2468- Lef 1.

¹⁵⁷ BOA, İ. MSM, 87/2463, 24 ř 1262/17 Ağustos 1846.

¹⁵⁸ Ersoy, a.g.m., s. 237-249.

¹⁵⁹ Kaza ileri gelenlerinin bir nevi  zr  olarak kabul edebileceğimiz bu belgede en çok K r Hüseyin'in bölgeden bulduğu destek karşısında sergilenen acizlik ve bundan sonraki davranışları üzerinde durulmaktadır. K r Hüseyin Bey'in tekrar Acara'ya gelmesi durumunda da “bundan böyle K r Hüseyin ve avanesinden olan firarilerden birisini kazamıza tabi olan köylerden her hangisine ayak basarlarsa derhal üzerine varub ve tutup mütesellim vekili tarafına teslim etmek ve şayed köyümüzde kalmayub da bir yerde görünür ve mahalli bilinir ise derakıb haber vermek ve ahz ve girifti hususuna iane etmek ve ilerimizden bir kimesne eşkiya-yı merkumeye ekmek verir ise veyahud birisini bilip de haber vermez ise ol kimesne dahi hain hükümünde olacağından bi'l-ittifak tutup mütesellim vekiline teslim olunmak” gibi sıkı önlemler üzerinde duruluyordu. BOA, İ. MSM, 87/2468- Lef 2-3-4.

Resmi yazışmalarda bu süreçte önemli katkıları olan Halil Paşa ve Emin Ağa'nın taltif edilmesi gerektiği belirtiliyordu.¹⁶⁰ Bu doğrultuda Halil Paşa Bâb-ı Âli tarafından Acara meselesinde gösterdiği başarıdan dolayı şeref kılıcı ile taltif edildi. Bunun gibi Acara mütesellim vekili Hasan Ağa (Şeyhzade)da Kör Hüseyin Bey'in ele geçirilmesindeki hizmetinden dolayı kapıcıbaşılık rütbesi aldı.¹⁶¹ Kör Hüseyin Bey meselesi için Acara'ya gönderilen Muhlis Efendi'ye rütbe-i saniye ve Kethüdazade Emin Ağa'ya da Istabl-ı Amire müdürlüğü payesi verildi.¹⁶²

Kör Hüseyin Bey'in Trabzon'dan Samsun'a götürüldüğü anlaşılmaktadır. Burada Samsun Kalesi'ne hapsedilmiş,¹⁶³ daha sonra İstanbul'a götürülerek Tersane-i Amire'de küreğe konulmuştur.¹⁶⁴ Kör Hüseyin Bey Mayıs 1848'de Girid'e nefyedilmiş ve burada Haziran 1848'de de vefat etmiştir.¹⁶⁵ Böylece Kör Hüseyin Bey'in bölgedeki idareciliği döneminde başlayıp 1840 yılında belirgin bir şekilde ortaya çıkan ve aradan geçen beş yıl sonrasında 1846 yılında tekrar alevlenen isyan süreci de sona ermiş oldu. Ancak Kör Hüseyin Bey'in isyanının bitmesinden sonra bölgedeki hassasiyetin bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira Kör Hüseyin Bey'in isyanında etkili olan ve İstanbul'da yargılanan 23 tutuklu hakkında Halil Paşa, Mart 1847 tarihli bir tahriratında bunların affedilmeleri ve memleketlerine geri gönderilmelerinden bahsediyordu.¹⁶⁶ Fakat Valinin bu talebine karşılık Hükümet, Bedirhan Bey meselesinin halen daha devam etmesinden dolayı bu hassas ortamda bu kimselerin Acara'ya dönmelerinin şimdilik uygun olmayacağı ifade etmiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁰ BOA, İ. MSM, 87/2463, 24 Ş 1262/17 Ağustos 1846.

¹⁶¹ BOA, A. MKT, 54/72, 22 Za 1262/ 11 Kasım 1846.

¹⁶² BOA, İ. MSM, 87/2468- Lef 11, 8 Za 1262/18 Ekm 1846.

¹⁶³ BOA, A. MKT, 56/8, 9 Z 1262/28 Kasım 1846.

¹⁶⁴ BOA, A. MKT, 56/44, 17 Z 1262/6 Aralık 1846; BOA, A. MKT, 56/95, 12 Z 1262/1 Aralık 1862.

¹⁶⁵ BOA, İ. DH, 174/9351, 11 B 1264/13 Haziran 1848.

¹⁶⁶ BOA, İ. MSM, 87/2473- Lef 2, 27 Ra 1263/15 Mart 1847.

¹⁶⁷ BOA, İ. MSM, 87/2473- Lef 5, 7 B 1263/22 Haziran 1847.

Sonuç

Kör Hüseyin Bey hadisesi üzerinden bölgedeki âyan-derebeyi hadiseslerine ilişkin bazı tespitler yapmak mümkündür. Öncelikli olarak merkezin Tanzimat döneminde Doğu Karadeniz’de yeni düzeni uygulama konusundaki çekincelerinin Trabzon merkezi dışında eyaletin daha uzak bölgelerinde de ne derece yerinde olduğu görülmüş oldu. Zira Trabzon’da Tanzimat’ı uygulamaya koymaya çalışan valiler Trabzon Eyaleti için “*eyalet-i nazike*”, halkı için “*ahalisi haşin-i mizaç*”, “*buranın ahalisi sair mahal ahalisine kıyas olunmadığından*”, “*eyalet-i merkume oralarla mukayese olunmayub*” ve “*eyalet-i merkumenin huşunet-i mizaçları*” gibi ifadelerle Trabzon eyaletindeki muhalefet potansiyeline ve olası zorlukları işaret ediyorlardı. Nitekim Acaralılar konusunda da benzer bir bakış açısı vardı. Aslında resmi belgelerde “*sebepsiz yere isyan ederek mütesellimlerin konağını muhasara eden ve kendilerine bahşedilen güvenin şükürünü bilmeyen*”¹⁶⁸ ve “*bu hareketleri adet haline getiren*”¹⁶⁹ Acaralıların bu tutumlarını Osmanlı taşra teşkilatında yaşanan bir yapı değişikliği çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Zira oluşması uzun bir zaman alan ve yerel bir hanedan hüviyetine bürünen âyanlığın gücünün kırılması taşrada bazı kesimlerin sert tepkilerine neden oldu. Özellikle bu tepkiler 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nın etkilerinin en çok hissedildiği sınır bölgelerinde olunca yaşanan süreç daha farklı özellikler gösterdi. Rusya karşısında yaşanan toprak kayıplarının ve yeni idari yapılanmanın bölgenin yapısını etkilediği muhakkaktır. Bunun yanında bölgeden Rusya’ya olan göç de yörenin ekonomik şartlarında da değişikliğe neden oldu. Ayrıca Kafkaslardaki Rus yayılmasına karşı hareketlerin ve Rusların Kafkas politikalarının da Anadolu’nun Kafkaslar ile sınırı

¹⁶⁸ Özellikle Tanzimat sürecinde sık sık isyan haberlerinin geldiği bu bölgedeki halkın yapısı resmi belgelerde “cümle ahali ve seknesi esved neşit-i merkez emin ve rahat iseler de cibilliyetlerinde mezkur olan gıltet ve ruğvenet iktizasınca işbu nimet-i asayişin kadr ve şükürünü bilmeyerek haklarında ne kadar siyanet ve himayet olursa ol kadar uygunsuzluğa fikr ve endişe vekar bişe edinmek tabiiyeti saniyeleri olduğuna binaen ara sıra bila sebep şunu bunu vesile ederek esare itibar fitneye ibtidar etmekte olup hatta mukaddema gerek müteveffa Osman Paşa ve gerek Abdullah Paşa vakitlerinde meydanda hiçbir sebebi aslı yoğiken kendü kendilerine dernek ve cemiyet ve mütesellim konağı üzerine hücum..” şeklinde ifade ediliyordu. BOA, A. MKT. MHM. 2/16-Lef 4.

¹⁶⁹ BOA, İ. DH. 87/4365, Lef 2-3, 25 R 1260/14 Mayıs 1844.

olan bu bölgede etkilerini gösterdiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Bunlara ilaveten Tanzimat düzeninin bölgedeki mali yapıya getirdiği yeni düzenin de saydığımız bu etkenler ile birleşmesi ile birlikte bölgedeki hadiseleri daha karmaşık bir hale getirdi.

Sonuç olarak; Kör Hüseyin Bey ve bazı isyancı beylerin İstanbul'a götürülüp yargılanmasına ve bu isyan sürecinin bitirilmesine karşın Selim Paşazadelerin bölgedeki etkinlikleri sona ermedi. Zira yukarıda da değindiğimiz gibi bölgenin en önemli âyan ailelerinden olan Selim Paşa'nın mahdumları Acara'da idari yapı içinde bir yer işgal etmekteydiler. Mesela Kör Hüseyin Bey'in 1846'da Acara'ya geldiği sırada Ahmed Paşazade Şerif Bey Lazistan mütesellimi idi. Her ne kadar bölgede Tanzimat'a karşı muhalefete girişen âyanlar arasında yer alsa da daha sonra Acara-i Ulyâ'da kaza müdürlüğü görevinde bulundu. Diğer bir örnek de 1849 yılında Şerif Bey'in yerine 1849 yılında bu kazaya müdür olarak amcası Selimpaşazâde Abdi Bey'in müdür olarak atanmasıdır.¹⁷¹ Bu örnekler bize ailenin diğer üyelerinin bölgedeki etkinliklerini devam ettirdiğini göstermektedir. Aslında bu önlem Tanzimat'ın Trabzon Eyaleti'nde uygulanma sürecinde yerel ileri gelenlerin yeni sisteme dâhil olmaları için yapılmış bir hamleydi. Trabzon Eyaleti'nde Tanzimat'ın uygulanması için en önemli adımları atan İsmail Rahmi Paşa'nın 1847 yılındaki atamaları da bize yeni düzenin uygulayıcıları olarak eşraf ve âyan denilen yerel hanedanların gücünün devam ettiğini göstermektedir.¹⁷² Bu bağlamda Acara ve Maçahel'in daha evvel tabi oldukları Erzurum'dan, burada 1845 yılı itibarı ile Tanzimat'ın uygulanmaya başlaması üzerine tepki olarak Trabzon Eyaleti'ne bağlanması bölgenin sadece iki sene daha Tanzimat düzeni dışında kalmasını sağladı. Zira 1847 yılı itibarı ile Trabzon Eyaleti Tanzimat düzenine dâhil oldu ama Eyalette Tanzimat idaresinin tam manası ile tesis edilmesi 1850'lere kadar devam eden bir süreç olarak karşımıza çıktı.

¹⁷⁰ Hasan Gaspi örneğinde olduğu gibi Şeyh Şamil'in adamları Acara'ya gelerek Rusya'ya karşı yapılacak olan kutsal bir savaş için bölgeden adam tedarik etme çabasıydılar. AMAEF, Paris, CCC, Erzeroum, Tome 1, Garnier'den Guizot'ya, 25 Ekim 1845.

¹⁷¹ BOA, A. MKT. MHM, 15/43, 13 Ş 1265/4 Temmuz 1849.

¹⁷² İsmail Rahmi Paşa bu atamaların hem bu yeni düzeni uygulayabilecek yeterli idaresinin olmaması hem de bu kesimlerden gelecek tepkilerden kaynaklandığını da ifade etmişti. BOA, İ. MSM. 87/2477- Lef 1-2; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 110; Saydam, *a.g.m.*, s. 285-317.

KAYNAKLAR**A. Arşiv Kaynakları****1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

HAT (Hatt-ı Hümayûn): 1424/58241; 1233/48014/A;1424/58241.

İ. DH. (İrade Dâhiliye): 17/781; 12/575; 18/863; 174/9351; 31/1442; 50/2500; 87/4365; 12/575; 17/781; 15/697.

İ. MVL. (Meclis-i Vâlâ): 18/278; 18/278; 32/544.

İ. MSM. (İrade Mesail-i Mühimme): 87/2468; 49/1235; 82/2336; 87/2461; 87/2462; 87/2463; 87/2473; 87/2477; 49/1235.

MVL. (Meclis-i Vâlâ Riyâseti): 3/59.

A. MKT. (Sadaret Mektubî Kalemî): 42/26; 48/34; 54/72;56/8; 56/44; 56/95; 11/95; 42/26; 37/4; . 37/32.

A. DVN. MHM. (Divân-i Hümayun Mühimme Kalemî): 2-A/95.

A. MKT. MHM (Sadaret Mühimme Kalemî): 42/26; 2/16.

A. AMD (Sadaret Âmedî Kalemî): 1/60.

C. ZB (Cevdet Zaptiye): 64/3198.

HR. TO (Hariciye Tercüme Odası): 283/76; 284/8; 284/13; 284/16.

2. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Archives du ministère des Affaires étrangères français, AMAEF)**Paris (La Courneuve)**

Correspondance politique des Consuls (CPC), Erzeroum: Tome 4.

Correspondance politique des Consuls (CPC), Dépêche politique d'Erzeroum et Trébizonde: Tome 2

Correspondance consulaire et commerciale, (CCC), Erzeroum: Tome 1,

Correspondance consulaire et commerciale (CCC), Trébizonde : Tome 4

Nantes (Centre des Archives diplomatiques de Nantes, CADN)

Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Écheltes, Erzeroum: Tome 1

Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Écheltes, Trébizonde: Tome 4

Constantinople, Ambassade, Série D, Correspondance avec les Écheltes, Trébizonde: Tome 5.

3. İngiliz Milli Arşivi (Public Record Office, Foreign Office, PRO FO)

Turkey, 526/2.

B. Diğer Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. 4-5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri, 1730-1839", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları. Dergisi*, VIII-XII/14-23 (1975), ss. 51-61.

Aktepe, M. Münir, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/ 5-6 (1953), ss. 21-52.

Albayrak, Hüseyin, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2008.

Allen W.E.D., - Muratoff, Paul, *Kafkas-Harekâtı, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

Aygun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Bay, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

- Bryer, Anthony, "The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840", *Bedi Kartlisa*, XXVI (1969), ss. 191-210.
- Çadircı, Musa, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14 (1963), ss. 63-75.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.
- Değirmenci, Salih, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahşha Şer'îyye Siciline Göre: 1233-1241)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Doğan, Cabir, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, 3/2 (2011), s. 149-147-162.
- E. Meeker, Michael, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Emecen, Feridun M., "Çıldır Eyâleti", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 8, İstanbul 1998, ss. 300-301.
- _____, "Doğu Karadeniz'de Âyânlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa", *Belleten*, LXV/242 (2001), ss. 193-215.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Âyân Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 105-118.
- Erol, Salih, *Pehlivan İbrahim Paşa Vakay'-i Nâmesi (Baba Paşa Tarihi)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007.
- Ersoy, Osman, "Bir İngiliz Konsolosu'nun 1846 yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (1964), ss. 237-249.
- Gencer, Fatih, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 49 (2011), ss. 75-96.

- Gök, Fatma Yelda, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008.
- Guarraccino, Frederick, "Notes on an Excursion from Batum to Artvin", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 15 (1845), ss. 296-305.
- Güven, Aydın, *Doğu Karadeniz Âyânlığına Kısa Bir Bakış (1808-1826)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999.
- Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- İnbaşı, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1 (2006), ss. 77-94.
- Karagöz, Rıza, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, İstanbul 2009.
- Kılıç, Bahattin, *19. Yüzyılda Çıldır Sancağı'nın İdari Yapısı*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2011.
- Kılıç, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), ss. 119-137.
- Kırzioğlu, Fahrettin M., *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1955.
- _____, *Kars Tarihi*, c. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kızılkaya, Oktay, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.
- Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sonçağ Tarihi Kürsüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 5, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Nagata, Yuza, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997.

- Nazır, Bayram, *Osmanlı-Rus Savaşlarında Acarahlılar 1774-1829*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 1994.
- Sarıoğlan, E. Esin, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996.
- Saydam, Abdullah, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM*, 18 (2006), ss. 285-317.
- Şahin, Canay, *The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Şakir, Şevket, *Trabzon Tarihi*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kùltür Yayınları, Trabzon 2001.
- Tozlu, Selahattin, "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar-II", *Karadeniz Araştırmaları*, 7 (2005), s. 90-110.
- Ural, Selçuk, ve diğerleri, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Erzurum 2011.
- Veinstein, Gilles, "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), s. 131-147.
- Yılmaz, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.
- Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler," *Bellekten*, XXXVIII/152 (1974), ss. 657-704.
- Zens, Robert, "Ottoman Provincial Notables in the Eighteenth Century: A Comparative Study", *Perspectives on Ottoman Studies Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008*, ed. E.Causevic ve diğer., Lit Verlag 2010, ss. 245-252.

_____, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *History Studies*, 3/3 (2011): 433-447.

_____, *The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791–1815*, University of Wisconsin-Madison, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin 2004.

Zeyrek, Yunus, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Pozitif Yayınları, Ankara 2001.

KARADAĞ DEVLETİ'NİN DOĞUŞU: OSMANLI-KARADAĞ SINIR TESPİTİ (1858-60)

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Herhangi bir devletin uluslararası alanda tanınması ve meşru kabul görmesi için evvela belli sınırlara sahip olması gerekir. Sınırları belirlenmiş toprak parçası millî, siyasî, askerî, kültürel veya dinî anlamlar ifade eder¹.Devletin coğrafi sınırlarının diğer ülkeler tarafından tanınması oradaki siyasî iradeye saygılı olmaları demektir. Bu yüzden tarih boyunca devletlerin hassasiyetle üzerinde durdukları en önemli husus kendi egemenliklerinin nişanesi olan sınırların tespiti ve o sınırları korumak olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda millî devletlerin kurulmasıyla, devletler sınırlarını belirleme ve koruma hususunda daha hassas davranmışlardır. Bu gelişmeye paralel olarak Osmanlı Devleti de sınırlarını denetlemeye eskiye oranla daha fazla önem vermeye başlamıştır. Mesela 5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841'de “*Men-i Mürûr Nizâmnâmesi*” çıkarılarak ülke içi seyahat kontrol altına alınmıştır². Karadağ'ın komşusu Bosna Hersek'e, 1851 yılından itibaren “*mürûr tezkiresi*”, 1854'den itibaren ise “*pasaport*” olmayan kimselerin girmesi yasaklanmıştır³.

* Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Burdur/TÜRKİYE, zgolen@mehmetakif.edu.tr

¹ Latince de bu kavramlar tamamen birbirinden ayrılmıştır. *Terra* sadece toprak demekken, aynı kökten gelen *territorium* içine girilmesi izne tabi olan bölge, *territory* ise ülke anlamına gelir. Bakınız, Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.13.

² *Takvim-i Vekâyi*, Def'a: 218, 5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841, s. 2-3; Değerlendirme ve transkripsiyon için bakınız, Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri”, *Belleten*, C.XV, Sa.19, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.169-178.

³ B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s.106-107; *LMVL.*, nr:13259, 15 Zilkade 1270/9 Ağustos 1854 tarihli Meclis-i Valâ mazbatası.

Osmanlı Devleti'nin sınırlarını etkin kontrolüyle Karadağ'ın bağımsızlık istekleri aynı zamana denk gelmiştir. Karadağ'ın 1850'lere kadar Osmanlı Devleti içinde herhangi bir siyasî etkisi yoktu. Karadağ'la ilgilenmek Bosna Hersek ve İşkodra Paşalarının göreviydi. Ancak Danilo Petroviç Nyegoş'un⁴ vladika⁵ olmasıyla bu durum değişmiştir. Zira o tüm gücüyle yaşadığı topraklar üzerinde bağımsız bir devlet kurmak için çabalamıştır.

A- SINIR DÜZENLEMESİNİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

1- Karadağlıların Eşkîyalık Faaliyetleri

Karadağlılar Osmanlı idaresine girdikleri andan itibaren hiç durmaksızın çevrelerindeki bölgelere saldırmışlardır. Onlara göre, eşkıyalık Karadağlılar için kahramanlık göstergesi, özgürlük mücadelesi demektir. Gerçekte ise eşkıyalık onların en önemli geçim vasıtası idi. Mesela 1856'da Karadağlılar önce Nikşiç'e saldırarak Nikşiçlilerin otlarını biçmişler, kendilerine engel olmak isteyen üç kişiyi öldürmüşler, ardından da Derbenak ve Gaçka'ya saldırmışlardır. Gaçka saldırısına 1.000 Karadağlı katılmış, saldırıda bölge halkının 1.000 koyun ile 100 sığırı çalınmış, üçer yaşında iki çocuk ise katledilmiştir. Avusturya ve Rusya'nın müdahalesinden çekinen Osmanlı idaresi ise Karadağ saldırılarına doğrudan cevap vermek yerine Kotor ve Dalmaçya'da bulunan Avusturyalı devlet görevlileri vasıtasıyla saldırılara engel olmaya çalışmıştır. Ancak Avusturyalı memurlar Osmanlı idarecilerinin bu yöndeki taleplerine çoğu zaman cevap dahi vermemişlerdir⁶.

⁴ Doğumu 25 Mayıs 1826- Ölümü 13 Ağustos 1860 (Vladikalığı: 1852-1860).

⁵ Karadağlı piskopos idarecilere "vladika" veya "ladika" denmekteydi. 1697 yılına kadar vladikalar klan şeflerinden oluşan bir konsey tarafından seçiliyordu. Vladika seçilen kimse hem dünyevî hem de ruhânî yetkiyi temsil ediyordu. 1697'de Nyegoş klanına mensup Petroviç ailesinden Danilo vladikalık makamını ele geçirdi ve bu makamı soy esasına dayalı bir sisteme dönüştürdü. Ancak vladikalar din adamı oldukları için evlenemediklerinden vladikalık amcandan yeğene geçmeye başladı. Bakınız, Pasco Wassa, *Esquisse Historique sur Le Montenegro D'Après Les Traditions de L'Albanie*, Imprimerie du Courrier D'Orient, Constantinople 1872, s.11-12.

⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 132/63, 5 Cemaziyevvel 1272/13 Ocak 1856 tarihli Avusturya sefaretine verilecek hülâsanın müsveddesi.

Osmanlı Devleti'nin çabaları Karadağ'la çatışmaya engel olamamıştır. Zira Karadağlılar resmî veya gayri resmî hiçbir anlaşmaya uymamışlardır. Mesela 1856'da İşbuzi kazası halkı Karadağlılarla birbirlerine saldırmayacaklarına dair “*besa*”⁷ yemini etmişler⁸, ancak Karadağlılar yeminlerini hiçe sayarak İşbuzi Kaza Müdürü Süleyman'ın evini yakıp, köyünü yağmalamışlardır. Yine aynı yıl 2 Mart 1856'da ise Nikşiç'e saldırarak altısı Müslüman, ikisi gayrimüslim sekiz kişiyi öldürmüşlerdir⁹. İlerleyen günlerde de saldırılar artarak devam etmiştir¹⁰.

Özellikle 1857'de başlayan Bosna Hersek isyanı sırasında saldırıların yoğunlaşması Karadağ'a dolaylı destek veren Avusturyalıları dahi rahatsız etmiş, Avusturya'nın Dalmasya valisi Danilo'ya bir protesto telgrafi göndererek onu Hersek'teki huzur ve barışı bozmakla suçlamıştır¹¹.

2- Büyük Devletlerin Tutumu

Büyük devletlerin¹² esas amacı Karadağ'ın bağımsızlığını elde etmesi idi. Böylece hem kendilerini rahatsız eden bir gaile ortadan kalkacak hem de bölgede kendi güdümlerinde bir devlet kurulmuş olacaktı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki görünen İngiltere için dahi aynı durum geçerliydi. İngiliz kamuoyu tamamen Osmanlı Devleti'nin aleyhindeydi. Çoğu gazete ve mecmuada ülkelerinin Karadağ politikasını eleştiren sert yazılar

⁷ Söze dayalı saldırmazlık anlaşmasına verilen addır. 1314 Kosova Salnâmesi'nde besa hakkında şunlar yer almaktadır: “*Arnavutlar aralarında câri olan besa usulüne fevkalade ri'âyet eder ve besayı namus ile te'min olunmuş ve senetten daha itibarlı bulunmuş bir söz olarak telakki eylerler. Bu hale nazaran Avrupa'da, ez-cümle Fransa'da görülen 'parol d'honneur' gibi namusla te'min olunan sözlerin pek yeni olmadığı belki kurun-ı ulâ yadigârlarından bulunduğu cây-ı tereddüd olmamalıdır.*”. *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, Def'a VII, Vilâyet Matbaası, Üsküb 1314, s.681-682.

⁸ B.O.A., *A.AMD.*, nr:73/30, tarihsiz tezkire.

⁹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 143/78, Lef:3, 29 Cemaziyelahir 1272/7 Mart 1856 tarihli İşbuzi Kaza Müdürü Süleyman'ın arz tezkiresi; *HR. MKT.*, nr: 143/78, Lef:4, 29 Cemaziyelahir 1272/7 Mart 1856 tarihli İşbuzi Kaza meclis mazbatası.

¹⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr:159/32, 10 Zilhicce 1272/12 Ağustos 1856 tarihli İşkodra Sancağı Meclis mazbatası.

¹¹ Beitullah Destani, *Montenegro Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 1:1840-1880, Archive Editions 2001, 37.

¹² *Düvel-i Muazzama* veya *Düvel-i Hamse* olarak da geçer. Bu ülkeler İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Prusya'dır.

yayınlanıyordu. Ancak kamuoyu tepkisine rağmen Rusya'ya karşı denge politikası güden İngiliz politikacılar Osmanlı Devleti'ni desteklemeyi sürdürüyorlardı.

Ruslar ise 150 yıl boyunca Karadağlıların bağımsızlık arzularını istismar ederek onları canlarının istediği gibi kullanmışlardır. Ne zaman bir Osmanlı-Rus savaşı çıksa veya anlaşmazlığı yaşansa sadık müttefik Karadağlılar isyan etmişler ve Bosna gibi asker kaynağı olan bölgelerin askerlerinin savaş alanlarına gitmesini engellemişler, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerini oyalama görevlerini başarıyla yerine getirmişlerdir. Böyle bir kozu elinden kaçırmak istemeyen Ruslar gerektiği zaman Karadağlıları kullanmışlar, işleri bitince de oyalama taktikleri ile durumu idare etmişlerdir. Vergi toplanamayan Karadağ'da Ruslar tüm vladikaları maddi olarak finanse ettiklerinden, vladikalar bu duruma fazla ses çıkaramamışlardır¹³.

Her vladika döneminde olduğu gibi, Danilo'nun da en büyük destekçisi yine Ruslar olmuştur¹⁴. Vladika olduktan sonra Çar onu prens statüsünde kabul etmiştir. Tabii olay İstanbul'da tepkiyle karşılanmış ve Bâbiâli bu oldubittiği kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Gelişmeleri “*çirkin*”

¹³ Rusların Karadağ Vladikalarna tahakkümleri Danilo Petroviç Nyegoş'un 1697'de iktidara gelmesiyle başlamıştır. O iktidarı ele geçirdikten sonra Petersburg'a giderek Çar'a itaatini bildirmiştir. İtaati ve kayıtsız şartsız desteği karşılığında Çar'dan yüklüce bir meblağ para ve bir takım hediyeler koparmayı başarmıştır. Paralar, sözde fakir olan halka dağıtılacaktır. Fakat vladika bu desteği kendi iktidarını pekiştirmekte kullanmıştır. Ancak Ruslar temelde Karadağ'ın sıkıntıları ile uğraşmaya istekli değildi. Onların maksadı Karadağlıların bağımsızlık isteklerini istismar ederek, Osmanlı Devleti ile yapılan mücadelede özellikle savaşçı Bosna askerlerini oyalayacak bir müttefik edinmekti. Her defasında hayal kırıklığı ile dağlarına dönmelerine rağmen, Karadağlılar 150 yıl boyunca bu görevlerini fazlasıyla yerine getirmişlerdir. Ne zaman bir Osmanlı-Rus savaşı olsa Rus saflarının en önlerinde Osmanlıya karşı savaşmışlardır. Bakınız, Münif Efendi, “Karadağ”, *Mecmû'a-i Fünûn*, Birinci Sene, nr:1, Mâh-ı Muharrem, Cerîdehânedede Tab' Olunmuşdur, İstanbul 1279, s.59; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâti Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr:10071, varak:4a; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.V, Çeviren: Nilüfer Epceli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.388.

¹⁴ B.O.A. *İ.DH.*, nr: 253/15596, Lef:4, 6; *İ.HR.*, nr:89/4370, Lef:9; *İ. HR.*, nr:89/4371, 25 Şevval 1268/12 Ağustos 1852 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar Paşa'nın tahriratı; P. Coquelle, *Histoire De Monténégro Et De La Bosnie Depuis Les Origines*, Ernest Leroux, Éditeur, Paris 1893, s.315-316.

olarak niteleyen Osmanlı yetkilileri, Karadağ'ın Osmanlı toprağı olduğunu vurgulamışlardır¹⁵.

Karadağ'ı doğrudan destekleyen bir diğer devlet Fransa, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin müttefiki görünürken diğer taraftan Balkanlardaki milliyetçi hareketlere her türlü desteği vermiştir. Bu yüzden Fransızlar Karadağ'la ilgili en küçük bir anlaşmazlıkta dahi aktif rol almışlardır¹⁶. Özellikle Paris Barış Antlaşması sonrasında bu durum bariz bir şekilde kendini göstermeye başlamış, neredeyse Karadağ'ın hamiliğini üstlenmişlerdir. Hatta Henri Delàrue adlı bir dış politika uzmanını Karadağ'a göndermişlerdir. Delàrue, Danilo ölene kadar onun özel sekreterliğini yapmıştır. Delàrue, Karadağ'ın en sıkıntılı anlarında sık sık Paris'e gitmiş, aldığı direktifler doğrultusunda hareket ederek, Paris'te geliştirilen stratejileri Karadağ'da uygulamaya koymuştur. Sekreterliği döneminde o Karadağ'ı ilgilendiren her konuda mutlak karar mercii olmuştur¹⁷. Danilo 1857'de Paris'e davet edilmiş ve Fransız Hükümeti onu prens statüsünde ağırlandırmıştır. Bu geziyle ilgili her türlü organizasyonu bizzat Fransa'nın İşkodra konsolosu yapmıştır¹⁸. Ancak o kendisinin Danilo'yu İstanbul'a gitmesi için ikna etmeye çalıştığını, fakat Rusların bağladıkları maaşı kesmekle tehdit ettikleri için Danilo'yu ikna edemediğini yazar. Böylece o, Osmanlı Devleti'nin dostu rolünü oynamış, tüm suçu zaten kendisinden her şey beklenen Ruslara atmıştır¹⁹. Danilo'nun 10 Mayıs'ta Karadağ'a dönmesinin hemen akabinde ise onu ziyarete gitmiştir²⁰. Fransızlar 1857 Hersek isyanıyla başlayan süreçte Karadağ'a doğrudan silah yardımı ya-

¹⁵ B.O.A., *A.AMD.*, nr:38/92, 10 Şevval 1268/28 Temmuz 1852 tarihli tezkire; *A.AMD.*, nr:39/48, 23 Zilkade 1268/8 Eylül 1852 tarihli tezkire.

¹⁶ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:163/22, 1 Safer 1273/1 Ekim 1856 Sabık Bosna Valisi Mehmed Hurşid Paşa'nın tahriratu.

¹⁷ Destani, *a.g.e.*, s.37.

¹⁸ Danilo 9 Şubatta Karadağ'dan ayrılmış, 10 Mayıs'ta ise dönmüştür. Bakınız, B.O.A., *HR.MKT.*, nr:200/40, 13 Cemaziyelahir 1273/8 Şubat 1857 tarihli özel görevle İşkodra'da bulunan Sırrı Efendi'den gelen tahrirat.

¹⁹ B.O.A., *AMKT.UM.*, nr:267/14, 17 Cemaziyelahir 1273/12 Şubat 1857 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Tevfik'in tahriratu.

²⁰ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:193/65, 19 Ramazan 1273/13 Mayıs 1857 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Tevfik'in tahriratu.

pan tek ülke konumundadır²¹. Sınır tespit komisyonu başkanı ve Bosna Teftiş Memuru Kemal Efendi'nin²² sekreteri Murad Efendi Fransa'nın Karadağ üzerindeki politik etkisini şu cümlelerle anlatır²³: “*Karadağlı çetecilerin Hersek'e yaptıkları geleneksel akınları Kırım Savaşı'ndan sonra ve III. Napolyon'un Rusya ile rekabete girerek belli ölçüde doğudaki Slav halkların koruyuculuğuna bürünmesinden beri, sık sık tekrarlanan bir olay olmaktan çıkıp, oldukça büyük bir genişleme göstermişti. Bu koyun hırsızlığı akınlarının karakteri değişti; ulusal ekonomik amaçlarının yanı sıra savaş ve intikam ihtiyaçlarını da karşılayan bu akınlar artık politik amaçlar taşımaya başladı.*”.

Avusturyalılar ise Karadağlıların kadim dostu ve koruyucusudur. Ne zaman Karadağlılar zorda kalsa Avusturyalılar onları kurtarmayı kendilerine görev edinmişlerdir. Danilo'nun Osmanlı Devleti ile ilk çatışmaya girdiği 1853'te de durum değişmemiştir. Karadağlıların Jabyak'ı 24 Kasım 1852²⁴gecesi ele geçirmeleri üzerine başlayan çatışmada, Avusturya hükümeti Osmanlı Devleti'ne ultimatö vererek 1853 Şubatında Osmanlı askerî harekâtının durmasını sağlamışlardır. Askerî harekâtı durdurmakla yetinmeyen Avusturyalılar yanlarına Rus ve Fransızları da alarak Danilo'nun prensliğinin kabulü ve Grahova'nın Karadağ'a bırakılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardır²⁵.

B- SINIR TESPİT ÇALIŞMALARI

1- Sınır Tespit Fikrinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınırın tespit edilmesi fikri ilk defa 1856 Paris Barış Konferansı müzakereleri sırasında gündeme gelmiştir. Bu maksatla Paris'e gelen Danilo, konferansa katılan büyük devletle-

²¹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:235/14; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı Ankara 1995, s. 74.

²² Berlin'de büyükelçilik yapmış ve yabancılar nezdinde büyük sempati toplamıştır. Bakınız, Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çeviren: Alev Sunata Kırım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 126.

²³ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 123.

²⁴ Ali Suavi kalenin ele geçiriliş tarihini 23 Aralık olarak verir. Bakınız, Ali Suavi, *Monténégro*, Imprimerie Victor Goupy, Paris 1876, s. 14, 20; Coquelle, *a.g.e.*, s. 317.

²⁵ 1852-53 askerî harekâtı ve gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, Volume:1, 2009, s. 217-267.

rin temsilcilerine başvurarak ülkesinin sınırlarının tespitini istemiştir. Danilo, Kırım Harbi sırasında tarafsız kaldığını, bu hareketinin karşılığı olarak Karadağ'ın bağımsızlığının tanınmasını talep etmiştir²⁶.

Karadağ meselesi, Paris müzakerelerinin 25 Mart'taki 14 ve 26 Mart'taki 15. protokollerin görüşüldüğü sırada gündeme gelmiştir. 25 Mart'ta Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Boul, Osmanlı heyetinin başkanı Mehmed Emin Âli Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin Karadağ hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Âli Paşa, "*Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ı ayrılmaz bir parçası olarak gördüğünü ve zaten bu durumu deklare ettiğini, ancak iyi niyetinin bir göstergesi olarak mevcut durumu değiştirmek niyetinde olmadığı*" cevabını vermiştir²⁷. Büyük devletlerin temsilcileri de Danilo'ya taleplerini Osmanlı Devleti ile görüşmesi tavsiyesinde bulunarak konuyu kapatmışlardır²⁸. Osmanlı Devleti de bu konuda daha hassas davranmış, Paris görüşmelerinden sonra, "*Teb'a-i saltanat-ı seniyyeden olan işbu ahâlî ve re'âya*" ifadeleri sık sık resmî kayıtlarda yer almaya başlamıştır²⁹.

Tüm çabasına rağmen antlaşmaya Karadağ ile ilgili bir madde dâhil ettiremeyen Danilo, Paris'ten ayrılarak Karadağ'a dönmüş ve 31 Mayıs'ta tepkisini bir protesto ile konferansa katılan bütün ülke temsilcilerine iletmiştir. Danilo'nun protestosunu Karadağ ve Brda prensi sıfatıyla imzalaması manidardır. Aynı gün büyük güçlere hitaben bir de manifesto yayımlayarak isteklerini dört maddede özetlemiştir³⁰:

²⁶ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 23-24.

²⁷ Ali Suavi, *a.g.e.*, s.24; Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty; showing the various political and territorial changes which have taken place since the general peace of 1814 with numerous maps and notes*, Volume:II, Butterworths&Harrison, London 1875, s. 1275-1276; Francis Seymour Stevenson, *A History of Montenegro*, Jarrold & Sons, Warwick Lane, E.C., London tarihsiz, s. 185-186; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 73-74. Paris Konferansı'nda Karadağ hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, *Le Monténégro*, Chez Tous Les Libraires, Paris 1858, s. 1-6; Özcan, *a.g.e.*, s. 23.

²⁸ B.O.A., *A.AMD.*, nr:73/1; 77/1.

²⁹ B.O.A., *A.AMD.*, nr:79/25.

³⁰ Henri Delàrue, *Le Monténégro*, Benjamin Duprat, Paris 1862, s.167-168; Hertslet, *a.g.e.*, Volume: II, s.1438; Benoît Brunswik, *Recueil De Documents Diplomatiques Relatifs Au Monténégro Avec Une Introduction*, Chez M. S. H.-H. Weiss, Libraire A Péra, Constantinople 1876, s.64-69; Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Tome: VI, Muzard, Éditeur, Place Dauphine, Paris 1884, s. 4-6; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 24-25; Coquelle, *a.g.e.*, s. 327-328; Stevenson, *a.g.e.*, s.186; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 74; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, Türkiye Yayınevi, 2. Baskı İstanbul 1961, s.187; Özcan, *a.g.e.*, s.24.

1- Karadağ'ın bağımsızlığı uluslararası diplomasi tarafından tanınmalıdır.

2- Hudutlar Hersek ve Arnavutluk taraflarında genişletilmelidir.

3- Karadağ ile Türkiye arasında olan sınır Karadağ ile Avusturya arasındaki hudut gibi tespit edilmelidir.

4- Bar (Antivari) Karadağ'a bırakılarak, ülkenin denize çıkışı sağlanmalıdır.

Danilo, Paris'ten dönerken onun Osmanlı tabiiyetini kabul ettiği şayiaları yayılmıştır³¹. Gerçek ise tam tersidir. Zira o Osmanlı tabiiyetini kabul etmek bir yana, var gücü ile Hersek'teki isyancıları desteklemiş; açık açık Nikşiç, Gaçka, İşbuzi, Podgoriça, Trebin, Kolaşin ve Gusine'ye saldırmıştır.

Danilo Paris'te istediğini alamamış olsa da büyük güçleri sınır tespiti yapılması gerektiğine ikna etmeyi başarmıştır. Bu sırada Paris Sefiri Mehmed Cemil de İngiltere, Fransa ve Avusturya konsoloslarının Karadağ lehine bazı düzenlemelere gidilmesini istediklerini dost tavsiyesi olarak kendisine ilettiklerini yazmaktadır³². Paris'teki gelişmelere paralel olarak İşkodra'daki Avusturya ve Fransa konsolosları, Karadağ hudutları boyunca tarıma elverişli arazileri tespit için bazı çalışmalar yapmıştır. Gelişmeler üzerine Bâbiâli de Hersek ve İşkodra Mutasarrıflarına bir emir göndererek, yapılabilecek bir sınır tespit çalışmasında Karadağ'a bırakılması muhtemel yerlerin belirlenmesini istemiştir³³.

2- Sınır Düzenlenmesine Karar Verilmesi

Avrupa devletlerinin olaylara müdahil olmaları Osmanlı yetkililerini çok rahatsız etmiştir. Bâbiâli, Karadağ saldırılarının sebebini yoksulluğa bağlayarak, Karadağlılara tarım yapabilecekleri ve hayvanlarını otlatabi-

³¹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:192/99, 11 Ramazan 1273/5 Mayıs 1857 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Tevfik'in tahriratu; *HR.MKT.*, nr:194/34, 18 Ramazan 1273/12 Mayıs 1857 tarihli Hersek Mutasarrıfı Hafız İshak Hakkı Paşa'nın tahriratu.

³² B.O.A., *HR.MKT.*, nr:182/93, 10 Receb 1273/6 Mart 1857 tarihli Paris Sefiri Mehmed Cemil'den gelen tahrirat.

³³ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:178/33, 23 Cemaziyelahir 1273/18 Şubat 1857 tarihli özel görevle İşkodra'da bulunan Sırrı Efendi'ye gönderilen tahrirat.

lecekleri bir parça toprak verildiği takdirde meselenin hallolacağını düşünmüştür. Bu amaçla Bâbiâlî, meseleyi çözmek için harekete geçmiş ve İngiliz, Fransız ve Avusturya konsolosları ile gayri resmî olarak “*Karadağ sınır tanzimnâmesi*” üzerine müzakerelere başlamıştır. 2 Şubat 1857’de İngiltere’nin İstanbul elçisi Stratford de Redclife Canning, Dışişleri Bakanı Clarendon’a gönderdiği bir raporda, Fransa ve Avusturya temsilcileri ile Karadağ’la ilgili bir uzlaşmaya vardığını, bu konuda bir düzenlemenin yapılmasına Sadrazamın da destek verdiği yazılıdır. İngiliz diplomat raporunda mevcut statükonun korunması temelinde bir düzenlemeyi Danilo’nun da kabul edebileceğini belirtmiştir. Hatta Karadağ’ın denize çıkışı sağlanabilir ve Dalmaçya kıyısındaki Spezzia liman olarak verilebilirse Karadağ gerçek anlamda yönetsel bir bağımsızlık kazanacağı için Sultanın hükümranlığını kabul etmesinin sorun olmayacağı kanaatinde-dir. Her ne kadar Redcliffe, bu son teklifinin İngiliz hükümetinin iznine tabi olduğunu söylese de İngilizlerin sınır düzenlemesinden ne anladığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır³⁴. Ancak 1857’de Bosna Hersek’te patlak veren isyan tüm planları alt üst etmiştir. Tabii olarak Osmanlı Devleti tüm enerjisini isyanı bastırmaya harcamıştır ve bu yüzden sınır tespit çalışmaları bir yıl gecikmiştir.

Kış sebebiyle Hersek’teki isyanın hafiflemesini değerlendiren Bâbiâlî, Bosna Hersek valisi ve İşkodra mutasarrıfına gizli birer emir göndererek sınır bölgelerinde Karadağlılara bırakılabilecek niteliklere sahip mirî arazinin tespitini istemiştir³⁵. Ancak Osmanlı yetkilileri küçük düzenlemeler haricinde kesinlikle bir sınır çizgisi çekilmesinden yana değillerdir. Nitekim 14 Şubat 1858’de toplanan Meclis-i Mahsûs’ta, 1857 yılında konsoloslarla varılan uzlaşma yeniden gündeme geldiğinde Osmanlı Hükümeti aşağıdaki kararları almıştır³⁶:

1- Karadağlıların ve Karadağ reisinin (vladika) Osmanlı hâkimiyetini kayıtsız şartsız tanınması karşılığında kadim Karadağ’ın iç idaresi kendilerine bırakılacak.

³⁴ Destani, *a.g.e.*, s. 34.

³⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 221/51, 8 Cemaziyelevvel 1274/25 Aralık 1857 tarihli şukka.

³⁶ B.O.A., *İMMS.*, nr: 132/5657, Lef:1, varak:1-3, 29 Cemaziyelahir 1274/14 Şubat 1858 tarihli Meclis-i Mahsûs mazbatası; Destani, *a.g.e.*, s. 35.

2- Karadağ idaresini üzerine alan reisin Osmanlı Devleti'nin verdiği unvanı kullanması ve reisliğinin bir fermanla tasdik edilmesini kabul etmesi karşılığında, kendisine bir rütbe verilecek ve münasip miktarda bir maaş bağlanacak.

3- Karadağlıların eşkıyalık faaliyetlerine son vermesi karşılığında, onlara devletin her yerinde ticaret yapabilme ve her yere rahatlıkla seyahat edebilme hakkı tanınacak.

4- Karadağ halkı Karadağ'a sınır olan bölgelerde ziraata elverişli mirî arazi ve otlaklardan istifade edebilecek, bunun karşılığında sadece öşür verecekler.

5- Mekteb-i Şahane, Karadağ'dan gelen çocuklara da açık olacak. Bunların karşılığında Karadağ metropolitliği Rum Patrikhanesi'ne tabi olacak.

6- Hersek ile İşkodra (İşbuzi-Nikşiç yolu³⁷) arasındaki yol daima emin ve açık olacak.

7- Karadağ'dan vergi alınmayacak, toplanması halinde yine Karadağ için harcanacak.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nin sınır düzenlemesi olarak kastettiği husus, Karadağ sınırındaki mirî arazilerin Karadağlıların kullanımına bırakılmasından ibarettir.

Tanzimnâmenin yürürlüğe konulması için 1858 Şubatı'nda bir sınır tespit komisyonu oluşturulmuş ve başkanlığına Bosna Teftiş Memuru Kemal Efendi getirilmiştir. Aynı Meclis-i Mahsûs'ta Kemal Efendi'ye verilmek üzere bir de talimatnâme hazırlanmıştır. Talimatnâmede yukarıdaki maddelere ek olarak çalışmaların nasıl yapılacağı da kararlaştırılmıştır. Kemal Efendi evvela Bosna'ya gidip Bosna valisi ve Hersek mutasarrıfı ile görüşerek aralarında uygun bulacakları bir yöntemle vladika Hersek'e davet edilecek, o veya adamlarından birinin gelmesi durumunda yukarıdaki istekler ve imtiyazlar kendisine veya temsilcisine aktarılacaktı. Kabul edilmesi halinde vladikaya Osmanlı memuriyetini kabul ile 75.000

³⁷ Karadağ ana bölümü Crnagora ile Brda'yı tam ortadan ikiye ayıran yoldur. Yaklaşık 36 km uzunluğundadır.

kuruş maaş önerilecek, teklif kabul edilirse Karadağ'a sınır bölgelerde yer alan arazilerin bir kısmı onların kullanımına verilecekti. Kemal Efendi'ye de sıkı sıkı tembih edildiği gibi, Karadağlılara en küçük bir toprak terki söz konusu olmayacaktı. Hatta o, Karadağlıların kullanımına açılacak topraklar için İstanbul'a sormadan veya İstanbul'un onayını almadan söz söyleme hakkına sahip değildi. Kemal Efendi yabancı konsolosların bilgi talepleri karşısında da dikkatli olacaktı. Hâlihazırdaki tanzimnâme İngiliz, Fransız ve Avusturya konsoloslarıyla birlikte hazırlandığı için onlara bilgi verilecekti. Ancak Rus konsolosunun tanzim müzakerelerine karışması kibarca engellenecek ve bilgi talepleri reddedilecekti³⁸. Kemal Efendi 13 Mart 1858'de İstanbul'dan ayrılmıştır³⁹.

Konunun yeniden gündeme gelmesi Danilo'yu da harekete geçirmiş, o 28 Şubat 1858'de İngiliz Dışişleri Bakanı James Howard Harris'e (The Earl of Malmesbury'e) bir mektup göndererek mevcut Osmanlı-Karadağ sınırını ayırt etmenin zor olduğunu, iki taraf arasındaki sınırın 1842'de belirlenen Avusturya-Karadağ sınırı gibi tespit edilmesi gerektiğini ifade ederek, bu konuda ondan yardım istemiştir. Harris ise 22 Nisan 1858'de verdiği cevapta, İstanbul'un kararlı bir şekilde sınır tespit çalışmalarına başladığını hatırlatarak, ona provokatif eylemlerden uzak durması tavsiyesinde bulunmuştur⁴⁰.

Sınır tespit tartışmaları devam ederken Osmanlı Devleti'ne Avusturya'dan beklenmedik bir destek gelmiştir. 2 Mart 1858'de *Ost Deutsche Post* gazetesinde yayınlanan bir makalede Karadağ için “*devlet denilen*” ibaresi kullanılmış, Karadağ'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası ve Sultan'ın hükümlerine altında olduğu açıkça deklare edilmiştir. Aynı destek 5 Mart'ta tekrarlanmıştır⁴¹.

³⁸ B.O.A., *İMMS*, nr:132/5657, Lef:2, varak:1-6, 29 Cemaziyelahir 1274/14 Şubat 1858 tarihli Kemal Efendi'ye verilecek Meclis-i Mahsûs mazbatası.

³⁹ Destani, *a.g.e.*, 25, 57

⁴⁰ Destani, *a.g.e.*, 48-49, 68, 54-55.

⁴¹ Destani, *a.g.e.*, 44-47; Makalenin Türkçe çevirisi için bakınız, Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Frat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s. 141-142.

3- Grahova Meselesi ve Savaşı

Sınır düzenlemesi yapılması planlanırken en önemli meseleyi Hersek sınırındaki küçük Grahova kazasının statüsü oluşturmuştur. Osmanlılar Grahova'yı Hersek'in bir parçası, Karadağlılar ise kendi kadim toprakları kabul ediyorlardı. Grahova'yı ele geçirmek için iki taraf arasında yüzlerce çatışma meydana gelmiştir. Oldukça kanlı cereyan eden çatışmalar sonucu iki tarafın da birbirine üstünlük sağlayamaması üzerine, mücadele 20 Ekim 1838'de Grahova'nın statüsü üzerine bir akitle sonuçlanmıştır. Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ve Karadağ Vladikası Petar arasında imzalanan akde göre Grahova tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir⁴².

Ali Paşa ile Petar arasında Grahova'nın statüsü üzerine 24 Eylül 1842 ve 9 Kasım 1843'de iki anlaşma daha yapılmıştır. Her iki anlaşma da sınırların belirlenmesi ve saldırıların önlenmesine ilişkindir⁴³. İstanbul bu anlaşmaları hiçbir zaman tanımamıştır. Grahova'da yaşayan klan reisleri ise vladikaya itaate devam etmişlerdir. 1851'de Ali Paşa ve Petar'ın ölmesiyle taraflar arasında kabul edilen yerel anlaşma böylece hükmünü yitirmiştir. 1852/53 Karadağ askerî harekâtı sırasında Derviş Paşa Grahova'ya girmiş ve klan reislerini dize getirmiş, çatışma sırasında 1838'de voyvoda tayin edilen Yako Dakoviç de hayatını kaybetmiştir. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesiyle bölgedeki idari boşluk aynen devam etmiştir⁴⁴.

1857'de Hersek'te başlayan isyanda asilerin en önemli sığınıklarından biri yine Grahova olmuştur. Bu yüzden Osmanlı ordusu 1858 ilkbaharında Grahova'ya girmiştir. Ancak Rus ve Fransızlar Grahova'nın tarafsız statüde olduğunu iddia ederek askerî harekâta şiddetle karşı çıkmışlardır. İngilizler, büyük devletler ve Osmanlı Devleti temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurularak sınırların tespit edilmesi fikrini ortaya atmışlardır.

⁴² Brunswik, *a.g.e.*, s. 39-40; Delàrue, *a.g.e.*, s. 71-72; Zdenko Zlatar, *Njegoš's Montenegro. Epic Poetry, Blood Feud and Warfare in a Tribal Zone 1830-1851*, East European Monographs, Boulder, New York 2005, s. 179.

⁴³ Brunswik, *a.g.e.*, s. 41-44; Delàrue, *a.g.e.*, s. 72-73, 131-135; B.O.A., *İ.MMS.*, nr: 132/5660, Lef: 1, varak: 2, 1 Şevval 1274/15 Mayıs 1858 tarihli Meclis-i Mahsûs mazbatası; Zlatar, *a.g.e.*, s. 184-187.

⁴⁴ Gölen, *1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı*, s. 245-246.

Buna karşı Alman ve Avusturyalılar ise isyancılarla anlaşılmasını, müzakereler sonucu Grahova asiler tarafından tahliye edilmez ise askerî harekâta devam edilmesini tavsiye etmişlerdir⁴⁵.

Durumu değerlendirmek üzere 27 Ramazan 1274/11 Mayıs 1858'de Tophâne-i Âmire'de toplanan Meclis-i Has'ta konu etraflıca tartışılmıştır. Tartışmalar sonucu⁴⁶:

- 1- Karadağ sınırının tespitine
- 2- Uluslararası komisyon kurulması önerisinin reddine
- 3- Tespit çalışmalarının Osmanlı memurları aracılığıyla yapılmasına
- 4- Bosna Valisi Kani Paşa aracılığıyla Karadağlılara Grahova'yı tahliyeleri için sekiz gün süre verilmesine
- 5- Grahova'nın tahliyesi halinde askerî harekâtın durdurulmasına
- 6- Grahova'nın tahliyesi ile birlikte orada ileri gelenlerden oluşan bir meclis kurularak yerel idarenin o meclise devrine
- 7- Eğer Grahova'ya girilmiş ise birliklerin çekilerek Grahova sınırında münasip bir yere konuşlanılmasına, karar verilmiştir.

Osmanlı kabinesinin üyeleri toplantı yaptıkları gece ordularının Grahova'da yenilmek üzere olduğundan habersizdiler. Bu yüzden hâkim bir dil kullanmışlar, ya güzellikle ya da zorla Grahova'nın boşaltılacağından bahsetmişlerdir. Ancak savaş yukarıda alınan kararları boşa çıkarmış, Osmanlı ordusunun Grahova'daki yenilgisi tüm planları alt üst etmiştir⁴⁷.

Grahova Savaşı başladığı gün 11 Mayıs'ta Fransa'da yarı resmî olarak neşredilen *Moniteur Gazetesi*'nde "Karadağ'ın bağımsız olduğu ve Osmanlıların müdahalesinin haksız olduğuna" dair bir manifesto yayınlanmıştır. Zira manifesto Karadağlıların yenileceği üzerine kurgulanmıştı. Fransızlar Karadağ kuvvetlerinin bozguna uğrama ihtimaline karşı, Karadağ'ın mevcut statü-

⁴⁵ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:132/5660, Lef:1.

⁴⁶ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:132/5660, Lef:1.

⁴⁷ B.O.A., *A.M.*, nr:18/1, 21 Şevval 1274/4 Haziran 1858 tarihli Avusturya Sefiri Refet'in tahriratu.

kosunu korumaya yönelik bir hamle yapmışlardır⁴⁸. Ancak savaşın seyri hiç de beklenildiği gibi olmamış, 11-13 Mayıs'ta gerçekleşen savaşta Karadağlılar kesin bir galibiyet kazanmışlardır⁴⁹. Bu beklenmedik gelişme karşısında Fransızlar, bu kez de muhtemel Osmanlı tepkisini engellemek için 20 Mayıs'ta Amiral M. Jurien de la Gravière komutasında “*Algesiras*” ve “*Eylau*” adlı iki savaş gemisini Adriyatik'e göndermişlerdir. Gemiler Ragusa'ya bir mil uzaklıkta bulunan Gravosa limanına demirlemiştir. Fransız gemilerini müteakiben “*Danube*” ve “*Bellocca*” adlı iki Avusturya fırkateyni de limana gelmiştir. Fransız gemileri 30 Mayıs'ta Karadağ'a en yakın nokta olan Budva'ya⁵⁰ hareket etmişlerdir. Amiral Gravière ise ülkesinin İşkodra konsolosunun eşliğinde Danilo'yu ziyarete gitmiştir⁵¹. Fransa'nın faaliyetleri Amerikalıların dahi dikkatini çekmiş, *New York Observer and Chronicle*'de çıkan bir yazıda, “*Fransa'nın desteği ile Karadağ'ın bağımsızlığının yakın olduğu*” belirtilmiştir⁵².

Grahova sonrasında endişeye kapılan yerel idareciler, merkeze ardi ardına yardım taleplerini içeren arzlar göndermişlerdir⁵³. Bunun üzerine Karadağ sınırını kontrol üzere Ragusa üzerinden bölgeye asker sevk edilmiştir. Yedi buharlı gemiyle taşınan 8.000 Osmanlı askeri 31 Mayıs 1858'de Ragusa'ya çıkmıştır. Askerler Haziran ayı ortalarında Trebin'e ulaşmışlardır. Bu tepki büyük devlet temsilcileri ve Karadağ vladikasını ürkütmüş, muhtemel bir Karadağ askerî harekâtının önlenme-

⁴⁸ Brunswik, Testa ve Ali Suavi manifestonun tarihini 11 Mayıs, Delàrue ve İngiliz diplomatlar 12 Mayıs olarak verirler. Bakınız, Brunswik, *a.g.e.*, s. 69-73; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 16-17, 11; Destani, *a.g.e.*, s. 95; Manifesto metni için bakınız, Testa, *a.g.e.*, s. 10-12; Destani, *a.g.e.*, s. 96-97; Delàrue, *a.g.e.*, s. 177-182; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s.75. Manifestonun Türkçe tercümesi için bakınız, Özdem, *a.g.t.*, s. 133-135.

⁴⁹ Grahova Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Destani, *a.g.e.*, s. 106, 111, 124, 219-221; Zafer Gölen, “1857-59 Bosna Hersek İsyâmı”, *Bellelen*, C.LXXIII, Sa. 267, Ankara 2009, s. 496-498; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 75; Coquelle, *a.g.e.*, s. 331-334.

⁵⁰ Bugün Çetine'nin sahil ile bağlantısı hâlâ Çetine-Budva arasındaki devlet karayolu ile sağlanmaktadır. Budva ile Çetine arası 25 km'dir. İki şehir arasında sadece Lovçen Dağı'nın da içinde bulunduğu yüksek dağ silsilesi vardır. Dağın deniz kıyısı Budva, zirvesi ise Çetine'dir.

⁵¹ Destani, *a.g.e.*, s. 191, 209-210.

⁵² Özcan, *a.g.e.*, s. 25.

⁵³ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 315/49, 27 Şevval 1274/10 Haziran 1858 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'nın arz tezkiresi.

si için Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmışlardır. Baskılar karşısında geri adım atan Osmanlı Hükümeti sadece Hersek'teki asi nahiyeleri kontrol altına almak ve Karadağ saldırılarını engellemekle yetineceğini açıklamak zorunda kalmıştır⁵⁴.

4- Grahova Savaşı Sonrasında Sınır Tespit Çalışmaları

Grahova savaşı Karadağ sınır çalışmalarına engel olmamış, ancak çalışmaların seyrini değiştirmiştir⁵⁵. Osmanlı yetkilileri 1856 Paris Barış Antlaşması'nın yedinci maddesinden bahisle, büyük devletlerin Karadağ meselesine dâhil olmamaları gerektiği konusunu sefaretlere hatırlatmıştır. Devamla Osmanlı Hükümeti, “*Saltanat-ı seniyyenin istiklâl-i âlisi ve tamamîyet-i mülkiyesini muhafazaya müteahhid olan düvel-i muazzama tarafından böyle bir teklifin zuhuru nazar-ı memnûniyetle görülemeyeceği*” cümleleriyle sınır tespiti konusunda kendilerine yapılan baskıların yakışıksız olduğunu açıkça ifade etmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin itirazına rağmen, İngilizlerin sınırların beş devletin temsilcilerinden oluşan bir komisyon aracılığıyla belirlenmesinde ısrarcı olmaları hükümeti zorda bırakmıştır. İngilizler Karadağ'ın denize çıkışının sağlanması ve Dalmaçya kıyısındaki Spezzia'nın liman olarak verilmesini istiyorlardı. Osmanlı idarecileri ise İngilizlerin isteklerinin kabulünün Karadağ'ın bağımsızlığını tanımak demek olacağını düşünüyorlardı. Bu sırada geçmişte yapılan bir ihmal Osmanlı Devleti'ne zaman kazandırmıştır. Araştırmalar sonucu devletin elinde kadim Karadağ topraklarını gösteren bir harita olmadığı anlaşılmıştır. Osmanlı yetkilileri İngiliz teklifinin bu durumda geçersiz olacağını, önce kadim Karadağ topraklarının tespit edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Gelişmeler karşısında Fransız konsolosu devreye girmiş ve bir orta yol formülü üzerinde uzlaşmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin de “*ehven*” olarak görüp kabul

⁵⁴ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 82/94, 2 Zilkade 1274/14 Haziran 1858 tarihli tezkere.

⁵⁵ Birçok seyahatname ve çalışmada Osmanlı-Karadağ sınır tespitinin Osmanlıların Grahova Savaşı'nı kaybetmesi sonucu gerçekleştiği yazılıdır. Fakat yukarıda da görüldüğü gibi bu bilginin gerçekle herhangi bir ilgisi yoktur. Bu bilginin kaynağı seyyahlar üzerindeki Karadağ propagandası ve bu kaynakları doğru kabul edip kullanan araştırmacılarıdır. Bakınız, W. Denton, *Montenegro Its People and Their History*, Daldy, Isbister & Co., London 1877, s. 286; G. Frilley, Jovan Wlahovič, *Le Monténégro Contemporain*, E. Plon et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, Paris 1876, s. 76-77; Stevenson, *a.g.e.*, s. 186-187.

ettiği bu formüle göre, kadim Karadağ toprakları beş devletin temsilcilerinden oluşan bir mühendisler komisyonu ile tespit edilecek, tespit edilen harita İstanbul'da tartışılarak nihâi sonuca varılacaktı⁵⁶. Fakat Osmanlı Hükümeti'nin bu çözümden memnun olmadığı, Fransız teklifine sadece zaman kazanmak için evet dediği anlaşılmaktadır. Osmanlı stratejisine göre, gönderilen kuvvetlerle Bosna ve Hersek'teki isyan kısa sürede bastırılacak, böylece hükümet tüm mesaisini Karadağ meselesine harcayabilecekti⁵⁷. Hükümetin tercihi,

1- Karadağ sınırını kendi memurları aracılığıyla düzenlemek

2- Sınır düzenlemesi yapılırken Karadağlılara ziraat yapabilecekleri bir parça toprak vererek, Karadağlıların Avrupalılar gözündeki mağdur imajını ortadan kaldırmak

3- Sınırların belirlenmesinden sonra Karadağ tarafından sınır bölgelerine bir saldırı yapılması halinde, sınır düzenlemesine atıfta bulunarak Avrupalılar nezdinde de meşru olarak Karadağ'a müdahale etmek ve bölgeyi (vladikayı) kontrol altına almak; yönündeydi.

Osmanlı yetkilileri sınır düzenlemesi hayata geçirilse dahi Karadağlıların sözlerinde durmayacağından emindiler. Mesela Bosna teftiş memuru Esseyid Ahmed Aziz yapılacak bir düzenlemenin hiçbir işe yarayacağını, “*Karadağlılar sözünde durur millet olmadığından ve kendü işlerine geldiği vakt cüz'î bir sebeble olacak mukaveleyi bozacakları ve fesaddan geri kalmayacakları cihetle bunların sözüne ve senedine ber-vechle emniyet ve i'timâd olunamayacağından..*” sözleriyle açıkça dile getirmektedir⁵⁸. Ancak büyük devletlerin sınır tespiti konusundaki kararlılıkları ve Bosna Hersek'teki isyanın bastırılmaması yüzünden Osmanlı Devleti kendi planını uygulayamamış, tüm mahzurlarına rağmen sınır tespitine razı olmak zorunda kalmıştır⁵⁹.

⁵⁶ Destani, *a.g.e.*, s. 158-159; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁵⁷ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 82/94.

⁵⁸ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr:317/86, Lef: 2, 22 Zilkade 1274/4 Temmuz 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Efendi'nin tahriratu.

⁵⁹ Slobodan Drobnjak-Sait Š. Šabotić, *Müslimansko/Bošnjačko Stanovništvo Onogoškog-Nikšičkog Kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica 2005, s. 190.

5- Mühendisler Komisyonu ve Çalışmaları

Sınır tespiti konusunda beş devlet arasında da tam bir fikir birliği yoktu. Rusya ve Fransa bloğunun hedefi Karadağ'ın bağımsızlığını sağlamak, bu olmaz ise 1856 yılında mevcut olan durumun korunması. Avusturyalılar çalışmalara muhalifti. Prusyalılar ise tarafsız kalma düşüncesindeydiler. Hiçbir ülke diğerine güvenmiyordu. Mesela İngiltere'nin Petersburg büyükelçisi 17 Haziran 1858'de Londra'ya çektiği telgrafta, Rusların sınır çalışmalarına katılacak İngiliz ve Fransız mühendislere güvenmedikleri, alınacak kararlardan şüphe duyduklarını yazmaktaydı. Avusturya'nın Dalmaçya Ordu Komutanı General Mamula ise Danilo'nun Fransızların elinde kukla olduğu kamsındaydı. Yani Avusturyalılar da Fransızlara güvenmiyor veya onların Danilo üzerindeki etkilerinin kendileri için tehlikeli olacağını düşünüyorlardı⁶⁰. Ülkeler arasındaki çıkar çatışması Mühendisler Komisyonu'nun toplanmasına da yansımıştır. Zira her ülke kendi mühendisini göndermek için son ana kadar beklemiştir. Mesela Rus Mühendis Yüzbaşı Vlangaly 8 Temmuz'da Raguza'ya gitmek için Odessa'dan yeni ayrılırken, İngilizler ise 13 Temmuz'da İstanbul tarafından Kemal Efendi'ye verilen emirlerin yapıcı ve açık olmadığından şikâyetle komisyondan çekilebileceklerini ima etmeye başlamışlardı. Nihayet yaşanan tartışmaların ardından Alman mühendis Yüzbaşı Stein ve Avusturyalı mühendis Yüzbaşı İvanoviç'in Raguza'ya ulaşmasıyla Mühendisler Komisyonu 15 Temmuz'da Raguza'da toplanmıştır. Toplantı sonucunda 1856 yılındaki "de facto statüko" üzerinden sınırları belirleme kararı almışlardır. Özellikle İngilizler, komisyonun görevinin 1856 sınırlarını belirlemek olduğunu sıkça vurgulamaktan geri kalmamışlardır⁶¹.

Komisyon toplanmadan önceki bir başka anlaşmazlık konusu ise, komisyonda Karadağ'ı temsilen bir üyenin olup olmayacağıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan, Karadağlıların komisyonda temsiline karşı çıkarken, diğer üyeler Karadağ komiserinin de komisyonda yer alması yönünde tavır almışlardır. Prusyalılar ise bir Alman mühendisin Karadağ adına müzakerelere katılmasını önermişler, hatta bu

⁶⁰ Destani, *a.g.e.*, s. 206-208, 215.

⁶¹ Destani, *a.g.e.*, s. 225, 227-230, 232, 251, 254-258; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

mühendisi Çetine'ye göndermek için hazırlık dahi yapmışlardır. Tartışmalar devam ederken Karadağ'ı temsil etmek üzere Raguz'a gelen Danilo'nun Yaveri M. Vukoviç'in varlığı Avusturya komiseri İvanoviç ile Fransız ve Rus komiserler arasında sert tartışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Tartışmada, Karadağ komiserinin varlığı karşısında sessiz kalması emredilen Osmanlı delegesi Kemal Efendi, Avusturya temsilcisini desteklemiştir⁶².

Osmanlı Devleti, 28 Temmuz'da Karadağlıların komisyonda bir komiserle temsil edilmesine dair çekincelerinden vazgeçmiş, ancak Avusturya delegesi protestosunu sürdürmüştür. Buna karşı diğer büyük güçler Karadağ delegesini kabul ettiklerini açıklayınca, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Boul da kendi komiserine protestoyu geri çekmesine dair bir emir göndermiştir. Bir gün sonra da Osmanlı Hükümeti iki taraf arasındaki sınırın 1856 statükosu üzerinden tespitini kabul etmiştir⁶³. Karadağ'a dair bir karara varılabilemiş olması İstanbul'u rahatlatmış, bu yüzden daha evvel bölgeye sevk edilen askerler yanlış bir kararla geri çekilmeye başlanmıştır⁶⁴.

Komasyon, 30 Temmuz'da 1856 senesi *de facto* sınır üzerinden çalışmalarına başlanmıştır⁶⁵. Saha çalışması başladığında Osmanlı Devleti komiserlere yeterli miktarda çadır ve 60 koruma vermiş, ilâve olarak bölgeyi bilen çok sayıda kişi ise komisyona yardım etmekle görevlendirilmiştir. Sınırın hangi statüye göre tespit edileceğinin belirlenmesiyle Mirliya

⁶² Destani, *a.g.e.*, s. 264; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 190.

⁶³ Destani, *a.g.e.*, s. 259-260, 263; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s.190; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁶⁴ B.O.A., *A. MKT. MHM.*, nr:136/42, 18 Zilhicce 1274/30 Temmuz 1858 tarihli tezkire. Osmanlı askerleri geri çekilirken Karadağlılar Koryaniçe ve Kolaşin'e saldırmışlar Bu saldırılarda yüzlerce kişi ölmüştür. Bakınız, B.O.A., *A.M.*, nr: 18/55, 25 Zilhicce 1274/6 Ağustos 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Efendi'nin tahriratu; *A.MKT.UM.*, nr: 317/86, Lef:1, 22 Zilkade 1274/4 Temmuz 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Efendi'nin tahriratu; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 28-29; Gölen, *1857-59 Bosna Hersek İsyânı*, s. 498-500. Avrupa'daki Osmanlı karşıtı kara propaganda ise tüm hızıyla sürüyordu. Mesela Viyana'da yayınlanan "*Fremden Blatt*" gazetesinde Osmanlı genelkurmayına bağlı düzenli ve başıbozuk birliklerin Karadağ'a saldırdığı yazılıyordu. Bakınız, Destani, *a.g.e.*, s. 262-263, 268, 270, 279-280, 287-289.

⁶⁵ Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 190.

Hüseyin Edib Paşa⁶⁶ Osmanlı mühendislerine başkan tayin edilmiş ve gerekli teknik araçlar kendisine gönderilmiştir⁶⁷.

Mühendisler komisyonunda Osmanlı Devleti'ni Mirliva Hüseyin Edib Paşa, Fransa'yı M. Hecquard, Rusya'yı Kurmay Yüzbaşı Vlangaly, İngiltere'yi Henry Churchill, Avusturya'yı Kurmay Yüzbaşı İvanoviç, Prusya'yı von Stein, Karadağ'ı ise Vukoviç temsil etmiştir. Yedi kişilik komisyonda dört tavır ortaya çıkmıştır⁶⁸:

- 1- Fransız ve Ruslar Karadağ tarafını desteklemişler
- 2- İngiliz temsilci Fransız ve Rusların aldığı kararlara katılmış
- 3- Prusya temsilcisi tarafsız kalmış

4- Karadağ'ın fazla büyümesini istemeyen Avusturyalı temsilciler ise Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir⁶⁹. Özellikle Grahova'nın Karadağ'a bırakılmasına kesinlikle karşı çıkmışlardır. Avusturyalı temsilciler çoğu konuda kendi topraklarıymış gibi Osmanlı Devleti'nin haklarını savunmuşlar, hatta Sırpça bildikleri için diğer temsilcilerin Karadağlılardan aldıkları mahrem bilgileri Osmanlı temsilcisi Hüseyin Paşa'ya aktarmışlardır. Bu sebeple Avusturya temsilcileri Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilmiş, memurlara rütbelere göre nişanlar verilmiştir.

⁶⁶ Ahmed Lûtfi Efendi bu atamayı eleştirir. O eleştirisini şu cümlelerle yazıya döker: “O vakitlere kadar Karadağ, Devlet-i Aliyye me'mûrları tarafından kimesnenin gördüğü yerler olmadığı misillü, harita-i sahihası bile elde olmadığından böyle gayet mühim bir mes'elenin hâllü bu tarafda bulunan ve Karadağ'ın yalnız ismini işidip, ma'lûmât-ı mahâlliyesi olmayan ve tedkik-i mes'ele için mahâllî ile muhâbere edilmesine tenezzül olunmayan iki me'mûra havâle-i maslahat edilmesini şâyân-ı te'essüfidir.” Bakınız, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, C.XV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 45-46.

⁶⁷ B.O.A., *A. MKT. MHM.*, nr:136/18, 15 Zilhicce 1274/27 Temmuz 1858 tarihli tezkiye; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁶⁸ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 258/91; Drobnjak- Šabotić, *a.g.e.*, s. 190; Harita:1; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁶⁹ 1853'te Karadağ'ı koruma gayesiyle Osmanlı Devleti ile savaşı dahi göze alan Avusturya'daki radikal politik değişimin sebebi Kırım Savaşı'dır. Avusturya Kırım Savaşı sırasında tarafsız kalmanın bedelini ağır ödemiş, 1879'a kadar Avrupa devletler sistemi içinde yalnızlığa itilmişti. Bu yüzden sınır çalışmaları sırasında Osmanlı tarafını desteklemiştir. Ancak onların esas sıkıntısı, Fransız ve Rus desteği ile kurulacak bir Karadağ'ın kendileri için problem olacağını düşünmeleriydi. Dolayısıyla bunu engellemek için hareket etmişlerdir. Bakınız, Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000, s. 50.

Komisyon, öncelikle haritası çıkarılacak bölümleri sahalara ayırarak işe başlamıştır. Daha sonra komisyon iki gruba ayrılmıştır. Osmanlı ve büyük devletlerin temsilcilerinden oluşan gruplar birbirinden bağımsız olarak kendi çalışmalarını yapmışlardır⁷⁰. Ardından yanlarında Karadağlı bilirkişiler bulunan diğer devletlerin komiserleriyle, Osmanlı temsilcisi sınırın tespit edilen bir yerinde buluşarak tespit ettikleri sınırı müzakere ediyorlardı. Fransız ve Rusların Karadağ iddialarına gerçekleştirmek istediği anlarda, Avusturya desteği ile bu engellemeler aşılmaya çalışılmıştır. Ancak Fransız komiser kendi tespit ettikleri sınırlar konusunda ısrarcı olmuş, neredeyse her seferinde onun dediği olmuş, böylece sınır Karadağlıların dediği yerden geçmiştir. Uygulamanın nasıl yapıldığını Ahmed Cevdet Paşa şöyle anlatmaktadır⁷¹:

“Koç nâhiyesi zîr ve bâlâ deyu iki kısma münkasemdir. Muhtelit komisyon ma’rifetiyle Karadağ hatt-ı imtiyazının ta’yin ve tahdidinde tarafeyn ahâlisinin şehâdetleri esas ittihâz olunup ol vakit ise Koçlular Karadağ’a tâbi’ olarak hâl-i isyanda bulunduklarından Podgoriça ahâlisi hudûd üzerine gelemedikleri cihetle yalnız Karadağlılar ile anlara tâbi’ olan Koçluların ifâdeleri üzerine kat’-ı hudûd olarak Koç-i bâlâ Karadağ’a tarafında ve Koç-i zîr beri tarafta kalmıştır. Fakat Devlet-i aliyye komiseri bunu tasdik etmemiştir.

Vasovik nahiyesi zîr ve bâlâ deyü iki kısma münkasemdir. Karadağ’a hatt-ı imtiyâz olmak üzere komisyon-ı muhtelit ma’rifetiyle tahdid-i hudûd olundukta Vasovik-i bâlâ Karadağlı tarafında ve Vasovik-i zîr hâricinde bırakılmıştır. Ancak ta’yîn-i hudûdda tarafeyn ahâlisinin şehâdetleri esas olduğu hâlde Gusine ahâlisi hudûd üzerine gelemediklerinden yalnız Vasoviklilerin ifâdesi üzerine kat’-ı hudûd olunmuş idüğüne mebni hududun bu parçası Devlet-i aliyye komiseri tarafından tasdik olunmamıştır...”

Ahmed Cevdet Paşa’nın gayet güzel anlattığı gibi sınır tespiti birçok noktada yeni çatışmalara sebep olmuştur. Mesela sınırın İspiç tarafındaki bölünme yüzünden 1864 senesinde çatışmalar hâlâ devam etmekteydi.

⁷⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 258/91, 29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858 tarihli Mirliva Hüseyin Paşa’nın tahriratu

⁷¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı Ankara 1991, s. 192-193.

Çünkü İspiç'teki Suzina merasının yarısı Karadağlılara yarısı İşkodralılara verilmişti. Ancak Karadağlılar İşkodra tarafında kalan araziye ele geçirmek için aralıksız saldırmışlar, bu şekilde bölge halkını ürkütterek tüm meraya el koymayı amaçlamışlardır. Hatta “*Suzina tamamen Karadağ'a bırakılacak*” türünden dedikodularla halkı rahatsız etmişler, dedikodulara inanan Suzinalılar bu durumun önüne geçmek için İstanbul'a dilekçeler dahi vermişlerdir. Halkı teskin etmek ve söylentilerin gerçeğe ilgisi olmadığını ortaya çıkarmak Ahmed Cevdet Paşa'ya düşmüştür⁷².

Oldukça tartışmalı geçen müzakereler sonucu Ağustos ayı başında sınırın en zor bölümü olan Grahova-Benan arası belirlenmiştir. 10 Ağustos'ta Zupa, 11 Ağustos'ta ise Derbenak sınır çalışmaları bitirilerek Taşlıca istikametine geçilmiştir⁷³. Bu bölge gerçekten tartışmalıydı. Zira Nikşiçli Müslümanlar, Zupa Karadağ'a bırakılırsa kendi varlıklarını tehlikede görmekteydiler. Nikşiçli Müslümanlardan Mujo Ajvazoviç ve Ago Ljuca “*Nikşiç'le Zupa arasına sınır çekmek istemiyoruz*” diyerek halkın tepkisini dile getirmişlerdir. Fakat Zupa'nın Karadağ'a bırakılmasına mani olmamışlardır⁷⁴.

Sınır tespit komisyonu 24 Ağustos'ta saha çalışmalarını bitirerek komisyon ofisinin bulunduğu Raguz'a dönmüştür. Ancak Raguz'a da nihai bir harita üzerinde uzlaşmamıştır⁷⁵.

Karadağ hududunda yapılan işler önce “*tanzimnâme*” iken, Eylül ayında “*tahdid*” ifadeleri kullanılmaya başlanmıştır⁷⁶. Resmî yazışmalarda kullanılan bu ifade dahi Osmanlı Hükümeti'nin altı ayda geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Hükümeti'ndeki bu dönüşümde devletin içinde bulunduğu mali bunalım ve “*Memleketeyn Meselesi*” gibi daha önemli sorunların rolü büyüktür. Problemleri halletmek için Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa her konuda Osmanlı Hükümeti'ne muhalif tavır sergileyen Fransa'ya gitmiş, orada Fransa Harici-

⁷² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı Ankara 1991, s. 57-58

⁷³ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 258/91, 29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858 tarihli Mirliva Hüseyin Paşa'nın tahriratu.

⁷⁴ Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 190.

⁷⁵ Destani, *a.g.e.*, s. 269-270, 278; Harita: 1.

⁷⁶ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:255/4, 29 Muharrem 1275/8 Eylül 1858 tarihli tezkereler.

ye Nazırı Kont Valewski⁷⁷ ve İmparator III. Napolyon ile görüşmüştür. Ancak görüşmeler başarılı geçmemiştir. Zira Kont Valewski, Fuad Paşa'dan Grahova ve Kolaşin olaylarının pek büyütülmemesini isterken, İmparator Paşa'yı sadece dinlemekle yetinmiştir. Fuad Paşa'nın raporundan anlaşıldığına göre, Fransızlar her iki olayı da Osmanlı yetkililerinin büyüttüğü kanısındadırlar. Buna karşı Fuad Paşa, Grahova sonrasında bölgedeki yerel halkın ve Kolaşinlilerin olayları büyüttüğü kabul edilse dahi, Karadağlıların esir olan askerlerin kulak ve burunlarını kesip gönderdiğini, bunun dahi başlı başına Karadağlıların vahşetine örnek teşkil edeceğini ifade etmiştir. Ancak Fransızlar, Karadağlılar hakkındaki kanaatlerini değiştirmemişler, tam tersine Danilo'ya 30.000 Frank yardım yaparak onu Paris'e davet etmişlerdir⁷⁸.

C- İSTANBUL KONFERANSI ve KARADAĞ HUDUT PROTOKOLÜNÜN İMZALANMASI

Çalışmalar boyunca Grahova, Zupa ve Kuçi Drageli'nin hangi tarafa yer alacağı büyük sorun teşkil etmiştir. Bunun üzerine Fransız Kurmay Yüzbaşı M. Gélis tarafından bir harita hazırlanmış, bu haritada Boşnak iddiaları yeşil, Karadağ iddiaları ise kırmızı ile işaretlemiştir⁷⁹. Hazırlanan harita 4 Eylül'de komisyonun yedi üyesi tarafından imzalanmış ve 15 Eylül'de Osmanlı Hükümeti'ne sunulmuştur⁸⁰. Fakat Fransızlar, Gélis'e iki taraf arasında orta yol formülünü içeren üçüncü bir haritayı daha hazırlatarak İstanbul'a göndermişlerdir. Fransız haritasında Grahova, Zupa konusunda Karadağ iddiaları, Kuçi Drageli konusunda ise Osmanlı iddiaları dikkate alınmıştır. İngiliz, Fransız, Rus ve Prusyalı temsilciler de Gélis'in ikinci haritasında belirtilen sınırları desteklemişlerdir⁸¹. Osmanlı Hükümeti, müzakerelerin başında bu bölgelerin Karadağ'a bırakılmasını önlemek amacıyla sınırın 1853 tarihli statükoya göre düzenlenmesi gerek-

⁷⁷ Count Alexandre Joseph Colonna-Walewski (4 May 1810 – 27 October 1868). Napolyon Bonapart'ın metresi Kontes Marie Walewska'dan doğan gayrimeşru oğludur.

⁷⁸ B.O.A., *İ.H.R.*, nr:332/21384, 18 Muharrem 1275/28 Ağustos 1858 tarihli Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa'nın tahriratu; Destani, *a.g.e.*, s. 285, 287.

⁷⁹ Bakınız: Harita:1.

⁸⁰ Destani, *a.g.e.*, s. 309, 316.

⁸¹ Bu harita İstanbul Komisyonu tarafından kabul edilmiştir. Bakınız: Harita:2.

tiğine dair görüşünü yinelemiştir. Ancak 1856 statükosunun reddi durumunda Fransa ve Rusya'nın Karadağ'ın istiklâlini tanıyacıkları, hatta onlara deniz tarafında bir çıkış verebilecekleri baskısı karşısında, Osmanlı Hükümeti istemeyerek 1856 statükosunu kabul etmek zorunda kalmıştır⁸².

Osmanlı Hükümeti'nin 1856 statükosunu kabul etmesinin ardından konferans, Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa başkanlığında, Hariciye Nazırı Mahmud Nedim Paşa yardımcılığında 14 Ekim 1858'de başlamıştır⁸³. Osmanlı temsilcileri sınır hattında Karadağ'a bırakılacak toprakların yanında, Karadağ üzerindeki hükümler haklarını içeren maddelerin de protokole dâhil edilmesi için çok uğraşmışlar, ancak başaramamışlardır. Tartışmalar esnasında Avusturya delegesi Ludolf Osmanlı tarafını desteklerken; İngiliz ve Alman delegeler çekimser kalmış; Fransız ve Rus temsilciler ise Osmanlı önerisine şiddetle karşı çıkmışlardır. Rus ve Fransızların şiddetli muhalefeti nedeniyle görüşmeler kopma noktasına gelmiştir. Rus ve Fransızların tartışmaların uzaması halinde Karadağ'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olduklarını açıklamalarının ardından, Âlî Paşa Osmanlı Devleti'nin hükümler hakları konusundaki beyanını geri çekmiş, bu konu dondurularak, hazırlanan metinde sadece sınırla ilgili hükümler yer almıştır⁸⁴.

Protokol metnini hazırlama çalışmaları 4 Kasım'da bitmiş ve Osmanlı tarafının onayı beklenmeye başlanmıştır⁸⁵. Metin Fransızların isteği doğrultusunda kaleme alınmış, Grahova ve Zupa Karadağ'a bırakılmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Fransız teklifini kabulüyle 21 Rebiülahir 1275/8 Kasım 1858'de konferans sona ermiş ve Karadağ sınır protokolü imzalanmıştır. Protokolü Osmanlı tarafı adına Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa, Hariciye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, Meclis-i Tanzimat Reisi Mehmed Rüşdü Paşa, Avusturya adına Ludolf, Fransa adına Thouvenel,

⁸² B.O.A., *A.AMD.*, nr: 90/17, 3 Rebiülevvel 1275/11 Ekim 1858 tarihli Mahmud Nedim Paşa'nın tahrirati.

⁸³ Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 29; Destani, *a.g.e.*, s. 322; Özdem, *a.g.t.*, s. 143.

⁸⁴ F. Lenormant, *Turcs et Monténégrens*, Didier & Co, Libraires –Édités, Paris 1866, s. LXXX.

⁸⁵ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 90/31, 27 Rebiülevvel 1275/4 Kasım 1858 tarihli tezkire.

İngiltere adına Bulwer, Prusya adına Eichmann ve Rusya adına Butenef imzalamışlardır. Üzerinde uzlaşılan metin aşağıdaki gibidir⁸⁶:

“Zat-ı şahaneleri Sultanın olurlarıyla bir tarafta Sadrazam, Bâbiâli'nin Hariciye Nazırı ve Meclis-i Tanzimat Reisi ve diğer yanda ise, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya devletlerinin temsilcileri, hükümetlerinin bu amaçla, karşılıklı olarak kendilerine verdiği talimatlar çerçevesinde; bir araya gelerek Arnavutluk, Hersek ve Karadağ sınırlarının 1856 Mart ayından beri devam eden statükonun sürdürülmesi konusunda görüşmelerde bulunmak üzere bir araya gelmişler ve bu konu ile ilgili yerel bir komisyonun toplanması kararı almışlardır.

Bu görüşmenin sonunda, toplantıya katılanların imzalarıyla hazırlanmış olan tutanağa, söz konusu sınırları kırmızıçizgilerle belirleyen bir haritanın eklenmesinin uygun olacağına karar verildi. Bâbiâli'nin Hariciye Nazırınca resmî olarak onanan birer örneği de her bir temsilciye verilecektir.

Aynı zamanda, sınırların belirlenmesinde, büyük güçlerin hükümetlerince oluşturulacak bir mühendisler komisyonunun bizzat, Arnavutluk, Hersek ve Karadağ sınırlarına giderek, yerleştirecekleri sınır taşlarıyla, gelecek ilkbahara kadar, sınırları sabitleyerek tespit etmeleri, tespit edilen sınırların ilişikteki harita üzerinde çizilerek belirtilmesi konusunda da anlaşmaya varılmıştır.

Bununla birlikte bu komisyon, istemesi ve gerek görmesi halinde bu memleketlerin yaşlılarıyla da görüşerek buralar topraklarında (sınırlarında) yaşanan değişimler hakkında karara varabileceklerdir. Böyle yapılması durumunda özellikle, Yukarı Vasovik ile Aşağı Vasovik⁸⁷arasındaki sınırı ve Kolaşin'in asıl yerini harita üze-

⁸⁶ Belge:1; Harita:2; Brunswik, *a.g.e.*, s. 73-75; Testa, *a.g.e.*, Volume: VI, s. 2-3; M. De Clercq, *Recueil des Traités De La France*, Tome: VII-1856-1859, Amyot, Éditeur Des Archives Diplomatiques, Paris 1866, s. 529; *British and Foreign State Papers*, Volume: L, William Ridgway, London 1867, s. 1001-1002; Hertslet, *a.g.e.*, Volume: II, s. 1353-1354; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 29; E. P. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islâhatı 1826-1882*, Mütercimi: Ali Reşad, Kanaat Kitabhânesi, İstanbul 1328, 136-137; Destani, *a.g.e.*, s. 337-339; Danişmend, *a.g.e.*, s. 188.

⁸⁷ Vasovik bölgesinde 1842 tarihine kadar bir problem yoktu. Ancak bu tarihte bölgeye giden İngiliz konsolos Nikola'nın tahrikiyle tartışma başlamıştır. Bu tarihten sonra Vasovik iki taraf arasında problemlili bir hal almıştır. Bakınız, Destani, *a.g.e.*, s. 3-5.

rinde işaretleyerek belirleyeceklerdir. Gayet net bir şekilde anlaşılmalıdır ki bu taksimat hiçbir şekilde sınırın her iki tarafında yer alan ne kişilerin ne köylerin özel mülklerine müdahale etmeyecektir. Bu konu hakkında ortaya çıkabilecek farklılıklar ve ilgili taraflar tarafından çözüme ulaştırılmayan hususlar incelenecek ve sınır taşlarının yerleştirilmesinden sorumlu olan komisyonun takdirine havale edilecektir. Gerçek mal sahipleri belirlenen süre içerisinde tıpkı yerel halk gibi bütün vergi ve cezaları vermek suretiyle kendi mülklerinin ve haklarının tasarrufuna devam edip etmemeyi istemektelerbest olacaklar ya da mülklerini ve haklarını bahsi geçen komisyonun hakkaniyetli kararına bırakacaklardır.”.

Metinden anlaşılacağı gibi Büyük Devletler, Karadağ’ı “*de facto (fıli)*” olarak tanıırken, “*de jure (yasal)*” olarak tanımamışlardır⁸⁸.

D- HUDUT PROTOKÜLÜNÜN UYGULANMASI

Protokolün imzalanmasının ardından ilk olarak yeni sınırı ihtiva eden haritalar bastırılmıştır. Bu haritalar başta askerî kurumlar olmak üzere ilgili birimlere gönderilmiştir⁸⁹. Ardından İstanbul’da alınan karar gereği yeni bir komisyon kurularak 1859 ilkbaharında sınır taşlarının dikimine geçilmiştir. Harita çizim komisyonunda görevli olan Mekkâtib-i Harbiye Nazırı Hüseyin Paşa, 7 Mart 1859’da sınır taşlarının dikimiyle ilgili komisyona da Osmanlı delegesi olarak tayin edilmiştir⁹⁰. Onun komiser olarak atanmasıyla diğer ülkeler de kendi atamalarını yapmışlardır⁹¹. Hüseyin Paşa’ya 50.000, yardımcılara 15.000, paşaya refakat edecek Anton Efendi’ye de 10.000 kuruş harcırah tahsis edilmiştir⁹². Sınır taşla-

⁸⁸ Özcan, *a.g.e.*, s. 26.

⁸⁹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 265/41; 266/100; 279/78.

⁹⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 279/16, 2 Şaban 1275/7 Mart 1859 tarihli seraskerliğe yazılan tezkere; *HR. MKT.*, nr: 279/62; *A.MKT.UM*, nr: 347/16.

⁹¹ Mesela İngiliz komiser Major Francis Edward Cox’un atanma tarihi de Marttir. Bakınız, Edward Hertslet, *The Foreign Office List, Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook*, Harrison, London 1865, s. 73.

⁹² B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 283/2, 25 Şaban 1275/30 Mart 1859 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan buyruldu; *HR. MKT.*, nr: 286/71, 5 Şevval 1275/8 Mayıs 1859 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan buyruldu; *HR. MKT.*, nr: 295/42, 3 Zilhicce 1275/4 Temmuz 1859 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan tezkere.

rının dikimi içinse 100.000 kuruş bütçe ayırmıştır. Ancak devlet bütçesi bu meblağı karşılayamadığından kredi alınmasına karar verilmiştir⁹³. Hatta Hüseyin Paşa ilk göreve başladığında kendisine ödeme yapılamadığı için o, Raguza'da bulunan Osmanlı şebkenderi Mösyö Persiç'den 1.500 Macar altını borç almak zorunda kalmıştır. Gerekli para Galata bankerlerinden Komodo'dan borç alınarak ödenmiştir⁹⁴. Hüseyin Paşa'nın tayiniyle ilgili bürokratik işlemlerin bitmesinin ardından Hersek Ordu Komutanı İbrahim Derviş Paşa, sınır tespit komisyonu başkanı ve Bosna Teftiş Memuru Kemal Efendi ile İşkodra ve Hersek mutasarrıflarına yeni sınırları belirten birer Karadağ haritası gönderilerek, bölge idarecileri yapılacak çalışmalar hakkında bilgilendirilmişlerdir⁹⁵. Hüseyin Paşa başkanlığındaki komisyon üyeleri 18 Nisan 1859'da toplanarak nihaî sınır çizgisini belirleme çalışmalarına başlamışlardır. Aynı tarihte İbrahim Derviş Paşa da sınır çalışmalarının sağlıklı yürütülebilmesi için emrindeki kuvvetlerin bir kısmını Bleke'ye kaydirmiştir⁹⁶.

Çalışmalar hızlı ilerlemediği için Temmuz ayında ilk komisyon lağvedilerek⁹⁷, Ağustos ayında yeni bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyona da her ülke birer komiser vermiştir. Avusturya komiseri İvanoviç, Fransa komiseri Hecquard, İngiliz komiseri Cox görevlerine devam etmişler; Osmanlı, Rus, Alman ve Karadağlı temsilciler ise değişmiştir. Osmanlı temsilciliğine Sefvet Bey, Rus temsilciliğine Pedroviç, Prusya temsilciliğine ise von Lichlanberg getirilmiştir⁹⁸. Osmanlı Devleti kendi delegesi Safvet Bey'e 1.000 kuruş harcırah⁹⁹ ve sınır belirleme çalışmaları

⁹³ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 284/2, 4 Ramazan 1275/7 Nisan 1859 tarihli Maliye Nezâreti'ne yazılan yazı.

⁹⁴ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 289/72, 25 Şevval 1275/28 Mayıs 1859 tarihli Maliye Nezâreti'ne gönderilen buyruldu.

⁹⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 283/43, 29 Şaban 1275/3 Nisan 1859 tarihli bölge idarecilerine gönderilen emir.

⁹⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 288/24, 15 Ramazan 1275/18 Nisan 1859 tarihli Hersek Ordu Komutanı İbrahim Derviş Paşa'nın tahriratu.

⁹⁷ Hertslet, *The Foreign Office*, s. 73.

⁹⁸ Harita: 3.

⁹⁹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 301/15, 17 Muharrem 1276/16 Ağustos 1859 tarihli Seraskerliğe gönderilen tezkere; B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 301/77, 23 Muharrem 1276/22 Ağustos 1859 tarihli Seraskerliğe gönderilen tezkere.

rında kullanmak üzere de 150.000 kuruş tahsis etmiştir¹⁰⁰. Hüseyin Paşa'nın tayininde olduğu gibi, Hersek ve İşkodra mutasarrıflarına birer emir gönderilerek Safvet Bey'e de her türlü yardımın yapılması istenmiştir¹⁰¹. Safvet Bey 10 Eylül 1859'da Trebin'e ulaşmış, 12 Eylül'de Derviş İbrahim Paşa ile görüşerek önceki sınır tespit çalışmaları hakkında bilgi almış, 13 Eylül'de ise Koryaniçe'ye giderek fiili çalışmalara başlamıştır¹⁰².

Safvet Bey'e verilen emirde¹⁰³;

1- İki tarafta şahıslara ait mülklerin hiçbir şekilde sınır tespitine mani olmaması

2- İstanbul'da imzalanan protokole harfiyen uyulması

3- Sınır çizilirken ortaya çıkan problemlerin hemen mahallinde çözülmesi

4- Memleket asayişini bozacağı tahmin olunan bütün meseleler ve bunları önleyecek çözümlerin komiserler aracılığıyla yazı ile bildirilmesi

5- Sınır üzerinde bulunan arazilerle ilgili herhangi bir dilekçe gelmez ve memleketin asayişini doğrudan ihlâl edecek bir hal ortaya çıkmaz ise sınır tespiti ve komisyon işlerinin bitmiş kabul edileceği, yer almıştır.

Yeni komisyonun çalışması ise şöyleydi: Evvela altı komiser bir araya geliyor, daha önceki komisyon tarafından çizilen haritaya göre taşın dikileceği noktaları belirliyordu. Sınır taşının nereye dikileceği tespit edildikten sonra taşın bulunduğu mevkiin enlem ve boylamı çıkarılarak tutanak altına alınıyor, sınır taşının hangi bilgiye dayanılarak oraya dikildiği, kimlerden bilgi alındığı bir rapor halinde ilgili yerin yanına not ediliyordu. Bu

¹⁰⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 302/70, 29 Muharrem 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Safvet Bey'e gönderilen tahrirat.

¹⁰¹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 302/33, 25 Muharrem 1276/24 Ağustos 1859 tarihli İbrahim Derviş Paşa ile İşkodra ve Hersek mutasarrıflarına gönderilen emir.

¹⁰² B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 308/83, 12 Safer 1276/10 Eylül 1859 tarihli Safvet Bey'in tahriratu.

¹⁰³ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 348/64, 21 Ramazan 1275/24 Nisan 1859 tarihli İşkodra mutasarrıfına gönderilen emirname.

çalışma her sınır taşı için aynı titizlikle yürütülüyordu¹⁰⁴. Kararlar ittifakla alınıyor, bu da işlerin uzamasına sebep oluyordu. Tartışmalı bölgelerde ise sınır işaretlenmeden, problem gelecekte halledilmek üzere bir sonraki çalışma sahasına geçiliyordu. Özellikle stratejik öneme haiz bölgeler ciddi tartışma konusu oluyordu. Mesela Klobuk civarının sınırı belirlenirken Safvet Bey sınırın Klobuk Kalesi'nin 3 km uzağından, Rus ve Fransız temsilciler 1.400 m uzağından geçmesini sağlamaya çalışmışlardır. Sınırın kalenin 1.400 m uzağından geçmesi Klobuk Kalesi'nin Karadağ top menziline kalması, yani kalenin işlevini yitirmesi demektir. Safvet Bey'in karşı çıkmasına rağmen Rus ve Fransız komiserler geri adım atmayınca Safvet Bey de durumu protesto etmiştir. Buna karşı Fransız komiser Safvet Bey'i sınır çalışmalarını engellemekle suçlamış, onu İstanbul'a şikâyet etmekle tehdit etmiştir. Özellikle Nikşiç'in tek ikmal yolu olan Duga Boğazını çevreleyen bölgenin sınırlarının belirlenmesinde Rus ve Fransız komiserlerin tutumu daha da uzlaşmaz bir hal almıştır. Zira her iki komiser bir yıl önce bölgenin haritası çıkartılırken havanın yağmurlu olduğunu, bu sebeple haritasının gelişigüzel çizildiğini ileri sürerek, kendi söylediklerine riayet edilmesi konusunda ısrarcı olmuşlardır. Onlar Karadağ sınırını mümkün mertebe Duga Boğazı'na yaklaştırmayı hedeflemişlerdir. Böylece zaten Karadağlılar tarafından sık sık saldırıya uğrayan Duga Boğazı, istenildiği zaman kapatılacak ve Nikşiç'in konumu tehlikeye düşecektir. Rus ve Fransız komiserlerin tutumundan anlaşılacağı gibi onlar, Klobuk, Nikşiç, Kolaşin ve İşbuzi gibi her iki taraf için de stratejik öneme haiz bölgelerin dolaylı yoldan Karadağlıların eline geçmesine zemin hazırlayacak veya gelecekte yeni çatışma alanları yaratacak müdahalelerde bulunmuşlardır¹⁰⁵.

Çalışmalar sona ermek üzereyken Karadağlılar, İşbuzi ile Podgoriça arasındaki araziye ele geçirmek için harekete geçmişlerdir¹⁰⁶. Karadağlılar, iki şehir arasında bulunan Mali Berdo ve Veli Berdo dağlarında Ka-

¹⁰⁴ Anita L. P. Burdett, *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps 1815-1945*, Archive Editions, 1995, s. 113.

¹⁰⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 315/51. İngiliz temsilcisi de Fransız ve Rus komiserlere destek vermiştir. Ona göre Nikşiçliler tamamen haksızdır ve problem çıkarmak için bahane aramaktadırlar. Bakınız, *Destani, a.g.e.*, s. 275.

¹⁰⁶ B.O.A., *AMKT.UM.*, nr:523/4, 5 Cemaziyelahir 1278/8 Aralık 1861 tarihli Nikola'ya yazılan cevap.

radağlı Piperi kabilesine ait bazı yerler olduğunu iddia ederek, bu bölgenin Karadağ'a bırakılmasını istemişlerdir. Karadağ teklifinin kabul edilmesi halinde Podgoriça ve İşbuzi arasındaki bağlantı kesileceğinden, dolaylı yoldan Karadağ'a dâhil edilmiş olacaktı¹⁰⁷. Karadağlıların taleplerinin İşbuzi'de duyulması üzerine halk sınır tespit çalışmalarını protesto etmiş ve endişelerini dile getirmiştir¹⁰⁸. Sonuçta Osmanlı-Karadağ sınırı İşbuzi'ye sadece 1.000 adım mesafeden geçmiş, İşbuzililerin baltalık ormanları Karadağ tarafında kalmıştır¹⁰⁹.

Sınır tespit çalışmaları tabii olarak bölgede yaşayan Müslüman halkı ziyadesiyle tedirgin etmiştir¹¹⁰. Hatta Nikşiç, Trebin, Kolaşin ve Taşlıca halkı tedirginliklerini Mahmud ve Mehmed adlı iki kişiyi İstanbul'a göndererek dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Bâbüâlî sınırdan yaşayan halka yönelik olarak kimsenin mağdur olmayacağına dair bir beyanname yayınlanmıştır. Mahmud ve Mehmed Ağalara da ikişer bin kuruş harcırah verilerek memleketlerine gönderilmiştir¹¹¹. Müslümanlar tedirgin olmakta haklıydılar. Zira komisyon genellikle onların aleyhine karar veriyordu. Mesela Karadağ saldırısı sonrasında 57 Müslüman 12 Ortodoks hanenin kaldığı Koryaniç'te 84 kişinin arazisi komisyon kararı ile Karadağ'a bırakılmıştır¹¹².

Sınır çizgisinin çekilmesi esnasında en önemli problemi Karadağ tarafında kalan Müslümanlara ait arazi ve taşınmaz mallar oluşturmuştur. Bu durumun halk nezdinde sıkıntı yaratmaması için o bölgelerdeki her türlü malın ücreti peşin olarak ödenmiştir. Tartışmalı alanların ürününün ise İşkodra Mutasarrıfı, Vladika ve konsolosların tayin ettiği üç kişilik bir komisyon ile tertip edilecek mezarlarda satılması düşünülmüştür. Ancak

¹⁰⁷ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 348/64; Harita:1-3.

¹⁰⁸ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 319/30, 15 Rebiülahir 1276/11 Kasım 1859 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın tahriratu.

¹⁰⁹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 322/97, 11 Cemaziyelevvel 1276/6 Aralık 1859 tarihli Safvet Bey'in tahriratu.

¹¹⁰ Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2013, s. 52.

¹¹¹ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 156/15, 7 Şevval 1275/10 Mayıs 1859 tarihli Serasker Paşa'ya yazılan tezkere; *A.MKT.MHM.*, nr: 156/77, 19 Şevval 1275/22 Mayıs 1859 tarihli Hersek Mutasarrıfı'na yazılan tezkere.

¹¹²B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 315/51.

bu konu duyulur duyulmaz Karadağlılar tartışmalı alanları yağmalayarak problemi başlamadan bitirmişler, devlet ürün sahiplerine tazminat ödemek zorunda kalmıştır¹¹³. Karadağ saldırıları konusunda oldukça müsamahalı olan yabancı temsilciler, Osmanlı görevlilerine en küçük bir hoşgörü göstermemişlerdir. Mesela sınır belirleme çalışmalarının sona ermesi sebebiyle Osmanlı memurlarının kutlama amacıyla attıkları toptan rahatsız olan Fransa'nın İşkodra konsolosu, olayı büyütüp Osmanlı hariciye nazırına bizzat şikâyetle bulunmuştur. Ona göre bu hareket Karadağlıları tahrik ederek yeni çatışmalara yol açabilirdi¹¹⁴.

Sınır tespit çalışmaları Kasım ayı başında bitmiş ve komiserler 10 Kasım 1859'da nihaî haritayı çizmek üzere Raguz'a gitmişlerdir¹¹⁵. Safvet Bey Raguz'da komiserlerle harita üzerinde çalışırken, Fransa konsolosu Hefar, Safvet Bey'in Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumada hassas davranmasından rahatsız olmuş, onun azledilmesi için İstanbul'la görüştüğünü, başvurusunun kabul gördüğünü ve yerine başka bir komiserin gönderileceği dedikodusunu yaymıştır¹¹⁶. Hefar bu şekilde Safvet Bey'i tedirgin ederek onun direncini kırmayı denemiş, ancak başarılı olamamıştır¹¹⁷. Her temsilcinin uzlaştığı haritanın hazırlanması 2 Şubat 1860'da bitmiş ve komiserler tarafından onaylanmıştır¹¹⁸.

Komiserler Raguz'da Mart ayı başlarına kadar çalışmış ve 6 Mart 1860'da beş ülke komiseri İstanbul'a bir telgraf göndererek görevlerinin sona ermek üzere olduğunu, geriye sadece ihtilafli arazilerin kaldığını, bu problemin de İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa tarafından çözülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir¹¹⁹. Talep, 26 Mart'ta Fuad Paşa'nın başkanlığında beş ülke konsolosunun katılımıyla incelenmiş ve komiserlerin görevini layıkıyla yerine getirdiği sonucuna varılmıştır. 17 Nisan 1860'da ise beş

¹¹³ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 260/64; *A.AMD.*, nr: 90/73.

¹¹⁴ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 274/50.

¹¹⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 318/61, 12 Cemaziyevvel 1276/7 Aralık 1859 tarihli Safvet Bey'in tahriratu; *HR. MKT.*, nr: 319/30.

¹¹⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 331/59, 12 Saban 1276/5 Mart 1860 tarihli Hersek Teftiş Memuru Şefik ve Hersek Ordu Komutanı İbrahim Derviş Paşa'nın tahriratu.

¹¹⁷ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 322/97, 23 Cemaziyelahir 1276/17 Ocak 1860 tarihli emir.

¹¹⁸ Bakınız, Harita:3.

¹¹⁹ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 348/64.

ülke konsolosları İstanbul'da bir araya gelip, 6 Mart kararlarını esas alarak komisyonun görevine son verme kararı almışlardır. Konsolosların kararı her ülke parlamentosunda ayrı ayrı onaylanmış, böylece komisyon fiilen sona ermiştir. Mesela komisyonun sona ermesine dair karar 9 Mayıs'ta İngiltere parlamentosunda onaylanmıştır¹²⁰. Böylece Karadağ sınırının belirlenmesi sona ermiştir. Harita 3 ve 4'de görüleceği gibi kesin sınır tespiti yapılırken 83 yere sınır işareti konulmuştur¹²¹.

Tüm çalışmalar boyunca Osmanlı delegelerine doğrudan destek veren tek ülke Avusturya olmuştur. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti daha önce yararlılık gösteren Avusturya memurlarına olduğu gibi, sınır tespit komisyonunda görevli Avusturya komiseri Jel Kristiyanoviç'e de dördüncü rütbeden bir nişan vermiştir¹²².

E- TEFRİK-İ ARAZİ ve EMLÂK KOMİSYONU'NUN TEŞKİL EDİLMESİ

Sınır değişikliği hem maliyetli hem de hassas bir konuydu. Mesela Nikşiç'teki sınır tespiti sırasında 120 hanenin arazisi Karadağ tarafında kalmıştı. Sadece bu toprakların tazmini için 1.886.900 kuruş gerekmiştir. Nikşiç'te kalan Müslümanlar ise kendilerini güvende hissetmedikleri gerekçesiyle, bazı Nikşiçli aileler Bosna'ya göç etmiştir. Böylece sınır boylarında yaşayan Müslüman nüfus güç kaybetmeye başlamıştır¹²³.

Sınırdaki araziler iki taraf için de sıkıntı yaratınca, İşkodra Mutasarrıflığı'nda görevli hükümet tercümanı Pasko Vasa Efendi¹²⁴ 1860 Ekim ayı başında Çetine'ye gönderilmiştir. Vasa Efendi'nin görüşmeleri sonucu Vladika Nikola da sınır problemini halletmeye istekli olduğunu belirtmiş ve bunun üzerine sadece sınır anlaşmazlıklarını gidermek üzere yeni bir

¹²⁰ Hertslet, *a.g.e.*, Volume: II, s.1437-1438; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 191; Harita:4.

¹²¹ Bakanız, Harita:3-4.

¹²² B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 341/27, 22 Zilhicce 1276/11 Temmuz 1860 tarihli Maliye Nezâreti'ne gönderilen buyruldu.

¹²³ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 408/35; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 191.

¹²⁴ Vasa Efendi 1825'de İşkodra'da doğmuş, 29 Haziran 1892'de 10 yıldır vali bulunduğu Lübnan'da vefat etmiştir. Bakanız, http://en.wikipedia.org/wiki/Pashko_Vasa.

komisyon kurulmuştur¹²⁵. Komisyona iki taraf da beşer kişi vermiştir. Komisyonda Osmanlı tarafını Ordu-yı Hümâyûn Altıncı Şişhaneci Taburu Binbaşısı Ali Efendi, Ülgün Müdürü Raif Efendi, Vasa Efendi, yerli halktan Hafız Bey ve Mahmud Ağa; Karadağ tarafını ise Kapudan Maşo Vrbiça, Kapudan İlya Menaç, Serdar Povo Yuçavik, Serdar Bro Stanovik ve Pol Dimitriyevik temsil etmiştir. Komisyonun teşkilinin ardından komisyon üyelerine nelere dikkat edeceklerine dair bir talimatnâme gönderilmiştir. Talimat, daha sonra Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında 3 Mayıs 1864'de imzalanan Çetine Mutabakatı ve 26 Ekim 1866'da imzalanan İstanbul Protokolü'ne de temel teşkil etmiştir¹²⁶. Söz konusu talimatnâme aşağıdaki gibidir¹²⁷:

1-a- Daha önce tespit edilen sınırın değişmesi söz konusu değildir.

b- Sınırın iki tarafında kalan kişi veya köylerin emlâkına dokunulmayacak.

c- İki taraf arasında ortaya çıkacak tartışmalı alanlar geleneklere göre çözülemezse, bir mülkün hâlihazırdaki sahipleri o mahallin diğer halkı gibi vergilerini vermek kaydıyla mülkünü muhafaza edebilecek veya tassarruflarında bulunan mülkleri komisyon tarafından hakkaniyetle tayin olunacak bir bedel mukabilinde terk edebilecekler. Bu arazilerin durumu hakkında kesin karar komisyon tarafından incelendikten sonra verilecek.

2-Emlâk ve arazisini komisyon tarafından belirlenecek bedel ile terk edenler sınırın beri yakasında emlâk alabilecek veya eğer devlete ait sapsiz emlâk var ise bedelini karşılayıp karşılamadığına bakılmaksızın bunlara verilecektir. Ancak bu cümleden Karadağ tarafında kalan arazi ve emlâkın bedelsiz olarak onlara bırakıldığı sonucu çıkarılmamalıdır.

¹²⁵ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:355/8, 26 Rebiülahir 1277/11 Kasım 1860 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'na gönderilen emir.

¹²⁶ Adı geçen antlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, "1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, C.LXXV, Sa.273, Ankara 2011, s. 534-537; *Archives Diplomatiques 1867, Recueil de Diplomatie D'Histoire*, Tome:I, 7. Année, Librairie Diplomatique D'Amyot, Éditeur, Paris, s. 277-281; Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty; showing the various political and territorial changes wich have taken place since the general peace of 1814 with numerous maps and notes*, Volume: III, Butterworths&Harrison, London 1875, s. 1602-1605, 1787-1788.

¹²⁷ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 357/14, Talimatnâme.

Emlâk sahiplerinin zarara uğramamasına özellikle dikkat edilecek. Ancak Karadağ dâhilinde kalan arazilerini satmak isteyenlere öte taraftan verilecek bedelin miktarı ve o kimselere sınıırın bu tarafında verilecek elverişli araziler araştırılacak, durum İstanbul'a bildirilecek ve alınacak cevaba göre hareket edilecek.

3-a-Taraflar komisyonda eşit sayıda temsil edilecek.

b- Komiserler sınır boyunu birlikte tetkik ederek, tartışmalı alanları bizzat gidip görecekler.

c- Komisyon faaliyetlerine yabancı ülkelerin müdahale etmesinin önüne geçmek amacıyla Padişahın lütfunun Karadağlılar için de geçerli olduğu ilân edilecek.

d- Tartışmalı alanlarda mülkü olan kimselerin komisyona başvurmaları halinde davalar hak ve adalet ölçülerinde görülecek.

4- Hudud boyunda tartışmalı arazi ve emlâkın hangi taraf ahalisinin tasarrufunda olduğunu tespit için taraflardan bilirkişiler (erbâb-ı vukuf) komisyona çağırılacak. Ancak bu durumda şahitlerin mümkün mertebe tarafsız olmalarına dikkat edilecek.

5- Komisyon üyeleri aldıkları kararları çevredeki idareciler ve Karadağ tarafına bildirecek. Bu mazbatalar Karadağlılar Türkçe bilmedikleri için Türkçe ve Fransızca hazırlanacak. Mazbataların altında tüm komiserlerin imzası olacak.

6- İki taraf halkı da rahat durur kimseler olmadığından ve eskiden beri aralarında sürtüşme olduğundan sınır düzenlemesi iki tarafın rahatı için yapılmıştır. Devlete ait arazinin bir bölümü Karadağlılara terkedileceği için çıkacak sıkıntılar güzellekle çözülecek ve konu merkeze bildirilecektir.

7- Emlak ve arazisini satanlar ile diğer tarafta kalacak arazinin ürün bedelleri, baltalık, çayır gibi yerlerin ise yıllık bedelleri tayin olunarak defterleri hazırlanacak ve vergiler buna göre alınacak.

8- Mallarını satmayıp kendisi işletme niyetinde olanlar, mülkleri hangi tarafta kalırsa vergisi o tarafın kaidesine göre alınacak.

9- Komisyon üyelerine devlet tarafından harcırah verilecek, halktan ücretsiz bir şey talep edilmeyecektir.

10- İki taraf arasında yapılan görüşmeler neticesinde komiserlerin güvenlikleri sağlanmıştır. Ancak gerektiği hallerde kaza müdürleri tarafından yanlarına üç beş kişi refakatçi olarak verilebilecektir.

11- Yapılacak çalışmalarda devletin çıkarı ve haysiyetinin korunmasına azami dikkat gösterilecek.

Komisyon, 21 Ekim 1860'da Vir Köyü'nde bir araya gelerek çalışmalarına başlamıştır¹²⁸. Fakat daha ilk toplantıda Karadağlıların tartışmalı arazileri Karadağ'a dâhil etme, Osmanlı komiserlerinin de buna yanaşmaması üzerine iki taraf komiserleri arasında tartışma çıkmıştır. Bu yüzden çalışmalar daha başlangıçta sekteye uğramıştır¹²⁹. Komisyonun başarısız olması üzerine, Karadağlılar Nikşiç ve İşbuzi gibi tartışmalı sınır bölgelerini ele geçirmek üzere saldırılarını arttırmışlardır. Karadağlıların 21 Şubat 1861'de 10.000 kişilik bir kuvvetle İşbuzi'ye giden zahire konvoyuna saldırmalarıyla yeni çatışmaların fitili ateşlenmiştir. Daha evvelki saldırılarda mülkî ve askerî yetkililerden dikkatli olunması veya savunmada kalınması istenirken, İşbuzi saldırısından sonra yapılacak saldırılara derhal karşılık verilmesi emredilmiştir¹³⁰. Ağustos ayında ise Karadağ'a askerî bir harekât yapılması konuşulmaya başlanmıştır¹³¹.

SONUÇ

İki taraf arasına kesin bir sınır çekilmesi gerçekçi değildi. Zira günümüz Karadağ'ında Podgoriça'dan Çetine veya Nikşiç'e doğru yapılacak bir seyahatte görüleceği gibi ovalar, göller, nehirler Osmanlı tarafında, Kotor'dan Nikşiç'e kadar uzanan dağlık arazi ise Karadağ tarafında kalmaktadır. Karadağlıların bu sınırları kabul etmeyecekleri daha sınır taşları yerleştirilirken çevreye yaptıkları saldırılardan anlaşılmaktadır. Yine de Karadağlılar düzenlemeden çok karlı çıkmış, topraklarını 1.500 km² artıra-

¹²⁸ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 355/94, 24 Rebiülevvel 1277/10 Ekim 1860 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın tahriratu.

¹²⁹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 357/14, 14 Rebiülevvel 1277/30 Ekim 1860 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın tahriratu.

¹³⁰ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 460/36, 25 Şaban 1277/8 Mart 1861 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'na gönderilen emri.

¹³¹ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 94/80, 29 Muharrem 1278/6 Ağustos 1861 tarihli tezkere.

rak 4.400 km²'ye ulaşmış¹³², 1858'de belirlenen sınırlar dâhilinde Osmanlı Devleti'nden tamamen bağımsız bir politika icra etmiş, kendi hukuk ve askerî sistemini kurmuş ve nihayet 1878'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân edebilmişlerdir. Bu yüzden 1858 düzenlemesi ile siyasî değil fakat fiilî bağımsız bir devletin ortaya çıktığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı yetkilileri kabul etmese de sınır çizgilerini belirten haritanın çizilmesiyle yeni bir devletin temelleri atılmıştır. Zira 1861 tarihli *Gotha Almanach'da* Karadağ Meksika'nın hemen ardında bağımsız bir ülke olarak gösterilmiş, ülke tarihi hakkında iki sayfalık kısa bir de not düşünülmüştür¹³³. Hâlbuki bir önceki yıla kadar Karadağ, Türkiye başlığı altında Petroviç ailesi tarafından idare edilen bir bölge olarak geçmekteydi¹³⁴. Kiepert tarafından 1862'de hazırlanan haritada ise Karadağ prenslik olarak gösterilmiştir¹³⁵. Vladika Nikola da kendinden prens olarak bahsetmeye başlamıştır¹³⁶. Bu yaklaşımın izlerini Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan Karadağ haritasında da görmek mümkündür¹³⁷. Statü tartışmaları 1862 Osmanlı askerî harekâtı sonucu imzalanan İşkodra Antlaşması'na kadar devam edecektir. 1862 askerî harekâtı sonrasında, *Gotha Almanach'da* daha evvel bağımsız bir ülke olarak gösterilen Karadağ yeniden Osmanlı Devleti başlığı altına dâhil edilmiştir. Almanak hazırlayıcıları Karadağ'ı önceki yıllarda bağımsız bir ülke olarak gösterdiklerini, fakat bölgenin Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu belirtmişlerdir¹³⁸. Ancak hem İşkodra Antlaşması hem sonrasında Osmanlı Devleti ve diğer ülkeler 1858 sınırlarına saygılı olacaklardır. Bizzat Osmanlı belgelerinde dahi 1858'den Karadağ'ın bağımsızlığını kazandığı 1878'e kadar bölgeden *Karadağ Hatt-ı İmtiyazı* olarak bahsedilecektir.

¹³² Živko M. Andrijašević-Šerbo Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006, s. 102; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 191.

¹³³ *Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1861*, Justus Perthes, Gotha, s. 624.

¹³⁴ *Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1860*, Justus Perthes, Gotha, s. 823.

¹³⁵ Bakınız, Harita: 6.

¹³⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 351/46, 16 Ağustos 1860 tarihli Nikola'nın mektubu; *HR. MKT.*, nr: 355/94, 24 Eylül/6 Ekim 1862 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'ya gönderilen mektup.

¹³⁷ Bakınız, Harita: 5.

¹³⁸ *Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1865*, Justus Perthes, Gotha, s. 997.

KAYNAKLAR**A- Arşiv Vesikaları****1- Haritalar (HRT. H.)**

47, 193, 2597

2- Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR. MKT.)

132/63, 143/78, 159/32, 163/22, 178/33, 182/93, 192/99, 193/65, 194/34, 200/40, 221/51, 255/4, 258/91, 260/64, 265/41, 266/100, 274/50, 279/4, 279/16, 279/62, 279/78, 283/2, 283/43, 284/2, 286/71, 288/24, 289/72, 301/15, 301/77, 302/33, 302/70, 308/83, 315/51, 318/61, 319/30, 322/97, 331/59, 351/46, 355/8, 355/94, 357/14

3- İrade Dâhiliye (İ.DH.)

253/15596

4- İrade Hariciye (İ.HR.)

89/4370,89/4371, 332/21384

5- İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.)

132/5657, 132/5660

6- İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

315/13259

7- Sadâret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD.)

38/92, 39/48, 73/1, 73/30, 77/1, 79/25, 82/94, 90/17, 90/31, 90/73, 94/80

8- Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.)

136/18, 136/42, 156/15, 156/77

9- Sadâret Müteferrik Evrakı (A.M.)

18/1, 15/55

10- Sadâret Umum Vilâyet Evrakı (A.MKT. UM.)

267/14, 315/49, 317/86, 347/16, 348/64, 408/35, 460/36, 523/4

11- Tanzimât-ı Hayriye Defteri

B- Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, Def'a:218, 5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841.

C- Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

Archives Diplomatiques 1867, Recueil de Diplomatie D'Histoire, Tome I, 7. Année, Librairie Diplomatique D'Amyot, Éditeur, Paris.

Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Tome: VI, Muzard, Éditeur, Place Dauphine, Paris 1884.

British and Foreign State Papers, Volume: L, William Ridgway, London 1867.

Brunswik, Benoit, *Recueil De Documents Diplomatiques Relatifs Au Monténégro Avec Une Introduction*, Chez M. S. H.-H. Weiss, Libraire A Péra, Constantinople 1876.

Burdett, Anita L. P., *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps 1815-1945*, Archive Editions, 1995.

Clercq, M. De, *Recueil des Traités De La France*, Tome: VII-1856-1859, Amyot, Éditeur Des Archives Diplomatiques, Paris 1866.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri", *Belleten*, C.XV, Sa.19, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.169-182.

Destani, Beitullah, *Montenegro Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 1: 1840-1880, Archive Editions 2001.

Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty; showing the various political and territorial changes wich have taken place since the general peace of 1814 with numerous maps and notes*, Volume: II-III, Butterworths&Harrison, London 1875.

D- KİTAP VE MAKALELER

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı Ankara 1991.

Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1860, 1861, 1865, Justus Perthes, Gotha.

Ali Suavi, *Monténégro*, Imprimerie Victor Goupy, Paris 1876.

Andrijašević, Ž. M. –Š. Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006.

Coquelle, P., *Histoire De Monténégro Et De La Bosnie Depuis Les Origines*, Ernest Leroux, Éditeur, Paris 1893.

Danişmend, İ.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, Türkiye Yayınevi, 2. Baskı İstanbul 1961.

Delàrue, Henri, *Le Monténégro*, Benjamin Duprat, Paris 1862.

Denton, W., *Montenegro Its People and Their History*, Daldy, Isbister &Co., London 1877.

Drobnjak, S. - Šabotić, Sait Š., *Müslümanско/Boşnjačko Stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog Kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica 2005.

Durgun, Sezgi, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Engelhard, E. P., *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmanîyye'nin Tarih-i Islâhatı 1826-1882*, Mütercimi: Ali Reşad, Kanaat Kitabhânesi, İstanbul 1328.

Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr:10071.

Frilley, G. –J. Wlahovitj, *Le Monténégro Contemporain*, E. Plon et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, Paris 1876.

Gölen, Zafer, “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, Volume:1, 2009, s.212-296

_____, “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”, *Belleten*, C.LXXIII, Sa.267, Ankara 2009, s.465-522.

_____, “1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *Belleten*, C.LXXV, Sa.273, Ankara 2011, 503-543.

- Hertslet, Edward, *The Foreign Office List, Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook*, Harrison, London 1865.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı Ankara 1995.
- Lenormant, F., *Turcs et Monténégrins*, Didier & Ce, Libraires –Éditeurs, Paris 1866.
- Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çeviren: Alev Sunata Kırım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Münif Efendi, “Karadağ”, *Mecnû‘a-i Fünûn*, Birinci Sene, nr:1, Mâh-ı Muharrem, Cerîdehânedede Tab‘ Olunmuşdur, İstanbul 1279, s.55-64.
- Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.
- Özdem, Ali Gökçen, *Karadağ’ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.
- Pasco Wassa, *Esquisse Historique sur Le Montenegro D’Après Les Traditions de L’Albanie*, Imprimerie du Courrier D’Orient, Constantinople 1872.
- Stevenson, F. S., *A History of Montenegro*, Jarrold & Sons, Warwick Lane, E.C., London tarihsiz.
- Temizer, Abidin, *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2013.
- Tuncer, Hüner, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.
- Vak‘a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, C.XV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.V, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Zlatar, Zdenko, *Njegoš's Montenegro. Epic Poetry, Blood Feud and Warfare in a Tribal Zone 1830-1851*, East European Monographs, Boulder, New York 2005.

E- İnternet Kaynakları

http://en.wikipedia.org/wiki/Pashko_Vasa.

TANZİMAT DEVRİ'NDE KIBRIS'TA AZAT EDİLMİŞ KÖLELERİN HUKUKÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUMLARI (1839-1876)

CELÂL ERDÖNMEZ*

Giriş

Şer'iyye sicilleri kölelik tarihi çalışmalarına yeni boyutlar kazandıracak veriler sunar. Geniş bir yelpazede ortaya çıkan belgeler, azatlı köle meselesinin müstakil olarak ele alınmasına imkân verecek nitelik ve sayıdadır. Mülk transferi, vasiyet, hibe, alacak-verecek ilişkileri, ev ve arsa alım satımı, şahitlik, gayrimenkul alım satımında adres tespiti, hak aramak üzere şikâyetçi sıfatıyla açılan davalar, şuhûdü'l-hâl ve miras taksimi meseleleri ile ilgili kayıtlar bunlardandır. Özellikle miras vesilesiyle oluşmuş tereke kayıtlarından hareketle kişisel servet analizi yapılarak kişinin cemiyet içindeki konumu tespit edilebilir¹. Bu yöntem azatlı köleler için de tatbik edilebilir. Nitekim azatlı kölelere ait terekeler, bu şahısların maddi servetleri yanında toplum nazarında ne şekilde kabul gördükleri ve toplumsal hayata ne derecede intibak ettikleri konusunda da bilgi vermektedir. Azatlı köleler, eski sahiplerine ait terekelerde de aynı şekilde borçlu yahut alacaklı sıfatıyla yer alırlar.

Bu çalışmanın temel sorusu, azat² edilen kölelerin toplumda kabul görme düzeylerinin şer'iyye sicillerine dayanarak çözümlenip çözülemeyece-

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Burdur/TÜRKİYE, celalerdonmez@mehmetakif.edu.tr

¹ Terekelerin içerikleri hakkında bkz. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, OSAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 11-12; Bir kişinin tereke kaydına dayanarak sosyal ve iktisadi vaziyetinin tespiti ve bundan hareketle devrin genel tasvirine örnek çalışma için bkz. Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 199-216.

² Azat, terim olarak hür, serbest ve esir olmayan anlamındadır. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Âzâd", *İA*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1961, s. 83. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, "Azat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 311.

ğidir. Bu noktadan hareketle cevap verilmeye çalışılan diğer bir soru ise Kıbrıs'taki toplumsal ilişkilerin insani boyutunun, azatlı kölelerin toplumsal ve iktisadi konumlarından hareketle tespit edilip edilemeyeceğidir. Sorulara verilecek cevaplar el verdiği ölçüde, “en alttakiler”den hareketle bir sosyal tarih çalışması yapılabileceğine dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple çalışma, Kıbrıs'ta azat edildiği mahkeme kayıtlarından tespit edilen kölelerin sosyoekonomik durumunu tespit etme amacıyla kaleme alınmıştır.

Meselenin aydınlatılabilmesi amacıyla, Girne Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde yer alan Kıbrıs Şer'iyeye sicillerinden 1839-1876 yılları arası kayıtları içeren defterler, 38. numaradan itibaren 52. numaraya kadar kölelik terminolojisi açısından taranmıştır. Çalışma azatlı köleleri içerdiğinden kölelik ve cariyelikle ilgili diğer hususlar araştırma sınırlarının dışında tutulmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki sicil kayıtları Kıbrıs özelinde geniş bir kölelik tarihi yazmaya yetecek denli zengin malzeme sunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 1571 yılında adayı fethetmesinden önce de Kıbrıs'ta kurum olarak köleliğin var olması, adayı ziyaret eden seyyahların kayıtlarına yansımıştır³. Bu durum çeşitli çalışmalarda da tespit edilmiştir⁴. Osmanlı devrinde, XIX. yüzyıl başlarında köle pazarlarının kaldırılması ve köle satışlarının İslam Hukuku'na uygun yapılması yönünde emirler verilmesine rağmen, adanın Mısır⁵ ve Arap topraklarına yakınlığı sebebiyle⁶ adada kölelik devam etmiştir. George Hill'in, İngiltere'nin Kıbrıs Konsolosu Niven Kerr'e dayanarak verdiği bilgiye göre, 1845 yı-

³ Kıbrıs'ı 8 Şubat-28 Mart 1508 tarihleri arasında ziyaret eden Martin von Baumgarten, yerli halkın dışında adada herkesin Venedik kölesi olduğunu yazmıştı. Bkz. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria. Materials For a History of Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 1908, s. 55.

⁴ Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York 1992, s. 240; XIX. yüzyıl başlarında Sırbistan ve Bosna kökenli köleler, Dubrovnik'e satılmakta olup Kıbrıs'ın da bu ticaretle bağlantısı hakkında bkz. Nicholas Coureas, “Cyprus and Ragusa (Dubrovnik) 1280-1450”, *Mediterranean Historical Review*, XVII/2 (2002), s. 2.

⁵ XIX. yüzyılda Mısır'da kölelik hakkında bir çalışma için bkz. Gabriel Baer, “Slavery in Nineteenth Century Egypt”, *The Journal of African History*, VIII/3 (1967), pp. 417-441.

⁶ Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010, s. 189.

linda Kıbrıs genelinde toplam 2.000 civarında köle bulunmaktaydı⁷. Osmanlı devrinde Kıbrıs'ta köle sahipleri genellikle Müslümanlardandı⁸.

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda kölelik kurumu, son zamanlarda yapılan çalışmalarda, ticari yönüyle ve köle ticaretinin yasaklanması çerçevesinde ele alınmıştır. Ehud R. Toledano *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Yusuf Hakan Erdem *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909* ile yine Toledano *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları* isimli kitaplar ve makaleler yayımlanmıştır⁹. Bu çalışmalar Osmanlı ve diğer arşiv malzemeleri kullanılarak kaleme alınmıştır.

Halil İnalçık tarafından yapılan çalışmalarda ise köleliğin Osmanlı toplumsal ve ekonomik hayatındaki yeri irdelenmiştir. Bu çerçevede Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi* makalesinde¹⁰ ve *Ekonomik ve Sosyal Tarih* kitabında Osmanlılarda köle istihdamının emek sömürüsüne dayanmadığını, hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan kölelerin ev hizmet-

⁷ Sir George Hill, *A History of Cyprus*, Vol. 4, (*The Ottoman Province, The British Colony, 1571-1948*), Cambridge University Press, Cambridge, New York 1952, s. 254.

⁸ Celâl Erdönmez, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004, s. 86; Ayrıca, "Piskobu'da Sultan Bayezid-i Veli Vakfı evkafından Mazhar Efendi Vakfı'nın sülüs hissesine bi-icâreteyn mutasarrıf olan Leymosun Kasabası sakini ve millet-i Rumiyândan Zaharya veled-i Apostoli'nin" vefatından sonra mirasçıları, çiftlikte sahibi olduğu mallarının kendilerine intikal ettirilmesi için mahkemeye müracaat etmişlerdi. Mahkeme malları arasında bulunan *kulları ve câriyelerinin* de mirasçılara intikaline karar vermişti. KŞS., 42/43-1 (18 Muharrem 1266/4 Aralık 1849); Hill, *a.g.e.*, s. 254; Yaron Ben-Nach, Osmanlı Devleti'nde Musevilerin de köle sahibi olduklarını ortaya koymuştur. Bkz. Yaron Ben-Nach, "Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire", *Jewish History*, XX/3-4 (2006), pp. 315-332.

⁹ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994; Yusuf Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004; Toledano Ehud, R., *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010. Bu konuda yapılmış diğer çalışmalar için ayrıca bkz. Ehud R. Toledano, Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2010. Toledano bu konuyu müstakil makale olarak da incelemiştir. Bkz. Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, XIV/3, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I* (1993), Published by: Duke University Press, pp. 477-506.

¹⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi", *Doğu Batı: Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2009, s. 123-153.

lerinin yanında askeri ve ekonomik alanda da çalıştırıldıklarını vurgulamıştır¹¹.

Osmanlı toplumunda köleler sadece emeğinden istifade edilen bir “çalışan” durumunda değildirlir. İçlerinde müteşebbis olanlar da vardır. Halil İnalçık, daha XV. yüzyılın ikinci yarısında, Bursa’da ipek işçilerinin çoğunluğunu teşkil eden kölelerin belirli bir süre sonra azat edildiklerini hatta bizzat müteşebbis hale geldiklerini tespit etmiştir¹². Bu şekilde azat edilen kölenin müteşebbis yahut esnaf sıfatıyla ekonomik hayatta yer almasının, Kıbrıs’ta XV. yüzyıla göre nispeten geç sayılabilecek bir tarihte yaşanmaya devam eden bir sosyal dönüşüm olduğunu görmekteyiz. Nitekim aşağıda inceleneceği üzere, 43 numaralı sicil defterinde yer alan azatlı köle Mercan ibn-i Abdullah’ın terekesi, tuhafiyeye işi yapan bir esnaf olduğunu göstermektedir.

Osmanlı köleliği üzerine yapılan çalışmalarda, Osmanlılarda köleliğin Batı toplumlarındakinden farklı olarak çoğunlukla “Ev içi hizmet köleliği” şeklinde olduğu ve ekonomik bir faktör olmaktan ziyade toplumsal özellik taşıdığı değerlendirilmiş, tarih yazımında bu konuda belirgin bir görüş birliği yerleşmiştir¹³.

Osmanlı Devleti’nin Müslüman toplumu içerisinde köle azadı geleneksel bir uygulamadır. Bu sebeple XIX. yüzyıldan önce de köleler dışarıdan bir müdahale olmaksızın, belirli sebeplerle azat ediliyorlardı. Nite-

¹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 341.

¹² Halil İnalçık’a göre, “Bursa’da İpek dokuma tezgâhlarının çoğu özel teşebbüs elinde idi ve müreffeh bir şehirli zümresini ortaya çıkarmıştı. Bu yüksek ve orta seviyedeki şehir ahali, XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa nüfusunun aşağı yukarı % 70’ini teşkil etmekteydi. İpek işçilerinin çoğu köle idi ve belirli bir süre sonra azat edildiklerinde müteşebbis haline gelmişlerdi.” Bkz. Halil İnalçık, “Bursa”, *TDVİ*, VI, İstanbul 1992, s. 448; Burada konumuz açısından önemli olan tespit, Bursa’da, müreffeh bir şehirli zümresinin elinde bulunan iktisadi faaliyet içerisinde, azat edilmiş kölelerin de bulunmasıdır. Bu konuda ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1600-1914*, II, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 720.

¹³ Faroqhi, a.g.m., s. 720; Rahmi Deniz Özbay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XVII/1 (2009), s. 148-163; Kölelik uygulamasının İslâm öncesi muhtelif toplumlardaki durumu ve bunların hukuk sistemlerindeki yeri hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXVIII/1, 1981, s. 65-103.

kim 1726-1750 yılları arasında 17 kölenin azat edildiği, Kıbrıs Şer'iyeye sicillerinden tespit edilmiştir¹⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar görülen azat hadiselerine Batı devletlerinin müdahil olması söz konusu değildi. Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Batılı tesirlerin tespiti, dünyada kölelik aleyhinde gelişen politikalarından Osmanlıların da muhakkak etkilendiğinin kabulüyle kolaylaşmıştır. Çünkü kölelik ve köle azadı meselesi, XIX. yüzyılda Batı'nın etkisiyle uluslararası siyasette oldukça popüler bir atmosfer oluşturmuştu. Bu durumu, Batı'da köle azadı üzerine yapılmış çalışmaların önemli bir yekûn tutmasından ve güçlü bir "Köle Edebiyatı"nın oluşmasından da tespit etmek mümkündür. Türkiye'deki durumun aksine, Batı tarihçiliğinde kölelik ve köle azadı üzerine yapılan çalışmalar zengin bir kitabyat meydana getirmiştir¹⁵.

A. Tanzimat ve Kölelik Müessesesi

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan yeni dönemde esasen kölelikle ilgili bir düzenleme yapılmamıştı¹⁶. Ancak Ferman'da herkesin kanun önünde eşitliği prensip olarak ilân edilmişti¹⁷. Tanzimat

¹⁴ Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 180-181.

¹⁵ Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Stanley L. Engerman, "Slavery and Emancipation in Comparative Perspective: A Look at Some Recent Debates", *The Journal of Economic History*, XLVI/2, (Jun., 1986), Cambridge University Press, pp. 317-339; Brian J. Peterson, "Slave Emancipation, Trans-Local Social Processes and the Spread of Islam in French Colonial Buguni (Southern Mali), 1893-1914", *The Journal of African History*, XLV/3 (2004), Cambridge University Press, pp. 421-444; Philip A. Igbafe, "Slavery and Emancipation in Benin, 1897-1945", *The Journal of African History*, XVI/3 (1975), Cambridge University Press, pp. 409-429.

¹⁶ Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1, Ankara 1990, s. 45.

¹⁷ "[...] bugünkü günden sonra herkes ya'ni gerek müslim ve gerek re'âyâ olsun teb'a-i Devlet-i Aliyyem'den olan cem'i nâs cân ve mâlına ve ırz ve nâmûsuna kemâl-i serbestiyet üzere mâlik ve mutasarrıf olup çünkü bir âdemin şer'an ve kânûnen da'vâsı görülüp hükm olunmadıkça taraf-ı şâhânemden kimse hakkında bir şey yapılmayacağından vüzerâdan tâ çobana kadar sâ'ir nâsdan dahi kimse kimsenin [...]". Tanzimat Fermanı metni için bkz. KŞS., 38/66-1 (1 Ramazan 1255/8 Kasım 1839). Hicri tarihlerin miladi tarihe çevirilmesinde Yücel Dağlı, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V, TTK Yayınları, Ankara 1997 kullanılmıştır.

Fermanı'nın köleliği kaldırmadığı gibi, iyileştirici bir düzenleme de getirmemesi, İslâmiyet'in caiz gördüğü bir müesseseyi yasaklamamanın getireceği sosyal tepkilerin payı ile açıklanmaktadır¹⁸. Teorik ve yasal alt yapısı Tanzimat ve Islahat fermanları ile şekillenen uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin hukuken etki alanına çekilmesi sonucunu da beraberinde getirmişti. Bu döneme her alanda yeniden yapılanmalar¹⁹, genel olarak Osmanlıların Avrupaileşmesini sağladığı gibi, kölelik hususunda da XIX. yüzyıl uluslararası hukuk sisteminin etki alanına girmesine uygun zemini oluşturmuştu²⁰.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel İslam Hukuku'nun bir cüzü olarak geliştirdiği kölelikle ilgili mevzuat, Tanzimat devrinde Batı formuna dönüşmeye başlamıştır. Bir manada Osmanlı Devleti, kendine mahsus şartlarda sürdürdüğü, köle rejimini, bir Batılılaşma sorunu olarak gören Avrupa'nın, yönlendirdiği şartlar altında lağvetmeye girişmiştir. Bu dönemde Batı'dan etkileşimin bir sonucu olarak kölelik Osmanlı aydın zümresinin de ilgisini çekmiş ve devrin edebiyatına yansımıştır²¹. Ancak bu ilginin tarih çalışmalarına aynı oranda yansımalarını iddia etmek güçtür.

Tanzimat devrinde köleliğin kaldırılması istikametindeki Osmanlı politikaları üzerinde İngiltere'nin etkisi vardır. Toledano'ya göre, aslında İngiltere'nin bu etkisi daha 1812 gibi erken bir tarihte başlamışsa da, Bâbiâli'nin köle ticaretini önlemesi ve köleliği kaldırması için 1840'a dek ciddi bir çaba gösterilmedi. Köleliğin kaldırılması işlerinde olageldiği üzere burada da başı, güçlü Dış Ülkelerdeki Köleliği Önleme Derneği (*The*

¹⁸ Gül Akyılmaz, "Osmanlı hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, (2005), s. 222.

¹⁹ Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması hakkında bkz. Marc Aymes, "Reform Talks: Applying the Tanzimat to Cyprus", *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Efihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp. 107-116.

²⁰ Osmanlı Devleti, İngiltere ile 25 Ocak 1880 ve 18 Kasım 1889 Brüksel Konferansı sonunda taraf devletlerle iki ayrı anlaşma imzalamıştır. Anlaşma metinleri için bkz. Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 45-77; Bu dönemdeki genel durum hakkında ayrıca bkz. Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts", pp. 477-506; Konferans hakkında bir değerlendirme için bkz. Alfred Le Ghait, "The Anti-Slavery Conference", *The North American Review*, CLIV/424 (1892), pp. 287-296, Published by: University of Northern Iowa.

²¹ İsmail Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

British and Foreign Anti-Slavery Society) çekmişti. Başarıları arasında, 1833 ve 1838 Azat kanunları ile İngiliz ve uluslararası Atlantik köle ticaretine karşı alınan önlemler bulunan dernek faaliyetlerini Osmanlı Devleti'ni özellikle vurgulayarak Doğu'daki İslam ülkelerini de kapsayacak biçimde genişletiyordu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanına karşı, sultanın İngiliz desteğine dayanmak zorunda olduğu görüşüyle, Osmanlı Devleti'nden taviz koparmak için o an elverişli görünüyordu²².

İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston, derneğin Temmuz 1840'ta aldığı "*Sultandan, kendi hükümetine bağlı ülkelerde köleliği tamamıyla bastırmaya yarayacak fermanlar elde edilmesi*" yolundaki karar ve taleplerini İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby'e ilettili. Bunun üzerine Ponsonby'nin hükümetine yazdığı rapor, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde köle meselesine bakış açısını ortaya koymaktadır. Toledano'nun yayınladığı belgeye göre Ponsonby, dışişleri bakanına yazdığı raporunda, "*Konudan söz ettim ve bu ülkede toplumun çatısıyla iç içe girmiş, kanunlarla ve sultanın kendisinden en alttaki köylüye kadar tüm sınıfların alışkanlıkları, hatta dini ile sıkı sıkıya bağlantılı bu kurumun kaldırılması için yapılan bu önerinin, aşırı şaşkınlıkla karışık bir gülümsemeyle karşılandığına tanık oldum*" diyordu²³.

Aralık 1846'da Hicri yılbaşında Bâbüâli'yi ziyaret eden Sultan Abdülmecid, burada Meclis-i Umumi'nin bir toplantısına katılmıştı. Sultan toplantıda, İstanbul esir pazarını gündeme getirerek, burada satılan kölelerin aşığıldığını, kendilerine kötü davranıldığı belirtmişti. Bu tespitlerden hareketle Sultan, durumun şeriata ve insani ilkelere aykırı görülmesi sebebiyle esir pazarının hemen kaldırılmasını emretmişti. Ancak özel esir ticareti yüzyılın büyük bölümünde yapılmaya devam etti²⁴.

1839 Tanzimat Fermanı gibi, Müslim ve gayrimüslim tebaanın her hususta eşitliği vurgulanan 1856 Islahat Fermanı'nda da kölelikle ilgili bir düzenleme yapılmamıştı. 1858 Arazi Kanunnamesi'nde ise köleliğin bir "*intikâl engeli*" olduğu yinelenmişti. 112. Madde, köle ve câriyelerin efendi-

²² Toledano, *a.g.e.*, s. 78.

²³ Toledano, *a.g.e.*, s. 79.

²⁴ Toledano, *a.g.e.*, s. 91. Krş. Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'aniüvüs Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, Yay. Haz. Yücel Demirel, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1239.

lerinin izni ve memurun marifetiyle mirî araziyi devletten tefviz yahut üçüncü şahıslardan ferağ yoluyla iktisap etmesine izin vermiş, kölenin azat edilmeden ölmesi halinde arazisinin kimseye intikal etmeyeceği, azat edildikten sonra ölen köle ve câriyenin arazisinin ise ancak hür olan mirasçılara intikâl edeceği kabul edilmişti²⁵.

Özellikle 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa devletler ailesinin bir ferdi sayılması, Osmanlı Devleti’ni fiilen Batılı ilgiyle daha fazla muhatap kılmıştı. Kıbrıs’ta bulunan muhtelif Avrupa devletlerinin konsoloslukları, daha 1855 yılının son aylarında bölgede cereyan eden köle ticaretinin takipçisi idiler. Bilhassa İngiltere, Tanzimat devri boyunca diğer devletlerden daha fazla oranda Kıbrıs’ın iç işlerine müdahale etmeyi alışkanlık haline getirmişti²⁶. Bu çerçevede olmak üzere Kıbrıs’ta görev yapan İngiltere konsolosları, köle meselesiyle de ilgileniyorlardı. Mesela, birçok siyah kölenin Larnaka limanına indirildiği hakkındaki haber, 24 Kasım 1855 tarihinde İngiltere’nin Rodos ve Kıbrıs konsolosları arasındaki diplomatik yazışmaya “*utanç verici ticaret*” olarak yansıyor ve Prusya konsolosunun bu olayla ilişkisinin olup olmadığı haberinin kesinleştirilmesi isteniyordu²⁷.

1857 yılında Kıbrıs’ın da içinde yer aldığı bazı valilik ve mutasarrıflıklara emirler gönderilerek, köle ticaretinin yasaklanması hususunda daha önce çıkarılan emirlere uyulması konusunda uyarılarda bulunulmuştu²⁸. Siyah köle ticaretinin Kıbrıs’ta da yasaklanması sürecini başlatan bu hükmün yazılmasında Osmanlı Devleti’nden başka devletler de etkili olmuşlardı. Nitekim *Esir* (köle) ticaretinin yasaklanmasını emreden *hükümün*, hazırlık ve yayım safhasında²⁹, İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi

²⁵ Akyıldız, a.g.m., s. 226.

²⁶ Tanzimat devrinde İngiltere’nin Kıbrıs’ta görev yapan konsolosları, görev yetki ve alanlarının dışında pek çok meselede Osmanlıların içişlerine müdahale ediyorlardı. Bu konuda bkz. Celâl Erdönmez, “Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs’taki Faaliyetleri (1839-1856)”, *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 58 (2011), s. 91-118.

²⁷ Sir Harry Charles Luke, *Cyprus Under the Turks 1571-1878. A Record based on the Archives of The English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After*, C. Hurst&Company, London 1969, s. 201.

²⁸ Erdem, a.g.e., s. 143.

²⁹ Hüküm metni için bkz. Bozkurt, “*Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi*”, s. 73-75.

Stratford Canning, Osmanlı Hükümeti ve karar mercileri üzerinde etkili olmuştur³⁰. Söz konusu hüküm, Tanzimat devrinde köle azadının bir mesele olarak geleneksel İslam Hukuku'ndan ziyade *kanun* hükmüne bağlanarak halledilmeye çalışıldığının göstergesi olarak değerlendirilebilir³¹. Hükümde esircilerin yakalanmaları halinde ellerindeki kölelerin azat edileceği belirtilmiştir. Hâlbuki azat, Osmanlı Hukuku'nda kanun ile değil, şer'î hukuk ile bağlı bir uygulama idi³². İngiltere bu ayrımı ilerde istismar etmiştir³³.

³⁰ Toledano, *a.g.e.*, 116; Erdem, *a.g.e.*, s. 139.

³¹ Y. Hakan Erdem, 24 Aralık 1856 tarihli Meclis-i Vükelâ kararından hareketle devletin meseleye yaklaşımını "...Köle ticareti insanlık ilkelerine aykırı olduğu düşünüldüğü için mütteliklerin gözünde tiksindiriciydi. Bir süredir bu ticaretin topyekûn yasaklanması için olağanüstü bir gayret içerisindeydiler ve bunu Atlantik Havzası'nda önlemek üzere diğer devletlerin çoğuyla bazı anlaşmalar imzalamışlardı. Osmanlı Yönetimi, mütteliklerin bu isteğini bir şekilde karşıladığı takdirde, Avrupa'nın üzerinde çok olumlu bir etki bırakacak ve sultanın şöhretine büyük bir katkıda bulunarak pek çok siyasal yarar sağlayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında zaten mevcut olan 'vefâli ilişkilerin' de böyle bir girişimden yarar görmesi bekleniyordu" şeklinde verir. Erdem, *a.g.e.*, s. 139.

³² Nitekim Osmanlı köle varlığı uluslararası ilişkilerin bir meselesi haline getirilmekte gecikmediği gibi 1880 yılında İngiltere ile yapılan anlaşmada kölelerin, kadın veya erkek ayırt edilmeksizin yaşı ve özellikleri belirtilerek sahiplerinin yanında bulunma sebeplerini belirten sertifikaya bağlanıp kayıt altına alınması kararlaştırılmıştır. Bu sertifika olmaksızın yakalananların azat edilmesi sağlanacaktır. Bkz. Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi*", s. 47.

³³ İngiltere'nin Kıbrıs'ta köle meselesine yakın ilgisi XIX. yüzyılın son çeyreğinde diplomatik raporlara yansımaya devam ediyordu. İngiltere'nin Kıbrıs konsolosu R. H. Lang, büyükelçi Sir Henry Elliot'a bir rapor yazmıştı. 26 Ocak 1872 tarihli bu raporda, son zamanlarda Kıbrıs'a zenci kadın köle ithalinde artış gözlemlendiği belirtiliyordu. Lang, Kıbrıs Mutasarrıfı Aziz Paşa'yı bu yasa dışı köle ticaretine bir son vermek üzere harekete geçirmenin görevi olduğu düşüncesiyle hareket ediyor ve Aziz Paşa'nın bu konudaki tutumundan memnuniyet ifade ediyordu. Nitekim Larnaka'ya köle getiren yerli bir kaptanın bu vesileyle yargılanmak üzere tutuklanarak Lefkoşa'ya nakledildiğini, bir yıl hapse atılacağını anlaşıldığını ve bu olayın *insani olmayan* bu tür ticaretle uğraşan diğerlerine de örnek teşkil edebileceğini belirtiyordu. Bkz. Sir Harry Charles Luke, *a.g.e.*, s. 253-254; Bu durum hakkında bir değerlendirme için bkz. Sir George Hill, *a.g.e.*, s. 253-254; Lang'ın olaya müdahalesi, 1880 Antlaşmasından 8 yıl önce İngiliz diplomatların antlaşmanın fiiliyatta alt yapısını oluşturduklarını göstermektedir. Öte yandan 1880 antlaşmasının birinci maddesi, zencilerin taşınması yasağını Osmanlı Padişahı'nın 1857'den sonra ikinci kez yinelediği ve 1273 (1857) tarihli Ferman hükümleri uyarınca, bu suçu işleyenlerin Osmanlı kanunlarında öngörülen hükümlere göre cezalandırılacağını ifade eder. Bkz. Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Ermesi*", s. 47; 1889 Brüksel Konferansı sonunda imzalanan umumi senet ise İngiltere'nin süreci nasıl kendi lehine çevirdiğini ve tarihî köleci toplum imajının psikolojik sorumluluğunu Osmanlı Devleti'ne mal ettiğini açıkça gösterir. "Madde 1: Devletler Afrika içlerinde köle ticareti ile

Osmanlı Devleti'nde kölelik bir kurum olarak varlığını devletin son zamanlarına kadar devam ettirmiştir. Esasen burada İslam Hukuku'nun köleliği meşru görmesi sebebiyle, bir çelişki yoktur. Nitekim köle ticaretinin yasaklanmasını öngören yazışmalarda, yasağa sebep olarak, kölelerin gündelik hayatları değil tam tersine köle kaynağı ülkelerden Osmanlı pazarlarına gelinceye kadar duçar oldukları durumlar gayri insani olarak değerlendirilmiştir³⁴. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin köleliğe içeriden bakışını yansıtır ve Batılı örneklerden farkını ortaya koyar³⁵. Halil İnalcık da, "*Köle Emegi*" makalesinde Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılmasını dış etkilere bağlar. Nitekim XIX. yüzyılda Batı uluslarından gelen baskıyla Osmanlı topraklarında her türlü kölelik kaldırılmıştır³⁶.

Kıbrıs'ta köleler hakkındaki öncü çalışma Amerikalı tarihçi Ronald C. Jennings tarafından yapılmıştır³⁷. Jennings'in "*Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640*" başlıklı makalesi XVI. yüzyılda kölelerin durumunu Kıbrıs Şer'iyye sicillerine dayanarak inceler, köleliğin sicillerde görülen kavramsal meselelerini ele alır³⁸. Bu önemli çalışma

---

mücadele etmek için en etkili yolların şunlar olduğunu beyan ederler: 1- Afrika'da *medenî milletlerin himayesi ya da hakimiyeti altında olan topraklarda* idarî hukukî, dinî ve askerî hizmetlerin daha ileri bir şekilde düzenlenmesi; 2- *Ülke içinde toprağı olan devletlerin* köle ticareti nedeniyle harap olmuş yerlerde koruyucu ve önleyici tedbirler alabilmeleri için...". Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Ermesi*", s. 53.

³⁴ Sultan Abdülmecit devrinde köle ticaretinin yasaklayan 1273 (1857) tarihli ferman metninde "...*hâlbuki bu zenci köleler memleketlerinden çıkarılıp sahillere getirilinceye kadar pek çok zahmet ve meşakkat çektiklerinden çoğu telef olmakta...*". Bkz. Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Ermesi*", s. 73.

³⁵ Lefkoşa Mahkemesi'nde zenci asıllı bir çocuğa küfür eden şahsı mahkûm eden karar, Osmanlı adli mercilerinin kölelerin hukukunun korunması yönünde ne denli hassas olduklarını gösterir. Bkz. KŞS., 41/94-1 (30 Receb 1263/14 Temmuz 1847); Lefkoşa Korkud Efendi Mahallesi sakinlerinden Arif Kavvas bin Hüseyin, zenci asıllı bir çocuğa küfür ettiği iddiasıyla yargılanmış ve suçlu bulunmuştur. "Arif bin Hüseyin târîh-i kitâbdan bir gece mukaddem bizim huzûrumuzda birkaç müslimin beyninde *zenciyyü'l-asl İbrahim nâm tyfla* gazab ve infî'ali esnâsında tıfl-ı merkûmun dîn ve imânını fülân ettiğim deyü sekrân olduğu hâlde sebb ve ba'dehü kezâlik lafz-ı mezbûr ile sekrân olduğu hâlde hâşâ sümme hâşâ Resûl-i ekrem ve nebiyy-i muhterem sallallâhu te'âlâ aleyhi vesellem efendimiz hazretlerine dahi ol lafzla sebb ve i'lân ve şân-ı şerîfi-nebevîyi tahkîr etmeğin bizler bu husûsa şâhidiz ve şehâdet dahi ederiz."

³⁶ İnalcık, "*Köle Emegi*", s. 149.

³⁷ Ronald C. Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXX/3 (1987), pp. 286-302.

³⁸ Jennings, Şer'iyye sicillerinde siyah kölelerin zenci veya zengi, siyah, arab, habeşi; beyaz kölelerin ise abd, memlûk ve gulâm olarak nitelendirildiklerini; çoğu zaman bu sıfatların

sonraki incelemelere temel teşkil etmiştir. Jennings Kıbrıs üzerine yaptığı diğer çalışması, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*' da, XVI. yüzyıl Kıbrıs Şer'iyeye sicillerinde azat edilmiş kölelerin varlığını tespit etmiştir³⁹. Bunun dışında Kıbrıs üzerine belirli zaman aralıkları esas alınarak yapılan akademik çalışmalarda kölelik kurumu, genel hatlarıyla incelenmiş, azatlı köleler meselesine ise sadece değinilmiştir⁴⁰. Bizim bu çalışmada ortaya koyduğumuz şekilde, azatlı

---

bir diğerinin yerine geçecek şekilde de kayda geçirildiğini belirtir. Kadın köleler ise renk ayrımı yapılmaksızın cariye olarak değerlendirilmişlerdir. Jennings, *a.g.m.*, s. 288-290; Bu durum XIX. yüzyıl Kıbrıs Şer'iyeye sicillerindeki yazımlarda da görülür. Kayıtlarda erkek köleler: *Siyah köle* (KŞS., 38/1-1 (25 Zilhicce 1254/11 Mart 1839); *zenci köle* (KŞS., 38/1-1 (25 Zilhicce 1254/11 Mart 1859); *zenciyyü'l-asl gulâm*, *zenciyyü'l-asl köle* (KŞS., 38/ 192-3 (9 Rebî'ü'l-âhir 1257/31 Mayıs 1841); *köle* (KŞS., 39/39-1 (1 Receb 1258/8 Ağustos 1842); *gulâm* (KŞS., 39/143-1 (23 Rebî'ü'l-evvel 1260/12 Nisan 1844); *abd-i memlûk* (KŞS., 39/143-1 (23 Rebî'ü'l-evvel 1260/12 Nisan 1844); *zenci gulâm* (KŞS., 39/171-1 (29 Ramazan 1260/12 Ekim 1844); *kul* (KŞS., 39/110-1 (29 Cemâzi-yel-âhir 1259/27 Temmuz 1843); Hanım köleler: *zenciye cariye* (KŞS., 38/49-1 (2 Receb 1255/11 Eylül 1839); KŞS., 38/15-1 (11 Rebî'ü'l-evvel 1255/23 Temmuz 1939); *câriye-i memlûke* (KŞS., 39/8-2 (5 Safer 1258/18 Mart 1842); *siyah câriye* (KŞS., 39/61-1 (17 Zilka'de 1258/20 Aralık 1842); *câriye* (KŞS., 39/61-1 (17 Zilka'de 1258/20 Aralık 1842) olarak yazılmışlardır.

³⁹ Jennings, Kıbrıs'ta XVI. yüzyılda köle azadına rastlandığını tespit etmiştir. Bkz. Jennings, *a.g.m.*, s. 290-1-2, 294; Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York 1992, s. 242-244.

⁴⁰ Kıbrıs üzerine belirli tarihi dönemler itibariyle yapılan doktora çalışmalarında, ilgili dönemlerde kölelik hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çalışmalarda Kemal Çiçek hariç köle azadına da kısaca değinilmiş ancak konu müstakil bir şekilde, azatlı kölelerin sosyo-ekonomik durumlarının örneklendirilmesi bakımından ele alınmamıştır. Bkz. Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York 1992; Kemal Çiçek, *Zimmis (Non Muslims) Of Cyprus In The Sharia Court: 1110/39 A.H./1698-1726 A.D.*, (University of Birmingham, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birmingham 1992; Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1998; Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyâleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, Gazimağusa 2000; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul 2005; Celâl Erdönmez, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004; Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs 1839-1878*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006; Haydar Çoruh, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimâî Yapısı (1808-1839)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008; Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010. Kıbrıs'ta kölelik meselesi son yıllarda, Kıbrıs Şer'iyeye sicillerine dayanarak, fakat belirli sayıda

kölelerin hukuki, medeni, sosyal ve iktisadi durumları ile toplum nezdinde ne derecede ve ne şekilde kabul gördükleri konusunda çalışma yapılmamıştır.

Çalışmamızda, insanlık tarihi boyunca yapılmış toplumsal tasniflerde en alt sınıfa mensup görülüp çoğu zaman tarihî varlığından utanç duyulan köleler ile de Osmanlı sosyal tarihine katkı yapılabileceği iddia edilmektedir. Bu bir anlamda “*sıradan*” insanların tarihini önceleyen tarih yaklaşımının ötesinde; “*sıradan insanların da altındaki*” insanların tarihi olarak görülebilir⁴¹. Tarih yazımında genellikle “*önemli*” kişi ve kurumlar esas alınmasına rağmen “*eksik eda ehliyetli*” ve “*önemsiz*” kişilerin de tarih üzerinde etkili oldukları çalışmamızda belirlenmektedir. Suraiya Faroqhi’nin, bu manadaki, toplumsal çeperlerin dışında kalmış, sıradan ve hatta aşağı insanların şahsında devrin kültür ve anlayışlarını irdeleyen çalışmaları bu tarzda ilk örnekleri ortaya koymuştu⁴².

B. Köle Azadı ve Hukuk: İ’tak Müessesesi

İslâm Hukukçuları, Kur’an-ı Kerim’in insanların köleleştirilmesini caiz görmediğinin altını çizerek. Çağdaş İslâm Hukukçularından Hayreddin Karaman, bu bilgiye ek olarak ayetlerin köleyi hürriyete kavuşturmayı teşvik edip bunun yollarını açıkladığını ifade eder. Hz. Mu-

---

defter esasında, makale olarak da ele alınmıştır. Bu çalışmalar için bkz. M. Akif Erdoğan, “Osmanlı Kıbrıs’ında Kadınlar (1580-1640)”, *Kıbrıs’ta Osmanlılar I*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, ss. 119-147; aynı yazar, “Osmanlı Kıbrıs’ında Maddi Kölelik (1580-1680)”, *Kıbrıs’ta Osmanlılar II*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2009, ss. 100-110; Güven Dinç, Cemil Çelik, “Kıbrıs’ta Kölelik (1800-1878)”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/3 (2012), ss. 185-196. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetimi altında Kıbrıs’ta köleler hakkında ayrıca bkz. Mete Hatay, “Servants, Slaves and Concubines in Ottoman Cyprus (1571–1878)”, *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Efthios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp.161-180; Kyriakos Demetriou, “Ottoman Cyprus: New Studies on an Obscure Field”, *Thetis*, XVI-XVII (2010), s. 69.

⁴¹ Y. Hakan Erdem, Suraiya Faroqhi’nin sıradan insanlar ve tarih yaklaşımını abartılı bulur ve Osmanlı arşiv belgelerinin kölelikle ilgili “*niceliksel*” tespitlere imkân verdiğini ifade eder. Bkz. Y. Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 236; Bizim görüşümüz, Şer’iyye sicillerinin kölelerin toplumsal hayatın çeşitli safhalarında yer bulma ve toplum tarafından kabul görme durumlarının tespitine daha fazla imkân verebileceği yolundadır.

⁴² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

hammed'in de bu manadaki uygulamalarını hatırlatır. Karaman, Kur'an-ı Kerim'in, kendilerine iyi davranılması gerekenleri sıralarken ana, baba, akraba, yetim, yoksul, komşu ve yolcu yanında köleleri de zikrettiğini ifade eder. Karaman'a göre hukuk pratiğinde de mevcut kölelerin zaman içinde eritilmesi ve böylece köleliği ortadan kaldırmak üzere kimi teşvik, kimi cibrî ve hukukî olan yollar, vesileler bulunmuştur. Bu cümleden olarak köle azat edenin cennete gideceği bildirilmiştir. Kaza yoluyla adam öldürmenin, çeşitli yeminleri bozmanın keffâreti köle azat etmek olmuş, zekât fonundan köleleri hürriyete kavuşturmak için fon ayrılmıştır. Kölenin istemesi halinde, çalışıp bedelini ödeyerek hürriyetine kavuşma yolu, (mükâtebe), açılmıştır⁴³.

Osmanlı köleliği üzerine yapılan çalışmalarda, köle azadı meselesinin dinî sebebi, İslamiyet'in, bir kölenin azat edilmesini dindarlığın getirdiği övgüye değer bir hareket olarak teşvik ettiği ve bazen de köle sahiplerinin bu konuda yükümlü tutuldukları tespitiyle ortaya konulur. Y. Hakan Erdem, Müslüman toplumlarda azat edilen kölelerin oranının genellikle yüksek olmasının sebebini burada ifade edilen tespite bağlar. Zira "*Osmanlı toplumu buna bir istisna değildi*"⁴⁴. Halil İnalçık da, kölelerin mükâtebe yani sözleşme çerçevesinde kendi tazminatlarını ödeyerek yahut da İslamiyetin köle azat etmenin erdemini vurgulaması, bir hayır-sevab işi olarak sürekli teşvik etmesi sebebiyle Osmanlı toplumundaki köle nüfusunun sürekli aşındığını ifade eder⁴⁵.

İ'tak kavramı, köle ve câriyelerin sahipleri tarafından azat edilerek hürriyetlerine kavuşturulmalarını ifade eder⁴⁶. Bu muameleyle azat edilen köleler, erkek ise mu'tak, kadın ise mu'taka⁴⁷ sıfatıyla şer'iyeye sicil defterine kaydedilirler. Kadıların görevleri arasında köle azadı ve terekelerin

⁴³ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 158.

⁴⁴ Erdem, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁵ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 341.

⁴⁶ Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1988, s. 561.

⁴⁷ Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 824; Terimin hukuki karşılığı ve teferruat için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. 4, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1988, s. 31-57.

taksimi gibi hukuki işlemlerin de bulunması⁴⁸, şer‘iyye sicillerini bu konuda ana kaynak haline getirmiştir⁴⁹.

Köle azadı hukuki bir mesele olarak değerlendirilmiş çeşitli şartlar altında azat edilebilecekleri belirtilmiştir⁵⁰. Bunlar gönüllü, kefaret borcu olarak, mükâtebe yoluyla, mecburi ölüme bağlı, ümm-i veled olmak ve devlet tarafından azat şeklindedir. Köle azadı dönüşü olmayan bir işlem olup, efendinin tek taraflı irade beyanıyla sabit olur, bu yüzden mahkemeye müracaatla durum tespit edilirdi⁵¹. Buna göre mahkemelerde köle ve azadı ile ilgili olarak atâk, tedbir, kitâbet ve hürriyet isbâtı hüccetleri tanzim edilirdi⁵². İ’tâk edilmek suretiyle hürriyetine kavuşturulan kimseye “ıtk-nâme”si verilir o kişi hürriyetini ispat babında bu belgeyi ibraz ederek hakkını koruyabilirdi⁵³. Kıbrıs Şer‘iyye Sicillerinden üzerinde çalıştığımız defterlerde bu tarz, *i’tâk* belgesi kaydına rastlanmamıştır.

İslâm Hukuku’nda azat edilen kölelerin eski sahipleriyle ilişkileri devam eder. Bu durum velâ olarak bilinen hukukî bir bağ ile kurulur. Velâ, İslâm hukukunda kan hısımlığı evlilik bağı gibi mirasçılık sebeplerinden sayılır⁵⁴. Velâ, köle sahibi ile köle arasındaki miras ilişkisinin temel statüsünü belirler⁵⁵. İnalçık’ın ifadesiyle, “İslâm Hukuku’nda velâ denilen özel uygulama onun miras durumunu da düzenleyen temel çerçeveyi oluşturmuştur. Bir köle azat edildiğinde ve onun soyundan gelen erkekler valâ denilen bir bağla kendisini azat edene ya da onun ailesine ebediyen bağlı

⁴⁸ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2009, s. 83.

⁴⁹ Kölelik meselesinin Şer‘iyye sicilleri kaynak alınarak incelenmesine bir örnek için bkz. Mehmet Canatar, “Şer‘iyye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muâmelâtı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler”, *Arşiv Dünyası*, 12, (2009), s. 38-41.

⁵⁰ Bkz. M. Âkif Aydın, “Köle” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI, Ankara 2002, s. 237-246.

⁵¹ Aydın, a.g.m., s. 242-243; Canatar, a.g.m., s. 39.

⁵² Köle ve cârîye azadıyla ilgili hüccetlerin düzenlenme ve içerikleri hakkında bkz. Canatar, a.g.m., s. 40.

⁵³ Canatar, a.g.m., s. 41.

⁵⁴ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 422; “Kölesini azat eden kimse, bu köle asabe veya ahabü’l-ferâiz grubundan bir mirasçı bırakmadan ölürse ona mirasçı olur. Bunun sonucu olarak azatlı kölenin mirası zevi’l-erhâm grubundaki bir akrabasına veya bunlar yoksa devlet hazinesine intikal etmeyerek efendisine kalır.” Aydın, a.g.e., s. 303-304.

⁵⁵ Bilmen, a.g.e., s. 63-69.

kalır, ilke olarak bu bağ terk ettirilemez. Ardında ne bir öncelikli mirasçı ne de baba tarafından bir akraba bırakmadan ölen azat edilmiş kölenin ya da onun erkek tarafından soyunun mal varlığı hâmisine ya da hâmisinin erkek tarafından mirasçılara kalır⁵⁶. M. Akif Aydın, azatlı kölenin mirasının köleyi azat eden şahsa bırakılmasını, köle sahiplerinin köle azadına teşvik edilmesi ve aralarındaki ilişkinin belli bir şekilde devam etmesinin temini olarak değerlendirir⁵⁷.

Esasında, kölelerin azat edilmesi İslam Hukuku'nun Kur'an-ı Kerim mahreçli bir uygulamasıdır ve teşvik edilmiştir⁵⁸. Bu sebeple, Osmanlı toplumunda köle sahibi olan Müslüman ahaliden bazı kişiler, sahip oldukları kölelerini azat etmişlerdir. Azat, kölenin, kölelik statüsünün sahibi tarafından kaldırılmasını ifade eder. Bu tek taraflı bir işlemdir ve geriye dönüşü yoktur. Kölenin azat edilmesi hukuki bir işlem olması hasebiyle kadı tarafından şer'iyeye siciline kaydedilir⁵⁹.

Sonradan karşılaşılan anlaşmazlıklar bu kayıtlara dayanılarak çözülür. Bu konuda karşılaşılan meseleler genellikle mirasçıların köleler üze-

⁵⁶ Bkz. İnalçık, "Köle Emegi", s. 126, 131; Velâ hukuku sadece miras meselelerinde işlemez. Kıbrıs sicillerinde görülen bir örnek, kölelerin ölü bulunmaları halinde kimlik tespitlerinin yapılmasında da mevlâlarının bilgisine başvurulduğunu göstermektedir: 31 Mayıs 1841 tarihinde Minareliköy'de Ahmed bin Veli'nin "zenciyyü'l-asl gulâmi"nin intihar ettiğinin tespit edilmesi üzerine hukukî işlemleri, Mahkeme Heyeti yanında Ahmed bin Veli'nin mevlâ olarak hazır bulunduğu keşiften sonra tamamlanmıştır. KŞS., 38/192-3 (9 Rebi'ül-âhîr 1257/31 Mayıs 1841).

⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 304

⁵⁸ Kur'an-ı Kerim, *Bakara*-2:177; *Nur*- 24:33; *Mücadele*-58:3; *Meryem*-19:13; Jennings, *a.g.m.*, s. 298.

⁵⁹ M. Akif Aydın, Osmanlı Devleti'nde gönüllü köle azadının çokça rastlanan bir olgu olarak görüldüğünü ve şeriye sicil defterlerinde bununla ilgili birçok belgeye rastlandığını ifade eder. Sonradan ispat problemi çıkmasını önlemek için köle azatlarında bu durumun düzenli bir biçimde mahkeme defterlerine kaydedildiğini belirtir. Aydın, *a.g.e.*, s. 240. Bu görüşü Suraiya Faroqhi de dile getirir. Ancak, azatlı kölelerin bu statüleriyle ilgili bir tehditte karşılaştıklarında, bu durumlarını teyit etmek için, birine ihtiyaç duyacaklarını belirtir. Bir kadı tarafından verilen azat belgesinin (hüccet) diğer kadılar tarafından da muteber kabul edilmiş olacağını vurgular. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Yeni Bir Hükümdar Aynası, Osmanlı Padişahlarının Kurumsal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfakitap, İstanbul 2011, s. 252; Bizim üzerinde çalıştığımız 1839-1876 yılları arası kayıtları ihtiva eden Kıbrıs şer'iyeye sicillerinde bu şekilde köle azadı belgesi, yani "İtknâme" kaydı görülmemiştir. Buna karşılık, makalenin de temel konusu olan azatlı kölelerin varlığına dair çok sayıda belge tespit edilip değerlendirilmiştir.

rinde hak talep etmeleri halinde ortaya çıkar. 7 Nisan 1847 tarihinde Lefkoşa Mahkemesi'nde hazırlanan bir terekede böyle bir hadise tespit edilmiştir. Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sakinlerinden, Mekke'de ikâmeti sırasında vefat eden Bekir Ağa bin el-Hâc İbrahim Ağa'nın terekesi toplam 14.073 kuruş 20 para tutarındaydı. Terekede biri 400 diğeri 800 kuruş değerinde iki Arab köle vardı. Tereke mirasçılara taksim edilmezden önce kölelerin azatlı oldukları anlaşılmış ve toplam 1.200 kuruş tutarındaki bedelleri, “*İ'tâkların sonradan sâbit olmağla yekûndan tenzîl*” edilerek geri kalan 12.873 kuruş mirasçılar arasında taksim edilmiştir⁶⁰.

“Medîne-i Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sükkâmından olup Mekke-i mükerreme-i şerefhallâh'da ikâmet üzre iken bundan akdem fevt olan Bekir Ağa bin el-Hâc İbrahim Ağa nâm müteveffânın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Sıdika Hanım bint-i Ali Efendi ve vâlidesi Rabia Kadın ve li-ebeveyn er karındaşları Hasan ve Hüseyin Ağa ile kız karındaşları Halime ve Atike Kadın ve Şerife ve Emetullah hanıma inhisârı mütehakkık oldukdan sonra [...] 1 aded arab dört yüz guruş, bir aded diğeri siyah köle sekiz yüz guruş [...] bâlâda muharrer iki nefer zencilerin i'tâklarını sonradan sâbit olmağla yekûndan tenzîl: bin iki yüz guruş”⁶¹.

Terekede ve devam eden dava kayıtlarında, ismi zikredilmeksizin sadece Arab ve zenci sıfatıyla kayda geçirilmiş iki kölenin azatlı olduklarının nasıl tespit edildiği konusunda bilgi verilmemiştir. Biz, bunların kendi şifahi beyanlarının şahitlerce de onaylandığını, mahkemenin bunu muteber kabul ettiğini düşünebiliriz. Zira mirasçıların da, kölelerin azatlılığı konusunda itiraz ettiklerine dair ifadeleri kayıtlara yansımamıştır. Öte yandan azatlı kölelerin sahibinin Mekke'de vefat etmesi, hac ibadeti amacıyla burada bulunduğu şeklinde değerlendirilebilir. Bu durum mirasçıların köleler üzerinde hak talebinde ısrarcı olmalarının sebebinin açıklanabilir.

Azat edildikten sonra köle artık normal statüde herhangi bir tebaa gibi gündelik hayatına devam eder. İslâm Hukuku açısından bu şahıslar,

⁶⁰ KŞS., 41/77-1 (20 Rebi'ül-âhir 1263/7 Nisan 1847).

⁶¹ KŞS., 41/77-1 (20 Rebi'ül-âhir 1263/7 Nisan 1847).

hürlerle eşit sayılır⁶². Evlenir, mal mülk⁶³ edinir, sosyal çevresinde iktisadî hayata dâhil olur; toplumsallaşır. Bütün bunlar elbette, azatlı köle ile toplum arasında karşılıklı işleyen bir tecrübeyle zaman içinde oluşur. Azatlı köle, hayatını normal statüde devam ettirme gayreti içinde olmakla birlikte, çevresindeki toplumun da bu durumu kabul edip kendisini hür insan statüsünün gerektirdiği hüviyette görmesi beklenir. Osmanlı toplumunun bu hususta son derece müsamahakâr ve kabul edici tutum sergilediğini Şer'iyeye sicillerinden tespit etmek mümkündür.

Tanzimat devri çerçevesinde köle azadı konusu ele alınırken dönemin dâhili ve harici şartları gözetilmelidir⁶⁴. Afrika menşeli siyah köle ticaretinin 1857 yılında yasaklanmasından evvelki ve sonrasında görülen azat olayları farklı kategorilerde ele alınmalıdır⁶⁵. Tanzimat ve Islahat Fermanı ile bunların tetiklediği, Osmanlı Devleti'nin batılı devletlerle yoğun temas altında modernleşme sürecine girmesi, kölelik kurumu ve köle azadı meselesini de etkilemiştir⁶⁶. Nitekim 1839-1856 yılları arası kayıtlarda, bir azatlı köle kaydı tespit edilmişken, yüzyılın ikinci yarısından itibaren örnek olaylarda artış görülmeye başlanmıştır. 1859 itibarıyla kayıtlarda görülen artışta 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği liberalleşme

⁶² Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 46.

⁶³ Azat edilmemiş köleler zaman zaman mahkeme kayıtlarında açıkça mülk olarak zikredilmişlerdir. Mesela, Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sâkinlerinden Ebubekir Ağa ibn-i el-Hâc İbrahim Ağa ile karısı Şerife Kadın bint-i Mustafa Ağa arasında görülen boşanma davasında, Said isminde "zenciyyü'l-asl" bir kölenin Şerife Kadın'ın "Mülkü" olduğu belirtilmiştir. Bkz. KŞS., 39/20-1 (29 Rebi'ü'l-evvel 1258/8 Temmuz 1842).

⁶⁴ Bu durum, 8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i evvel 1333 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi metninde de zikredilmiştir: "Devlet-i İslamiye-i Osmaniye ibtiday-ı teşekkülünden beri düvel-i ecnebiye ile münasebet icrasından ve muâhedât akdinden hâli kalmadığı gibi alelhusus 1856 Paris Muâhede-siyle Avrupa cemiyet-i düvelyesine dahil olup işbu cemiyetin hukuk ve vezâifinin kabul eylemiş [...]". Bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Diyarbakır 1986, s. 316.

⁶⁵ 1857 yılında Osmanlı Devleti'nde köle ticaretinin genel olarak yasaklanması hakkında bkz. Y. Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 143; İsmail Parlatur, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXI/1-2, Ankara 1987, s. 417-420.

⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde köleliğin sona ermesi ile ilgili düzenlemeleri, Tanzimat Fermanı'nın ilanı çerçevesinde fakat telif eserler üzerinden ele alan çalışmalar yapılmıştır. Bkz. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2 (2005), s. 206-230.

eğiliminin etkili olduğu düşünülebilir. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla, 1859 ve Kıbrıs'ın İngiliz idaresine devredildiği 1878 yılları arasında, 10 erkek köleye karşılık 15 kadın köle azat edilmiştir. Bunlardan 6 erkek, 10 kadın başkalarının açtıkları davalarda dolaylı olarak kayıtlara geçmişken; 3 erkek, 5 kadın ise doğrudan doğruya kendileri açtıkları davalar münasebetiyle kadı huzuruna çıkmışlardır.

C. Şer'iyeye Sicillerinde Azatlı Köleler

Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde, mahkeme kayıtlarında yer alma sebeplerinden hareketle, mu'tak kölelerin toplumsal hayatın hangi boyutunda ne şekilde bulduklarını tespit etmek mümkündür. Bu konuda bazı örnekler, Mısır üzerine yapılan bir çalışmada ortaya konulmuştu. Mary Ann Fay, 18. Yüzyılda Mısır'da *Kadınlar ve Vakıflar* üzerine yaptığı çalışmada bazı azatlı kadınların ortaklık yoluyla yüksek bütçeli vakıflar kurduklarını tespit etmiştir⁶⁷. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'ta azatlı kadın ve azatlı erkek köleler, Mısır örneğindeki gibi, yüksek bütçeli vakıflar tesis etmemişler, fakat ticarî faaliyet yürütmüşlerdir.

Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerinde tespit edildiği şekliyle mu'tak ve mu'taka kölelerin mahkeme kayıtlarında yer alma sebepleri aşağıda örnekleriyle verilecektir. Az sayıda da olsa bu dönemde Kıbrıs'ta İstanbul'dan bir vesile ile gönderilen azatlı köleler de vardı⁶⁸.

⁶⁷ Mary Ann Fay, "Kadınlar ve Vakıflar: [1]8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz alanı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 35, 39. Ayrıca 17. ve 18. yüzyıl Karaman, Isparta, Gaziantep, Trabzon ve Bor Şer'iyeye Sicilleri'nde azatlı kölelerin ekonomik hayattaki durumlarına dair örnekler için bkz. İzzet Sak, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992, s. 212-217.

⁶⁸ Tanzimat devrinde Kıbrıs'ta, muhtelif Osmanlı şehirlerinde çeşitli suçlara karışan azatlı köleler de cezalarını çekmek üzere bulunuyorlardı. Mesela, İstanbul Beşiktaş'ta Sinan Paşa-i Atık Mahallesi'nden Hımarcı Hacı Mustafa'nın utekâsından zenci Süleyman cünha sebebiyle Mağusa'ya nefyedilmiştir. Süleyman'ın sürgün cezası bir süre sonra, ahali ve velisinin bir daha suç işlemeyeceğine kefil olmalarından sonra affedilmiştir. Bkz. KŞS., 42/186-1 (29 Safer 1268/24 Aralık 1851); Bir diğer örnek de, hırsızlık yaptıkları için Kıbrıs'a sürgün edilen kişiler arasında yer alan zenci Said'dir. Zenci Said, Merkebciler kethüdası Hacı Mustafa'nın "mu'tak gulâm" olarak kaydedilmiştir. Kayıtlarda kölenin azatlı olduğu açıkça kaydedilirken diğerleri yalnız halde kayıtlara geçirilmiştir. Nitekim aynı sürgün emrinde ismi geçen

1. Tereke Sahibi Olarak Azatlı Köleler

Tereke, genel bir tanımla, ölen kimsenin geride bıraktığı mal ve haklardır⁶⁹. Azatlı kölelere ait tereke kayıtları bu şahısların, azat edildikten sonraki yaşantılarında elde ettikleri servetlerinin bir dökümünü verir⁷⁰. Azat edildikleri tarihten sonra bu mal varlığını edinmiş olmaları gerekir. Bu durumda hayatlarının hangi aşamasında azat edildikleri ile edindikleri servet arasında doğrudan bağlantı olduğu farzedilebilir. Elimizdeki örneklerden ilk iki tanesinde azatlı köle servetleri diğerlerine nisbeten fazla bir yekün tutmaktadır.

Dergâh-ı âli serbevâblarından Hacı İbrahim Ağa'nın azatlılarından Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nde vefat eden zenciyü'l-asl Molla Ali bin Abdullah'ın 21 Haziran 1847 tarihli terekesi toplam 8.387 kuruş 5 para tutarında idi. Veraseti, kendinden önce vefat eden eşinden ve ikinci eşinden olma üç çocuğu arasında taksim edilmişti⁷¹. Oldukça yüksek sayılabilecek bu meblağda servete sahip olmasında eski sahibinin resmî statü ve mevkiinin de etkisi olmalıdır. Molla Ali'nin terekesinde, 2.519 kuruş 20 parası nakit, 96 kuruş değerinde bir res merkeb, biri 330 diğeri 380 kuruş değerinde iki res katır, 460 kuruş değerinde bir res kısarak, 16 kuruş değerinde bir res koca merkeb, 90 kuruş değerinde bir res sapa, 25 kuruş değerinde bir res tay ve toplam 350 kuruş değerinde iki inek ve üç adet dana vardı. Ayrıca Tuzla İskelesi'nde 1.000 kuruş değerinde 1 bâb mülk menzili vardı. Molla Ali'nin sahip olduğu ev eşyası ve özel eşyaları varlıklı biri olduğunu göstermektedir. Mesela, entari, gömlek, sarık, ağayani şal, yelek, don, fes, cebe, şalvar, mintan, Lahor şal, çorab, pabuç, tarak,

zenci Reyhan sadece "zenci" sıfatıyla anılmıştır. KŞS., 41/168-1 (15 Receb 1264/17 Haziran 1848); KŞS., 41/169-1 (18 Receb 1264/20 Haziran 1848).

⁶⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 308.

⁷⁰ Köle statüsü devam eden yani azat edilmemiş kölelerin miras işlemleri de kadı tarafından yapıp sicile kaydedilmektedir. Lefkoşa mahkemesi, Lefkoşa'nın Ömeriye Mahallesi sakinlerinden zenci Ruşen bint-i Abdullah'ın vefatından sonra mal varlığının satışından elde edilen 480 kuruşu, kocası *zenciyü'l-asl* Mercan bin Abdullah'tan başka görünürde mirasçısı olmadığından ikiye bölünerek, yarısını kocasına diğer yarısını da Beytü'l-mâl hissesi olarak alınmak üzere taksimine karar vermiştir. KŞS., 43/13-2 (9 Muharrem 1270/12 Ekim 1853).

⁷¹ KŞS., 41/90-1 (7 Receb 1263/21 Haziran 1847); Bu kayıтта tereke yazımı tamamlanmamış; aynı defterin 99. sayfasında şahıs isimleri boş bırakılarak t yinelenmiştir. Tereke bu ikinci kayıтта tüm mal varlığı ve mirasçı hisselerinin dökümünü içerecek şekilde tanzim edilmiştir. KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

nâmusiye, seccade. Bunun yanında minder, kilim, heğbe, yorgan yüzü, alaca parça, çul gibi ev eşyası; tencere, kapak, kazgan, leğen, mangal, abdest leğeni, çorba tası, kadayıf tepsisi, karavana gibi mutfak eşyasına sahipti. İki adet saat yanında saat kösteği, kılıç, bıçak, silah çakmağı, divid, mum makası, tecemmülat, sim vezne, çubuk şahsi eşyası arasındaydı. Diğer bir mal varlığı ise, 120 kuruş değerinde bir adet Kelâm-ı Kadim ve 5 kuruş değer biçilip ismi belirtilmemiş bir cilt kitabı.

“Serbevâbîn-i Dergâh-ı âlî’den merhûm el-Hâc İbrahim Ağa’nın mu’taklarından olup mahrûse-i Lefkoşa’da Ömeriye Mahallesi sükkânından iken bundan akdem fevt olan zenciyyü’l-asl Molla Ali bin Abdullah nâm müteveffânın verâseti zevce-i metrûkesi Fatma bint-i (?) nâm hâtûnla merkûmeden mütevellide sulbiyye-i sagîre kızı Hadice ve sagîr oğlu Osman ile zevce-i uhrâsından mütevellide diğer sagîre kızı Dudu’ya lede’l-inhisâr sığâr-ı mezkûrenin kibel-i şer’den mansûb vasîleri [...]”⁷²; “Cezîre-i Kıbrıs’da mahrûse-i Lefkoşa’da Ömeriye Mahallesi’nde sâkin iken bundan akdem fevt olan merhûm el-Hâc İbrahim Ağa utekâlarından zenciyyü’l-asl Molla Ali bin Abdullah nâm müteveffânın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi (...) bint-i (...) nâm hâtûn ile sulbî sagîr oğlu Osman ve sagîre kızları (...) ba’de’l-inhisâr ma’rifet-i şer’-i şerîf ve sığâr-ı mezbûrenin kibel-i şer’den mansûb vasîleri [...]”⁷³.

Molla Ali bin Abdullah’ın tereke miktarı diğerleriyle kıyaslandığı zaman oldukça varlıklı olduğunu göstermektedir. Özellikle nakid mevcudunun altı çizilmelidir. Öte yandan, diğer azatlı kölelerden farklı olarak, terekesinde en fazla nakid paraya sahipti. Molla Ali terekesinde Kelâm-ı Kadim, kitap tespit edilen tek azatlı köledir. Yük hayvanı sahibi olarak tespit edilen tek azatlı köle de kendisidir. Sahip olduğu katır, kısarak, merkeb gibi hayvanlar, kesin olmamakla birlikte, kendisinin nakliyat işiyle uğraştığının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mahkeme masrafları hariç toplam 746 kuruş tutarındaki borçları, aşağıda, borçlu taraf olarak azatlı köleler kısmında değerlendirilecektir.

⁷² KŞS., 41/90-1 (7 Receb 1263/21 Haziran 1847); KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

⁷³ KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

20 Ağustos 1853 tarihinde, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi sakinlerinden Mercan ibn-i Abdullah isimli azatlı kölenin terekesi, karısı Meryem bint-i Abdullah ile velâ münasebetiyle eski sahibi tüccarbaşı el-Hac Ömer Efendi'nin erkek mirasçılarına intikal etmişti. El-Hac Mustafa Ağa ibn-i Ahmed ve Hasan ibn-i İsmail, "*min ciheti'l-velâ*" sürece dâhil olarak mirastan hisselerini almışlardı⁷⁴. Mercan'ın toplam 6.707 kuruş tutarındaki terekesinde, piştov, tüfenk, bir miktar kurşun, çubuk, fener, saat, hurdevat, kâğıt, enfiye, sandık, bıçak, gibi şahsi eşya; tencere, tâbe, dolap, küp, varil gibi mutfak eşyası; ev eşyası olarak kilim, yorgan, döşeme, şilte; giyim eşyası olarak yelek, köhne entari, don ve parça bez, dizlik, çuka nîmten yelek, palaska, fes, kemer, tecemmülât; ticari eşya olarak 2 top Alaca bez, 3 top Kamerî, 4 top Basma, 5 adet kuşak, 13 adet mendil, 18 adet çenber, 2 adet parça bez, 3 adet dülbent, 6 parça Basma, çorap ve iplik bez, 1,5 top mendil, 3 adet parça bez, 5 top Amerikan bezi, 43 kıyye ve ayrıca 1 desti asel, 14 kıyye revgan-ı zeyt ve 50 dirhem sîm vardı. Aynı mahallede 1 bab mülk menzile de sahipti. 213 kuruş nakdi vardı. Ayrıca terekede mahkeme harçları ve sair masraflar çıkarıldıktan sonra 4.661 kuruş 30 para borcu ve 1.801 kuruş alacağı vardı. Borçlu olduğu kişilerin etnik, dini aidiyetleri ve sosyal konumları Mercan'ın Müslüman ve Hıristiyan kişiler arasında muteber kabul edildiğini göstermektedir.

"Medîne-i Lefkoşa'da Ömeriye Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem fevt olan tüccârbaşı merhûm el-Hac Ömer Efendi utekâsından zenciyü'l-asl Mercan ibn-i Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Meryem bint-i ( ) nâm hâtûn ile min ciheti'l-velâ el-Hac Mustafa Ağa ibn-i Ahmed ve Hasan ibn-i İsmail'e inhısârı tahakkukundan sonra verese-i mezbûrünün taleb ve ma'rifetleri ve ashâb-ı hukûk iltimâsları ve ma'rifet-i şer'le sûk-ı sultânide bi'l-müzâyede bey' ve tahrîr olunan tereke-i mezbûr defteridir ki beyân şod. [...] deyn-i müsbet-i Hacı Halil Efendi dört yüz kırk altı guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Hasan Efendi üç yüz on üç guruş, deyn-i müsbet-i Yusuf Ağa, yüz on dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Barutcuzâde Hacı Mehmed Efendi beş yüz kırk bir guruş, deyn-i müsbet-i Hüseyin Efendi dört yüz kırk altı guruş otuz para, deyn-i müsbet-i Ahmed Ağa elli sekiz guruş, Deyn-i müsbet-i Bâzergân Filibi yüz yetmiş üç guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Salih

⁷⁴ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

yüz on iki guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Mustafa Efendi yüz dokuz guruş, deyn-i müsbet-i Bâzergân Sofokli beş yüz elli dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Luyizi yedi yüz elli yedi guruş, deyn-i müsbet-i Na'iband Ali dört yüz yetmiş guruş, deyn-i müsbet-i zevce-i mezbûre Meryem an mehr-i mü'eccel yüz elli bir guruş [...] müteveffâ-yı merkûmun zimemâtından bulunarak bir kıt'a memhûr defterinin nâtik olduğu vechile kesân-ı ma'lûme zimmetlerinde bin sekiz yüz bir guruş [...]”⁷⁵.

Terekede yer alan bir çift piştov (111 kuruş) ve bir adet tüfenk (161 kuruş) cinsinden silahlar, Mercan'ın orta sınıf toplumsal zümreye dâhil olduğunu gösterir cinsten mal varlıkları olarak değerlendirilebilir. Kamerî, Alaca bez, basma, kuşak, mendil, iplik, çenber, dülbend ve Amerikan bezi gibi malların miktarları itibarıyla gündelik hayatında kullandığı eşyadan fazla olarak bunların ticaretini yaptığı ileri sürülebilir. Bu tür mallar el tezgâhı yahut fabrikasyon üretim mamulleridir. Dolayısı ile Mercan bir üretici değil, üretilmiş malların ticaretini⁷⁶ yapmakta olan bir esnafır.

Mercan'ın 200 kuruş bedel takdir edilen saatini kendisinin kullandığı düşünülebilir. Ömeriye Mahallesi'nde 1.500 kuruşluk mülk menzil, yani ev sahibi olması Mercan'ın orta halli bir Osmanlı'dan daha müreffeh bir hayat sürdürmüş olduğunu gösterir. 213 kuruş nakit varlığı da bu durumu teyit eder. Ayrıca, 213 kuruş nakit varlığını ticari faaliyetlerinde sermaye olarak kullandığını da düşünmek mümkündür. Borçları karşısında bu rakam oldukça küçük bir meblağ oluşturur. Bu durumda Mercan, ticarî cesaret sahibi ve girişken bir tüccar olmalıdır. Mercan'ın ticaret hayatında belirgin bir itibara sahip olduğu anlaşılıyor. Borç ve alacakları vardır. Alacağı olan 1.801 kuruşun, toplam mal varlığına oranı % 26.85'tir.

⁷⁵ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

⁷⁶ Halil İnalçık, XV. yüzyıl Bursa Şer'iye sicillerinden tespit ettiği tereke kayıtlarından hareketle, köleler ve özgürleşmiş kölelerin sıklıkla tüccarlar tarafından uzak mesafeli ticarete ticarî vekil olarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Bkz. İnalçık, “*Köle Emegi*”, s. 131. Kölelerin birden çok kişinin kefaletiyle ruhsatlandırılarak ticaret yapma hakkı elde etmelerine dair diğer bazı örnek kayıtlar için bkz. Mustafa Akkaya, “XVII. Yüzyılın İl Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/25 (2011), s. 212-213.

24 Ekim 1859 tarihinde, Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinelerinden Zenciye Meryem bint-i Abdullah'ın, terekesi toplam 1.595 kuruş 30 para tutarında idi. Veraseti kendisini azat etmekle hukuken velisi olan (*bi'tarîki'l-velât*) Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin torunlarına intikâl etmişti⁷⁷. Meryem'in terekesinde, 2 adet döşek, 1 tanesi müstamel 2 adet yorgan, 2 adet yasdık, 1 adet köhne çarşeb, 1'er adet tava, sahan, kapaklı tencere, köhne tencere, tas, sandık, kerevet, kalbur, küb, tecemmülât gibi ev ve mutfak eşyası vardı. Giyim eşyası olarak da birer adet Çitârî entârî ve Hâkiye entârîye sahipti. En pahalı varlığı ise aynı mahallede sahibi olduğu bir adet mülk menzili idi ki bunun fiyatı 1.200 kuruştur. Terekesi borcundan az olduğundan yalnızca cenaze ve mahkeme masrafları karşılanmıştır. Öte yandan kendi vefatından evvel eski sahibinin ve oğullarının da vefat etmiş olması hasebiyle Meryem'in oldukça yaşlı iken vefat ettiği söylenebilir.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi sâkinelerinden iken bundan akdem vefât eden Zenciye Meryem bint-i Abdullah nâm mu'takanın bi'tarîki'l-velât verâseti, mezbûreyi i'tâk eden Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin müteveffâ sulbî oğlu Mehmed Efendi'nin sulbî kebîr oğlu Hüseyin Efendi ile mûmâ-ileyh Hacı Osman Ağa'nın diğêr müteveffâ sulbî oğlu Namık Efendi'nin sulbî oğlu olup el-hâletü hâzihî İskenderiye'de bulunan Ahmed Efendi'ye münhasıra olduğu lede'ş-şer'îl-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...]”⁷⁸.

Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinlerinden Zenciye Halime bint-i Abdullah isimli azatlı câriyenin 8 Ocak 1861 tarihli terekesi toplam 363 kuruş tutarında idi. Mirası, kocası azatlı köle Zenci Abdullah bin Abdullah ile daha önceden vefat etmiş olan diğêr iki kocasından olma küçük oğlu Mehmed ile diğêr kocası Berber Hüseyin bin Süleyman'dan olma küçük kızı Aişe'ye intikal etmiştir⁷⁹. Halime'nin terekesinde, 1 adet döşek, 4 adet sahan, 1 adet kapak, 2 adet tencere, 1 adet köhne tava, 1

⁷⁷ KŞS., 45/20-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

⁷⁸ KŞS., 45/20-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

⁷⁹ KŞS., 45/116-1 (25 Rebî'ü'l-âhir 1277/8 Ocak 1861).

adet tepsi, 2 adet pota, 1 adet kâse, 1 adet sepet, tecemmülât, 1 adet kebîr ve 1 adet sagîr sandık, bir adet yüzük vardı. Kocası Abdullah'tan alacağı olan mehr-i mü'ecceli 51 kuruş ile toplam mal varlığı 363 kuruş olarak tespit edilmişti ki Halime'nin yoksul birisi olduğu açıkça görülmektedir⁸⁰.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden Zenciye Halime bint-i Abdullah nâm mu'takanın verâseti zevci Zenci Abdullah bin Abdullah nâm mu'tak ve zevci müteveffâsı firâşından hâsıl sagîr oğlu Mehmed ile diğere zevci müteveffâsı Berber Hüseyin Süleyman nâm kimesnenin firâşından hâsile sulbiye-i sagîre kızı Ayşe'ye münhasıre olduğu lede's-şer'i'l enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] sahu'l-bâkî Li't-taksîm beyne'l-vereseti'l-merkûm: Hisse-i zevci merkûm Abdullah seksen dört guruş yirmi beş para; hisse-i ibni sagîri merkûm Mehmed yüz altmış dokuz guruş on para; Hisse-i binti sagîre-i mezbûre Ayşe seksen dört guruş yirmi beş para [...]”⁸¹.

Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi sakinlerinden, İbrahim Paşa'nın eşi Esmâ Gülizar Hanım bint-i Abdullah'ın azatlı kölesi, sonradan Kıbrıs Mutasarrıfı olan Halet Beyefendi'nin mühürdârı el-Hâc Vasfî Efendi'nin üvey validesi Herazet Hadice bint-i Abdullah mirasçı bırakmaksızın vefat etmiştir⁸². Hadice bint-i Abdullah'ın 10 Mayıs 1864 tarihli terekesi 1.106 kuruştur. Tereke miktarı hukuken *Beytü'l-mâla* ait olduğundan liva (Lefkoşa) mal sandığına teslim edilmiştir. Hadice bint-i Abdullah'ın terekesinde 4 adet köhne kürk, 5 adet müsta'mel yazma yemeni, 2 adet müsta'mel çevre, 3 adet müsta'mel gömlek, 1 adet müsta'mel ferâce, 1 adet köhne kısa Şam hırkası, 2 adet müsta'mel uçkur, 1 adet müsta'mel mest pabuç, 2 adet müsta'mel çorab, hamam takımı, müsta'mel peşgir, 1 parça Acem

⁸⁰ Halime'nin kocası Abdullah bin Abdullah da kendisi gibi mu'tak yani azatlı köledir. Bu durum azatlı köleler arasında kurulan evliliklere örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte, Halime üçüncü evliliğini yapmıştır. Tereke kaydında ikinci eşinin ismi ve statüsü belirtilmemiş, fakat ilk eşinin ismi ve mesleği açıkça yazılmıştır. Berber Hüseyin bin Süleyman bu durumda ilk eşidir. Meslek sahibidir. Statüsü belirtilmediği ve baba adı da Süleyman olduğundan hür birisi olduğu kabul edilebilir. Bu durumda Halime, ilk evliliğini hür bir erkekle, üçüncü evliliğini ise azatlı bir köle ile yapmıştır.

⁸¹ KŞS., 45/116-1 (25 Rebî'ül-âhir 1277/8 Ocak 1861).

⁸² KŞS., 47/29-2 (3 Zilhicce 1280/10 Mayıs 1864).

şalı, 8 adet basma boğça, 4 adet kaşık, 1 adet müsta'mel basma şilte yüzü, 1 adet fildişi tarak, 5 adet basma köhne pencere perdesi, 3 adet müsta'mel döşek çarşebi, 8 adet müsta'mel basma entari, 3 adet müsta'mel basma şalvar, 1 adet basma hırka, 1 parça köhne ihrâm, 1 adet saat, 1 adet gözlük, 2 adet müsta'mel basma seccâde, 1 adet basma yorgan, 2 adet yasdık vardı. Görüldüğü gibi tereke gündelik eşyalardan ve şahsi kullanıma mahsus eşyalardan oluşmaktadır. Terekesi yüksek bir meblağ tutmamakla beraber sahip olduğu şahsî giyim eşyası göreceli bir yoksulluk çekmediği şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca terekeye göre kendisine ait bağ, bahçe ve ev gibi gayri menkula sahip değildir. Esmâ Gülizar Hanım tarafından azat edilmezden önce veya azatlı iken, çocuklu bir şahısla evlendiği ve eşinin kendinden evvel vefat ettiği, çocuksuz olduğu ileri sürülebilir.

“Fî'l-asl İbrahim Paşa merhûmun halile-i muhteremeleri Esmâ Gülizar Hanım bint-i Abdullah'ın mu'takaları olup mu'ahharan cezîre-i Kıbrıs mutasarrıfı ecille-i ricâl-i Devlet-i Alliyeye'den sa'âdetlü Halet Beyefendi hazretlerinin mühürdâr-ı vâlâları el-Hâc Vasfî Efendî'nin ögey vâlideleri olmakla mûmâ-ileyh ile cezîre-i mezbûre[de] vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından İbrahim Paşa Mahallesi'nde sâkine iken bundan akdem fevt olan Herazet Hadice bint-i Abdullah nâm hâtûnun zâhirde vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmayup kâffe-i terekesi cânib-i Beytü'l-mâla â'id olmağın [...]"⁸³.

Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinlerinden Sarhoşoğlu Ahmed Ağa'nın mu'taki zenci İbrahim bin Abdullah varis bırakmaksızın vefat etmiştir. Konuyla ilgili 2 Temmuz 1865 tarihli tereke kaydında herhangi bir ev eşyasına ve şahsi eşyaya yer verilmemiştir. Toplam tereke miktarı 600 kuruştur. Şahsa ait aynı mahallede bir bab menzil vardır. O da piyasa değeri tespit edilerek 600 kuruşa satılmış, elde edilen miktar masraflar düşüldükten sonra *Beytü'l-mâl'*a iletilmek üzere mal sandığına teslim edilmiştir⁸⁴. Terekeye düşülen kayıttan, yaşlı, hasta ve bakıma muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Zira Makbule isimli zenciyeye, keyifsizliği esnasında hizmeti sebebiyle 100 kuruş ödeme yapılmıştır.

⁸³ KŞS., 47/29-2 (3 Zilhicce 1280/10 Mayıs 1864).

⁸⁴ KŞS., 47/84-2 (7 Safer 1282/2 Temmuz 1865).

“Cezîre-i Kıbrıs’da vâki‘ mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavukpaşa Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden Sarhoşoğlu Ahmed Ağa’nın mu‘takı zenci İbrahim bin Ahdullah’ın zâhirde vâris-i ma‘rûf ve ma‘rûfesi olmadığı cihetle terekese cânib-i Beytü’l-mâla â’id u râci‘ olmağın [...] mahalle-i merkûmede kâ’in bir bâb menzili bâ-yed-i münâdî müddet-i medîde ve mecma‘-i nâs olan mahallerde bey‘a arz olunarak âti‘z-zikr meblağa bey‘ u fûrûht [...] mahalle-i merkûmede kâ’in lede‘l-ahâlî ve‘l-cîrân ma‘lûmetü‘l-hudûd menzil 1 bâb altı yüz guruş [...]”⁸⁵.

Değerlendirilen altı adet tereke kaydında, azatlı kölelerden iki tanesinin, Molla bin Ali ve Mercan bin Abdullah’ın mal varlıkları diğerlerinden oldukça yüksektir. Her ikisinin ortak tarafı sahiplerinin resmî statü ve iktisadî durumlarının iyi olmasıdır. İlki, yüksek rütbeye sahip devlet görevlisi, diğeri ise tüccarbaşı unvanına sahiptir. Bu şahısların, kölelerini azat ederken bunlara ciddi miktarlarda maddî destek sağladıkları düşünülebilir.

Terekese incelenen azatlı köleler, Lefkoşa mahallelerinden, Ebukavuk Paşa, Ömeriye ve İbrahim Paşa mahallelerinde yaşamaktaydılar. Bu mahalleler, 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Lefkoşa’da tamamı Müslümanlarca meskûn mahallelerdi. Ayrıca, nüfus itibarıyla Ebukavuk Paşa Mahallesi 363 nüfusla, 396 nüfuslu Ayasofya Mahallesi’nden sonra, en fazla nüfus barındıran ikinci, Ömeriye Mahallesi 329 nüfusla üçüncü, İbrahim Paşa Mahallesi de 208 nüfusla yedinci sıradaydı⁸⁶. Yerleşim yerleri, azatlı kölelerin muteber Müslüman mahallelerde ikâmet ettiklerini gösterir.

1839-1876 yılları arasını kapsayan dönemde, 1847 yılı itibarıyla 1865 yılına kadar, altı azatlı köle terekese Kıbrıs Şer‘iyye sicillerine yansımıştır. Tereke sahiplerinin üçü erkek üçü kadındır. Erkek azatlıların ikisi Ömeriye diğeri Ebukavuk Paşa Mahallesi’nde ikâmet etmekteydiler.

⁸⁵ KŞS., 47/84-2 (7 Safer 1282/2 Temmuz 1865).

⁸⁶ Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2000, s. 95

Erkek azatlı kölelerin birisi ikinci evliliğini yapmış olup; ikisi evli ve iki kız bir erkek olmak üzere üç çocukludur. Erkek azatlı diğer köle ise ailesizdir. Evli olanlar kendi mülk evlerine sahiptiler. Bir tanesi köle asıllı bir kadın ile evliydi. Diğerlerinin eşlerinin kökenleri belirlenememiştir. Azatlı erkek kölelerin eski sahipleri erkekti. Eski sahiplerin biri kapıcıbaşı, diğeri Lefkoşa tüccarbaşı ve sonuncusu ise ağa sıfatına sahipti.

Erkek azatlıların toplam servetleri 15.694 kuruş tutarındaydı; kişi başına 5.231,33 kuruş düşmekteydi.

Azatlı kadın kölelerden ikisi Ebukavuk Paşa, diğeri İbrahim Paşa Mahallesi'nde ikâmet etmekteydiler. Biri üçüncü evliliğini yapmış, bir erkek bir kız iki çocuklu idi. İlk iki kocası hür, üçüncüsü kendisi gibi mu'tak idi. Evsiz yaşamıştı. Diğer kadınlardan birinin mülk evi olmasına rağmen ailesi yoktu; ötekinin ise evi ve ailesi yoktu. İkisinin eski sahibi erkek, birininki kadındı. Kadın azatlı kölelerin eski sahiplerinden biri paşa, diğeri ikisi ise ağa sıfatına sahip idiler.

Kadın azatlıların toplam servetleri 3.064 kuruş tutarında olup; kişi başına 1.021,33 kuruş düşmekteydi. Bu durumda, sahip olunan şahsî servet ve refah açısından azatlı erkek köleler, azatlı kadın kölelerden belirgin bir şekilde varlıklı idiler.

2. Borçlu Taraf Olarak Azatlı Köleler

Yukarıda terekesinden bahsedilen, Dergâh-ı âli serbevvalarından Hacı İbrahim Ağa'nın azatlılarından Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nde vefat eden zenciyü'l-asl Molla Ali bin Abdullah'ın, 12 Temmuz 1847 tarihli terekesinde toplam 746 kuruş borcu vardı. Borçlu olduğu şahıslar ve şahıslara olan borçları şu şekildeydi: İsmail, 200 kuruş; Seyis Hacı Mehmed, 32 kuruş; Mustafa Efendi, 90 kuruş; Pabuşçu Usta Mustafa, 24 kuruş; karısına olan mehr-i müeccel 250 kuruş, idi. Bunun yanında 150 kuruş da tabib ücreti olarak borç hanesine yazılmıştı⁸⁷.

“Serbevâbîn-i Dergâh-ı âli'den merhûm el-Hâc İbrahim Ağa'nın mu'taklarından olup mahrûse-i Lefkoşa'da Ömeriye Ma-

⁸⁷ KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

hallesi sükkânından iken bundan akdem fevt olan zenciyyü'l-asl Molla Ali bin Abdullah nâm müteveffânın verâseti [...] deyn-i müsbet-i İsmail yirmi guruş; deyn-i müsbet-i Seyis Hâcı Mehmed otuz iki guruş, deyn-i müsbet-i zevce-i merkûme an mehr-i müccel iki yüz elli guruş, deyn-i müsbet-i Mustafa Efendi doksan guruş, deyn-i müsbet-i Pabuşçu Usta Mustafa yirmi dört guruş, ücret-i tabîb yüz elli guruş [...]”⁸⁸.

Lefkoşa Ömeriye Mahallesi sakinlerinden Mercan ibn-i Abdullah isimli azatlı kölenin 20 Ağustos 1853 tarihli terekesi, karısı Meryem bint-i Abdullah ile velâ münasebetiyle eski sahibi tüccarbaşı el-Hac Ömer Efendi'nin erkek mirasçılarına intikal ettirilmişti. Mercan'ın terekesinde, mahkeme ve sair masraflar çıkarıldıktan sonra 4.661 kuruş 30 para borcu vardı. Buna karşılık mal varlığı 6.707 kuruştur. Borçlarının mal varlığına oranı % 69,50'dir⁸⁹.

Borçlu olduğu kişilerin etnik, dini aidiyetleri ve sosyal konumları Mercan'ın Müslüman ve Hıristiyan kişiler arasında muteber kabul edildiğini gösterir.

“Medîne-i Lefkoşa'da Ömeriye Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem fevt olan tüccârbaşı merhûm el-Hac Ömer Efendi utekâsından zenciyyü'l-asl Mercan ibn-i Abdullah'ın [...] deyn-i müsbet-i Hacı Halil Efendi dört yüz kırk altı guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Hasan Efendi üç yüz on üç guruş, deyn-i müsbet-i Yusuf Ağa, yüz on dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Barutcuzâde Hacı Mehmed Efendi 541 guruş, deyn-i müsbet-i Hüseyin Efendi dört yüz kırk altı guruş otuz para, deyn-i müsbet-i Ahmed Ağa elli sekiz guruş, deyn-i müsbet-i Bâzergân Filibi yüz yetmiş üç guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Salih yüz on iki guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Mustafa Efendi yüz dokuz guruş, deyn-i müsbet-i Bâzergân Sofokli beş yüz elli dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Luyizi yedi yüz elli yedi guruş, deyn-i müsbet-i Na'lbând Ali dört yüz yetmiş guruş, deyn-i müsbet-i zevce-i mezbûre Meryem an mehr-i mü'ccel yüz elli bir guruş [...]”⁹⁰.

⁸⁸ KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

⁸⁹ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

⁹⁰ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

Mal varlığının borcundan fazla olması onun ticari manada olumlu bir imaja sahip olduğunu gösterir. Hukuki alacaklılık bakımından durumu farklı olması sebebiyle karısı Meryem hariç 12 kişiden oluşan alacaklılar listesinde 9 Müslüman 3 gayrimüslim yer alıyor ki bu da oran itibariyle %75-25'e tekabül eder.

Alacaklılar arasında en yüksek miktarda 757 kuruş ile Hacı Luyizi'nin yer alması, Mercan'ın gayrimüslimler nazarında da Müslüman tüccarlar kadar saygın olduğunu gösterir. Buradaki kayıttan alacaklıların nasıl oluştuğu anlaşılıyor. Ancak, alacaklı Sofokoli ve Filibi'nin "*Bâzergân*" olmaları, bunların Mercan'a kredili bez satışından alacaklı olduklarını gösterir. Diğer alacaklıların ise Mercan ile ticarî ilişki içerisinde olduğu, birlikte ticaretlerini yürüttükleri söylenebilir. Bu durumda alacaklılar, kendisini muteber biri olarak değerlendirmiş olmalıdır. Alacaklıların nakit borç vermeleri veya veresiye mal satmış olmaları her halükarda Mercan'a itimat ettiklerinin göstergesidir.

Müslüman alacaklıların ikisi ve gayrimüslim alacaklılardan da biri hacı unvanına sahiptir. Suraiya Faroqhi'nin tespitiyle, Osmanlı toplumunda hacca gitmek erkekler için bir statü göstergesidir⁹¹. Faroqhi'nin tespitini Kıbrıs'ı da kapsayacak şekilde genelleştirebiliriz. Bu durumda, Müslüman erkeklerin Lefkoşa'dan Hicaz'a gitme maliyeti göz önüne alındığında bu şahısların zengin yahut iyi durumda oldukları söylenebilir. Aynı durum, gayrimüslim erkekler için de maliyet ve statü açısından geçerli olmalı, Kudüs'e gidip gelmenin maliyeti gözetilmelidir. Efendi ve ağa sıfatları da toplumsal statü belirten kavramlar olarak devrin anlayışları çerçevesinde saygınlık ifadesidir. Mercan'ın alacaklılarının hangi kazalardan oldukları belirtilmemiştir. Biz bunların Lefkoşa'nın ticaret erbabı olduklarını düşünüyoruz.

Müslüman tüccarlar, azatlı köle ve Müslüman olması hasebiyle Mercan ile iş yapmayı istemiş olabilirler ancak; bu ihtimal tek başına yeterli değildir. Sahibi el-Hac Ömer Efendi, kölelikten azat ederken kendi medeni ve ticari çevresinde iş yapmasını sağlayacak maddi ve manevi desteği

⁹¹ Suraiya Faroqhi, "Köle Pazarından Arafat'a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursalı Kadınların Yaşamöyküleri", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev: Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 231.

de sağlamış olmalı. Bu şekilde sıradan bir köle olmaktan çıkmış ve ticari piyasada kendine yer bulmuş olmalıdır. Müslüman tüccarların alacak meblağları ortalama olarak diğer meslektaşlarına nazaran düşük miktardadır. Gayrimüslim bir tüccarın itimadını kazanmada kendi şahsî ve ticarî ahlaki yanında sahibinin ötekiler üzerindeki tesiri de etkili olmalıdır. Bütün bunlara nazaran Mercan ile iş yapan tüccarların birbirlerine karşı etnik ve dini bir ötekileştirmede bulunmadıkları söylenebilir.

Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinelerinden Zenciye Meryem bint-i Abdullah isimli azatlı kölenin, 24 Ekim 1859 tarihli terekesi, kendisini azat eden Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin torunlarına intikal ettirilmişti. Meryem'in mekteb hocası Süleyman Efendi'ye 2.300 kuruş borcu olduğu tereke kaydına yansımıştır⁹².

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi sâkinelerinden iken bundan akdem vefât eden Zenciye Meryem bint-i Abdullah nâm mu'takanın bi'tarîki'l-velât verâseti, mezbûreyi i'tâk eden Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin müteveffâ sulbî oğlu Mehmed Efendi'nin sulbî kebîr oğlu Hüseyin Efendi ile mûmâ-ileyh Hacı Osman Ağa'nın diğer müteveffâ sulbî oğlu Namık Efendi'nin sulbî oğlu olup el-hâletü hâzihî İskenderiye'de bulunan Ahmed Efendi'ye münhasıra olduğu lede'sş-şer'î'l-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] deyn-i müsbet-i-i mekteb hocası Süleyman Efendi iki bin üç yüz guruş [...]”⁹³.

1847-1859 yılları arasında üç azatlı kölenin borcu tespit edilmiştir. Bunların ikisi erkek biri kadındır. Kadının borç sebebi hakkında bilgi yoktur. Erkek azatlılardan birisi ticaret erbabı olup diğerinin iktisadî durumu hakkında görüş bildirmeye yeterli malzeme yoktur. Bunların toplam borçları 5.407 kuruş tutarında olup kişi başına ortalama 2.703,5 kuruş borç düşmektedir. Kadın azatlı kölenin ise 2.300 kuruş borcu vardır. Erkek azatlılardan bir tanesinin borcu, İsmail, Hacı Mehmed, Mustafa Efendi, Babuşcu usta Mustafa'yadır. Borç miktarları, ticarî bir faaliyete dayanmamaktadır, daha ziyade gündelik ihtiyaçlar manzumesinde mey-

⁹² KŞS., 45/20-1 (27 Rebi'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

⁹³ KŞS., 45/20-1 (27 Rebi'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

dana gelmiştir. Karısına olan mehr-i müeccel borcuna ek olarak tabib ücreti de borçları hanesine yazılmıştır. Diğer azatlı kölenin borçları ve ayrıntılı değerlendirmesi yukarıda yapılmıştır ki; borçlu⁹⁴ olduğu kişiler geniş bir toplumsal ve iktisadî bağlantı ağı kurduğunu ortaya koymaktadır.

3. Alacaklı Taraf Olarak Azatlı Köleler

Azatlı kölelerin alacaklı taraf olarak tereke kayıtlarında yer aldıklarına dair örnekler vardır. Kronoloji itibariyle, yukarıda zikredilen, Mercan bin Abdullah'ın terekesinde 1.801 kuruş alacağı vardı⁹⁵.

“Müteveffâ-yı merkûmun zimemâtundan bulunarak bir kıt'a memhûr defterinin nâtuk olduğu vechile kesân-ı ma'lûme zimmetlerinde bin sekiz yüz bir guruş [...]”⁹⁶.

Lefkoşa Arabahmed Paşa Mahallesi ahalisinden Topçu Kaimmakamlığından emekli Hâfız İbrahim Bey ibn-i Halil bin Abdullah'ın toplam 242.700 kuruş tutarındaki, 26 Kasım 1862 tarihli terekesin-

⁹⁴ Azatlıların borçları üzerinden sosyal durumlarını tespit etmek üzere yapılacak değerlendirmenin, normal kölelerle karşılaştırması daha münasip düşebilir. Bu manada, 1839-1876 yılları arasında bir vesileyle hür şahıslara borçlu olan normal statülü kölelerin varlığını ve borç miktarlarını burada zikretmekte fayda vardır. Borçlu köleler ve borç miktarları “guruş” ve “para” cinsinden şöyledir: Gulâm Selim 11 (KŞS., 40/133-1); Köle Mehmed 1455 (KŞS., 40/171-1); Hacı Mazhar Bey'in gulâmı 123 (KŞS., 42/54-2); Merhum Müfdi Efendi gulâmı Abdülbaki 6,10 (KŞS., 42/71-1); Menteş Ağa gulâmı Hacı Said 360 (KŞS., 42/90-1); Menteş Ağa gulâmı Arab Said 460 (KŞS., 42/125-1); İspidalli karyeli köle Mehmed 22 (KŞS., 43/46-1); Cıvisilli Hacı gulâmı Mercan 776, Cıvisilli Korkud gulâmı Selim 200, Cıvisilli Osman gulâmı Selim 234 (KŞS., 43/7-1); Karpaslı köle 246 (KŞS., 44/130-1); Kufes karyeli Emir Mehmed gulâmı Abdullah 690 (KŞS., 46/58-2); Sinte karyeli deli Ali ve gulâmı Mercan ve haremi 3105 (KŞS., 46/121-1); İbrahim Paşa Mahalleli Karamanî zenciye Fatma 537,5 (KŞS., 47/171-1); Lefke'li Mevlid Efendi gulâm Mercan 220 (KŞS., 47/78-1); İnyehorka karyeli Hacı Ahmed gulâmı Mercan 17 ve aynı köyden Çamur Ali gulâmı Mercan 14 (KŞS., 47/102-1). Bu meyanda câriyeler de borçlanmışlardır. Mesela Bafî-zâde Hüseyin Efendi'nin cariyesi Alime'nin kızı Akile'nin, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi ahalisinden Aişe bint-i Ömer'e 480 kuruş borcu vardır. KŞS., 44/86-1 (25 Zilka'de 1272/28 Temmuz 1856).

⁹⁵ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

⁹⁶ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

de, 14.664 kuruş borcu vardı. Kendisinden alacaklılarından birisi de 1.000 kuruş ile mu'taka câriyesi Sabiha idi⁹⁷.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Arabahmed Paşa Mahallesi ahâlîsinden iken bundan akdem irtihâl-i dâr-ı ukbâ eden asâkir-i şâhâne topçu kâ'immakâmlığından mütekâ'id Hâfız İbrahim Bey ibn-i Halil bin Abdullah nâm kimesnenin verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Azime Hanım bint-i Hüseyin nâm hâtûn ve sulbî kebîr oğulları Hamdi ve Ragıb çavuşlar ile sulbî sağîr oğlu Mehmed Emin ve sulbiye sağîre kızı Raife'ye münhasıra olduğu lede'sş-şer'i'l-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] deyn-i müsbet müteveffâ-yı mîr-i mûmâ-ileyhin mu'taka câriyesi Sabiha bin gurusş [...]”⁹⁸.

Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi sâkinlerinden basmacı esnâfi Hacı İbrahim bin Hacı Hasan bin Abdullah'ın toplam 62.052 kuruş tutarındaki, 27 Ekim 1862 tarihli terekesinde, 2.891 kuruş borcu vardı ve en büyük alacaklısı 1.000 kuruş ile azatlı kölesi Sefine idi⁹⁹.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından İbrahim Paşa Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden basmacı esnâfından Hacı İbrahim bin Hacı Hasan bin Abdullah nâm kimesnenin verâseti kendüden mukaddem fevt olan zevcesi Fatma bint-i Orakçı Ahmed nâm hâtûndan mütevellide ve firâşından hâsıla sulbî sağîr oğlu Halil ile sulbiye sağîre kızları Ayşe ve Emetullah ve Zehra ve Ümmügülsüm'e münhasıra olduğu lede'sş-şer'i'l-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] deyn-i müsbet mu'takası Sefine bin gurusş [...]”¹⁰⁰.

Lefkoşa Arabahmed Paşa Mahallesi sâkinlerinden Labtalı Hacı İbrahim Ağa ibn-i Mehmed Ağa ibn-i Abdullah'ın toplam 918.653 kuruş tutarındaki, 24 Haziran 1865 tarihli terekesinde, 59.908 kuruş, 5 para bor-

⁹⁷ KŞS., 46/42-1 (3 Rebî'ü'l-âhir 1279/26 Kasım 1862).

⁹⁸ KŞS., 46/42-1 (3 Rebî'ü'l-âhir 1279/26 Kasım 1862).

⁹⁹ KŞS., 46/58-2 (3 Cemâzi-yel-evvel 1279/27 Ekim 1862).

¹⁰⁰ KŞS., 46/58-2 (3 Cemâzi-yel-evvel 1279/27 Ekim 1862).

cu vardı. Kendisinden alacaklı olanlardan birisi de mu'takası zenciye Mahbûbe idi. Mahbube 1.000 kuruş alacaklıydı¹⁰¹.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Arab Ahmed Paşa Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefât eden Labtalı Hacı İbrahim Ağa ibn-i Mehmed Ağa ibn-i Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Penbe Hanım ibnet-i İbrahim ile sulbî kebîr oğulları el-Hâc Mehmed Ağa ve Ahmed Efendi ve Yusuf Ağa ve sulbî sağîr oğlu Mustafa ve sulbiyye kebîre kızları Behiye ve Ayşe Hanımlara münhasıra olduğu bi'l-ihbâr lede's-şer'î'l-enver zâhir u mütehakkık oldukdan sonra [...] müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin mu'takası zenciye Mahbûbe'ye zimmeti idüğü verese-i kibâr ihbârlarıyla sâbit olan bin guruş [...]”¹⁰².

1859-1865 yılları arasında sicil defterlerinde dört azatlı köle alacaklı durumda kayıtlara geçmişti. Bunların biri erkek üçü kadın idi. Azatlı erkek kölenin alacağı olan 1.801 kuruşun ticaret yaptığı kişiler ile olan alış verişinden ileri geldiği ileri sürülebilir. Kadın alacaklılar ise, 1000'er kuruş ile eski sahiplerinden alacaklı idiler. Bunların sebebi hakkında kayıtlarda bilgi yoktur. Bu kayıtlara, kölelerin eski sahiplerinin vefatı münasebetiyle rastlanılmaktadır.

4. Miras Malına Vasiyet Edilen Kişi Olarak Azatlı Köleler

Varlıklı şahıslar servetlerinden bir kısmını, vefatlarından sonra vermek üzere, köle ve cariyelerine vasiyet etmişlerdir. Bunun bir sebebi bu yolla hayır işlemek düşüncesi olabilir. Fakat pratik faydası ise, azatlı kölelerin hayatlarını temin etmelerine yapılan katkı olarak değerlendirilebilir. Bu tür kayıtlar tereke sahibinin borçları arasında vasiyet olduğu açıkça belirtilerek yer almaktadır.

22 Mart 1866 tarihinde, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nden Müsevvidü'l-fetvâ Osman Zinnureyn ibn-i Terzi Derviş Mehmed Ağa ibn-i Abdullah, vefatından önce, mu'taka câriyesi Hadice'ye 500 kuruş

¹⁰¹ KŞS., 47/73-3 (29 Muharrem 1282/24 Haziran 1865).

¹⁰² KŞS., 47/73-3 (29 Muharrem 1282/24 Haziran 1865).

vasiyet etmiştir¹⁰³. Vefatından sonra düzenlenen tereke kaydında, şahsın toplam terekesi 143.462 kuruş 35 para değerindedir. Terekede söz konusu vasiyet miktarı 500 kuruşa, şahitlerin ifadeleriyle teyid edilerek yer verilmiş ve Hadice'ye teslim edilmiştir.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ömeriye Mahallesi ahâlisinden iken bundan akdem irtihâl-i dâr-ı bekâ eden Müsevvidü'l-fetvâ Osman Zinnureyn Efendi ibn-i Terzi Derviş Mehmed Ağa ibn-i Abdullah'ın verâseti [...] müteveffâ-yı mûmâ-ileyh mu'taka câriyesi Hadice nâm zenciye sülûs mâlından vasiyet ettiği ibn-i mezbûr Derviş Efendi ve Basmacı Molla Ahmed bin Molla Salih şehâdetleriyle sâbit olup verilen beş yüz guruş [...]”¹⁰⁴.

Azatl köleye mal vasiyetine dair diğer bir örnek, Lefkoşa Tophane Mahallesi sakini Mustafa ibn-i el-Hâc Feyzullah bin el-Hâc Mehmed Ağa'nın 19 Mayıs 1871 tarihli terekesinde görülmektedir. Kendisi hâl-i hayatında, mu'takası Cemile'ye 1.000 kuruş vasiyet etmiştir. Tereke toplamı 100.734 kuruş 10 paradır. Vasiyet edilen miktar, şahitlerin de teyidi alınarak Cemile'ye teslim edilmiştir¹⁰⁵.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Tophâne Mahallesi ahâlisinden iken bundan akdem vefât eden Mustafa Efendi ibn-i el-Hâc Feyzullah bin el-Hâc Mahmud Ağa nâm kimesnenin verâseti [...] kezâlik müteveffâ-yı mûmâ-ileyh mu'takası Cemile'ye hâl-i hayâtında âzâd eylediği şâhidân-ı mûmâ-ileyhimâ el-Hâc Molla Hasan ve Hüseyin Ağa şâhâdetleriyle bernehc-i şer'î tebeyyün eden bin guruş [...]”¹⁰⁶.

1866 ve 1871 tarihlerinde iki ayrı vasiyet yapılmıştır. Vasiyet edilen azatlı kölelerin ikisi de kadındır. Eski sahipleri ise erkektir. Terekelerinden oldukça varlıklı ve itibar sahibi kişiler oldukları anlaşılan eski köle sahipleri, kölelerine 500 ve 1.000 kuruş vasiyet etmişlerdir.

¹⁰³ KŞS., 47/127-1 (5 Zilka'de 1282/22 Mart 1866).

¹⁰⁴ KŞS., 47/127-1 (5 Zilka'de 1282/22 Mart 1866).

¹⁰⁵ KŞS., 50/83-2 (28 Safer 1288/19 Mayıs 1871).

¹⁰⁶ KŞS., 50/83-2 (28 Safer 1288/19 Mayıs 1871).

5. Gayrimenkul Alımı (Mülk menzil) ve Hibe İşlemlerinde Azatlı Köleler

Azatlı köleler arasında mülk transfer yöntemlerinden birisi de hibe¹⁰⁷ usulüyle gerçekleşmiş ve mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bu tür transferlerde tarafların karı koca olmaları, satış işlemi hibe ile birlikte düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Neticede ev yine ailede kalmakta ve bedeli için öngörülen ücret eşten alınmamaktadır. Sicillerde karşılaşılan bu tür kocadan eşine yönelik hibe işlemlerinde gayrimenkulün neden satış yoluyla el değiştirdiğine dair bilgi yer almamaktadır.

Değirmenlik Kazası Şillura karyeli el-Hâc Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa'nın mu'takası Zenciye Medine bint-i Abdullah'a, kocası Mercan bin Abdullah, 17 Ağustos 1868 tarihinde, aynı köydeki bir bab mülk menziline 1.000 kuruşa satmış ve satış bedelini hibe etmiştir¹⁰⁸.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' Dağ kazâsına muzâf Şillura karyesinde sâkin el-Hâc Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa nâm kimesne mahrûse-i Lefkoşa mahkemesinde meclis-i şer'î münîrde yine karye-i mezbûrede sâkine işbu bâ'isetü'l-vesîka mu'takası Zenciye Medine bint-i Abdullah nâm hâtun tarafından şîrâ-i âti'z-zikri tasdika vekil-i şer'îsi zevc-i dâhili Mercan bin Abdullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp [...] yedimde mülk ve hakkım olup karye-i mezbûrede kâ'in bir taraftan Ahmed Ağa ibn-i el-Hâc İbrâhîm menzili ve iki taraftan benim diğer menzilim ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve arzan yigirmi sekiz ayak ve tûlen dahi kibleye karşı divara müntehâ havluyu müştamil bir bâb menzilimi [...] bin guruşa mu'takam müşteriyye-i mezbûre Medine Hâtun'a hibe-i sahiha-i şer'iyye ile hibe itdiğimde [...]”¹⁰⁹.

Yukarıdaki örneğin tersi de söz konusudur. Satışı kadından kocasına yapılp ücretinin eşe hibe edildiği durumlardan biri Lefkoşa'da yaşanmış-

¹⁰⁷ Azat edilmemiş köleler, sahipleri tarafından mirasçılara hibe edilebilmekteydiler. Bununla ilgili bir örnek için bkz. KŞS., 39/8-2 (5 Safer 1258/18 Mart 1842): “*Hacı Ali Ağa ibn-i (?) cârîye-i memlûkesi Alîme'yi oğlu babam merkûm Mustafa Efendi'ye hibe-i sahiha-i şer'iyye ile hibe ve teslim ve ol dahi kabz u ve tesellüm etdikden sonra...*”

¹⁰⁸ KŞS., 49/28-2 (27 Rebî'ü'l-âhir 1285/17 Ağustos 1868).

¹⁰⁹ KŞS., 49/28-2 (27 Rebî'ü'l-âhir 1285/17 Ağustos 1868).

tır. Bu örnekte azatlı köleye ev satışı yapıp bedelini hibe eden kadın hür statüdedir. 11 Ocak 1870 tarihinde, Mehmed Bahaeddin Beyefendi mu'taki Hüseyin Dilaver Ağa ibn-i Abdullah, Lefkoşa Arab Ahmed Paşa Mahallesi sakinlerinden Aişe Molla bint-i el-Hâc Hüseyin'in aynı mahallede Cezâyirli Sokağı'nda 2 numaralı evini 1.000 kuruşa satın almış, işlem tamamlandıktan sonra ise ev ücreti kendisine hibe edilmiştir¹¹⁰.

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahallinde ketb ü tahrîriyçün bi'l-iltimâs kâbel-i şer'î enverden irsâl olunan Başkâtib Mevlânâ Hüseyin Efendi cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Arab Ahmed Paşa Mahallesi'nden Ayşe Molla ibnet-i el-Hâc Hüseyin nâm hâtûnun sâkine olduğu menzile varup zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmî müslimîn huzûrlarında akd-i meclis-i şer'î âlî etdikde zâtu ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe mezbûre Ayşe Molla meclis-i ma'kûd-ı mezkûrda izzetlü Mehmed Bahaeddin Beyefendi mu'taki işbu bâ'isü'l-vesîka Hüseyin Dilaver Ağa ibn-i Abdullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp [...] yedimde mülk ve hakkım olan mahalle-i mezbûrede Hacı Cezâyirli zukağında ikinci numroda kâ'in ma'lûmü'l-hudûd bir bâb menzilemden müfrez olup tarafından benim menzilem ve bir taraftan Zabtiye Halil Efendi bağçesi ve bir taraftan çıkmaz zुकak ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ile nisf dönüm mikdârı bağçemi [...] bin guruşa mezbûr Hüseyin Dilaver Ağa'ya bey' u temlik u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ vü temellük ü tesellüm ve kabz u kabûl eyledikden sonra semeni olan meblağ-ı merkûm bin guruşu zimmetinde iken müşterî-i mezbûr Hüseyin Dilaver Ağa'ya hibe-i sahiha-i şer'îyye ile hibe etdiğimde [...]”¹¹¹.

Mu'tak kölelerin gayrimenkul edindiklerini gösteren bir başka kayıta, ev ile birlikte bahçe ve bahçe içerisindeki su kuyusunun yarım hissesinin de satın alındığı görülmektedir. Bu satın alma işleminde bedel diğerlerine nazaran yüksektir. İlgili kayıta alıcının mesleği ve sosyal statüsü hakkında, eski sahibininkinden başka veri yoktur. 15 Nisan 1874 tarihinde, Defter-i Hâkâni memuru Mustafa Raif Efendi ibn-i el-Hâc Mustafa

¹¹⁰ KŞS., 49/219-1 (8 Şevvâl 1286/11 Ocak 1870).

¹¹¹ KŞS., 49/219-1 (8 Şevvâl 1286/11 Ocak 1870).

Ağa'nın mu'takı Ali bin Abdullah, Lefkoşa Ayasofya Mahallesi sakinlerinden Çuvalcı Mehmed bin Emir Ahmed'in Basri Efendi Sokağı'nda 2 numaradaki mülk menziline bahçesindeki su kuyusunun yarım hissesi ile birlikte 1.550 kuruşa satın almıştır¹¹².

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' kürsiyy-i livâ bulunan mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ayasofya Mahallesi ahâlisinden Çuvalcı Mehmed bin Emîr Ahmed nâm kimesne mahrûse-i mezkûrede meclis-i temyîz-i hukûka mahsûs olan odada ma'kûd meclis-i şer'î-i şerîf-i enverde mahalle-i mezbûrede sâkin Defter-i Hâkânî me'mûru rif'atlı Mustafa Raif Efendi ibn-i el-Hâc Mehmed Ağa'nın mu'takı işbu bâ'isü'l-vesîka Ali bin Abdullah tarafından şirâ-i âti'z-zikri tasdîka vekîl-i şer'îsi mûmâ-ileyh Mustafa Raif Efendi mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp bin iki yüz seksen iki senesi Zi'l-ka'detü's-şerîfesinin guresi târîhiyle müverrah ve târîh-i merkûmede cezîre-i mezbûre nâ'ibi bulunan müderrisîn-i kirâmdan mekremetlü Ömer Fehmi Efendi'nin imzâ ve hâtmini hâviye bir kı't'a hüccet-i şer'îyyenin nâtika olduğu üzre akd-i âti'z-zikr sudûruna değîn şirâ'en yedimde mülk ve hakkım olup mahalle-i mezbûrede Basri Efendi zukağında kâ'in ikinci numra ile mukayyed bir taraftan Süleyman Çavuş menzili ve bir taraftan Basri Efendi-zâde Vahid Efendi menzili ve tarafeyni dahi tarîk-i âmm ile mahdûd önünde sundurmasıyla tahtânî bir bâb oda ve bir mikdâr havlu ile zुकak kapusunu ve mezbûr Süleyman Çavuş menzili ile benim menzirim beyninde olan dîvârın arasında olan bir kı't'a su kuyusunun nısf-ı şâyi'ini hâvî bir bâb mülk menzilimi [...] bin beş yüz elli guruşa mezbûr Ali'ye bey' u temlik u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ vü temellük ü tesellüm ve kabz u kabûl eyledikten sonra semeni olan meblağ-ı merkûm bin beş yüz elli guruşu mezbûr Ali bana tamâmen vü kâmilen def' u teslîm eylediğimde [...]”¹¹³.

1868, 1870 ve 1874 tarihlerinde azatlı kölelerin gayrimenkul satın aldıklarına ve bunları hibe ettiklerine dair üç örnek tespit edilmiştir. Örneklerin ilkinde azatlı erkek köle satın aldığı menzili yine kendisi gibi azatlı olan eşine hibe etmiştir. İkinci örnekte ise azatlı erkek köle, satın aldığı

¹¹² KŞS., 51/195-1 (27 Safer 1291/15 Nisan 1874).

¹¹³ KŞS., 51/195-1 (27 Safer 1291/15 Nisan 1874).

mülk menzili hür bir kadına hibe etmiştir. Üçüncü örnek ise azatlı erkek köle, hür erkek şahıstan mülk satın almıştır. Söz konusu evlerden birisi Değirmenlik Kazası Şillura Köyünde bulunmaktadır. Evin komşuları ise hür Müslüman şahıslardır. Satın alınan diğer iki ev ise Lefkoşa'dadır.

6. Gayrimenkul (Mülk menzil) Satışı İşlemlerinde Azatlı Köleler

Azatlı kölelerin sahibi oldukları evlerini sattıkları kayıtlara yansımıştır. Satış işlemlerinin sebebi her zaman belirgin değildir. Bazı kayıtlardan kölelerin azat edildikleri yer dışında mülk edindikleri görülmektedir. Kadın ve erkek köleler arasında mülk edinme konusunda farklılık yoktur; azat edilmiş kadın köleler de mülk edinmişlerdir. 7 Kasım 1868 tarihinde, Değirmenlik Kazası Abohor karyesinden Yasakcıoğlu Yusuf Ağa'nın mu'taki Zenci Mahbub bin Abdullah, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi Kabadayı Sokağı'ndaki bir bab mülk menzili Hüseyin Ağa ibn-i Yasakcı Ali'ye 600 kuruşa satmıştır¹¹⁴.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' Değirmenlik kazâsına muzâf Abohor karyesinde sâkin Yasakcı oğlu müteveffâ Yusuf Ağa mu'taki Zenci Mahbûb bin Abdullâh nâm kimesne mahrûse-i Lefkoşa mahkemesinde meclis-i şer'î-i münîrde mahrûse-i mezkûre mahallâtından Ömeriye Mahallesi'nde sâkin işbu bâ'isü'l-vesîka Hüseyin Ağa ibn-i Yasakcı Ali mahzarında bi-tav'ihî ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp cânib-i şer'e î'tâ kılınan bir kı't'a ilmuhaberde zikr u beyân kıldığı üzere akd-i âti'z-zikrin sudûrna değin yedimde mülk ve hakkım olup mezkûr Ömeriye Mahallesi'nde Kabadayı zukağında ikinci numroda kâ'in bir taraftan Şerbetci Hacı Ali menzili ve bir taraftan Yorgancı Hüseyin menzili ve bir taraftan Hacı Dimitri bağçesi ve taraf-ı râbi'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve bir kilâr ve bir aşhâne ve bir mikdâr havluyu müstemil bir bâb mülk menzilimi bi-cümleti mâ-yeştemiluhu ve yahvîhi tarafeynden îcâb ve kabûlü hâvî şurût-ı müfside ve muvâza'adan ârî bey'-i bât-ı sahîh-i şer'î ile altı yüz guruşa mezbûr Hüseyin Ağa'ya bey' u temlik ü teslîm eylediğimde [...]”¹¹⁵.

¹¹⁴ KŞS., 49/82-1 (21 Receb 1285/7 Kasım 1868).

¹¹⁵ KŞS., 49/82-1 (21 Receb 1285/7 Kasım 1868).

Şer'iyeye sicillerine yansıyan bu tür kayıtlarda, satış işleminin ne sebeple yapıldığına dair bilgi verilmez. Zira kayıtlar hukuki bir zorunluluk olarak gerçekleşir. Yukarıdaki örnekte evini satan kişinin azatlı köle, satın alanın ise hür şahıs olduğu görülmektedir. Satın alan Hüseyin Ağa'nın mesleği belli değildir. Ancak babası Ali'nin yasakçı¹¹⁶ sıfatıyla anılması, kendisinin olmasa bile, en azından babasının kamu görevlisi olduğunu düşündürmektedir.

Bazı kayıtlarda ise, azatlı kölelerin bizzat satışını yaptıkları evin bulunduğu mahallede ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğimizde satış yapılan evi alan kişinin de köle asıllı olduğu düşünülmektedir. Bu durumda kadından erkeğe satış yapıp bedelinin hibe edilmesi söz konusudur. Hibe işleminin sebebi ise belirtilmemiştir. Hibe yapılan erkeğin daha önceden azat edilmiş bir kişi olduğu düşünülürse, müezzin olarak görev yapması, Müslümanlığını açıkça ortaya koymanın yanında muayyen bir vazifede istihdam edildiğini de gösterir. 10 Kasım 1870 tarihinde, Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinlerinden Zerdalici kızı Hadice Molla mu'takası Mahbube bint-i Abdullah, aynı mahalledeki bir menzilin Aya-sofya Câmi'i Şerifi müezzini Molla Hasan bin Abdullah'a 1.000 kuruşa satar ve satış bedelini hibe eder¹¹⁷.

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahallinde ketb ü tahrîriyçün bi'l-iltimâs kibel-i şer'eden irsâl olunan Başkâtib Mevlânâ Hüseyin Hüsnü Efendi cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi'nde Zerdalici kızı Hadice Molla'nın mu'takası Mahbube bint-i Abdullah nâm hâtûnun sâkine olduğu menzile varup zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmî müslimîn huzûrlarında akd-i meclis-i şer'-i âlî etdikde zâtu ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe mezbûre Mahbube meclis-i ma'kûd-ı mezkûrda Ayasofya Câmi'-i Şerif mü'ezzini işbu bâ'isü'l-vesîka Molla Hasan bin Abdullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp cânib-i şer'e itâ kılınan bir kıt'a ilmuhaberde zikr u beyân kılındığı üzere

¹¹⁶ Yasakçı, sefarethanelelerin muhafazasına ve taşra kulluklarına memur edilen yeniçerilere verilen isimdir. Yasakçılar ayrıca şehirlere gelen yolların ağzlarını ve asayiş yönünden çok önemli sayılan bazı noktaları gözetim altında tutmak ve hükümetin buralar hakkında koyduğu yasakları uygulamakla görevliydi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Yasakçı”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 724.

¹¹⁷ KŞS., 50/28-2 (15 Şa'bân 1287/10 Kasım 1870).

akd-i âti'z-zikrin sudûruna değin yedimde mülk ve hakkım olup mahalle-i mezbûrede Buğday Emîni zukağında altıncı numroda kâ'in bir taraftan mezbûre Hadice Molla'nın menzili ve iki taraftan mezbûr Molla Hasan menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-i âmm ile mahdûd iki bâb tahtânî oda ve bir sundurma ve bir mikdâr havluyu müştemil bir bâb menzilimi [...] bin guruşa mezbûr Molla Hasan'a bey' u temlik u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ vü temellük ü tesellüm ve kabz u kabûl eyledikten sonra semeni olan meblağ-ı merkûm bin guruşu zimmetinde iken mezbûr Molla Hasan'a hibe-i sahiha-i şer'iiye ile hibe etdiğimde [...]"¹¹⁸.

1868 ve 1870 tarihlerinde azatlı köleler tarafından iki ayrı menzil satışı yapılmıştır. İlk kayıt azatlı erkek köleden hür erkek şahsa, ikinci satış ise azatlı kadın köleden hür erkek şahsa yapılmıştır. Satışı yapılan ilk ev Lefkoşa Ömeriye, ikincisi ise Ebukavuk Paşa Mahallesi'ndedir. Her iki evin mahalle komşuları Müslüman hür şahıslardır.

7. Mahkemede Şâhit Olarak Azatlı Köleler

Şâhitlik İslâm hukukunda en mühim delillerden biri olarak kabul edilir. Birinin başkasında hakkı bulunduğunu bildirmek için, hâkim karşısında ve iki hasmın yanında, "Şâhidlik ederim" diye haber verilerek icra edilir. Şâhitliğin muteber olması, şâhidin şahâdet ettiği hadisenin vukunda akıllı ve gözü görür olması, şâhitlik yaptığı esnada bâliğ ve hür olması; kör, dilsiz, ayrıca kazf suçundan ceza görmüş olmaması şartı aranır¹¹⁹.

İncelediğimiz şâhitlik kayıtlarında yer alan örnekler, mu'tak, yani azatlı olmaları hasebiyle, hür olma şartını karşılamaktadırlar. Ancak burada vurgulanması gereken husus, şâhitliğin muteber olması için aranan diğer şartların da mu'tak kölelerde mevcudiyetinin kabul edilmiş olmasıdır.

¹¹⁸ KŞS., 50/28-2 (15 Şa'bân 1287/10 Kasım 1870).

¹¹⁹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 385-386.

Mesarya Nâhiyesi Ayakebir karyesi sakinlerinden Hüseyin Ağa ibn-i Yusuf, 19 Temmuz 1869 tarihinde, Değirmenlik Nâhiyesi Bodamya karyesinden Yusuf bin Hüseyin'i dava ederek 4 yıl önce kaybolan katırının kendisinde görüldüğünü ve iade etmesini ister. Yusuf bin Hüseyin bu iddiayı reddettiği gibi, söz konusu esteri dava tarihinden iki ay önce Tarhun karyesinden olup mahkemede hazır bulunmayan Ali bin Sadık'tan 450 kuruşa satın aldığı iddiasını ileri sürer. Mahkemenin talebi üzerine davacı iddiasını şahitlendirmek zoruna kalır. Mahkeme Hüseyin Ağa'yı şahitlerce iddiası teyid edildiğinden haklı bulur. Şahitleri arasında Lefkoşa Haydarpaşa Mahallesi sakinlerinden Feyzullah-zâde Mustafa Efendi'nin mu'tak gulâmı zenci Said de vardır¹²⁰.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' Mesarya Nâhiyesine muzâf Ayakebir karyesi ahâlîsinden işbu bâ'isü'l-i'lâm Hüseyin Ağa ibn-i Yusuf nâm kimesne mahrûse-i Lefkoşa'da meclis-i temyîz-i hukûka mahsûs olan odada ma'kûd meclis-i şer'-i münîrde cezîre-i mezbûrede vâki' Değirmenlik Nâhiyesine muzâf Bodamya karyesinde sâkin Yusuf bin Hüseyin muvâcehesinde mezbûr Yusuf'un yedinde olup işbu meclis-i şer'-de mu'âyene olunan kestane tüylü bir re's ester şîrâ'en yedimde mülküm iken işbu târîh-i i'lâmdan dört sene mukaddem kazâ'en zâyi' idüp el-hâletü hâzihi mezbûr Yusuf'un yedinde bulmamla bi'l-istihkâk taleb ederim deyü da'vâ etdikde gibbe'l-istintâk mezbûr Yusuf cevâbında mezkûr estere el-yevm vaz'-ı yedini ikrâr idüp lâkin ester-i mezkûru târîh-i i'lâmdan iki mâh mukaddem Tarhun karyesi ahâlîsinden gâ'ib-i ani'l-meclis Ali bin Sadık nâm kimesneden dört yüz elli guruş semen-i medfû' ve makbûza iştirâ vü kabz u kabûl idüp ol vechile ester-i mezkûr şîrâ'en mülkümdür deyüp müdde'î-i mezbûr Hüseyin Ağa'nın ber-vech-i muharrer müdde'âsını inkâr edicek müdde'î-i mezbûr Hüseyin Ağa'dan berminvâl-i muharrer müdde'âsına beyyine taleb olundukda karye-i mezbûre ahâlîsinden ve Topçu İkinci Taburu'nun İkinci Bölüğü neferâtından İbrahim bin Hüseyin ve mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Haydarpaşa Mahallesi ahâlîsinden Hacı Feyzullah-zâde Mustafa Efendi mu'takı *Zenci Said bin Abdullah* nâm kimesnele-

¹²⁰ KŞS., 49/147-1 (9 Rebî'ü'l-âhir 1286/19 Temmuz 1869).

rin bi'l-muvâcehe ber-nehc-i şer'î edâ-i şehâdet-i şer'iyeleriyle isbât etdikde [...]"¹²¹.

Kıbrıs Evkaf Müdürü Mehmed Bahaeddin Beyefendi ile mu'takı Dilaver Ağa ibn-i Hasan, 21 Eylül 1870 tarihinde, Lefkoşa Tophane Mahallesi sakinlerinden Havva Hatun bint-i Kassab İbrahim ile kocası Sünnetçi el-Hâc Hasan Basri ibn-i Derviş Mehmed'in boşanma davasında kadın lehinde şahit olarak bulunmuştur¹²².

"Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Tophâne Mahallesi'nde sâkine zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan işbu bâ'isetü'l-vesîka Havva Hâtûn ibnet-i Kassâb İbrahim nâm hâtûn ber-vech-i âtî istihbâr-ı şer'î sudûrundan sonra udûl-i ahrâr-ı ricâl-i müslimînden ve mahallât-ı mezkûreden Debbâğhâne Mahallesi sâkinlerinden el-Hâc Mustafa Sûfî Efendi ibn-i Basmacı el-Hâc Emin ve cezîre-i mezbûre Evkâf Müdüri rif'atlü Mehmed Bahaeddin Beyefendi ile *mu'takı Dilaver Hüseyin Ağa ibn-i Hasan* nâm kimesneler li-ecli's-şehâde meclis-i şer'î şerîfe hâzırân olup istihbâr olduklarında fi'l-hakîka işbu müstahbere-i mezbûre Havva Hâtûn'un zevci dâhili gâ'ib-i ani'l-belde Sünnetçi el-Hâc Hasan Basri ibn-i Derviş Mehmed târîh-i hüccetden iki sene mukaddem İstanbul'da mûmâ-ileyh Mehmed Bahaeddin Beyefendi konağında zevcesi mezbûre Havva Hâtûn'u bizim huzûrumuzda bâyinen tatlik idüp bizi işhâd eyledi hâlâ zevci gâ'ib-i mezbûrdan mutallakadır biz bu husûsa bu vech üzre şâhidleriz ve şahâdet dahi ederiz deyü [...]"¹²³.

Boşanma davasına dayanak teşkil eden "*bâyinen tatlik*" durumu, dava tarihinden iki sene önce, koca tarafından İstanbul'da zikredilmiş, şahitler de bunu teyit etmişlerdir. Şahitler saygın şahıslardır. El-Hâc Mustafa Sûfî Efendi ibn-i Basmacı el-Hâc Emin tüccar olmalıdır. İstanbul'da bulunma sebebi de bu olmalı. Mehmed Bahaeddin Beyefendi ise Kıbrıs Evkâf Müdürü olarak davada şahitlik etmiştir. Azatlı köle olan Dilaver Hüseyin ise hem Ağa sıfatı taşıyordu hem de İstanbul'a gidip gelecek maddî imkân-

¹²¹ KŞS., 49/147-1 (9 Rebi'ü'l-âhir 1286/19 Temmuz 1869).

¹²² KŞS., 50/19-1 (25 Receb 1287/ 21 Eylül 1870).

¹²³ KŞS., 50/19-1 (25 Receb 1287/ 21 Eylül 1870).

na sahipti. Baba adı da artık “İbn-i Abdullah” olarak değil, Hasan olarak zikrediliyordu.

8. Gayrimenkulün (Mülk menzil, dükkân, arsa) Sınır Tespitinde Karine Olarak Azatlı Köleler

Gayrimenkul satışları hakkında sicillere yansıyan kayıtlarda satışa konu olan ev, dükkân ve arsanın sınır tespiti yapıldığı görülür. Bu türlü kayıtlardan mal transferleri tespit edilebildiği gibi, bu mahalle veya çarşı komşularının kimlerden oluştuğu, bundan hareketle de sosyal doku hakkında fikir edinilebilir. Lefkoşa mahallelerinde, azatlı kölelerin mülk sahibi oldukları doğal olarak ortaya çıkmakla beraber, ilaveten bunların sahip oldukları mülklerin, başka mülklerin yerlerinin tespitine de imkân verdiği görülmüştür. Azatlı köleler mülk sahibi olarak Lefkoşa'nın muhtelif mahallelerinde ikamet etmişlerdir. Sadece azatlı kölelerden müteşekkil, şehirde şu veya bu bölgede oluşmuş ayrı bir köle mahallesi söz konusu değildir.

Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi Yağcıbaşı Sokağı'nda, 15 Kasım 1869 tarihinde, hissedarlarınca satılan bir bakkal dükkânının sınır komşuları arasında Arab-zâde mu'takası zenciye Emine bint-i Abdullah'ın menzili vardır. Burada kapı komşusu ise müteveffa Seyisbaşı Ahmed Ağa'nın mirasçılarıydı¹²⁴. “Lefkoşa'da [...] İbrahim Paşa Mahallesi'nde Yağcıbaşı zukağında birinci numrada kâ'in bir taraftan müteveffâ Seyisbaşı Ahmed Ağa veresezi menzili ve bir taraftan *Arab-zâde mu'takası zenciye Emine bint-i Abdullah* menzili ve tarafeyni dahi tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb bakkâl dükkânının [...]”¹²⁵.

Lefkoşa Abdi Çavuş Mahallesi Emir Hamamı Sokağı 17 numaralı evin sınır komşuları arasında, 3 Kasım 1870 tarihinde, Cezayirli el-Hâc Hâfız Ömer Efendi'nin mu'takası Nâkile Hatun'un menzili vardır. Komşuları Atkıcı Havva Kadın ve Kazzâz el-Hâc Yusuf Ağa idi¹²⁶.

¹²⁴ KŞS., 49/198-2 (10 Şa'bân 1286/15 Kasım 1869).

¹²⁵ KŞS., 49/198-2 (10 Şa'bân 1286/15 Kasım 1869).

¹²⁶ KŞS., 50/26-2 (8 Şa'bân 1287/3 Kasım 1870).

“[...] Lefkoşa Abdi Çavuş Mahallesi [...] mahalle-i mezbûrede Emir Hâmmâmı [zukağında] on yedinci numrada kâ'in bir taraftan Atkıcı Havva Kadın menzili ve bir taraftan Kazzâz el-Hâc Yusuf Ağa arsası ve bir taraftan *Cezâyirli el-Hâc Hâfiz Ömer Efendi mu'takası Nâkile Hatun* menzili ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireli bir mikdâr havluyu müstemil bir bâb mülk menzili [...]”¹²⁷.

Lefkoşa Ayasofya Mahallesi sakinlerinden Süleyman bin Ömer'in, 27 Nisan 1873 tarihinde, zevcesi Penbe bint-i Mehmed'e 1.500 kuruşa sattığı Hasan Basri Efendi Sokağı 1 numaradaki mülk menzilinın sınır komşusu Raif Efendi mu'takı Ali'nin de menzili vardır. Komşusu ise Kaymaklılı Papas Andoniye ait arabacı dükkânı idi¹²⁸.

“[...] Lefkoşa Ayasofya Mahallesi [...] mahalle-i mezbûrede Hasan Basri Efendi zukağında birinci numroda kâ'in bir taraftan *Raif Efendi mu'takı Ali* menzili ve bir taraftan Kaymaklılı Papas Andoni'nin arabacı dükkânı ve tarafeyni dahi tarîk-i âmm ile mahdûd fevkânî bir bâb oda ve tahtânî iki bâb oda bir sundurma ve nısf bi'r-i mâ' ve bir mikdâr havlu ile zुकak kapusunu müstemil bir bâb mülk menzili [...]”¹²⁹.

Lefkoşa Haydar Paşa Mahallesi sakinlerinden Kerime bint-i Abdullah'm, 25 Ocak 1874 tarihinde, mirasçılarına intikâl eden arsasının sınır komşuları arasında Yorgancıbaşı Mustafa Ağa'nın mu'takası Âlime Hâtun'un mülk menzili de vardı. Komşuları ise Molla Salih bin Emîr Hüseyin ile Şerbetçi Boşnak Süleyman idi¹³⁰.

¹²⁷ KŞS., 50/26-2 (8 Şa'bân 1287/3 Kasım 1870).

¹²⁸ KŞS., 51/61-3 (28 Safer 1290/27 Nisan 1873); Ayasofya, 1831 nüfus sayımına göre nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşan bir mahalledir. Buna rağmen mahallede Kaymaklılı Papas Andoni'ye ait arabacı dükkânı bulunması, yüzyılın son çeyreğinde Lefkoşa'da yerleşim statülerinin değişmekte olduğunu gösterir. Andoni en azından Ayasofya'dan mülk satın almıştır.

¹²⁹ KŞS., 51/61-3 (28 Safer 1290/27 Nisan 1873).

¹³⁰ KŞS., 51/197-1 (6 Zilhicce 1290/25 Ocak 1874).

“Lefkoşa Haydar Paşa Mahallesi [...] mahalle-i mezbûrede Haşim Efendi zukağında kâ'in beşinci numro ile mukayyed bir taraftan Molla Salih bin Emîr Hüseyin menzili ve bir taraftan müteveffâ *Yorgancıbaşı Mustafa Ağa mu'takası Alime Hâtûn*'un menzili ve bir taraftan Şerbetci Boşnak Süleyman'ın menzili ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir kıt'a mülk arsa [...]”¹³¹.

9. Alacağımı Tahsil Etmek Üzere Mahkemede Şikâyetçi Olarak Azatlı Köleler

Lefkoşa Ömeriye Mahallesi sakinlerinden Mahkeme Kâtibi Hüseyin Efendi mu'takı zenci Bahid bin Abdullah, 5 Şubat 1872 tarihinde, Lefkoşa Feneromoni Mahallesi sakinlerinden Anasta bint-i Gavril aleyhinde dava açar. Dava konusu, Anasta bint-i Gavril'in Bahid bin Abdullah'a olan 430 kuruşluk borcunun 80 kuruşunu ödeyip 350 kuruşunu ödemesi üzerine Bahid bin Abdullah'ın alacağını mahkeme emriyle tahsil ettirmek istemesidir¹³².

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ömeriye Mahallesi'nde sâkin Mahkeme Kâtibi Hüseyin Efendi'nin mu'takı sâhib-i arzuhâl Zenci Bahid bin Abdullah mahrûse-i mezkûre mahkemesinde meclis-i şer'î münîrde mahallât-ı mezkûreden Fenaromeni Mahallesi'nde mütemekkin şahsı mu'arrefe derûn-ı arzuhâlde mezkûrül-ism Anasta bint-i Gavril muvâcehesinde merkûm Anasta zimmetinde bâ-temessük cihet-i deyn-i şer'îden dört yüz otuz guruş alacak hakkım olup meblağ-ı merkûm dört yüz otuz guruşun seksen guruşunu bundan akdem merkûme Anasta yedinden ahz u kabz etmemle bâkisi olan üç yüz elli guruşu merkûm Anasta'dan hâlâ taleb ederim deyü da'vâ etdikde gibbe'l-istintâk merkûme Anasta dahi cevâbında meblağ-ı bâkî-i mezkûr üç yüz elli guruş müdde'î-i mezbûr Bahid'e cihet-i mezkûreden el-yevm zimmetinde sahîhan deyni olduğunu tâyi'an ve kat'iyyen ikrâr u i'tirâf etmekle alâ-mûcib-i ikrârihâ meblağ-ı bâkî-i mezkûr üç yüz elli guruşu müdde'î Bahid'e hâlâ edâ vü

¹³¹ KŞS., 51/197-1 (6 Zilhicce 1290/25 Ocak 1874).

¹³² KŞS., 50/141-4 (25 Zilka'de 1288/5 Şubat 1872).

teslimiyle merkûme Anasta ilzâm olunduğu tescil ve huzûr-ı âlilerine i'lâm olundu [...]"¹³³.

Belge, köle asıllı bir erkeğin hür bir gayrimüslim kadından senet karşılığı alacağını mahkemeye giderek tahsil ettiğini göstermektedir. Azatlı köle Bahid bin Abdullah'ın hangi dine mensup olduğu açıkça belirtilmemiştir. Ancak Müslüman olduğu, isminin imlasında tercih edilen *bin* lafzından anlaşılmaktadır. Bu durumda Müslüman bir azatlı erkek köle ile gayrimüslim bir kadın arasında gerçek borçlanmadan bahsedilmektedir. Borçlanma sebebi belirtilmemiştir. Farklı mahallelerde ikamet etmekte olmaları sebebiyle, borçlanma işlemi komşuluk ilişkilerinden başka gerekçeye dayanmış olmalıdır. Bahid ile Anasta arasında borçlanma işlemi senet ile kayıt altına alınmış ve mahkeme kararını senet bilgilerinin borçlu tarafından doğrulanması üzerine vermiştir. Bu durumda taraflar arasında borç alacak ilişkisi karşılıklı güvenen duygusundan ziyade yazılı belge ile tespit edilmiştir. Borçlu taraf olarak Anasta'nın 80 kuruşu önceden ödemiş olması, bâkiyenin ise ancak mahkeme huzurunda ödeneceğinin kabulü, kendisi tarafından ödemede güçlük çekildiği şeklinde yorumlanabilir. Borcunu inkâr etmemiştir. Bu davanın taraflarından şikâyetçi konumundaki azatlı köle, dava sürecinde hür insan olarak yer bulmuştur. Dava kaydı azatlı kölelerin Kıbrıs toplumunda din farkı gözetilmeksizin yer bulduklarının göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

10. Şuhûdü'l-hâl İçerisinde Yer Alan Azatlı Köleler

Lefkoşa Ayasofya Mahallesi sakinlerinden evlâd-ı Arabdan Bakkal Hamud bin Ahmed, 1 Eylül 1872 tarihinde, aynı mahallede Balık Pazarı Sokağı'nda 11 numaradaki mülk dükkânını Bakkal Ali bin el-Hâc Yusuf'a 1.000 kuruşa satmıştır. Satış işlemlerine şahitlik eden şuhûdü'l hâl içinde Kando-zâde Mehmed Ratib Efendi, Meclis-i Temyîz Başkâtibi İzzet Efendi, Muhzırbaşı Mehmed Ağa, Muhzır İbrahim Ağa ve diğerleri yanında Hâni-zâde mu'takı Mercan Ağa da yer almıştır. Mercan'ın azatlı köle olarak Ağa sıfatına sahip olması önemlidir. Zira en azından azat edildikten sonraki hayatında bu sıfatı elde edecek işler yaptığı ve toplum

¹³³ KŞS., 50/141-4 (25 Zilka'de 1288/5 Şubat 1872).

nazarında saygın bir yer edindiği ileri sürülebilir¹³⁴. “[...]şuhûdü'l-hâl Kando-zâde Mehmed Ratib Efendi, Meclis-i Temyîz Başkâtibi İzzet Efendi, Hâni-zâde mu'takı Mercan Ağa, Muhzırbaşı Mehmed Ağa, Muhzır İbrahim Ağa ve gayruhum [...]”¹³⁵.

Girinye Kalesinde cerrahlık yapmakta olan Mehmed Şakir Efendi bin Osman, 14 Mayıs 1874 tarihinde, İstanbul'da kendisine kalan miras hisselerini alıp adaya getirmek üzere, aslen Kıbrıs ahalisinden ve Asâkir-i Topçuyân'ın I. Ordusu'nun Alay Emîni Veliyyüddin Efendi ibn-i Fazlı Ağa'ya vekâlet vermişti. Vekâlet işlemine şahitlik eden Asâkir-i Topçuyân Mülâzımı Ali Efendi ibn-i Abdullah ve diğerleri yanında *sâhibü'l-imzâ efendinin* mu'takı sıfatıyla Hasan Nasır Ağa ibn-i Abdullah da yer almıştır¹³⁶. “[...]Sâhibü'l-imzâ efendinin mu'takı Hasan Nasır Ağa ibn-i Abdullah ve gayruhum [...]”¹³⁷.

Her iki örnekte de bir heyet olarak *şuhûdü'l hâl*'i oluşturan kişiler gerek adliye çevresinde gerekse askeri bürokraside mevki sahibi olmaları hasebiyle toplumsal saygınlığı olan insanlardır. Bunlar içerisinde yer verilmesi azatlı köleler açısından toplumsal kabul sürecinde hayli mesafe alındığını göstermektedir.

Bu kayıt çeşitliliği, azatlı kölelerin toplumsal hayata hür şahıslar gibi katıldığını ve kabul gördüklerini gösterir. Bilhassa şuhûdü'l hâl¹³⁸ gibi, mahkemede, hazır bulunarak kadının vereceği kararda bilirkişilik eden şahıslardan müteşekkil kurumlarda azatlı kölelerin yer bulması, hukuk sürecinde de hür insanlar gibi yer aldıklarını göstermesi açısından önemlidir. Zira şuhûdü'l-hâl, mahkemenin verdiği kararın isabeti açısından bir tür güvence teşkil ettiği gibi, üyelerinin kimlikleri de bu sebeple muteber şahıslardan olmalarını icab ettirir¹³⁹.

¹³⁴ KŞS., 51/1-3 (27 Cemâzi-yel-âhir 1289/1 Eylül 1872).

¹³⁵ KŞS., 51/1-3 (27 Cemâzi-yel-âhir 1289/1 Eylül 1872).

¹³⁶ KŞS., 51/204-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1291/14 Mayıs 1874).

¹³⁷ KŞS., 51/204-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1291/14 Mayıs 1874).

¹³⁸ Şuhûdü'l-hâl konusunda müstakil bir çalışma için bkz. Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki ‘Şuhûdü'l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, (Kış-2008), s. 25-44.

¹³⁹ Hülya Taş, şuhûdü'l-hâlin işlevini; 1- Mahkemenin bütün ahaliye açık olduğu ve dileyenin gelip davayı izleyebildiğinin göstergesi, 2- Bir davanın hukuka aykırı olarak ikinci bir

11. İkâmet Durumlarına Göre Azatlı Köleler

Azatlı kölelerin Kıbrıs genelindeki ikâmet yerlerini, yerleşim birimlerini esas alarak tespit etmek şimdilik zor görünüyor. Zira şehir yerleşimine dair fazla belge olmasına rağmen, köy yerleşimi için bunun tersi söz konusudur. Nitekim Lefkoşa haricinde iki kazada azatlı köle yaşadığı tespit edilebilmiştir. Değirmenlik kazasına bağlı Abohor¹⁴⁰ ve Dağ kazasına bağlı Şillura¹⁴¹ karyelerinde azatlı köle yaşıyordu. Buna karşılık azatlı köleler çoğunlukla Lefkoşa'da muhtelif mahallelerde yerleşik durumdaydılar. Söz konusu mahalleler, şehrin nüfus itibarıyla en büyük ve tamamıyla Müslüman ahalisinin ikamet ettiği yerlerdi. Azatlı kölelerin en sık ikâmet ettikleri mahalleler sırasıyla, Ömeriye, Ebukavuk Paşa, İbrahim Paşa, Ayasofya, Arab Ahmet Paşa, Tophane, Haydar Paşa ve Abdi Çavuş Mahalleleriydi¹⁴². Azatlı köleler bu mahallelerde ev sahibi olarak yaşıyorlardı. Bundan hareketle, Lefkoşa'da sırf azatlı kölelerden müteşekkil bir mahalle oluşmamıştır. Yani bu şahıslar, şehrin dışına yahut kenar mahallelerine itilmemişlerdir. Osmanlı döneminde Kıbrıs'ın Paşa Sancağı olan Lefkoşa'daki yerleşim durumları, Osmanlı toplumunun, azatlı köleleri gerçek manada içselleştirdiğini gösterir.

Sonuç

“Osmanlı Devleti'nde kölelik” ile ilgili yapılan çalışmalarda konu çoğunlukla köleliğin kurumsal yapısı, kölelerin sosyo ekonomik durumu düzeyinde ele alınırken bu çalışmada kölelik statüsü biten azatlı kölelerin toplum nazarındaki durumlarını tespit etmeye odaklanılmıştır. Bunun

kez hakim huzuruna getirilebileceği ihtimaline karşı tedbir, 3- Hakimın karar verirken, kararın dayanağı olarak daha fazla bilgiye ihtiyaç duyduğu zaman bilgisinden istifade etmek üzere başvurduğu kaynaklardan birisi olarak değerlendirmiştir. Bkz. Taş, *a.g.m.*, s. 31-32.

¹⁴⁰ 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre Abohor Karyesinin nüfusu 95'ti. Köy tamamen Müslüman ahaliyle meskûndü. Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 98.

¹⁴¹ 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre Şillura karyesinin nüfusu 29 Müslim ve 36 Gayrimüslim olmak üzere 65'ti. Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 97.

¹⁴² Lefkoşa'da azatlı kölelerin ikâmet ettiği mahallelerin 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre büyükten küçüğe sıralamaları şöyledir: 1. Ayasofya 396, 2. Ebukavuk Paşa 336, 3. Ömeriye 329, 4. Arab Ahmet Paşa 323, 7. İbrahim Paşa 208, 10. Abdi Çavuş 128, 12. Haydar Paşa 107, 13. Tophane 84. Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 95.

yanında Osmanlı köleliğinin klasik manada Batı dünyasında görülen kölelikten açıkça farklı ve kesinlikle insani olduğu da tespit edilmiştir.

Azath kölelerin XIX. yüzyıl şartlarında Kıbrıs toplumu içindeki hukukî, medenî ve iktisadî durumları Kıbrıs Şer'iyeye sicillerine yansımış çeşitli dava kayıtlarının elverdiği ölçüde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Azath kölelerin toplumsallaşması meselesinin aydınlatılmasında Şer'iyeye sicilleri birinci derecede önemli ve zengin kaynaklardır. Bu manada Kıbrıs sicillerinde azath köleler hakkında yer alan veriler, Müslim ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı adada din, dil, etnik ve toplumsal statü farklılıklarının toplumsal hayatın zeminini oluşturmada fazlaca etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Azath köleler, insanî bir güven duygusu zemininde toplum tarafından kabul görüp hayatlarını sıradan insanlar olarak, dışlanmadan devam ettirmişlerdir. Bu şahısların mahkeme kayıtlarında daima eski sahiplerinin adıyla yer almış olmaları bürokratik kolaylık sağlama sebebiyle mahkemeler tarafından devam ettirilmiş bir alışkanlığın sonucu olarak kabul edilebilir. Burada mahkeme görevlilerinin kayıt sırasında özensiz davranabilecekleri de göz önüne alınmalıdır.

Osmanlı Devleti'nde azath kölelerin toplumsal hayattaki durumlarının tam olarak tespit edilip ortaya konulabilmesi için şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılacak daha geniş kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Tablo 1. Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Erkek Köleler (1839-1876)

Kaynak	İsim	Azat Eden	İkâmeti	Ailesi	Mal varlığı	Borç	Alacak	Kayıt Sebebi
41/90-1	Molla Ali bin Abdullah	Dergâh-ı âli serbevvâblarından Hacı İbrahim Ağa	Lefkoşa Ömeriye Mh.	Fatma bint-i (?), zevce-i uhrâ	8.387 kuruş 5 para	746 kuruş	-	Tereke
43/3-1	Mercan ibn-i Abdullah	Tüccârbaşı el-Hac Ömer Efendi varisleri	Lefkoşa Ömeriye Mh.	Meryem bint-i Abdullah	6.707 kuruş	4.661 kuruş 30 para	1.801 kuruş	Tereke
47/84-2	İbrahim bin Abdullah	Sarhoşoğlu Ahmed Ağa	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	-	600 kuruş	-	-	Tereke
49/219-1	Hüseyin Dilaver Ağa ibn-i Abdullah	Mehmed Bahaeddin Beyefendi	Lefkoşa Arab Ahmed Paşa Mh.	Aişe Molla bint-i el-Hâc Hüseyin	-	-	-	Mülk menzil hibesi
51/195-1	Ali bin Abdullah	Defter-i Hâkâni memuru Mustafa Raif Efendi ibn-i el-Hâc Mustafa Ağa	Lefkoşa Ayasofya Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil ve su kuyusu hissesi satın alma
49/82-1	Zenci Mahbub bin Abdullah	Yasakcıoğlu Yusuf Ağa	Lefkoşa Ömeriye Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışı
49/147-1	Zenci Said bin Abdullah	Feyzullah-zâde Mustafa Efendi	Lefkoşa Haydarpaşa Mh.	-	-	-	-	Sirkat davasında şahit
50/19-1	Dilaver Hüseyin Ağa ibn-i Hasan	Kıbrıs Evkaf Müdürü Mehmed Bahaeddin Beyefendi	Lefkoşa	-	-	-	-	Boşanma davasında şahit
51/61-3	Ali	Raif Efendi	Lefkoşa Ayasofya Mh.	-	-	-	-	Mülk satışında adres tespiti
50/141-4	Bahid bin Abdullah	Mahkeme Kâtibi Hüseyin Efendi	Lefkoşa Ömeriye Mh.	-	-	-	-	Alacak tahsili davası
51/1-3	Mercan Ağa	Hâni-zâde	-	-	-	-	-	Şühûdü'l-hâl üyesi
51/204-1	Hasan Nasır Ağa ibn-i Abdullah	Cerrah Mehmed Şakir Efendi bin Osman	Girinye	-	-	-	-	Şühûdü'l-hâl üyesi

Tablo 2. Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kadın Köleler (1839-1876)

Kaynak (KŞS)	İsim	Azat Eden	İkâmeti	Ailesi	Mal varlığı	Borç	Alacak	Kayıt Sebebi
45/20-1	Meryem bint-i Abdullah	Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin torunları	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	-	1.595 kuruş 30 para	2300 kuruş	-	Tereke
45/116-1	Halime bint-i Abdullah	(Belirtilmemiş)	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	Mu'tak Zenci Abdullah bin Abdullah, diğer, Berber Hüseyin bin Süleyman	363 kuruş	-	51 kuruş	Tereke
47/29-2	Herazet Hadice bint-i Abdullah	Esmâ Gülizar Hanım bint-i Abdullah	Lefkoşa İbrahim Paşa Mh.	İbrahim Paşa'nın eşi	1.106 kuruş	-	-	Tereke
46/42-1	Sabiha	Topçu Kaimmakamlığından emekli Hâfız İbrahim Bey ibn-i Halil bin Abdullah	Lefkoşa Arabahmed Paşa Mh.	-	-	-	1.000 kuruş	Alacaklı
46/58-2	Sefine	Basmacı esnâfindan Hacı İbrahim bin Hacı Hasan bin Abdullah	Lefkoşa İbrahim Paşa Mh.	-	-	-	1000 kuruş	Alacaklı
47/73-3	Mahbûbe	Labtalı Hacı İbrahim Ağa ibn-i Mehmed Ağa ibn-i Abdullah	Lefkoşa Arab Ahmed Paşa Mh.	-	-	-	1000 kuruş	Alacaklı
47/127-1	Hadice	Müsevidü'l-fetvâ Osman Zinnureyn ibn-i Terzi Derviş Mehmed Ağa ibn-i Abdullah	Lefkoşa Ömeriye Mh.	-	-	-	-	Mirastan vasiyet
50/83-2	Cemile	Mustafa ibn-i el-Hâc Feyzullah bin el-Hâc Mehmed Ağa	Lefkoşa Fophane Mh.	-	-	-	-	Mirastan vasiyet
49/28-2	Medîne bint-i Abdullah	el-Hâc Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa	Değirmenlik Kazası Şillura karyesi	Mercan bin Abdullah	-	-	-	Mülk menzil hibesi
50/28-2	Mahbube bint-i Abdullah	Zerdalici kızı Hadice Molla	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil hibesi
49/198-2	Emine bint-i Abdullah	Arab-zâde	Lefkoşa İbrahim Paşa Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışında adres tespiti
50/26-2	Nâkile Hatun	Cezâyirli el-Hâc Hâfız Ömer Efendi	Lefkoşa Abdi Çavuş Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışında yer tespiti
51/197-1	Alime Hâtûn	Yorgancıbaşı Mustafa Ağa	Lefkoşa Haydar Paşa Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışında adres tespiti

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

1. Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (Girne /K.K.T.C.) Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS.):

KŞS., 38/1-1; KŞS., 38/15-1; KŞS., 38/49-1; KŞS., 38/66-1; KŞS., 38/192-3; KŞS., 39/8-2; KŞS., 39/20-1; KŞS., 39/39-1; KŞS., 39/61-1; KŞS., 39/110-1; KŞS., 39/143-1; KŞS., 39/171-1; KŞS., 40/133-1; KŞS., 40/171-1; KŞS., 41/77-1; KŞS., 41/90-1; KŞS., 41/94-1; KŞS., 41/99-1; KŞS., 41/168-1; KŞS., 41/169-1; KŞS., 42/43-1; KŞS., 42/54-2; KŞS., 42/71-1; KŞS., 42/90-1; KŞS., 42/125-1; KŞS., 42/186-1; KŞS., 43/3-1; KŞS., 43/7-1; KŞS., 43/13-2; KŞS., 43/46-1; KŞS., 44/86-1; KŞS., 44/130-1; KŞS., 44/140-1; KŞS., 45/20-1; KŞS., 45/116-1; KŞS., 46/42-1; KŞS., 46/58-2; KŞS., 46/121-1; KŞS., 47/29-2; KŞS., 47/73-2; KŞS., 47/78-1; KŞS., 47/84-2; KŞS., 47/102-1; KŞS., 47/127-1; KŞS., 47/171-1; KŞS., 49/28-2; KŞS., 49/82-1; KŞS., 49/147-1; KŞS., 49/198-2; KŞS., 50/19-1; KŞS., 50/26-2; KŞS., 50/28-2; KŞS., 50/83-2; KŞS., 50/141-4; KŞS., 51/1-3; KŞS., 51/61-3; KŞS., 51/195-1; KŞS., 51/204-1.

B. Kaynak ve Araştırma Eserleri

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, Yay. Haz. Yücel Demirel, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Akgündüz, Ahmed, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Diyarbakır 1986.

Akkaya, Mustafa, "XVII. Yüzyılın İl Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/25 (2011), ss. 204-217.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2 (2005), ss. 206-230.

- Aydın, M. Âkif, "Köle" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI, Ankara 2002, ss. 237-246.
- , *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2009.
- Aymes, Marc, "Reform Talks: Applying the Tanzimat to Cyprus", *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp. 107-116.
- Ben-Nach, Yaron, "Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire", *Jewish History*, XX/3-4 (2006), pp. 315-332. Published: Springer.
- Baer, Gabriel, "Slavery in Nineteenth Century Egypt", *The Journal of African History*, VIII/3 (1967), pp. 417-441, Cambridge University Press.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiye Kamusu*, IV, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1988.
- Bozkurt, Gülnihal, "Eski Hukuk Sitemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXVIII/1 (1981), ss. 65-103.
- , "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1 (1990), ss. 45-77.
- Canatar, Mehmet, "Şeriye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muâmelâtı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler", *Arşiv Dünyası*, 12 (2009), ss. 38-41.
- Cobham, Claude Delaval, *Excerpta Cypria. Materials For a History of Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 1908.
- Coureas, Nicholas, "Cyprus and Ragusa (Dubrovnik) 1280-1450", *Mediterranean Historical Review*, XVII/2 (2002), ss. 1-13.
- Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyâleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, Gazimağusa 2000.
- Çiçek, Kemal, *Žimmis (Non Muslims) Of Cyprus In The Sharia Court: 1110/39 A.H./1698-1726 A.D.*, (University of Birmingham Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birmingham 1992.

- Çoruh, Haydar, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimaî Yapısı (1808-1839)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- Dağlı, Yücel, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Demetriou, Kyriakos N., "Ottoman Cyprus: New Studies on an Obscure Field A Review", *Thetis*, XVI-XVII (2010), pp. 63-72.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1988.
- Dinç, Güven, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010.
- Dinç, Güven, Cemil Çelik, "Kıbrıs'ta Kölelik (1800-1878)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/3 (2012), ss. 185-196.
- Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1998.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Engerman, Stanley L., "Slavery and Emancipation in Comparative Perspective: A Look at Some Recent Debates", *The Journal of Economic History*, XLVI/2 (1986), Cambridge University Press, pp. 317-339.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Erdogru, M. Akif, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)", *Kıbrıs'ta Osmanlılar I*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, ss. 119-147.
- , "Osmanlı Kıbrıs'ında Maddi Kölelik (1580-1680)", *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2009, ss. 100-110.
- Erdönmez, Celâl, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ

Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004.

—————, “Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs'taki Faaliyetleri (1839-1856)”, *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 58 (2011), ss. 91-118.

Faroqhi, Suraiya, “18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, ss. 199-216.

—————, “Köle Pazarından Ararat'a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursa-lı Kadınların Yaşamöyküleri”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, ss. 219-236.

—————, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

—————, *Yeni Bir Hükümdar Aynası, Osmanlı Padişahlarının Kurumsal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfakitap, İstanbul 2011.

—————, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1600-1914*, II, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 720.

Fay, Mary Ann, “Kadınlar ve Vakıflar: [1]8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz alanı”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, ss. 28-47.

Hatay, Mete, “Servants, Slaves and Concubines in Ottoman Cyprus (1571–1878)”, *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp.161-180.

Hill, Sir George, *A History of Cyprus*, IV, (*The Ottoman Province, The British Colony, 1571-1948*), Cambridge University Press, Cambridge, New York 1952.

- Igbafé, Philip A., "Slavery and Emancipation in Benin, 1897-1945", *The Journal of African History*, XVI/3 (1975), Cambridge University Press, pp. 409-429.
- İnalçık, Halil, "Bursa", *TDVİ.*, VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1992, ss. 445-449.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı: Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2009, ss. 123-153.
- Jennings, Ronald C. "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXX/3 (1987), pp. 286-302.
- , *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 157-1640*, New York University Press, New York and London 1992.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Köprülü, M. Fuad, "Âzâd", *İA*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1961, ss. 83-85.
- Kur'an-ı Kerim, *Bakara*-2:177; *Nur*- 24:33; *Mücadele*- 58:3; *Meryem*-19:13.
- Le Ghait, Alfred, "The Anti-Slavery Conference", *The North American Review*, CLIV/424 (1892), University of Northern Iowa, pp. 287-296.
- Luke, Sir Harry Charles, *Cyprus Under the Turks 1571-1878. A Record based on the Archives of The English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After*, C. Hurst&Company, London 1969.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)* yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.

- Özbay, Rahmi Deniz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeginin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVII/1 (2009), ss. 148-163.
- Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul 2005.
- Parlatır, İsmail, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), ss. 417-420.
- , *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Peterson, Brian J., "Slave Emancipation, Trans-Local Social Processes and the Spread of Islam in French Colonial Buguni (Southern Malawi) 1893-1914", *The Journal of African History*, XLV/3 (2004), Cambridge University Press, pp. 421-444.
- Sak, İzzet, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992.
- Samani, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Taş, Hülya, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, (2008), ss. 25-44.
- Toledano, Ehud R., "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, XIV/3, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (1993)*, Published by: Duke University Press, pp. 477-506.
- , *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- , *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

- Uludağ, Süleyman, “Âzat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IV, İstanbul 1991, s. 311.
- Ünal, Mehmet Ali, “Yasakçı”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 724.
- Zilfi, Madeline C. *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2010.

C. İnternet Kaynakları

- http://academia.edu/1902012/Ottoman_Cyprus_New_Studies_on_an_Obscure_Field
- http://www.harrassowitz-verlag.de/dzo/artikel/201/003/3579_201.pdf?t=1241779309
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12462.pdf>
- <http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi17/ozbay.pdf>
- <http://www.jstor.org/stable/3631815>
- <http://www.jstor.org/stable/1773282>
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1150/13496.pdf>
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/304/2862.pdf>
- http://www.hukuk.gazi.edu.tr/editor/dergi/IX_206-230.pdf
- <http://dx.doi.org/10.1080/09518960208559123>
- <http://www.jstor.org/stable/25102339>
- <http://www.jstor.org/stable/2122166>
- <http://www.jstor.org/stable/20100988>
- <http://www.jstor.org/stable/179829>
- <http://www.jstor.org/stable/180474>

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN MAL VARLIĞI

GÜLTEKİN KAMİL BİRLİK*

Giriş

Atatürk'ün, sahip olduğu menkul ve gayrimenkulleri bağış ve vasiyet yoluyla verdiği bilinmektedir. Atatürk, çiftliklerini Hazineye, diğer menkul ve gayrimenkullerini de Cumhuriyet Halk Partisine bağışlamıştır. Bu çalışmanın amaçlarından bir tanesi, Hazineye ve Cumhuriyet Halk Partisine yapılan bağışların nasıl gerçekleştiğini ve ne gibi sonuçlara neden olduğunu tespit etmektir.

Çalışmanın diğer bir amacı ise, bağış ve vasiyetten sonra Atatürk'ün üzerinde başka gayrimenkul kalıp kalmadığını, kaldıysa vefatından sonra bu gayrimenkullerin ne olduğunu ortaya çıkarmaktır.

Çalışmanın kapsamı, Atatürk'ün sahip olduğu menkul ve gayrimenkulleri ne amaçla ve nasıl oluşturduğu, bunların bağışlanma süreci, ayrıca eğer mirasçılara intikal etmiş gayrimenkulleri varsa, bunların incelenmesi ile sınırlandırılmıştır.

Tarihsel gelişim takip edilerek, önce Türkiye İş Bankasının ve çiftliklerin kurulması, Atatürk'ün çiftliklerini bağışlaması, bunun yansıma ve sonuçları, daha sonra Atatürk'ün vasiyeti incelenmiştir. Son olarak da, Atatürk'ün vefatı sonrasında geride kalan gayrimenkulleri konusu araştırılmıştır.

Bu süreç incelenirken öncelikle resmi kaynak olan arşiv, tapu kayıtları ve TBMM zabıt cerideleri esas alınmıştır. Daha sonra dönem içindeki dergi ve gazeteler incelenmiştir. Nihayet, dönemi yaşayan kişilerin eserlerine başvurularak, kişisel olarak olayları nasıl gördükleri belirlenmiştir.

* Dr., Ankara/TÜRKİYE, gkbirlik@gmail.com

1. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN GİRİŞİMİ İLE TÜRKİYE İŞ BANKASININ VE ÇİFTLİKLERİN KURULMASI

Uzun yıllar Mustafa Kemal Paşa'nın yanında görev yapan ve son olarak Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği görevini yürüten Hasan Rıza Bey (Soyak), açtığı çetin mücadeleye yardım maksadıyla Hindistan'dan Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına gönderilen ve daha sonra Türkiye İş Bankasının ve çiftliklerin kurulmasında kullanılan para yardımı hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre, 500.000-600.000 lira civarındaki paranın 500.000 lirası Büyük Taarruz öncesinde, Maliyenin karşılayamadığı bazı hususi masraflar için Batı Cephesi Komutanlığı emrine verilmişti. Zaferden sonra bu paranın 380.000 lira civarındaki miktarı, İcra Vekilleri Heyetinin kararıyla Mustafa Kemal Paşa'ya iade edilmiştir.¹

Hasan Rıza Bey, Hindistan'dan paranın tamamının Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildiğini söylemektedir. Cumhurbaşkanlığı Arşivine dayanılarak yapılan ve aşağıda ele alınan çalışmada ise, paranın bir kısmının Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildiği bilgisi verilmektedir.

30 Ocak 1920 tarihli bilgiye göre, Hindistan Hilafet Komitesi Mustafa Kemal Paşa adına 6.000 İngiliz lirası (36.300 Türk lirası) göndermiş, bu para Ankara'ya iletilmişti. 16 Kasım 1921 tarihli bilgiye göre de, Londra aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa adına 20.000 İngiliz lirası (131.500 Türk lirası) gönderilmiş, gönderimlerin devam edeceği bildirilmişti. Osmanlı Bankası bu parayı da Ankara'ya iletmış, diğer gönderilecek paraların İstanbul'da mı saklanması, yoksa Ankara'ya mı gönderilmesi konusunda açıklama istemiştir.

Bu çalışmada, Hindistan Hilafet Komitesinin para yardımının sürdüğü, 26 Aralık 1921 ile 12 Ağustos 1922 tarihleri arasında toplam 106.400 İngiliz lirası (675.494 Türk lirası) yardım yapıldığı belirtilmiş, ancak bu paraların kime gönderildiğine ilişkin bir bilgi verilmemiştir.² Çalışmadaki verilere göre, Hindistan Hilafet Komitesinin gönderdiği para yardımının

¹ "Hasan Rıza Bey, hesaplar elinde olmadığı için rakamları takribi olarak verdiğini belirtmiştir." Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 648, 649.

² *Türk İstiklal Harbi VII'nci Cilt*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara 1975, s. 175, 176.

toplamı 843.294 Türk lirasıdır. Bu bilgi, Hasan Rıza Bey'in takribi olarak açıkladığını söylediği miktara netlik getirmektedir.

a. Türkiye İş Bankasının Kurulması³

Mustafa Kemal Paşa kendisine iade edilen parayı memleket adına en uygun şekilde nasıl kullanabileceğini araştırırken, milli bir banka kurmak fikri kendisine iletilmişti. Mustafa Kemal Paşa yabancı mali kuruluşlarının, özellikle Osmanlı Bankasının, cumhuriyet hükümetine karşı takındığı olumsuz tavır nedeniyle, milli bir müesseseye ihtiyaç olduğuna inandığından⁴, bu paranın 250.000 lirasını kurulması kararlaştırılan Türkiye İş Bankasına sermaye olarak koymuştur.⁵

Türkiye İş Bankasının kurucu genel müdürü Mahmut Celal Bey (Bayar), Hasan Rıza Bey'in yukarıdaki açıklamasını detaylandırarak bilgiler vermiştir. Mahmut Celal Bey Mübadele, İmar ve İskân Vekili olarak görev yaptığı dönemde, Mustafa Kemal Paşa'nın kayınpederi Muammer Bey'in kendisine gelerek, ithalat ve ihracat işlerinin Rum, Ermeni ve Yahudilerin elinde olduğunu ve zaferden sonra zorlukların yaşandığını anlattığını ifade etmiştir. Muammer Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın 250.000 lira ile ihracat şirketi kurmayı düşündüğünü, ancak Mahmut Celal Bey'in de fikrini almak istediğini anlatmıştır. Mahmut Celal Bey, ihracat şirketinin de memleket için yararlı olacağını, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın isminin doğrudan doğruya ticari işlerde geçmemesi gerektiğini, kamu işine yarayacak bir şekilde girişimde bulunulmasının uygun olacağını söylemiştir. Muammer Bey'in, nasıl bir girişimi tavsiye ettiğini sorması üzerine, bir banka kurulması önerisinde bulunmuştur.⁶

³ Hazırlanmasında yararlanılan Kaynak: Gültekin Kamil Birlik, *Milli Mücadeleden Cumhuriyetin Başlangıcına Kadar Celal Bayar (1919-1950)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011, s. 105-118.

⁴ "Kazım Paşa (Özalp) da benzer bir açıklamada bulunarak, Osmanlı Bankasının Milli Mücadele süresince çok yardım yapmakla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın onu tam bir milli banka olarak kabul etmediğini ve yeni bir milli bankanın kurulmasını yararlı gördüğünü söylemiştir." Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Amlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Künyesiz 1998, s. 30.

⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 648, 649.

⁶ Mustafa Aysan, *Celal Bayar ile Sohbet: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı, Manisa 1997, s. 4, 5; Kemal Keyder, *75 Yılda Paramın Serüveni "İş Bankası Nasıl Kuruldu"*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 118-

Mustafa Kemal Paşa da banka kurma fikrinin Mahmut Celal Bey'den geldiğini söylemiştir. Bankanın kurulma amacını; halkın tasarruf bilincini geliştirmek ve halk için çalışarak devletin gerçekleştiremediği sanayileşme örneklerini vermek olarak açıklayan Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri şu şekildedir:

“Halkımızın bugünkü mütevazı imkânlarına tasarruf mefhumunu getirecek ve faaliyetlerini muayyen kişiler için değil, halk için genişletecek bu milli banka yapısı içinde inkişaf ettirecek, devletin de bütçesiyle bu günlerde düşünemediği sanayileşmenin örneklerini verecek müesseseye Cumhuriyet'le beraber ihtiyacımız vardı. Celal Bey, Muammer Bey'in arzusunu vesile yaparak bu vazifeyi hatırlatmış oldu.”⁷

Mahmut Celal Bey, çok önemli olarak gördüğü bankacılığı, Mustafa Kemal Paşa'nın himaye etmemesi durumunda başarılı olunamayacağına inandığını söylemiştir.⁸ Mahmut Celal Bey, “*Türklerden bankacı olmaz.*” kompleksinin yerleştiği bir dönemde⁹, kendilerinin bankacı olduğunu ve banka kuracaklarını söylediklerinde, gerek yabancıların, gerekse Türklerin arasında, bu işin yürümeyeceği inancının yerleştiğini ve altı ay ömür biçildiğini anlatmıştır.¹⁰

Kazım Paşa (Özalp), Mustafa Kemal Paşa'nın Mahmut Celal Bey ile bankaya sermayenin nasıl sağlanacağı konusunu görüştüğü, Mustafa Kemal Paşa'nın elindeki parayı ortaya koyacağını söylediği bilgisini ver-

120; Cemal Kutay, *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1982, s. 93-97.

⁷ Keyder, *a.g.e.*, s. 121.

⁸ Aysan, *a.g.e.*, s. 6; “Mahmut Celal Bey ayrıca, önemli kimselerin girişimin karşısında yer aldığı, Mustafa Kemal Paşa'nın kudreti ve himayesi olmadan değil engelleri aşmanın, yaklaşmanın bile mümkün olamayacağını anlatmıştır. Mahmut Celal Bey'e göre o dönemde, Türklerin bankacı olamayacağı anlayışı, Avrupa'nın gözünün Türkiye'de olması, Lozan'da er geç kendilerine muhtaç olunacağını söylenmesi, girişimde Mustafa Kemal Paşa'nın isminin olması gibi konuların başarı ihtimalini azalttığı düşünüyordu.” Kutay, *a.g.e.*, s. 97.

⁹ “Falih Rıfki Bey (Atay) de benzer bir şekilde, Cumhuriyet Halk Fırkasının, 200.000 lirasını bir yabancı bankaya yatırarak hissedar olmayı teklif ettiğinde, Türklerin bankacılık yapamayacağı, paralarını bırakmaları ve faiz almalarının söylendiğini anlatmıştır.” Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004, s. 491.

¹⁰ Aysan, *a.g.e.*, s. 6. “Kazım Paşa da o dönemde, yeni bir milli banka görüşüne karşı ileri sürülen çekincelerin, bir bankayı idare edecek kadar yetişmiş kadroya sahip olunmaması, tecrübe azlığı ve kurulacak bankaya yatırılacak paraların batabileceği endişesinin olduğunu açıklamıştır.” Kazım Özalp, Teoman Özalp, *a.g.e.*, s. 30.

miştir. Bu görüşmede mebuslara, tüccarlara ve bazı zenginlere duyuru yapılarak sermayeye katılmalarının istenmesi, hatta bazı zorlamaların da yapılabileceği kabul edilmişti.¹¹ Mahmut Celal Bey de konu ile ilgili olarak, sözünün geçeceği kimselere gittiğini, 1000 lira karşılığında bir hisse verdiklerini, alan kişilerin, işin arkasında Mustafa Kemal Paşa'nın olduğunu bildiklerinden, Kızılay'a hediye eder gibi hisse senedi satın aldıklarını anlatmıştır.¹²

Osmanlı Bankasının genel müdürlüğünü yürüten Hanri Stegg, Türkiye İş Bankasının kurulacağını Paris'te duyunca, Büyükelçi Ali Fethi Bey'e (Okyar) giderek, milli bir banka kurmanın hata olduğunu söylemiş, karşılına Osmanlı Bankası gibi dünya finans kuruluşlarını alacaklarını, yetmiş kadrosu ve mali kaynakları olmadığı için başarısız olacağı anlaşılan bu kuruluşun vazgeçilmesini bir dost olarak tavsiye etmişti. Ali Fethi Bey'in bu endişeyi iletmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa yazdığı cevapta, hem bankaya duyulan ihtiyacı ve beklentileri anlatmış, hem de başarıya olan inancını şu şekilde vurgulamıştır:

“Mr. Stegg'in ikazının doğruluğunu biliyorum... Osmanlı Bankası müdürü gibi düşünenler burada, Millet Meclisi'nde, hatta hükümet azası içinde olanlar var. Fırka grubunda da mevzu, ruznamede (gündemde) yer alacak kadar mühim sayıldı. Celal Bey'in izahatı ve şu kısa zaman içinde alınan ümidi neticeler tereddütlerimizi izale etti. Öyle olmasaydı da devam edecekti. Hatta diyebilirim ki, bu menfi tavırlar, muvaffakiyete mesnet oluyor. Çok şeyde olduğu gibi...”¹³

Türkiye İş Bankası 26 Ağustos 1924 tarihinde, Ankara'daki vakıflar idaresinin beş odalı küçük bir binasında, bir genel müdür, beş memur ve bir odacı ile kurulmuştur.¹⁴

Mahmut Celal Bey Bankanın adı ile ilgili yaptığı açıklamada, Mustafa Kemal Paşa'nın, banka ile bakir sahalarda iş yapılacağından ve her şeyi

¹¹ Kazım Özalp, Teoman Özalp, *a.g.e.*, s. 31.

¹² Aysan, *a.g.e.*, s. 8.

¹³ Keyder, *a.g.e.*, s. 121. “Osmanlı Bankasının genel müdürü Hanri Stegg, Ali Fethi Bey'i 1930'da tekrar ziyaret ederek, tavsiyelerinde yanıldığını, işin başında olanları ve liderleri tebrik ettiğini söylemiştir.” Keyder, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁴ Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 126.

ile Türk olacağından, adının “Türkiye İş Bankası” olması gerektiğini söylediğini belirtmiştir.¹⁵ Mahmut Celal Bey Mustafa Kemal Paşa’nın, Türkiye İş Bankası kurulduktan sonra idaresine karışmadığını, ancak devamlı olarak bilgi aldığını da ilave etmiştir.¹⁶

İsmet Paşa (İnönü), Türkiye İş Bankasının gelişimi için ilk zamanlarda maliye vekillerinin çok yardımcı olduğunu ve dikkatli davrandıklarını anlatmıştır. Bütün iş âlemi için çalışacak bir bankanın her açıdan itibarlı olarak kurulmasını, ilk kuruluş yıllarının güçlüklerini başarı ile atatabilmesini hükümet ve devlet için önemli bir mesele olarak gördüklerini söyleyen İsmet Paşa, daima dikkatli davrandıklarını, Türkiye İş Bankasının bu şekilde kurulup başarılı olduğunu vurgulamıştır.¹⁷

Türkiye İş Bankası, devletin geniş desteğini sağlayarak, ülkede milli bankacılığı yaratmak ve geliştirmek, milli kuruluşların ihtiyacını karşılamak, tasarruf ve mevduatın gelişmesine yardımcı olmak görevlerini üstlenmiştir. Bankanın kurulmasıyla, İzmir İktisat Kongresince önerilen ana kredi kurumunun oluşturulması da gerçekleştirilmiştir.¹⁸

b. Çiftliklerin Kurulması

Mustafa Kemal Paşa Hindistan’dan gönderilen yardım parasının geri kalan kısmını ziraat alanında kullanmayı uygun görmüş, bu amaçla Ankara’da Orman Çiftliği, Silifke yakınlarında Tekir ve Şövalye Çiftlikleri, Tarsus’ta Piloğlu Çiftliği, Dört Yol’da Karabasamak Çiftliği ile portakal bahçesi, Yalova’da Baltacı ve Millet Çiftlikleri, parça parça olarak sahiplerinden ve metruk (terk edilmiş) mallar idaresinden satın alınmıştır. Hasan Rıza Bey, arazinin çok ucuz, paranın ise çok kıymetli olduğu kuruluş döneminde, bütün arazinin satın alınması için ödenen paranın 100.000-120.000 lirayı geçmediği bilgisini vermiştir.¹⁹

Atatürk Orman Çiftliği üzerine yapılan bir çalışmada, Hasan Rıza Bey’in ifade ettiği gibi, arazinin 1925 yılından başlayarak 1930’lu yıllara

¹⁵ Keyder, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁶ Aysan, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁷ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s. 538.

¹⁸ Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981, s. 88.

¹⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 649, 650.

kadar devam eden süreç içerisinde, sahiplerinden satın alındığı, tapu kayıtlarından yola çıkılarak ortaya konulmuştur.²⁰

Çiftliklerin kuruluş amacı araştırıldığında, Mustafa Kemal Paşa'nın amacını, ziraat ve zirai iktisat alanında ilimsel ve uygulamalı tecrübeler yapmak olarak açıkladığı, bu amaçla çeşitli zamanlarda ülkenin değişik yerlerinde çiftlikler tesis ettiğini söylediği görülmektedir.²¹

Hasan Rıza Bey de, iklim ve mahsul bakımından birbirinden farklı bölgelerde serbest çalışan örnek çiftlikler oluşturularak, bir taraftan çeşitli tecrübeler yapılmasının, diğer taraftan da civar köylere örnek ve rehber olunmasının amaçlandığını anlatmıştır.²²

İsmet Paşa konu ile ilgili olarak, memleketin çeşitli iklimlerinde, çetin ve verimsiz şartlar altında iyi mahsuller alınamayacağı fikrine karşı, Mustafa Kemal Paşa'nın bu çiftlikleri kurduğunu söylemiştir.²³

Dönemi yaşayan yazarlar da, Orman Çiftliğinin kurulması ile neyin amaçlandığını dile getirmişlerdi. Falih Rıfkı Bey (Atay), herkesin, çöl gibi olan toprak karşısında yarı ümitsiz olarak düşünürken, Mustafa Kemal Paşa'nın, şehrin yanı başında sulak, ağaçlıklı bayındır bir yer yapmaya karar verdiğini anlatmıştır.²⁴ Yunus Bey (Nadi) de Orman Çiftliğinin kuruluş maksadının, en olmayacak sanılan yerlerde insan azminin ve çabasının neler yapabileceğini göstermek olduğunu belirtmiştir.²⁵

Mustafa Kemal Paşa 1925 yılı baharında ziraat uzmanlarını çağırarak, ağaçsız ve çorak olan Ankara'nın yanında bir çiftlik kurma isteğini iletti. Uzmanlar, harap bir bozkırın ortasında, ağacın ve suyun olmadığı bir yerde çiftlik kurulamayacağı yönündeki düşüncelerine rağmen, incelemelerini bitirip sonucu bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, bugün Orman Çiftliğinin kurulu olduğu yeri inceleyip incelemediklerini sormuş,

²⁰ İzzet Öztoprak, *Atatürk Orman Çiftliği Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 11.

²¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:30.10, Kutu No:2, Dosya No:12, Sıra No:5.

²² Soyak, *a.g.e.*, s. 650.

²³ TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre:5, Cilt:19, İçtima:2, 12 Haziran 1937, 75'inci İnikat (Toplantı), 1'inci Celse, TBMM Matbaası, Ankara 1937, s. 268.

²⁴ Ulus, 13 Haziran 1937, s. 1.

²⁵ Cumhuriyet, 13 Haziran 1937, s. 1, 7.

uzmanlar da, oranın bataklık ve çorak olduğunu ve çiftlik için hiç de uygun bir yer olmadığını söylemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa ise bu değerlendirmeye katılmayarak, düşüncesini şu şekilde açıklamıştı; “*İşte istediğim yer böyle olmalıdır. Ankara’nın kenarında hem bataklık, hem çorak, hem de en fena yer... Bunu biz gelip ıslah etmezsek kim gelip ıslah edecektir.*”²⁶

Rasih Bey (Kaplan), daha sonraki dönemde Mecliste yaptığı konuşmasında bu konuya değinerek, Ankara’da su yoktur, iklimi uygun değildir, ağaç yetiştirmek imkânı yoktur yönündeki itirazlara rağmen, karar vermiş olan Mustafa Kemal Paşa’nın uygulamaya geçmek için bu sözleri doğru bulmadığını, insanın emeğinden imkânlar dâhilinde hiçbir şeyin kurtulamayacağını söylediğini aktarmıştır.²⁷

Bütün bu anlatımlardan görülmektedir ki, çiftlikler, değişik iklim bölgelerinde ve olumsuz koşullarda, iyi sonuç alınamayacağı yönündeki kanağa karşı, örnek çalışmalar yapmak ve köylülerle ortak çalışmak amacıyla kurulmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, çiftliklerin on üç sene süren çalışmaları boyunca, ilk senelerden başlayarak bütün kazançlarını gelişmeye yönelttiğini vurgulamıştır.²⁸ Hasan Rıza Bey de, çiftliklerin elde ettiği kazançların kendi gelişimleri için harcadığını, ayrıca zaman içinde yeni sermaye ve toprakların da ilave edildiğini belirtmiştir. Bu kapsamda, eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa’nın Türk vatandaşlığına geçişi dolayısıyla Cumhuriyet Halk Fırkasına bağışladığı 900.000 lira civarındaki para ile Türkiye İş Bankasındaki hisse senetlerinden alınan temettü ve mevduat faizleri de çiftliklerin geliştirilmesi için harcanmıştır.²⁹

2. ATATÜRK’ÜN ÇİFTLİKLERİNİ BAĞIŞLAMASI VE SONUÇLARI

a. Çiftliklerin Bağışlanması ve Yansımaları

Atatürk Hasan Rıza Soyak’a Mayıs 1937 tarihinde, “*Çiftliklerin hazineye devri işini*” halletmek istediğini söylemiştir. Atatürk, Hasan Rıza

²⁶ Ulus, 17 Haziran 1937, s. 6.

²⁷ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 271.

²⁸ BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:5.

²⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 650, 651.

Soyak'ın görevli olarak Fransa ve Almanya'ya gideceği seyahat öncesinde de, çiftliklerin devri konusunu halletmek için çabuk gidip gelmesi isteğinde bulunmuştur.³⁰

Hasan Rıza Soyak Atatürk'ün çağrısı üzerine, Fransa'dan Almanya'ya geçmek üzere iken, seyahatini yarıda keserek Türkiye'ye dönmüştür. İstanbul'a gelen ve Karadeniz yolu ile Doğu seyahatine çıkacak olan Atatürk, seyahatini yarım bırakan Hasan Rıza Soyak ile çiftliklerin devir konusunu görüşmüştür. Atatürk, İsmet İnönü ile görüşükten sonra çiftlikleri, bütün tesis ve varlıklarıyla birlikte, Hazineye hibe etmeye karar verdiğini söylemiş, bunun için Hasan Rıza Soyak'tan Ankara'ya giderek, mevcudu tespit edip bir liste hazırlamasını istemiştir. Atatürk bu görüşmede, kendi adına İsmet İnönü'ye bir mektubun esaslarını da dikte ettirerek, mektubun İsmet İnönü'ye gösterilip onayı alındıktan sonra, telgrafla kendisine gönderilmesini söylemiştir. Bütün bunların Meclis kapanmadan yapılmasını,³¹ çünkü keyfiyeti Meclise bildirmek istediğini de vurgulamıştır.³²

Atatürk, Hasan Rıza Soyak ile görüşmesinden sonra, 8 Haziran 1937 tarihinde İstanbul'dan, beraberinde Dâhiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay, Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grup Reisi Hasan Saka ve bazı milletvekilleri ile birlikte Trabzon'a hareket etmiştir.³³

10 Haziran 1937 tarihinde Trabzon'a varan Atatürk'ün³⁴, karşılaşma sırasındaki halkın coşkun gösterileri sonrasında, Soğuksu'da bulunan köşküne³⁵ gittiği bilgisi basında yer almıştır.³⁶

Atatürk Trabzon'daki köşkünden İsmet İnönü'ye gönderdiği telgrafta, karşılaşması ve konaklaması hakkında bilgi vermiştir. Telgrafında, Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in daveti üzerine, 8 Haziran günü Doğu Vilayetlerini görmek üzere İstanbul'dan Trabzon'a yola çıktığını

³⁰ Soyak, *a.g.e.*, s. 651.

³¹ "Meclis 14 Haziran 1937 tarihinde tatile girmiştir." Ulus, 15 Haziran 1937, s. 1.

³² Soyak, *a.g.e.*, s. 652.

³³ Ulus, 8 Haziran 1937, s. 1.

³⁴ Cumhuriyet, 11 Haziran 1937, s. 1.

³⁵ "Üzerinde detaylı olarak durulacak olan bu köşk ile ilgili bilgi aşağıda verilmiştir."

³⁶ Ulus, 11 Haziran 1937, s. 1.

yazan Atatürk, çok iyi karşılandığını özellikle belirttikten sonra, Trabzon Hususi İdaresinin kendisine kıymetli bir hediyesi olduğunu söylediği köşküne gittiğini yazmıştır.³⁷ Atatürk Trabzon seyahati süresince bu köşkün de kalmıştır.

Hasan Rıza Soyak, İstanbul'da kendisine verilen direktif doğrultusunda hazırladığı mektubu İsmet İnönü'ye gösterip onayını almış, daha sonra Trabzon'da bulunan Atatürk'e göndermiştir.³⁸

Atatürk, 11 Haziran 1937 tarihinde, Trabzon'daki köşküden Hasan Rıza Soyak'a gönderdiği yazıda, çiftliklerin devri hakkında Başvekâlete yazılan mektup ile ilişkiindeki listenin uygun olduğunu, kendi imzası altında Başvekile vermesini, kendisinin aslını imzaladığını bildirmiştir. Atatürk bu yazıda Hasan Rıza Soyak'a ayrıca, belediye ve idare-i hususiyelere (özel idarelere) devredilecek emlak³⁹ için yazdıklarının da uygun olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Hasan Rıza Soyak Atatürk'ün isteğine uygun olarak, İsmet İnönü'ye mektubu, listeyi ve telgrafi teslim etmiş, çiftliklerin Hazineye bağışlanması konusunun 12 Haziran 1937 tarihinde Meclise sunulmasına karar verilmiştir.⁴¹

Atatürk 11 Haziran 1937 tarihinde Trabzon'dan Başvekâlete gönderdiği yazıda, çiftliklerini bağışlamaya karar verdiğini belirtmiş ve bunu ne amaçla yaptığını da açıklamıştır.

Bu yazısında, çiftliklerin on üç sene süren çetin çalışmaları sırasında, ilk senelerden başlayarak bütün kazançlarını geliştirmeye yönelerek, büyük- lü küçük- lü fabrikalar ve atölyeler meydana getirdiklerini, yerli ve yabancı hayvan ırkından çevreye uygun olanlarını tespit ettiklerini, kooperatif veya benzeri kuruluşlar aracılığıyla civar köylülerle verimli şekilde çalıştıklarını vurgulamıştır.

Bünyelerinin sağlamlığının ve başarılarının temelini, geniş şekilde çalışmalarından kaynaklandığını belirttiği çiftliklerini, Hazineye bağışla-

³⁷ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 275, 276.

³⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 652.

³⁹ "Söz konusu emlak konusuna aşağıda değinilecektir."

⁴⁰ BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:5.

⁴¹ Soyak, *a.g.e.*, s. 654.

ma gerekçesinin, devlet tarafından uygulanacak olan zirai tedbirlere yardımcı olmak olduğunu şu ifadelerle açıklamıştır: “*Bu müesseselerin; ziraat usullerini düzeltme, istihsalı artırma ve köyleri kalkındırma yolunda devletçe alınan ve alınacak tedbirlerin hüsnü intihap ve inkişafına çok müsait birer âmil ve mesnet bulunacaklarına kani bulunuyorum ve bu kanaatle tasarrufum altındaki bu çiftlikleri, bütün tesisat, hayvanat ve demirbaşlar ile beraber hazineye hediye ediyorum.*”

Çiftliklerin arazisi ile tesisat ve demirbaşlarını özet olarak gösteren listeyi yazısına ilişik olarak koyan Atatürk, gerekli kanuni işlemin yapılmasını istemiştir. İlişik listede, Ankara’da Orman Çiftliği, Yalova’da Millet ve Baltacı Çiftlikleri, Silifke’de Tekir ve Şövalye Çiftlikleri, Dört Yol’da Karabasamak Çiftliği ve portakal bahçesi, Tarsus’ta Piloğlu Çiftliğine ait bilgiler yer almaktadır.⁴²

Atatürk’ün çiftliklerini Hazineye hediye etmesi nedeniyle gerek Mecliste yapılan görüşmeler, gerekse basında yer alan yazılar incelendiğinde, övgü dolu anlatımların bulunduğu görülmektedir. Meclis görüşmeleri ve basındaki haberler aşağıda geniş olarak ele alınmıştır. Bu şekilde detaylı olarak ele alınmasının nedeni, çiftliklerin devri konusunda daha sonra değinilecek olan, kişisel anlatımların ve değerlendirmelerin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamaktır.

12 Haziran 1937’de İsmet İnönü Meclise gönderdiği teskereyle, Atatürk’ün, tasarrufunda bulunan çiftliklerini Hazineye hediye ettiğini bildirmiştir. Mecliste yapılan görüşmede, Atatürk’ün İsmet İnönü’ye gönderdiği, yukarıda açıklanmış olan yazısı okunmuştur. Bu yazının okunması sonrasında İsmet İnönü söz alarak, Atatürk’ün çiftliklerini şahsi tasarrufu ve şahsi emeği ile oluşturduğunu anlatmıştır. İsmet İnönü konuşmasında, Atatürk’ün, Milli Mücadelenin ilk gününden itibaren, memleketin kudretini ve servetini köylülerin kalkınmasında, zengin ve müreffeh olmasında gördüğünü ve bu istikamette yürümekte olduğunu belirtmiş, bu mücadelenin başında olan Atatürk’ü dikkatle takip etmekte olduklarını vurgulamıştır.

İsmet İnönü konuşmasında, Atatürk’ün geçmişte, çiftçilerin refahına ve ziraatın gelişimine gösterdiği ilgiyi, daha sonra da göstereceğinden emin olduklarını, bunun, başarı için kendilerine güven verdiğini söylemiş-

⁴² BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:5.

tir. Ziraat Vekâletinin bu alanda alacağı tedbirleri geniş bir program halinde Atatürk'ün onayına sunacağını ve onayı sonrasında uygulamaya çalışacağını da ilave etmiştir.⁴³

İsmet İnönü'den sonra söz alan 14 mebus, Atatürk'ün maddiyata önem vermediği, çiftliklerini bağışlayarak yaptığı örnek davranışla kendilerine ders verdiği yönünde konuşmalar yapmıştır. Bunlardan örnekler verilecek olursa, Kütahya Mebusu Memed Somer, uzun yıllardır tanıdığını söylediği Atatürk'ün yegâne vasfının maddiyata önem vermemek olduğunu, çiftliklerini bağışlayarak, servetinin de üstünde bir insan olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. Memed Somer konuşmasında ayrıca, Atatürk'ün her zaman İsmet İnönü'nün başarısını istediğine, çiftliklerini bağışlayarak, onun başarısı için çalıştığına da vurgu yapmıştır. Manisa Mebusu Refik İnce de, Atatürk'ün sahip olduğu malları, kendilerinin yaptığı gibi bir mülk olarak görmediğini, milletine gerektiğinde fayda sağlamak için oluşturduğunu anlatmıştır.⁴⁴

Bu konuşmalardan sonra, Antalya Mebusu Cemal Tunca ve arkadaşları tarafından, Atatürk'ün çiftliklerini devlete bağışlaması nedeniyle, Meclisin samimi duygularını ve teşekkürlerini Atatürk'e sunması için bir takrir verilmiştir. Takrirden, büyük kurtarıcı Atatürk'ün, memleketin zirai kalkınmasına yardımcı olmak üzere, yıllardan beri bizzat uğraşarak yetiştirdiği çiftliklerini, her şeyi ile beraber devlete hediye ettiğinin öğrenildiği, Atatürk'ün çok büyük anlam ifade eden bu iyiliğinin Mecliste heyecan yarattığı belirtilmiş, Meclisin minnet dolu samimi hislerinin ve teşekkürlerinin Atatürk'e sunulması istenmiştir. Yapılan oylama sonucunda teklif edilen takrir kabul edilmiştir.⁴⁵

Kabul edilen takrir doğrultusunda, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda tarafından 12 Haziran 1937'de Trabzon'da bulunan Atatürk'e gönderilen telgrafta, memleketin zirai kalkınmasına yardımcı olmak üzere yıllardan beri bizzat uğraşarak yetiştirdiği çiftliklerini, her şeyi ile beraber, ziraatın geliştirilmesi için hükümet tarafından alınan tedbirleri geliştirmek amacıyla bağışlamasının Mecliste derin bir heyecan yarattığı belirtilmiş,

⁴³ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 268-269.

⁴⁴ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 269-274.

⁴⁵ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 275.

bu hislerin ve derin teşekkürlerin Atatürk'e sunulmasına karar verildiği ifade edilmiştir.⁴⁶

Çiftliklerini hediye etmesinden dolayı Abdülhalik Renda'nın gönderdiği telgrafa Atatürk'ün gönderdiği cevabi telgraf kısa fakat anlamlı olmuştur. Telgraf şu şekildedir: “*Yapılan bir vazifedir.*”⁴⁷

İsmet İnönü de, çiftliklerin bağışlanması nedeniyle 12 Haziran 1937'de Atatürk'e gönderdiği yazıda, on beş senelik sabırlı ve bilgili çalışmasının sonunda, her biri bayındırlık eseri olan çiftliklerini Hazineye bağışlamasını Hükümetin saygıyla karşıladığını, bu şekilde Hükümete göstermiş olduğu yardıma teşekkür ettiğini belirtmiştir. İsmet İnönü, bu kıymetli eserlerin, Atatürk'ün daima refahını düşündüğü köylüye bir örnek oluşturacağını ve okul olarak çok yararlı olacağını belirtmiş, Meclisin, bu cömert bağışı heyecan ile karşıladığını ifade etmiştir. İsmet İnönü bu yazıda Atatürk'e karşı olan hislerini de şu ifadelerle açıklamıştır: “*Milletin hayrı ve varlığı içinde kaynamış olan Yüce varlığımızı hükümetin ve bütün milletin en aziz varlığı saydığını en geniş tazim hislerimle arz ederim.*”⁴⁸

13 Haziran 1937'de Atatürk İsmet İnönü'ye gönderdiği cevap telgrafında, seneler önce, Türk köylüsünün Türk'ün efendisi olduğunu söylediğini hatırlatmış ve onun hizmetinde olduğunu şu şekilde açıklamıştır: “*Ben o efendinin arzu ve iradesi altında senelerden beri çalışmış olan bir hadimim (hizmetçiyim).*” Atatürk, kendisini çok heyecanlandıran olayın, Türk köylüsüne naçizane de olsa ufak bir hizmet yapmış olmak olduğunu, bunu, “Milletin Yüksek Mümessiller Heyetinin” (Meclisin) iyi görmesinin ve kabul etmesinin, kendisinde unutulmaz bir saadet hatırası oluşturduğunu söylemiştir. Çok yüksek bir zevkle, millet, memleket ve cumhuriyet hükümetine yapmak zorunda olduğu vazifelerden en basiti karşısında gösterilmiş olan teşekkür ve takdirden dolayı, ne kadar duygulandığını ifade edemeyeceğini belirtmiştir. Atatürk telgrafında, Türk milleti için yapacağı fedakârlığı da şu sözlerle açıklamıştır: “*Mevzuubahis olan Hediye Yüksek Türk milletine*

⁴⁶ Ulus, 14 Haziran 1937, s. 5; Aydın Tarihi, Basın Genel Direktörlüğü, Sayı:43, Ankara, 1-31 Haziran 1937, s. 44.

⁴⁷ TBMM ZC, Devre:5, Cilt:19, İçtima:2, 14 Haziran 1937, 76'nci İnikat, 1'inci Celse, TBMM Matbaası, Ankara 1937, s. 295.

⁴⁸ BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:10. Sayfa No:3. “Bu yazı basında da yer almıştır.” Cumhuriyet, 14 Haziran 1937, s. 1; Ulus, 14 Haziran 1937, s. 5; Aydın Tarihi, Sayı:43, s. 44.

*benim asıl vermeği düşündüğüm Hediye karşısında hiçbir kıymeti haiz değildir. Ben icap ettiği zaman en büyük Hediyem olmak üzere Türk Milletine canımı vereceğim.”*⁴⁹

Atatürk’ün çiftliklerini bağışlamasının basında nasıl ele alındığı incelendiğinde, Ulus gazetesinin haberi, “*Atatürk’ün Yüksek Festi*” başlığı ile duyurduğu görülmektedir. Haberde, yukarıda açıklanmış olan Atatürk’ün İsmet İnönü’ye mektubu ve Meclis görüşmeleri detaylı olarak yer almıştır. Falih Rıfki Atay konuya ilişkin olarak kaleme aldığı yazısında, on iki sene önce herkesin, verimsiz toprak karşısında yarı ümitsiz olarak düşünürken, Atatürk’ün, şehrin yanı başında bayındır bir yer yapmaya karar verdiğini ve bunu da başardığını yazmıştır. Uzun bir emek ve yaratıcı bir zekâyla oluşturulan Çiftliğin Hükümete hediye edilmesiyle, ziraat inkılâpçılarının göreve çağrıldığını, bu ziraat eserinin, yurdun dört bir yanına genişletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Falih Rıfki Atay, Atatürk’e olan borcun, onu överek ve eserlerini koruyarak değil, işaretinin anlamını anlayarak ve bütün memleketi ziraat açısından geliştirecek ödenebileceğini yazmıştır.⁵⁰

Ulus gazetesindeki diğer bir yorumda Kemal Ünal, endüstri ve ziraat arasındaki ilişkiye dikkat çektiği yazısında, büyük dehanın emrinde bağımsız bir yurda kavuşan ve ileri bir toplum olmanın şerefini kazanan Türk milletinin, Atatürk’ün yolunda yüksek refah seviyesine erişeceğini belirtmiştir. Atatürk’ün, bu yolun yakın hedeflerini; ziraat yöntemlerini düzeltme, üretimi artırma ve köylüyü kalkındırma olarak gösterdiğini, Kemalizm’in hızla başardığı Türk endüstrisinin, daha geniş topraktan alınacak daha bol hammaddelere dayandığını, bunun da ziraat usullerinin düzeltilmesi ile sağlanacağını yazmıştır. Ziraat usulleri geliştirilip üretim artırılırken kalkınacak olan köyün, Atatürk’ün başlangıçtan beri üzerinde en büyük emeğini topladığı konu olduğunu vurgulamıştır. Bütün bunların sonunda, halkın % 85’ini oluşturan köylünün milli endüstrinin müşterisi olacağını, üretim artarken tüketimin de artacağını ifade etmiştir.⁵¹

Cumhuriyet gazetesi haberi, “*Atatürk Şahsi Servetini Millete Verdi*” başlığı ile duyurmuştur. Gazete Meclisteki görüşmeleri de detaylı olarak yan-

⁴⁹ BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:10. Sayfa No:2. “Bu telgraf da basında yer almıştır.” Cumhuriyet, 14 Haziran 1937, s. 1; Ulus, 14 Haziran 1937, s. 5; Ayn Tarihi, Sayı:43, s. 45.

⁵⁰ Ulus, 13 Haziran 1937, s. 1.

⁵¹ Ulus, 14 Haziran 1937, s. 1, 5.

sıtmıştır.⁵² Yunus Nadi konuya ilişkin yazısında, Ankara'ya geldiklerinde, kıraç topraklarda yeşillik yaratılmasının zor, hatta imkânsız olduğunun sanıldığını, Atatürk'ün, kurak ve kıraç görünen Ankara'yı, bütün Anadolu için örnek olacak şekilde yeşil yapmak amacıyla işe koyulduğunu belirtmiştir. Aradan geçen on beş yılda, eski ağaçsız ve kıraç Orman Çiftliği arazisinde artık yeşilliğin egemen olduğunu yazan Yunus Nadi, "*Orman Numune Çiftliği*" adını verdiği Çiftlikte yapılmamış denemenin olmadığını, bunların hepsinin de başarılı olduğunu yazmıştır. Yunus Nadi, Kıvırcık Koyununun Anadolu'ya uyumunun sağlanmasını, çok değerli olduğunu söylediği Kara Gülü Koyununun Anadolu'ya hediye edilmesini, Anadolu'daki en iyi şarap üzümcülüğünün ve arpadan dünyanın en iyi birasının hazırlanmasını, kaliteli kaşar peynirinin üretilmesini, yapılan başarılı denemelere örnek olarak göstermiştir.

Yunus Nadi, Atatürk'ün zirai tecrübelerini yalnız Ankara'da değil, Adana'da ve Yalova'da oluşturduğu çiftliklerde de yaptığını, bu işlerinde hep millet için çalıştığını bildiklerini ve bu çiftlikleri hiçbir zaman sahiplenmediğini yazmıştır. Yunus Nadi, Atatürk'ün hediyesinin yalnızca çiftliklerle sınırlı kalmadığını, yıllardır Çiftlikle ilgilenen Çiftlik Müdürü Tahsin Coşkan'ın Ziraat Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına seçilmesiyle⁵³, Hükümete bir ziraat uzmanı verdiğini de ilave etmiştir. Bütün bu iyiliklere karşı milletçe şükranlarını ifade edecek kelime bulamadıklarını yazan Yunus Nadi dileklerini şu şekilde açıklamıştır: "*Atatürk mümkün olduğu kadar uzun yaşayarak başımızda bulunsun. O olabildiğine etrafını aydınlatan güneştir.*"⁵⁴

b. Çiftliklerin Bağışlanması Sürecinde Atatürk ile İsmet İnönü'nün İlişkisi⁵⁵

Çiftliklerin devri konusundaki resmi yazışmalar ile Meclisteki ve basındaki yansımalar ele alındıktan sonra, kişisel değerlendirmelerin nasıl

⁵² Cumhuriyet, 13 Haziran 1937, s. 1.

⁵³ "Kütahya Mebusu Tahsin Coşkan 12 Haziran 1937 tarihinde siyasi müsteşarlığa atanmıştır." Ulus, 12 Haziran 1937, s. 1. "Bu bilgiden, çiftliklerin Hazineye bağışlanmasına paralel olarak, Orman Çiftliği Müdürünün Ziraat Vekâletinde önemli bir konuma getirildiği görülmektedir. Tahsin Coşkan aynı zamanda Orman Çiftliği Müdürlüğü görevine de devam ettiği için, devirden sonra işlerin aksamadan yürümesi için tedbir alındığı anlaşılmaktadır."

⁵⁴ Cumhuriyet, 13 Haziran 1937, s. 1, 7.

⁵⁵ Hazırlanmasında yararlanılan Kaynak: Birlik, *a.g.e.*, s. 10-20.

olduğu ve çiftliklerin devrinin ne gibi sonuçlara neden olduğu konusu aşağıda incelenmiştir.

İsmet İnönü'nün anılarında çiftlikler ile ilgili yaptığı değerlendirmeler incelendiğinde, sadece Atatürk Orman Çiftliğini ele aldığı ve kullandığı çiftlik ifadesiyle Atatürk Orman Çiftliğini kastettiği görülmektedir.

Çiftliğin devri konusunda, Atatürk ile iki alanda sorun yaşadığını İsmet İnönü anılarında dile getirmiştir. Bunlardan birincisi, Orman Çiftliğinin devredilirken karşılığında para istendiği iddiasıdır. İsmet İnönü Çiftliğin devlete satılmak istendiğini, bu şekilde zarar eden Çiftlikten kurtulmanın amaçladığını iddia etmiştir. İkinci sorunu ise, Orman Çiftliğinin devredilirken, Çiftlikteki Bira Fabrikasının devredilmek istenmemesi olarak göstermiştir.⁵⁶

Hasan Rıza Soyak Atatürk'ün, çiftliklerin devri konusundaki düşüncesini Mayıs 1937 tarihinde şu şekilde açıkladığını nakletmiştir:

“Ben 1927 senesinde, büyük nutkumu verdiğim celselerin birinde B.M.M.'ne, bunların partiye ait olduğunu söylemişim. Bu itibarla devir esnasında, Hükümetten, Parti için bir miktar para alırsak iyi olacaktır. Bakalım; İsmet Paşa'nın avdetinde meseleyi onunla görüşeceğim, en müsait şekli o zaman kararlaştırırız...” (İsmet İnönü İngiltere Kralı VI. George'un taç giyme töreni için İngiltere'ye gitmişti.)⁵⁷

İsmet İnönü Yugoslavya'dan döndükten sonra, Ankara'daki Orman Çiftliğinin Ziraat Vekâleti tarafından satın alınacağını konuşulduğu, bir vekil tarafından kendisine söylenmişti. İsmet İnönü bu bilgiyi öğrendikten sonra Atatürk ile Orman Çiftliği konusunu görüşmüştür.

Bu görüşmeyle ilgili olarak İsmet İnönü, Atatürk'ün, Ziraat Vekâletinin Orman Çiftliğini satın almak istediğini söylediğini, ancak kendisinin buna itiraz ettiğini anlatmıştır. Atatürk'ün, Orman Çiftliğini yetiştirmek için çok emek sarf ettiğini, ancak hükümetin ve devletin de, Atatürk'ün bir örnek göstermek amacıyla yaptığı gayreti kolaylaştırmak için çok emek sarf ettiğini öne sürerek, düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: “*Büyük ölçüde hükümet yardımı ile, Hazine yardımı ile meydana gelmiş bir eseri tekrar*

⁵⁶ İnönü, *a.g.e.*, s. 544, 545.

⁵⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 651.

Hazineye satmak muamelesi bizim için doğru olmaz.” İsmet İnönü, kendisinin bu değerlendirmesi sonrasında, Atatürk'ün Çiftliği Hazineye verme kararını aldığını açıklamıştır.⁵⁸

Hasan Rıza Soyak konuya ilişkin olarak, Atatürk'ün İsmet İnönü ile konuşması sonrasında, çiftlikleri bütün tesis ve varlıklarıyla birlikte Hazineye hibe etmeye kesin olarak karar verdiğini belirtmiştir.⁵⁹

Söz konusu görüşme zamanı İsmet İnönü ve Hasan Rıza Soyak tarafından farklı olarak anlatılmakla birlikte, aslında aynı tarih olduğu anlaşılmaktadır. İsmet İnönü, Yugoslavya seyahatinden döndükten sonra çiftlikler konusunu Atatürk ile görüştüğünü ve Atatürk'ün çiftliklerini Hazineye vermeye karar verdiğini söylemişti. Hasan Rıza Soyak da Atatürk'ün, İsmet İnönü'nün İngiltere dönüşünde konuyu onunla görüşeceğini ve en doğru kararı o zaman vereceğini ifade etmişti.

İsmet İnönü yakın aralıklarla Yugoslavya'ya iki kez seyahat düzenlemiştir. İsmet İnönü'nün birinci Yugoslavya seyahati 10-21 Nisan 1937 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. İsmet İnönü ikinci olarak, İngiltere Kralı VI. George'un taç giyme töreninden dönüştü, 23 Mayıs 1937 tarihinde Belgrad'a uğramış ve 27 Mayıs 1937 tarihinde İstanbul'a dönmüştür.⁶⁰

Hasan Rıza Soyak'ın açıklaması dikkate alındığında, çiftliklerin konuşulduğu Atatürk ile İsmet İnönü görüşmesinin, 27 Mayıs 1937 tarihinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hasan Rıza Soyak Atatürk'ün, yukarıda açıklandığı gibi, çiftliklerin Cumhuriyet Halk Fırkasının malı olduğunu söylediğini nakletmişti. İsmet İnönü de, çiftliklerin bağışlanması sonrasında Mecliste yaptığı konuşmasında, “*Bu çiftlikleri Atatürk Cumhuriyet Halk Fırkasının malı olarak saklıyordu.*” ifadesiyle Hasan Rıza Soyak'ın açıklamasını doğrulamıştır. İsmet İnönü bu konuşmasında, Atatürk'ün çiftliklerini Hazineye terk etmesinin ilk nedenini, çiftliklerin köylüler için bir okul ve teşvik edici bir vasıta olarak kullanılmasının, devlet aracılığıyla daha kolay ve mümkün olacağını Ata-

⁵⁸ İnönü, *a.g.e.*, s. 544.

⁵⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 652.

⁶⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 601, 602.

türk'ün ümit etmesi olarak göstermiştir. İsmet İnönü ikinci nedenini, Cumhuriyet Halk Fırkasının artık hükümetten ayrı bir siyasi teşekkül olmaktan çıkması⁶¹, hükümetle kaynaşmış, milletin ve devletin ortak bir müessesesi haline girmiş olması şeklinde açıklamıştır. Bu düşüncesini şu ifadelerle anlatmıştır: “*Bununla Atatürk devleti, fırkasını fark etmeyerek, fırkasına ait olan, fırkaya, fırkaya ait olması düşünülmüş olan malların Hazineye ihdasında ayrıca bir âlicenaplık göstermiştir.*”⁶²

Yunus Nadi de benzer bir yorum getirerek, Atatürk'ün çiftlikleri hiçbir zaman sahiplenmediğini, çiftliklerin önce Cumhuriyet Halk Fırkasına ait olduğunu söylediğini, ancak Fırkanın, hükümet ve devlet ile aynı şey olması üzerine, çiftlikleri doğrudan doğruya memlekete hediye edip, hükümetin yönetimine verdiğini anlatmıştır.⁶³

İsmet İnönü anılarında Çiftliğin devlete satılmak istendiğini söylemesine rağmen, Mecliste yaptığı konuşmasında Atatürk'ün amacını şu şekilde açıklamıştı: “*Düşündü ki çiftlikler hükümetin yeni ziraatı köylüye öğretmesi için çok kıymetli saha ve vasıta olacaktır, hakikat budur...*”⁶⁴

Meclisteki bu konuşmasında İsmet İnönü, Atatürk'ün çiftlikleri hediye ettiğini, kişisel çıkar sağlama amacının olmadığını da şu şekilde belirtmişti: “*Atatürk her türlü şahsi menfaatlerin, kendi şahsına teveccüh edecek her türlü faydaların daima üstünde kalmış ve daima üstünde kalacak olan milli varlıktır... Atatürk'ün bu eserleri vücuda getirdikten sonra bunları Hazineye hiçbir bedelsiz ve karşılıksız terk etmesinde esaslı ve büyük ve siyasi bir ideali vardır.*”⁶⁵

⁶¹ “Cumhuriyet Halk Partisince, Parti ve hükümet arasında eşgüdümü sağlamak için 18 Haziran 1936 tarihinde alınan karar şu şekildeydi: ‘C.H.P.nin memleketin siyasi ve içtimai hayatında götüğü yüksek amaçları gerçekleştirmesini kolaylaştırmak, Partinin gelişimini hızlandırmak için, Parti faaliyetleri ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve beraberlik temin edilmesine genel yönetim kurulunca karar verilmiştir. Bu amaçla; Dâhiliye Vekili Genel Yönetim Kuruluna alınmış ve Parti Genel Sekreterliği görevi verilmiştir. Vilayetlerde Parti başkanlığına vilayetin valisi memur kılınmıştır. Umumi Müfettişlikler, sorumluluk sahalarındaki devlet işlerinden sorumlu olduğu gibi, Parti faaliyet ve teşkilatından sorumlu olmuştur.’” Ulus, 25 Ocak 1939, s. 1; Akşam, 25 Ocak 1939, s. 1, 10.

⁶² TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 269.

⁶³ Cumhuriyet, 13 Haziran 1937, s. 1, 7.

⁶⁴ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 268.

⁶⁵ TBMM ZC, D:5, C:19, İ:2, s. 268. “Hasan Rıza Soyak da İsmet İnönü'ye paralel olarak, Atatürk'ün para ve mala karşı büyük bir meylinin olmadığını, şahsi gelir ve masraflarıyla hiç ilgilenmediğini, ancak dairenin resmi masrafları üzerine çok titiz davrandığını belirtmektedir.” Soyak, *a.g.e.*, s. 647, 648.

İsmet İnönü'nün Meclisteki bu konuşmasıyla anılarında yazdıkları arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Anılarında Orman Çiftliğinin devredilirken karşılığında para istendiğini söylemesine karşın, Mecliste Atatürk'ün kişisel çıkar sağlama amacıyla olmadığını, ziraatı köylüye daha iyi öğretmesinde hükümete yardımcı olmak için çiftlikleri bağışladığını söylemişti.

Hasan Rıza Soyak'ın açıklaması dikkate alınarak, İsmet İnönü'nün anılarında bahsettiği para istenmesi iddiasını açıklığa kavuşturmak mümkündür. Hasan Rıza Soyak'ın anlattığı gibi, çiftliklerin Cumhuriyet Halk Fırkasına ait olduğunu söyleyen Atatürk, devir esnasında hükümetten Parti için bir miktar para alma konusunu İsmet İnönü ile görüşerek, en uygun şekli kararlaştırmayı istemiştir. Nitekim Atatürk İsmet İnönü ile konuyu görüştüğünden sonra çiftlikleri karşılıksız olarak hediye etmeye karar vermiştir. Atatürk'ün bu kararı vermesinde İsmet İnönü'nün etkisinin olduğu açıktır.

İsmet İnönü'nün Meclisteki konuşmasından farklı olarak anılarında değindiği diğer konu da, Çiftliğin bağışlanmasını elden çıkarma olarak nitelmesi ve bunun nedenini de zarar etmesi olarak göstermesidir. İsmet İnönü'nün anılarında bu konuya ilişkin anlatımı şu şekildedir: “*Aslında çiftliği elden çıkartmanın bir sebebi de zarar etmesi. Ondan kurtulmak için satış muamelesi düşünülüyor.*”⁶⁶

Kazım Özalp da İsmet İnönü'ye benzer bir şekilde, Orman Çiftliğinin, Atatürk'ün önceden öngördüğü gibi hızla gelişme gösterdiğini, ancak yapılan büyük yatırımlar dolayısıyla borcunun da çoğaldığını söylemiştir. Kazım Özalp, İsmet İnönü'nün teklifi üzerine Atatürk'ün, Orman Çiftliğini, geliştirilmesine devam edilmesi koşuluyla, milli bir müessese olarak idare edilmek üzere, borçlarıyla birlikte hükümete devredilmesine razı olduğunu anlatmıştır.⁶⁷

Atatürk'ün hediye ettiği çiftliklerin daha sonra bağlandığı Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu tarafından, Atatürk Orman Çiftliği hakkında 1939 yılında hazırlanan “*Atatürk Çiftlikleri*” isimli kitapta, Atatürk Orman

⁶⁶ İnönü, *a.g.e.*, s. 544, 545.

⁶⁷ Kazım Özalp, T. Özalp, *a.g.e.*, s. 60.

Çiftliğin ilk yıllarından itibaren senelik bilançolarının yayımlandığı görülmektedir. 1926 ile 1937 yılları arası incelendiğinde, Çiftliğinin sadece 1927 yılında 64.301 lira zarar ettiği, en yüksek kârlarını ise devlete devredilmeden önceki yıllarda elde ettiği anlaşılmaktadır. Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumunun kitapta verdiği bilgiye göre, Çiftlik 1936 yılında 103.758 lira, 1937 yılında ise 109.668 lira kâr elde etmiştir.⁶⁸

İsmet İnönü anılarında, Atatürk Orman Çiftliğinin devriyle ilgili ikinci sorun alanı olarak Bira Fabrikasını göstermişti. Bu konuya ilişkin olarak, Çiftliğin devredilirken Çiftlikteki Bira Fabrikasının devredilmeyeceğini sonradan öğrendiğini, bu durumda ise Bira Fabrikası ile bira inhisarı yapılması gerektiğini anlatmıştır.⁶⁹

Anılarında, Bira Fabrikasıyla yapılması gereken bira inhisarına ilişkin olarak Atatürk ile yaptığı konuşmayı şu şekilde nakletmiştir: “*Atatürk ile konuştum. Vaziyet bu dedim. Bira fabrikası ile mukavele yapılacak ve bunu Orman Çiftliği yapamaz. Mal sahibi olan tasarruf sahibi olan sizinle vekâlet arasında, inhisar mukavelesi yapılmak lazım. Güldü Atatürk. Nasıl olacak dedi. Bu olmayacak dedim. Karşı karşıya geleceğiz de devlet reisi ile hükümet olarak inhisar mukavelesi yapacağız, olmaz bu dedim. Çiftlik hikayesinde vaziyet bu.*”⁷⁰

Bira Fabrikasının kuruluşu incelendiğinde, Atatürk’ün 1932 yılında yerli üretimi desteklemek için bira fabrikası kurulması direktifi ile çalışmaların başlatıldığı, 1933 yılında Orman Çiftliği içinde malt ve bira fabrikasının kurulmasına karar verildiği görülmektedir. Bu gelişme sonrasında İnhisar İdaresine başvurularak ruhsat istenmiş, bira üreten Bomanti şirketi ile yapılan anlaşmaya kıyasla daha ağır, fakat daha lojik ve normal koşullar ileri sürülmüştü. Yapılan hesaplarda, önerilen koşullar altında bile zarar etme olasılığının olmadığı, kar sağlanabileceği görülmüş, İnhisar İdaresinin koşulları kabul edilerek, Viyana Bira Enstitüsünün teknik gözetimi altında 1934 yılında fabrika kurulmuş ve ilk üretim Ekim ayında yapılarak Ankara piyasasına sunulmuştu. Orman Çiftliğinde kurulan ikinci Bira Fabrikası da 1937 yılında üretime geçmişti.⁷¹

⁶⁸ *Atatürk Çiftlikleri*, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Neşriyatı, Ankara 1939, s. 86.

⁶⁹ İnönü, *a.g.e.*, s. 545.

⁷⁰ İnönü, *a.g.e.*, s. 544, 545.

⁷¹ Öztoprak, *a.g.e.*, s. 92, 94.

İsmet İnönü, Bira Fabrikası ile yapılacak mukavelenin Orman Çiftliği ile yapılamayacağını, mal sahibi olan Atatürk ile vekâlet arasında inhisar mukavelesi yapılması gerektiğini, devlet reisi ile hükümetin inhisar mukavelesi yapmasını ise doğru bulmadığını söylemişti. İsmet İnönü'nün bahsettiği sakıncaların 1934 yılında da geçerli olması gerekmektedir. Ancak, yukarıda yapılan açıklamadan, geçmiş dönemde Bira Fabrikası ile inhisar mukavelesinin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çiftliğin devredilirken Bira Fabrikasının devredilmek istenmediğini İsmet İnönü söylemesine rağmen, yukarıda bahsedilen, Atatürk'ün Trabzon'dan 11 Haziran 1937 tarihinde Başvekâlete gönderdiği yazının iliştiğinde, Hazineye bağışlanan fabrika ve imalathaneler sıralanırken Bira ve Malt Fabrikasının da adı listede yer almıştır.⁷² İsmet İnönü'nün belirttiği ve çiftliklerin devir görüşmeleri sırasında gündeme geldiği değerlendirilen bu konuya, dönemi yaşayan kişiler tarafından hiç değinilmediği de görülmektedir.

Atatürk, Şükrü Kaya ve Çiftlik Müdürü Tahsin Coşkan ile beraberken Hasan Rıza Soyak'a, İsmet İnönü'nün o sabah⁷³ kendisine Çiftlikteki Bira Fabrikası hakkında, Fabrikanın istenen vasıfta olmadığı, biranın maliyetinin yüksek olduğu ve Hasan Rıza Soyak ile Tahsin Coşkan'ın kendisini aldattığını söylediğini anlatmıştır.⁷⁴

Hasan Rıza Soyak bu eleştiriye cevap olarak, İsmet İnönü'nün Çiftlikteki Fabrikada üretilen biraları çok beğendiğini, o dönemde bira üreten tek firma olan Bomanti Şirketinin hükümeti aldattığını söylediğini ve 10 yıllık izin süresinin bitiminde (2, 3 yıl süre kalmıştı.) tekrar ruhsat verilmeyeceğini, bundan dolayı kendisini ve Tahsin Coşkan'ı her gördüğünde, bütün yurdu içine alan geniş bir plan hazırlamalarını istediğini söylemiştir.

Konu ile ilgili olarak Hasan Rıza Soyak ayrıca, geçmiş dönemde İsmet İnönü'nün bu isteğini Atatürk'e iletip izin istediğinde, Atatürk'ün bu isteğe olumsuz yaklaştığını, işlerinin yoğun olması nedeniyle böyle bir

⁷² BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:5.

⁷³ "Hasan Rıza Soyak'ın verdiği bilgiye göre bu konuşma 17 Eylül 1937'de gerçekleşmiştir." Soyak, *a.g.e.*, s. 661.

⁷⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 661, 662.

yükün altına girmesini uygun bulmadığını da aktarmıştır. Bu istek üzerine Atatürk, çiftliklerin çok gelişme gösterdiğini, çalışma alanlarının zaman içinde genişleyip çeşitlendiğini, artık kendilerinin bu işlerle uğraşmalarının pek mümkün olmadığını, hepsini Hazineye ve dolayısıyla Ziraat Vekâletine terk etmeyi düşündüğünü söylemiştir. Atatürk, devirden sonra İsmet İnönü'nün istediğini yaptırmasının en uygun şekil olduğunu da söylemiş ve bu isteğe karşı çıkmıştır.

Kendilerinin yalnızca bir plan hazırlayacağını, bunun uygun bulunması durumunda şirket kurulmasını tavsiye edeceğini, ayrıca İsmet İnönü'nün ısrarlı isteklerini yerine getirerek hükümete yardımcı olmaları gerektiğini Hasan Rıza Soyak tekrarlamıştır. Atatürk bu ısrar üzerine öneriyi kabul etmiş, ancak ileride bu işten dolayı başının çok ağrıyacağı ikazında da bulunmuştur.⁷⁵ Kılıç Ali de, bu konu hakkında benzer bir anlatımda bulunmuştur.⁷⁶

Hasan Rıza Soyak, Bomanti Şirketinin önce kendileri ile görüşerek anlaşmak ve bu şekilde mukavelesini uzatmak istediğini, bu isteğin kabul edilmemesi üzerine, İsmet İnönü'nün çok yakınlarından biri olan şirketin idare meclisi üyesi aracılığı ile Çiftlikteki Bira Fabrikası aleyhinde faaliyette bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Falih Rıfkı Atay da benzer şekilde, İsmet İnönü'nün eniştesinin Bomanti Bira Fabrikasının idare meclisinde bulunduğunu ve Ankara'daki Bira Fabrikasının genişletilmesini engellemek, Bomanti imtiyazını uzatmak için, Ankara'daki fabrikanın gelir getirmeyeceği fikrini İsmet İnönü'ye telkin ettiğini yazmıştır.⁷⁸

İsmet İnönü ise, Bomanti Fabrikasının imtiyaz süresi bitiminde devlete intikal edeceğini, ancak Bomanti Fabrikasının harp yıllarının süreden sayılmaması için mahkemeye başvurduğunu ifade etmektedir. İsmet İnönü Atatürk'ün bir defa Bomanti Fabrikasından şikâyet ederek, harp yıla-

⁷⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 665, 666.

⁷⁶ "Kılıç Ali de konu ile ilgili olarak, Atatürk'ün Çiftlikte küçük bir Bira Fabrikası inşa ettirdiğini, İsmet İnönü'nün bu fabrikayı genişletmek isteğinde bulunduğunu, Hasan Rıza Soyak'ın bu isteği bir kaç kez tekrarladıktan sonra Atatürk'ün teklifi kabul etmekle birlikte, 'Pekala... Yalnız dikkatli ol, sonradan başına bir bela gelmesin.' dediğini anlatmıştır." *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Hulusi Turgut (Der.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 312.

⁷⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 668; Turgut, *a.g.e.*, s. 312.

⁷⁸ Atay, *a.g.e.*, s. 538.

rının süreden sayılması gerektiğini, haksız olduğunu ve muamelenin bir an önce sonuçlandırılması gerektiğini kendisine söylediğini, kendisinin ise Atatürk'e, mahkeme sonucunu beklemek gerektiğini anlattığını belirtmektedir. İsmet İnönü bu konudaki düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır: “*Bomantiye lüzum yok diye düşünüyorlar. Hâlbuki ona da ihtiyaç var diye söyledim ben. İkisine de ihtiyaç vardır...*”⁷⁹

Yukarıdaki anlatıma göre, İsmet İnönü'nün Çiftlikteki Bira Fabrikası hakkındaki düşüncesi, Fabrikanın istenen vasıfta olmadığı yönündeydi. Ancak, iki fabrikaya da ihtiyaç olduğunu söylemesinden hareketle, İsmet İnönü'nün Çiftlikteki Bira Fabrikasına karşı olmadığı anlaşılmaktadır. Burada dikkat çeken konu, İsmet İnönü'nün Bomanti'ye ihtiyaç olmadığını söylediğini iddia etmesidir.

Hasan Rıza Soyak, İsmet İnönü'nün Bira Fabrikasının kalitesi ve kârlılığı konusundaki eleştirisinde hatalı olduğunu, sırf İsmet İnönü'nün ısrarlı emirleri üzerine başlatılan bu girişimin kârlı olduğunu geniş bir izah sonucu Atatürk'e açıklamış, bunun üzerine Şükrü Kaya da, “*Biz de öyle düşünüyorduk; şimdi görüyorum ki hata etmişiz.*” demiştir.⁸⁰ Kılıç Ali de, bu konuda Hasan Rıza Soyak'a benzer bir anlatımda bulunmuştur.⁸¹

Şükrü Kaya, Atatürk'ün Bira Fabrikasıyla ilgili olarak Hasan Rıza Soyak ile yukarıda açıklanmış olan konuşmasını dinledikten sonra konunun önemini anlamış, daha sonra katıldığı Vekiller Heyeti toplantısında, Çiftlik ile ilgili sorunu İsmet İnönü'nün çözmesini sağlamak, Atatürk ile arasında sorun çıkmasını önlemek amacıyla anlatmıştı. İsmet İnönü bu durum karşısında düşüncelerini, “*Atatürk benden öğreneceklerini, Hasan Rıza Beyden mi öğreniyor.*” ifadesiyle açıklamıştır.⁸²

Kazım Özalp da benzer şekilde, Şükrü Kaya'nın Vekiller Heyeti toplantısına geç katıldığını, Vekiller Heyetinin akşam Çankaya'ya davet edileceğini ve Çiftlikteki Bira Fabrikasının konuşulacağını söylediğini belirt-

⁷⁹ İnönü, *a.g.e.*, s. 545.

⁸⁰ Soyak, *a.g.e.*, s. 668, 669; Turgut, *a.g.e.*, s. 312.

⁸¹ Turgut, *a.g.e.*, s. 312.

⁸² Salih Bozok, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, Haz. Can Dünder, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 135; Nejat Saner, *Atatürk Dönemi 19 Altın Yılın Öyküsü (1919-1938)*, Milliyet Yayınları, Künyesiz 1975, s. 218-219; Salih Bozok, C. S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985, s. 242.

miştir. Kazım Özalp, İsmet İnönü'nün önemli gördüğü konularda, vekiller heyeti öncesinde Atatürk'ün görüşünü aldığı ve o doğrultuda hareket etmeye çalıştığını, ancak bu gibi konuların kendisinden habersiz olarak, başka bakanlar tarafından ayrı ayrı görüşülmesini de hükümetin iş düzeni açısından uygun görmediğini açıklamıştır. Kazım Özalp, Şükrü Kaya'nın verdiği bilgiden, Bira Fabrikası hakkında köşkte bazı kararlar alınmış olduğu şüphesinin uyandığını da vurgulamıştır.

Aynı akşam⁸³ Vekiller Heyeti üyeleriyle yapılan Çankaya'daki toplantıda konu gündeme gelmiştir. Atatürk'ün "*Çiftlikteki bira fabrikasının geliştirilmesi için ne düşünüyorsunuz?*" sorusu üzerine, İsmet İnönü biraz sustuktan sonra; "*İcabi neyse yapılacaktır.*" cevabını vermiştir. Bu cevabı beklemeyen Atatürk sadece "*Öyle mi?*" demiş, İsmet İnönü de sinirli olduğunu belli eder bir şekilde düşüncesini, "*Fabrika için önceden karara varılmış ve yalnız tebligat için Bakanlar Kurulu davet olunmuştur.*" şeklinde açıklamıştır. Atatürk, Şükrü Kaya'ya baktuktan sonra, İsmet İnönü'ye dönerek "*Bunları nereden çıkarıyorsunuz, ne oldu? Neden böyle konuşuyorsunuz? Orman Çiftliği'ne iyi bakılmadığı görüşümdedir.*"⁸⁴ demiş, İsmet İnönü de "*Bunun sorumluları yöneticiler, Hasan Rıza ve Tahsin Bey'lerdir.*" şeklinde cevap vermiştir. Atatürk konunun bu şekilde tartışılmasından üzülererek; "*Bu durumda devam edemeyiz.*" diyerek toplantıdan ayrılmıştır.⁸⁵

İsmet İnönü'nün de bu toplantıyla ilgili olarak, konuşmaların detayına girmeden, toplantının iyi bitmediğine yönelik açıklamada bulunduğu görülmektedir. Vekiller Heyeti toplantısına gitmeden önce zihninde "*Çiftlik Hikayesi*"nin canlandığını söyleyen İsmet İnönü, Vekiller Heyeti toplantısında Atatürk'ün, Ziraat Vekâletinin çalışmadığından şikayetçi olduğunu, diğer vekaletlerin çalışmadığını söylediğini, kendisinin onları sa-

⁸³ "Kazım Özalp'ın verdiği bilgiden ve 19 Eylül 1937 tarihli Akşam gazetesinden, bu toplantının 17 Eylül 1937 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır."

⁸⁴ "Kazım Özalp, Çiftliğin yönetiminde önemli bir değişiklik yapılmadan, Hasan Rıza Soyak ve Tahsin Coşkan tarafından idare edilmesine rağmen, Atatürk'ün, Çiftliğin hükümetin idaresine geçtiği günden itibaren ihmal edildiği fikrinde olduğunu anlatmıştır." Kazım Özalp, T. Özalp, *a.g.e.*, s. 60.

⁸⁵ Kazım Özalp, T. Özalp, *a.g.e.*, s. 60, 61; Teoman Özalp, *Tanıklık Ediyorum Cumhuriyet ve Atatürk Anıları*, Epsilon Yayınları, İstanbul 2006, s. 118, 119; Salih Bozok, C. S. Bozok, *a.g.e.*, s. 242, 243; Bozok, *a.g.e.*, s. 135, 136.

vunmak zorunda kaldığını, Vekiller Heyeti toplantısının “ekşi bir hava içinde” bittiğini anlatmıştır.⁸⁶

Atatürk ile İsmet İnönü önceden planlandığı şekilde, tartışmadan bir gün sonra İstanbul'a birlikte gideceklerdi. Kazım Özalp, Atatürk'ün seyahat öncesinde istasyonda kendisine İsmet İnönü ile ilgili olarak şunları söylediğini belirtmiştir: “İsmet Paşa yorgundur, asabı bozulmuştur. Bu haliyle çalışmasını doğru bulmuyorum, yolda kendisine iki ay izinli sayılmasını söyleyeceğim, iki ay sonra istifasını isteyeceğim. Şimdi Celal Bayar Başbakan vekili olacak, iki ay sonra Bayar'ı Başbakanlığa getireceğim.”⁸⁷

Atatürk, 18 Eylül 1937 tarihinde İstanbul'a giderken⁸⁸ İsmet İnönü'ye; “Görev arkadaşlığımız bitmiştir. Ama dostluğumuz devam edecek. Dinlenmelisiniz.” demiş, daha sonra genel sekreteri Hasan Rıza Soyak'ı çağırarak aralarında geçen konuşmayı anlatmıştır. Atatürk'ün kendisine anlattıklarını Hasan Rıza Soyak şu şekilde nakletmiştir: “... Görüyorum ki sen çok yorgun ve hatta hastasın, uzun zaman istirahat ihtiyacın var; bu itibarla mesai arkadaşlığımıza bir müddet ara vermemiz muvafık olacaktır...”⁸⁹

Hasan Rıza Soyak'ın naklettiği bu konuşmayı, İsmet İnönü anılarında benzer denebilecek şekilde şu ifadelerle anlatmıştır:

“...Şimdiye kadar beraber çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir. Ama bu kadar açıktan bu kadar sert olmamıştı. Bu sebeple sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır dedi. Ben onun bu sözünün çok isabetli olacağını söyleyerek atılgan bir tavırla, samimi bir tavırla karşıladım. Çok müteşekkir olurum dedim. Hakikaten yorgun ve çalışamaz bir hale gelmişimdir. Bana izin verirseniz size çok müteşekkir kalırım dedim.”⁹⁰

İsmet İnönü 20 Eylül 1937 tarihinde bir buçuk ay süreli izin talebinde bulunmuş, bu istek Atatürk tarafından uygun bulunarak, başvekil ve-

⁸⁶ İnönü, *a.g.e.*, s. 545, 546.

⁸⁷ Kazım Özalp, T. Özalp, *a.g.e.*, s. 60.

⁸⁸ Akşam, 19 Eylül 1937, s. 1.

⁸⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 672.

⁹⁰ İnönü, *a.g.e.*, s. 547. “İsmet İnönü, tartışmadan bir gün sonra Atatürk'ün kendisine: ‘Şimdiye kadar bin meselede bin defa kavga ettik. Akşam pek aleni oldu. Bir müddet çekilmen, istirahat etmen lazım’ dediğini anlatmıştır.” Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004, s. 12.

killiğine Celal Bayar getirilmiştir.⁹¹ İsmet İnönü izninin sonunu beklemeden 25 Ekim 1937 tarihinde başvekillikten istifa etmiş ve aynı gün Celal Bayar'ın başvekilliğinde yeni hükümet kurulmuştur.⁹²

c. Bağış Sonrasında Çiftlikler İçin Yapılan Düzenlemeler

Celal Bayar'ın başvekilliği döneminde Atatürk'ün bağışladığı çiftliklere yönelik olarak düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin çerçevesinin, 1 Kasım 1937 tarihli Meclis açış konuşmasında Atatürk tarafından çizildiği görülmektedir. Atatürk bu konuşmasında ekonomiyi, ziraat, ticaret ve sanayi faaliyetleri ile bayındırlık işleri olarak tanımlamış, bu faaliyetlerin birlikte bir bütün olduğunu söylemiştir. Milli ekonominin temelini ziraat olduğunu, ziraatla birlikte kalkınmaya büyük önem verdiklerini⁹³ belirtmiştir. Atatürk, topraksız çiftçinin bırakılmamasını ve çiftçi ailesini geçindirebilecek toprağın bölünmemesini istediği konuşmasında, memleketin iklim, su ve toprak verimi bakımından ziraat bölgelerine ayrılması ve her bir bölgede köylünün örnek alabileceği ziraat merkezlerinin kurulması gerektiğini söylemiştir. Devlet idaresindeki çiftliklerin, buldukları bölgede en faydalı ziraat usul ve sanatlarını yaymaya hazır bulunduğunu, bunun Ziraat Vekâleti için büyük kolaylıklar sağladığını belirtmiştir. Mevcut ve kurulacak olan ziraat merkezlerinin, devlet bütçesine yük getirmeden kendi gelirleri ile varlıklarını sürdürmeleri ve gelişimlerine devam edebilmeleri için, birleştirilerek geniş bir işletme kurumu oluşturulmasının gerekli olduğunu söylemiştir.⁹⁴

Atatürk'ün görüşlerine paralel olarak 7 Ocak 1938 tarihinde Mecliste kabul edilen kanunla, her türlü ziraat işleri ve sanatıyla ilgilenmek üzere Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu oluşturulmuştur. Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Kanunu'nun görüşmeleri sırasında söz alan Manisa

⁹¹ Ulus, 21 Eylül 1937, s. 1.

⁹² Cumhuriyet, 26 Ekim 1937, s. 1.

⁹³ "Atatürk 1 Kasım 1936 tarihli Meclis açış konuşmasında da zirai kalkınma konusuna değinmiş, zirai kalkınmanın kolay ve çabuk yapılması için şartların hazırlanmış ve çok ilerlemiş olduğunu söylemiştir. Yeni usul ve yeni makineler kullanılarak, iyi bir teşkilatla yapılacak yardımların süratle sonuç vereceğini gördüğünü, kooperatiflerin bu amaçla kullanılabilirliğini vurgulamıştır." TBMM ZC, Devre:5, Cilt:13, İçtima:2, 1 Kasım 1936, 1'inci Celse, TBMM Matbaası, Ankara 1936, s. 5.

⁹⁴ TBMM ZC, Devre:5, Cilt:20, İçtima:3, 1 Kasım 1937, 1'inci İnikat, 1'inci Celse, TBMM Matbaası, Ankara 1937, s. 4.

Mebusu Yaşar Özey, Kanun'un kabul edilme gerekçesini açıklamıştır. Bu gerekçeye göre, Kanun'un ruhunu Atatürk'ün hediye ettiği çiftlikler oluşturmaktaydı.⁹⁵

Kabul edilen Kanun incelendiğinde, beşinci maddesinde, Atatürk'ün 11 Haziran 1937 tarihli mektubuyla Hazineye bağışladığı bütün menkul ve gayrimenkul mallarının ve bunlara ait hak ve vecibelerin, Kanun'un yayın tarihinden itibaren Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna intikal edeceği hükmü görülmektedir.⁹⁶

1 Kasım 1937 tarihli konuşmasında Atatürk'ün değindiği, bölgelerde ziraat merkezlerinin oluşturulması konusu da Kanun'da yer almıştır. Bu konu Kanun'un üçüncü maddesinde, kurumun yapacağı başlıca işler sıralanırken b fıkrasında, bölgelerde gerekli olan ziraat çeşitlerini, usullerini ve sanatlarını göstermek için örnek olacak ziraat işletme merkezleri, fabrika ve atölyeler kurmak ve işletmek olarak ifade edilmiştir.⁹⁷

Atatürk'ün Hazineye hediye ettiği çiftliklerinin resmi devir işlemi, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Kanunu'nun kabul edilmesi sonrasında yapılmıştır. Atatürk 11 Mayıs 1938 tarihinde, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Ziraat Vekili Faik Kurdoğlu ve Ankara Valisi Nevzat Tandoğan da yanında bulunurken, Hazineye hediye ettiği çiftliklerin devri için resmi işlemi gerçekleştirmiştir. Orman Çiftliğinde yapılan bu resmi devir işleminde Ankara Defterdarı ve Tapu Müdürü de hazır bulunmuştur.⁹⁸

3. ATATÜRK'ÜN VASIYETİ

Celal Bayar, başvekil olduktan sonra Atatürk'te bir yorgunluk gördüğünü, ara sıra burnundan kan geldiğini, bu yüzden bir Alman ve bir Fransız doktora muayene yaptırmak isteğinde bulunduğunu Atatürk'e söylemişti. Atatürk ise, Hatay meselesinin en önemli aşamada bulunmasını gerekçe göstererek teklifi uygun bulmamıştı. Ancak, Atatürk bu görüş-

⁹⁵ TBMM ZC, Devre:5, Cilt:22, İçtima:3, 7 Ocak 1938, 75'inci İnikat, 1'inci Celse, TBMM Matbaası, Ankara 1938, s. 46.

⁹⁶ TBMM ZC, D:5, C:22, İ:3, s. 46, 47.

⁹⁷ TBMM ZC, D:5, C:22, İ:3, s. 47.

⁹⁸ Cumhuriyet, 12 Mayıs 1938, s. 1, 3.

mede Türk doktorların muayenesini kabul etmiş, yapılan muayene sonrasında kendisine siroz teşhisi konulmuştu.⁹⁹

Yabancı doktor getirilmesini Celal Bayar daha sonra tekrar istemiş, bu istek, hastalığının farkında olan Atatürk tarafından kabul edilmiştir. Çağrılan Fransız Dr. Fisher yaptığı muayene sonrasında konulan siroz teşhisinin doğru olduğunu, ancak geç konulduğunu söylemiştir.¹⁰⁰

Dr. Fisher'in Atatürk'ü muayene etmek için Eylül 1938 tarihindeki üçüncü gelişinde, Atatürk'ün karnındaki suyun alınmasına karar verilmiştir.¹⁰¹ Hasan Rıza Soyak Atatürk'ün, karnının delinerek su alınmasını önemli ve tehlikeli bir operasyon olarak gördüğünü, bu nedenle, zaten beş altı yıldır aralarında hazırlanması için konuştuklarını belirttiği vasiyetini yazmaya karar verdiğini söylemiştir.¹⁰²

Hasan Rıza Soyak vasiyetin hazırlanma süreci hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre, Atatürk su alma operasyonu öncesinde Hasan Rıza Soyak'tan, mal olarak sahip olduklarının listesini yapmasını istemişti. Hasan Rıza Soyak'ın hazırladığı listeyi inceleyen Atatürk, bunları ikiye ayıracağını, hayatta bulunduğu müddetçe üzerinde kalması lazım gelen para, hisse senetleri, Çankaya'daki köşk ve eşyaların yapılacak vesikaya konulacağını söylemiştir. Atatürk, bunların dışında kalanları, yani Çankaya'dan başka yerdeki emlak ve evleri, Ankara'ya döner dönmez, mahalli belediyelere veya diğer kurumlara verip, gerekli işlemleri de yapacağını açıklamıştır. Atatürk vasiyetname hakkında düşündüğü esasları Hasan Rıza Soyak'a not ettirmiş ve hazırlanmasını istemiştir. Atatürk daha sonra, Hasan Rıza Soyak'ın hazırladığı taslak üzerinde gerekli gördüğü değişiklikleri yaparak, kendi el yazısı ile vasiyetini yazmıştır.¹⁰³

⁹⁹ Nazmi Kal, *Atatürk ile Yaşayanlar-Celal Bayar (Anılar)*, T.C. Ziraat Bankası A.Ş. Kültür Yayınları, künyesiz, tarihsiz, s. 13, 14; İsmet Bozdağ, *Bir Çağın Perde Arkası Atatürk-İnönü İnönü-Bayar Çekişmeleri*, Kervan Yayınları, İstanbul 1972, s. 142; İsmet Bozdağ, *Bilinmeyen Atatürk Celal Bayar Anlatıyor*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s. 70-72.

¹⁰⁰ Kutay, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁰¹ Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ün Hastalığı Profesör Dr. Nihad Reşad Belger'le Mülakat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959, s. 39; Kocatürk, *a.g.e.*, s. 629.

¹⁰² Soyak, *a.g.e.*, s. 712, 713.

¹⁰³ Soyak, *a.g.e.*, s. 714-716.

Kılıç Ali de vasiyetin hazırlanma nedenini Hasan Rıza Soyak gibi açıklamıştır. Kılıç Ali, Atatürk'ün, karnındaki su alınma işlemi önemli ve tehlikeli olarak gördüğünü, bu yüzden düşündüğü birkaç meseleyi not halinde vasiyet etmek ihtiyacı duyduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴

Atatürk'ün hastalığı sırasında tedavi sürecine katılan ve karnından su alınması öncesindeki olaylara tanıklık eden Dr. Nihad Reşad Belger de benzer bir anlatımda bulunmuştur. Dr. Nihad Reşad Belger, Atatürk'ün bu işi bir ameliyat gibi düşündüğünü, bağırsaklarının ameliyat sırasında delinmesinden endişe ederek, bir kaza ihtimaline karşı hazırlıklı bulunma düşüncesiyle vasiyetnamesini yazdığını söylemiştir.¹⁰⁵

Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün geçmiş dönemde hazırlamak istediği vasiyeti ile ilgili düşüncesi hakkında da bilgi vermiştir. Bu bilgiye göre Atatürk, sahip olduğu bütün menkul ve gayrimenkulleri Cumhuriyet Halk Fırkasına bırakmak niyetinde olmuş ve buna göre vasiyet hazırlamak istemişti. Ancak bunun imkânsız olduğu ve Medeni Kanun gereğince mirasçılarının korunmuş hisselerinin bulunduğu kendisine hatırlatılınca, meselenin araştırılmasını istemişti. Araştırma sonrasında tek çare olarak kanun çıkartılması gerektiği ortaya çıkmış, Atatürk'ün onayı ile ilgili kanun hazırlanmıştır.¹⁰⁶

12 Haziran 1933 tarihinde kabul edilen bu konuya ilişkin Kanun'la, Atatürk'ün, Medeni Kanun'un 452'nci maddesi kapsamındaki tasarrufları, mahfuz (korunmuş) hisseler hakkındaki hükmün dışında tutulmuş ve bu Kanun'un Atatürk'ün bütün mallarını kapsaması esası kabul edilmiştir.¹⁰⁷

Atatürk'ün vasiyeti¹⁰⁸, 28 Kasım 1938 tarihinde Ankara Adliye Sarayındaki Üçüncü Sulh Hâkimliğinde, Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Ha-

¹⁰⁴ Turgut, *a.g.e.*, s. 638, 639.

¹⁰⁵ Ünaydın, *a.g.e.*, s. 33. "Sabiha Gökçen ise vasiyetin hazırlanmasını farklı olarak anlatmış ve Atatürk'ün, herhangi bir neden yokken, 5 Eylül 1938 tarihinde kâğıt kalem isteyerek vasiyetini yazdığını belirtmiştir." Sabiha Gökçen, *Atatürk'le Bir Ömür*, Der. Oktay Verel, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 301, 319.

¹⁰⁶ Soyak, *a.g.e.*, s. 713.

¹⁰⁷ TBMM ZC, Devre:4, Cilt:16, İçtima:2, 12 Haziran 1933, 70'inci İnikat, 1'inci Celse, TBMM Matbaası, Ankara 1933, s. 205, 206.

¹⁰⁸ "Ankara Üçüncü Sulh Hâkimliğinde Atatürk'ün vasiyeti ile ilgili yapılan araştırmada, kasada tutulan vasiyetin geçen yıllarda istek üzerine gönderildiği, nereye gönderildiğine ilişkin bir kaydın da bulunmadığı ifade edilmiştir."

nım, Adliye Vekili Hilmi Uran, Dâhiliye Vekili Refik Saydam, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, bazı mebus, avukat ve hâkimlerin de hazır bulunduğu özel bir törenle açılmıştır.

Açılan zarf içinden Altıncı Noter İsmail Kunter'in tutmuş olduğu zabıt çıkmıştır. Bu zabıtta noter, 6 Ekim 1938 tarihinde Atatürk tarafından Dolmabahçe Sarayı'na çağrıldığını, Hasan Rıza Soyak ve Dr. Neşet Ömer İrdelp'in de hazır bulunduğu ortamda Atatürk'ün kendisine, “*Bu benim vasiyetnamemdir. Size teslim ediyorum. Kanuni icabatını icra edersiniz.*” diyerek vasiyetini verdiğini yazmıştır. Sonrasında bu zabıt orada düzenlenmiş, Atatürk, Hasan Rıza Soyak, Dr. Neşet Ömer İrdelp ve İsmail Kunter tarafından imzalanmıştır.

Bu zabıtın okunmasından sonra, Atatürk'ün kendi el yazısı ile 5 Eylül 1938 tarihinde yazdığı vasiyetini içeren zarf açılmıştır. Atatürk'ün vasiyetnamesi şu şekildedir:

“Malik olduğun bütün nukut (nakit) ve hisse senetleriyle Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi (mallarımı), Cumhuriyet Halk Partisine, atideki şartlarla terk ve vasiyet ediyorum:

1- Nukut ve hisse senetleri, şimdiki gibi, İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır.

2- Her seneki nemadan, bana nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça, yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda bin, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki yüzer lira verilecektir.

3- Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek ayrıca para verilecektir.

4- Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır.

5- İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır.

6- Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya, Türk Tarih ve Dil kurumlarına tahsis edilecektir.”¹⁰⁹

¹⁰⁹ Ulus, 29 Kasım 1938, s. 1.

Atatürk'ün vefatından sonra Ankara Üçüncü Sulh Mahkemesi Türkiye İş Bankasından, Atatürk'ün bankadaki “*Nüket ve hisse senetleri*”ni bildirmesini istemiştir. Türkiye İş Bankasının verdiği cevap, Genel Müdür Muammer Eriş tarafından 9 Aralık 1938’de idare meclisi üyelerinin bilgisine sunulmuştur. Bu bilgiye göre, Atatürk'ün nakit hesaplarının bakiyesi; 2 numaralı hesapta 1.446.872.03 lira, 4 numaralı hesapta 53.453.18 lira, 649 numaralı emeklilik hesabında ise 19.556.80 liradır. İş Bankasındaki hisse senetleri; nama muharrer (yazılı) 62.900 hisse (her biri 10.000 lira itibari değerindedir.), hamiline ait 56.225 hisse (her biri 10.000 lira itibari değerindedir.) ve müessis (kurucu) 569 adet hisse senedir. Zonguldak Maden Kömür İşleri T.A.Ş. hisse senetleri ise; nama muharrer 12.750 hisse (her biri 10.000 lira itibari değerindedir.), hamiline ait 12.250 hisse (her biri 10.000 lira itibari değerindedir.) ve müessis 125 adet hisse senedir.¹¹⁰ Hasan Rıza Soyak da 10 Kasım 1938 tarihi itibariyle Atatürk'ün nakit ve hisse senetlerini aynı şekilde ifade etmiştir.¹¹¹

Kamuoyunda Atatürk'ün İş Bankasındaki hissesi bilinmekle birlikte, Zonguldak Maden Kömür İşleri T.A.Ş. deki hissesi pek bilinmemektedir. Yukarıdaki bilgiden, Zonguldak Maden Kömür İşleri T.A.Ş. deki hissesinin de önemli bir miktar tuttuğu anlaşılmaktadır.

Atatürk'ün vasiyetinde, nakit ve hisse senetlerinden sonra düzenlediği diğer konu Çankaya'daki menkul ve gayrimenkulleri olmuştur. Hilmi Uran Çankaya'daki bu menkul ve gayrimenkuller hakkında aşağıdaki detaylı bilgiyi vermiştir.

Vasiyetname gereğince Atatürk'ün Çankaya'daki menkul malları mahkemece tespit edilerek, bir kısmı iki kasa içinde Ziraat Bankasına teslim edilmiş, bir kısmı halkevine verilmiş, mefruşat şeklindeki kısmı da Çankaya'daki küçük köşkte bırakılmış ve Cumhuriyet Halk Partisi tarafından bunlara ilişilmemiştir.

Vasiyetnameyle Cumhuriyet Halk Partisine kalan Çankaya'daki gayrimenkuller, küçük köşk, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterinin oturması için tahsis edilen köşk ve 400 dönüme yakın köşk etrafındaki

¹¹⁰ *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (Proje Yöneticisi), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 88, 89.

¹¹¹ Soyak, *a.g.e.*, s. 651.

arsadan oluşmaktaydı. Küçük köşk müze halinde kapalı tutulmuş, arsalar da Cumhuriyet Halk Partisinin faydalanmasına imkân olmamıştı. Bu yüzden daha sonraki senelerde bu arsalar hükümet tarafından istimlak edilmiştir.¹¹²

Hilmi Uran'ın verdiği bilgiye göre, vasiyetle Cumhuriyet Halk Partisine kalan Çankaya'daki gayrimenkuller, küçük köşk, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterinin oturması için tahsis edilen köşk ve 400 dönüme yakın köşk etrafındaki arsadan oluşmaktadır.

Hilmi Uran'ın bu açıklamasında dikkat çekici nokta, o dönemde kullanılmakta olan Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne ait bir bilginin yer almamasıdır. Bunun nedeni, Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün daha önceki dönemde hükümet tarafından kamulaştırılmasıdır. Bu yüzden Atatürk'ün vasiyeti Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nü kapsamamıştır.

Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nü kamulaştırma ihtiyacı Hariciye Vekâletinden gelmiştir. Hariciye Vekâleti, Türkiye'yi ziyaret eden yabancı misafirleri, millet ve hükümetin şerefi ile orantılı olacak şekilde kabul ve ağırlamak için, Atatürk'ün Çankaya'da yaptırdığı, resmi kabul ve ziyaretlere yarayacak salonları bulunan köşkün, arazi ve mobilyası ile birlikte, 2490 sayılı kanunun 46'ncı maddesinin d fıkrası gereğince satın alınmasını istemiştir. Bu istek üzerine, Maliye Vekilliğinin 12 Mayıs 1935 tarihli ve 32441/14 sayılı teeskereyle, 285.000 liraya satın alınmasına ilişkin hazırladığı teklifi, İcra Vekilleri Heyetince 12 Mayıs 1935 tarihinde onanmıştır.¹¹³

4. ATATÜRK'ÜN VASİYETİNDE YER ALMAYAN GAYRİ-MENKULLERİ

Atatürk'ün, Hasan Rıza Soyak'ın belirttiği gibi, sahip olduğu gayrimenkulleri iki gruba ayırdığı görülmektedir. Atatürk, birinci grup olarak nitelediği, hayatta kaldığı sürece üzerinde kalmasını istediği Çankaya'daki menkul ve gayrimenkullerini vasiyetnamesi ile düzenlemiştir.

¹¹² Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Künyesiz, Ankara 1959, s. 333.

¹¹³ BCA, Fon Kodu:30.18.1.2, Kutu No:54, Dosya No:36, Sıra No:10.

Vasiyeti dışında bıraktığı ve ikinci grup olarak nitelediği gayrimenkullerini ise, vasiyetini yazdıktan sonra Ankara'ya döner dönmez, mahalli belediyelere veya diğer kurumlara vermeyi amaçlamıştı. Ancak Atatürk'ün sağlık durumu, İstanbul'da vasiyetini yazdığı 5 Eylül 1938 tarihinden sonra ağırlaşmış, bu nedenle Ankara'ya dönememiştir.

Çevresinde bulunan kişilerin, hastalığının ilerlemiş olduğu günlerde Atatürk'ün Ankara'ya gitmeyi çok istediğini anlattıkları görülmektedir. Kılıç Ali konuyla ilgili olarak Atatürk'ün; “*Beni bir an önce Ankara'ya getirin. Yapılacak önemli işlerim var!*” dediğini belirtmektedir.¹¹⁴ Salih Bozok, Atatürk'ün hasta olduğu dönemde en büyük özleminin Ankara'ya gitmek olduğunu, sık sık “*Ah Ankara'ya gidemedik.*” dediğini anlatmıştır.¹¹⁵ Afet İnan da, cumhuriyetin on beşinci yıldönümünde Ankara'da bulunma özleminin çok kuvvetli olduğunu, hastalığının esiri olan Atatürk'ün, bu durumundan büyük ıstırap çektiğini belirtmiştir. Afet İnan, üç gün süren ve 22 Ekim 1938'de sona eren komayı atlattıktan sonra, iyi olduğu saatlerde de Atatürk'ün Ankara'ya gitmek için hasret çektiğini söylemiştir.¹¹⁶

Atatürk'ün sağlık durumu incelendiğinde, vasiyetini yazdıktan sonraki 1938 yılının Eylül, Ekim ve Kasım aylarında hastalığının ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Bu süre içinde, hastalığının kötüleşmesi üzerine Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğince Atatürk'ün sağlığı hakkındaki tebliğ¹¹⁷ 17 Ekim 1938 tarihinde yayınlanmıştır.

Tebliğde yer alan doktorların raporunda, Atatürk'ün önceki akşama göre daha iyi olduğu bildirilmiş, nabız, nefes ve ateşi hakkında bilgi verilmişti.¹¹⁸ 20 Ekim 1938 tarihinde yayınlanan tebliğdeki doktorların raporunda, “*Asabi ârazlar tamamen geçmiştir. Umumi salah artmaktadır.*” ifadesi ile hastalıktaki kısmi iyileşme belirtilmişti.¹¹⁹

¹¹⁴ Turgut, *a.g.e.*, s. 646, 647.

¹¹⁵ Bozok, *a.g.e.*, s. 156.

¹¹⁶ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981, s. 19.

¹¹⁷ “Dr. Fissenger (Fisher) 30 Mart 1938 tarihinde Atatürk'ü muayene ettikten sonra, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Atatürk'ün hastalığı hakkında ilk resmi tebliği yayınlarak, sıhhatinde endişe verici bir durum olmadığının belirlendiğini ve kendisine 1,5 ay istirahat tavsiyesinin yeterli görüldüğünü bildirmişti.” Kocatürk, *a.g.e.*, s. 616.

¹¹⁸ Akşam, 18 Ekim 1938, s. 1.

¹¹⁹ Akşam, 21 Ekim 1938, s. 1.

Ancak 8 Kasım 1938 tarihinde yayınlanan tebliğde, Atatürk'ün hastalığının birden bire normal seyrinden çıkarak ağırlaştığı ve sıhhi durumunun yeniden fenalaştığı duyurulmuştur.¹²⁰

Atatürk'ün Ankara'ya döndükten sonra mahalli belediyelere veya diğer kurumlara vermeyi amaçladığı ve ikinci grup olarak nitelediği gayrimenkulleri kendisine çeşitli zamanlarda hediye edilmiş olan evlerden oluşmaktaydı. Afet İnan bu konu hakkında, Türk milletinin sembolik bir şükran ifadesi olarak Atatürk'e evler hediye ettiğini, bunların Atatürk için güzel bir hatıra oluşturduğunu söylemiştir.¹²¹

Afet İnan'ın belirttiği gibi Atatürk'e, Bursa Belediyesi tarafından 20 Ocak 1923'de Bursa'da, Samsun Belediyesi tarafından 20 Eylül 1924'de Samsun'da, Erzurum İl Özel İdaresi tarafından 1926'da Erzurum'da, Diyarbakır Belediyesi tarafından 5 Nisan 1926'da Diyarbakır'da, İzmir Belediyesi tarafından 1927'de İzmir'de, Konya Belediyesi tarafından 1927'de Konya'da, Trabzon İl Özel İdaresi tarafından 1931'de Trabzon'da, Antalya'da ve İstanbul Belediyesi tarafından Florya'da ev veya köşkler hediye edilmişti.¹²²

İkinci grup olarak nitelediği gayrimenkullerini, yani Çankaya'dan başka yerdeki emlak ve evlerini, Atatürk'ün Ankara'ya döner dönmez mahalli belediyelere veya diğer kurumlara vereceğini Hasan Rıza Soyak'ın açıkladığı yukarıda anlatılmıştı.

Afet İnan da, Atatürk'ün gayrimenkulleri ile ilgili olarak benzer şekilde bir açıklamada bulunmuştur. Afet İnan, Türk milletinin kendisine hediye ettiği evlerin hepsini, Atatürk'ün son senelerinde, buldukları şehirlere vermeyi öngördüğünü belirtmiştir.¹²³

Hasan Rıza Soyak ve Afet İnan'ın ifade ettiği gibi, Atatürk'ün, Çankaya dışında kalan emlak ve evlerini belediyelere verme konusunda, vasiyetini düzenlemeden önce bazı uygulamalar yaptığı görülmektedir. Atatürk 2 Şubat 1938 tarihinde, kendisine hediye edilmiş olan Bursa'daki

¹²⁰ Cumhuriyet, 9 Kasım 1938, s. 1.

¹²¹ Mehmet Önder, *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*, Atatürk Kültür, Tarih ve Dil Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988, s. 8, 9.

¹²² Önder, *a.g.e.*, s. 27, 31, 32, 34, 38, 41, 43, 44, 53, 59.

¹²³ Önder, *a.g.e.*, s. 8, 9.

köşkünü¹²⁴ Bursa Belediyesine hediye etmiştir. Atatürk daha sonra da, bazı emlak ve arsasını Ankara belediyesine hediye etmiştir.

Atatürk, Merinos Fabrikasını hizmete açmak için yaptığı Bursa ziyareti sırasında, Bursa Belediye başkanına 2 Şubat 1938 tarihinde gönderdiği yazıda, Bursa Belediyesinin 1923 yılında kendisine hediye ettiği Çelikpalas Otelindeki müstakil köşkünü, bütün müstemilatıyla birlikte Bursa Belediyesine hibe ettiğini bildirmiştir. Köşkün, Çelikpalas Otelinin bir parçası olarak kullanılmasını isteyen Atatürk bu yazısında, Bursa Belediyesinin, köşkün bedelini takdir ettirerek, Çelikpalas Otelinin ait olduğu şirketten o miktar kadar hisse senedi almasını istemiştir. Atatürk ayrıca, Bursa kaplıcalarının büyük ve medeni ihtiyaçlarından birini karşıladığını belirttiği Çelikpalas Otelinin, Bursa Belediyesinin çabası ve yardımıyla daha fazla geliştirilmesine yardımcı olmak için, Çelikpalas Otelinin ait olduğu şirketteki 34.830 liralık hissesini de Bursa Belediyesine terk ettiğini bildirmiştir.¹²⁵

Yukarıda bahsedildiği gibi, Atatürk 11 Haziran 1937 tarihinde Trabzon'daki köşküden Hasan Rıza Soyak'a çiftliklerinin hediye edilmesi ile ilgili yazı göndermişti. Atatürk bu yazısında belediye ve idare-i hususiyelere devredilecek olan emlakların da uygun olduğunu belirtmişti. Ancak yazıda bu emlakların neler olduğu hakkında bir bilgi yer almamıştı.¹²⁶ Çiftliklerin resmi devir işlemi yapılırken, aynı anda Atatürk'ün bazı emlaklarını da devrettiği görülmektedir. Aşağıda açıklanan emlakların, Hasan Rıza Soyak'a gönderilen yazıda belirtilen emlaklar olduğu anlaşılmaktadır.

Atatürk, hipodrom ve stadyum civarındaki arsalar ile çarşı içindeki bir otel ve altındaki dükkânları Ankara Belediyesine terk etmiştir. Ayrıca, Ulus matbaasını bütün demirbaşıyla ve çevresindeki arsalarla birlikte Cumhuriyet Halk Partisine bağışlamıştır. Bunlarla ilgili resmi işlemler,

¹²⁴ "Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Ocak 1923 tarihinde Bursa'ya ikinci kez gittiğinde kaldığı köşk, Bursa Belediyesi tarafından sahibinden satın alınarak yeniden döşenmiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya hediye edilmişti. Mustafa Kemal Paşa daha sonraki Bursa'ya gelişlerinde bu köşkte kalmıştı." Önder, *a.g.e.*, s. 31, 32.

¹²⁵ Akşam, 3 Şubat 1938, s. 1.

¹²⁶ BCA, FK:30.10, K:2, D:12, S:5.

hediye edilen çiftliklerin işlemleri ile beraber, 11 Mayıs 1938 tarihinde yapılmıştır.¹²⁷

Belediyelere hediye ettiği emlak ve arsalar dışında kalan ve vasiyetnamesinde yer almayan Atatürk'ün evlerinin, vefatından sonra ne olduğu ile ilgili bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırma kapsamında, Atatürk'ün Trabzon'daki köşkü, Samsun'daki evi ile Erzurum'daki evi incelenmiş, ölümünden sonra bu köşk ve evlerin kime kaldığı tapu kayıtları üzerinden incelenmiştir.

a. Atatürk'ün Trabzon'daki Köşkü

İncelemeye konu edinilen ilk ev “*Atatürk Köşk*”ü olarak bilinen ve Trabzon Vilayeti İdare-i Hususiyesi tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya hediye edilen köşktür. Cephe ve mekân kurgusu Avrupa mimarisi özelliklerini taşıyan bu köşk 1890 yılında Konstantin Kabayanidis tarafından yaptırılmıştı. Köşk, yığma yapım tekniği ile taş, tuğla ve ahşap yapı malzemeleri kullanılarak inşa edilmişti.¹²⁸

Trabzon Vilayeti İdare-i Hususiyesinin malı olan bu köşk, Vilayet Daimi Encümeninin 18 Mayıs 1931 tarih ve 361 numaralı kararı gereğince Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya mülk olarak verilmiştir. Buna ilişkin resmi işlemler 16 Haziran 1931 tarihinde yapılmış ve Gazi Mustafa Kemal Paşa adına tapuya kaydedilmiştir.¹²⁹

Atatürk, 10 Haziran 1937 tarihinde başladığı Trabzon seyahati süresince bu köşkte kalmış, köşkte yaşanan gelişmeler de yukarıda açıklanmıştı. Atatürk bu köşkte bulunduğu sırada, çiftliklerini Hazineye bağışladığını İsmet İnönü'ye gönderdiği yazıyla duyurmuştu. Çiftliklerin bağışlandığı yer olması nedeniyle, köşkün Atatürk'ün hayatında önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür.

Soğuksu köyünde bulunan bahçe içindeki bu köşk, Atatürk'ün vefatı sonrasında, yasal varisi olan kız kardeşi Makbule Boysan'a intikal etmiştir. Bu konuya ilişkin yasal işlem, Ankara Asliye Hukuk Hâkimliğinin 7 Aralık

¹²⁷ Cumhuriyet, 12 Mayıs 1938, s. 1, 3.

¹²⁸ *Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri*, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2010, s. 269.

¹²⁹ Trabzon Tapu Zabıt Defteri (TTZD), Cilt No:109/1, Sayfa No:18, Sayı No:49.

1938 tarih ve 938/2509 esas ve 1627 karar sayılı veraset ilanı¹³⁰ gereğince gerçekleştirilmiş ve köşk Makbule Boysan adına, 31 Temmuz 1939 tarihinde tapuya tescil edilmiştir.¹³¹ Köşk daha sonra Trabzon Belediyesi tarafından Atatürk Müzesi haline getirilmiştir. Günümüzde de Atatürk Müzesi olarak kullanılmaktadır.

b. Atatürk'ün Samsun'daki Evi

İncelemeye konu edinilen ikinci ev Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığında kaldığı evdir. Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da 9'uncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a çıktığında Mıntıka Palas'ta misafir kalmıştı. İki katlı bu taş bina 1902 yılında otel olarak inşa edilmişti. O günlerde kapalı olan otel, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geleceği duyulunca, Mutasarrıf tarafından açtırılmış, askeri hastaneden getirilen eşyalar otele yerleştirilmişti. Mustafa Kemal Paşa bir hafta süreyle bu binada kalmıştı.¹³²

Milli Mücadeleyi başlatmak üzere Anadolu'ya çıktığında kaldığı ilk yer olması bakımından, bu evin Mustafa Kemal Paşa'nın hayatında önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür.

Mıntıka Palas'ın Mustafa Kemal Paşa'ya hediye edilmiş şekli ve tarihiyle ilgili olarak iki farklı bilgi bulunmaktadır. Mehmet Önder'in "*Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*" isimli kitabında, Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Eylül 1924'deki Samsun'a ikinci gelişinde, Mıntıka Palas'ın Belediye tarafından kendisine hediye edildiği bilgisi bulunmaktadır.¹³³ Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından hazırlanan "*Gazi Müzesi Mantıka Palas*" isimli broşürde ise, Samsun Valisi Fahri Bey başkanlığındaki bir heyetin Samsun halkı adına 1926 yılında İstanbul'a giderek, Mantıka Palas Otelinin anahtarını Mustafa Kemal Paşa'ya hediye ettiği belirtilmektedir. Bu broşürde ayrıca, 1902 yılında Jean Ionnis Mantıka tarafından yaptırılan

¹³⁰ "Ankara 1'inci Asliye Hukuk Hâkimliğinde ve Ankara Adliyesi Arşivinde yapılan araştırmada, söz konusu veraset ilanına ilişkin bir belgenin ve o döneme ait evrakların ellerinde olmadığı ifade edilmiştir."

¹³¹ TTZD, Cilt No:150, Sayfa No:73, Sayı No:186.

¹³² Önder, *a.g.e.*, s. 44.

¹³³ Önder, *a.g.e.*, s. 44.

otelin adının Mantika Palas olduğu, ancak zaman içinde halk arasında Mintuka Palas adını aldığı da belirtilmektedir.¹³⁴

Tapu görevlilerince ifade edildiğine göre, Samsun'a ait kadastro 1947 yılında hazırlandığından, evin hediye edildiği döneme ilişkin tapu kayıtları bulunmamaktadır. Bu nedenle, evin hediye ediliş tarihinin ve şeklinin tapu kayıtlarından öğrenilmesi mümkün olamamıştır.

Atatürk'ün vefatı sonrasında bu evin, Trabzon'daki köşk gibi, yasal varisi olan Makbule Boysan'a kaldığı anlaşılmaktadır. Makbule Boysan'ın 9 Temmuz 1941 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisine gönderdiği mektupta, "Samsundaki Fırka binası kirasının" yeni adresine gönderilmesini istemesi bu tespiti doğrulamaktadır.¹³⁵

Atatürk'ün Samsun'daki evine ilişkin ilk tapu kaydı 21 Ağustos 1951 tarihine aittir. Tapu kaydında Ulugazi Mahallesi Gazi ve Kaptanağa Sokağı, Pafta No:25, Ada No:373, Parsel No:3 olarak tanımlanan kâğır bina 496 metrekare olarak gösterilmiştir. Tapu kaydında, eve ilişkin olarak yeni tapu kayıt sayfaların 4157 ve 4158 olarak gösterilmesine rağmen, eski tapu kayıt sayfaların boş bırakılması, tapu görevlilerin ifade ettiği gibi, eski tapu kayıtlarının bulunmadığını göstermektedir.

Ev 27 Kasım 1978 tarihinde 1710 sayılı Kanun gereğince eski eser olarak, 21 Kasım 1985 tarihinde de korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak kabul edilmiştir.¹³⁶ 27 Ekim 1995 tarihli ikinci tapu kaydında, kâğır binanın bulunduğu 377 metrekarelik bölümün, Maliye Hazinesine 1.000.000 lira bedel ile satıldığı bilgisi yer almaktadır.¹³⁷

Daha sonra "Gazi Müzesi" adı verilen bu bina 1 Kasım 1995 tarihinde Kültür Bakanlığına tahsis edilmiş ve restore edildikten sonra 8 Kasım 1998 tarihinde ziyarete açılmıştır.¹³⁸ Bu bilgilerden, evin müze haline dönüştürülmek amacıyla Maliye tarafından satın alındığı ve bir hafta sonra Kültür Bakanlığına bu amaçla tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ev halen Gazi Müzesi olarak hizmet vermektedir.

¹³⁴ *Gazi Müzesi Mantika Palas Broşürü*, Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

¹³⁵ BCA, Fon Kodu:490.01, Kutu No:1598, Dosya No:523, Sıra No:3, Sayfa No:87, 88.

¹³⁶ Samsun Ulugazi Tapu Kütüğü Defteri (SUTKD), Cilt No:3, Sayfa No:281.

¹³⁷ SUTKD, Cilt No:40, Sayfa No:4157.

¹³⁸ *Gazi Müzesi Mantika Palas Broşürü*.

c. Atatürk'ün Erzurum'daki Evi

İncelemeye konu edinilen son ev, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele sırasında Erzurum'da iken bir dönem kaldığı evdir. 1890 yılında eski Erzurum evleri tipinde bir konak olarak yapılan bu ev,¹³⁹ Erzurum'a özgü taş yapıdaydı ve zengin bir Ermeni'ye aitti. 1915 tehciri ile terk edilmiş mallardan sayılan ev, Maliye tarafından Almanya'nın Erzurum Konsolosluğuna kiraya verilmişti. Ev, Erzurum'un işgali sonrasında Ruslar tarafından Ermeni çete başlarına tahsis edilmişti.¹⁴⁰ 12 Mart 1918'deki Erzurum'un kurtuluşu sonrasında ise Erzurum valisine ikametgâh olarak verilmişti.¹⁴¹

3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa, 9 Temmuz 1919'da askerlikten istifa ettikten sonra, 29 Ağustos 1919'da Sivas'a gidinceye kadar toplam 52 gün, Rauf Bey (Orbay) ve arkadaşlarıyla birlikte bu evde kalmıştı.¹⁴² Askerlikten istifası sonrasında ve Erzurum Kongresi süresince Mustafa Kemal Paşa'nın kaldığı bu evin, onun hayatında önemli bir yer tuttuğu açıktır.

Evin Mustafa Kemal Paşa'ya hediye edilmesi üzücü bir olay sonrasındadır. 25 Kasım 1925 tarihli Şapka İktisası Hakkındaki Kanun, aynı gün Erzurum'da bir kısım tarafından tepkiyle karşılanmış, gösteriler yapılarak, valilik taşlanmıştır. Bu olayın Mustafa Kemal Paşa'yı üzdüğünü düşünen Erzurumlular, seçtikleri kişiler aracılığıyla Cumhuriyete ve inkılaplara bağlılıklarını bildirmeye ve üzüntülerini bizzat iletmeğe karar vermişlerdi. Bu kapsamda, Mustafa Kemal Paşa'nın kaldığı evi de kendisine hediye etmek istemişlerdi.¹⁴³

Bu ev, Erzurum Vilayeti Meclis-i Umumisinin 31 Aralık 1925 tarihli toplantısında, Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya hediye edilmesi kararı alınmıştır. Ev, Erzurum Vilayeti İdare-i Hususiyesinin 8 Şubat

¹³⁹ Önder, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁴⁰ Enver Konukçu, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Eser Ofset, Erzurum 1999, s. 63.

¹⁴¹ *Erzurum Atatürk Evi Müzesi Broşürü*, T.C. Erzurum Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü.

¹⁴² Önder, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁴³ İbrahim Ethem Atnur, "Erzurum'dan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e Armağan: Atatürk Evi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl:11, Sayı:27, Erzurum 2005, s. 314-315.

1926 tarihli teskeresi gereğince, Gazi Mustafa Kemal Paşa adına tapuya kayıt edilmiştir.¹⁴⁴

Bu ev, Atatürk'ün vefatı sonrasında, Trabzon'daki Atatürk Köşk'ü örneğinde görüldüğü gibi, veraset ilamı gereğince, Atatürk'ün yasal varisi olan kız kardeşi Makbule Boysan adına, 5 Ağustos 1939 tarihinde tapuya tescil edilmiştir.¹⁴⁵ Ev daha sonra onarılarak 3 Ekim 1984 tarihinde Atatürk Evi Müzesi olarak ziyarete açılmıştır.¹⁴⁶ Ev halen Atatürk Evi Müzesi olarak hizmet vermektedir.

SONUÇ

Atatürk, siyasal ve sosyal alanda yaptığı inkılaplara paralel olarak ekonomiyle de ilgilenmiş, Hindistan'dan gönderilen yardım paralarından kendisine teslim edilenlerle ziraat ve bankacılık alanlarında örnek oluşturmak amacıyla girişimlerde bulunmuştur.

Türkiye ekonomisinin ziraata dayalı olduğu ve bunun da uygun yöntemlerle yapılmadığı dikkate alındığında, ülkenin değişik iklim bölgelerinde örnek teşkil edecek şekilde Atatürk'ün oluşturduğu çiftliklerin, modern tarım yöntemlerini yaygınlaştırmada büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ekonomiye yapılan diğer bir katkı da bankacılık alanında milli bir bankanın kurulması olmuştur. Türkiye İş Bankasının kurulması ve geliştirilmesiyle finans alanında Türklere yer açılmıştır.

Her iki alanda yapılan girişimlerin devlet aracılığıyla değil de, serbest çalışmalarını sağlayacak şekilde yapılması dikkati çeken bir konudur. Bu örneklerden anlaşılacağı gibi, Atatürk serbest girişime önem vermiştir. Atatürk'ün bu düşüncesi o dönemde uygulanan devletçilik politikasında da yer almıştır.

Atatürk, gerek Türkiye İş Bankasının, gerekse çiftliklerin kurulmasında, başarı sağlanamayacağı yönündeki genel kanının aksine, zorluklarla mücadele ederek, en olumsuz koşullarda da işlerin başarılabilirliğini göstermek istemiştir. Bunun bir örneğini Orman Çiftliğinin yer seçiminde

¹⁴⁴ Erzurum Tapu Zabıt Defteri (ETZD), Cilt No:44, Sayfa No:63, Sıra No:4.

¹⁴⁵ ETZD, Cilt No:97, Sayfa No:125, Sayı No:12.

¹⁴⁶ *Erzurum Atatürk Evi Müzesi Broşürü*.

görmek mümkündür. Atatürk, ziraat için en olumsuz arazide Orman Çiftliğini kurdu. Atatürk'ün bu davranışında, karakterinde var olan zorluklarla mücadele etme yönündeki isteğini görmek mümkündür. Bu şekilde davranarak ayrıca, ileride yapılacak diğer işler için çevresindekilere cesaret vermek, işlerin olumsuz koşullar altında da başarılabilceğini göstermek istemiştir.

İsmet İnönü'nün de belirtmiş olduğu gibi, Atatürk çiftliklerini bağışlarken kişisel çıkarlarını düşünmemiştir. Atatürk'ün isteği doğrultusunda 1933 yılında, yani çiftliklerini bağışlamasından dört yıl önce, sahip olduklarının tümünü, Medeni Kanun gereğince korunmuş hakları olan mirasçısına bırakmadan bağışlayabilmesi için özel bir Kanun hazırlanması, gelecekte yapacağı bağışlardaki niyetini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Atatürk kişisel çıkar sağlama amacıyla olmadığı gibi, bu Kanun'un çıkartılmasını sağlayarak, Hindistan'dan gönderilen yardım paralarıyla kurduğu Türkiye İş Bankasındaki hissesi ile çiftliklerini, mirasçısına bırakmadan, devlete ya da Cumhuriyet Halk Partisine bağışlayabilmenin yolunu açmıştır. Nitekim yardım paralarıyla oluşturulan kurumları bu Kanun sayesinde bağışlamıştır.

Çiftliklerini sahiplenmeyen Atatürk, bunları Cumhuriyet Halk Partisinin malı olarak görmüş ve bunu da açıklamıştır. Bu durum, başta İsmet İnönü olmak üzere başkaları tarafından da ifade edilmiştir. Çiftlikler kurulurken yaklaşık 100.000 lira harcanmasına karşın, geliştirilmesi için Cumhuriyet Halk Partisinin 900.000 lirasının kullanılması, Atatürk'ün, çiftliklerin sahibi olarak Cumhuriyet Halk Partisini görmesini haklı kılan bir gerekçe olarak görülmektedir.

Çiftliklerinin bağışı sırasında Atatürk, çiftliklerin sahibi olarak gördüğü Cumhuriyet Halk Partisi için bir miktar para alınmasını düşünmüştür. Ancak bu düşüncesinden vazgeçmesinde ve bedelsiz olarak çiftliklerini Hazineye bağışlamasında İsmet İnönü etkili olmuştur.

Atatürk hisse senetlerini, nakit ve Çankaya'daki menkul ve gayrimenkullerini hazırladığı vasiyetle Cumhuriyet Halk Partisine bırakmıştır. Atatürk, değişik zamanlarda kendisine hediye edilen çeşitli illerdeki dokuz adet köşkünün ve evini ise vasiyeti ile düzenlemeyi uygun görmeyerek,

hayattayken, belediye ve resmi kuruluşlara bağışlamayı istemiş, bunun için de Ankara'ya dönmeyi beklemiştir. Atatürk'ün 1938 yılı içinde, vasiyetini yazmadan önce, bu düşüncesini gerçekleştirmeye başlayarak, bazı emlak ve arsalarını belediyelere bağışlaması, bu konudaki kararlılığını göstermektedir.

Atatürk'ün sağlık durumu vasiyetini yazdıktan sonra Ankara'ya dönmesine imkân vermemiş ve vefat etmiştir. Bu durumun sonucunda, Atatürk'e çeşitli şehirlerde hediye edilen köşkler ve evler, yasal mirasçısı olan kız kardeşi Makbule Boysan'a intikal etmiştir.

Yapılan araştırmadan, Atatürk'e hediye edilen bu evlerin Makbule Boysan'a intikalinden sonra, resmi kuruluşların girişimiyle Atatürk için müze haline dönüştürüldüğü tespit edilmiştir.

İncelemeden çıkartılan önemli bir sonuç ta, çiftliklerin bağışlanması nedeniyle Atatürk ve İsmet İnönü'nün aralarında sorunlar yaşadığıdır. İsmet İnönü'nün başvekillikten istifa etmesinde, Atatürk Orman Çiftliği konusunda Atatürk ile yaşadığı tartışmanın önemli bir yeri olmuştur. İsmet İnönü, istifasına neden olmasından dolayı, meseleye daha sonra duygusal olarak yaklaşmış ve çiftliklerin bağışlanmasını farklı değerlendirmiş, Atatürk'e yönelik suçlamalarda bulunmuştur. İsmet İnönü'nün, çiftliklerin bağışlanması sırasında gerek Mecliste gerekse basında söyledikleriyle, başvekillikten istifası sonrasında konuya ilişkin olarak söyledikleri arasındaki büyük farklılıkların nedeni de bundan kaynaklanmaktadır.

Atatürk, memleketin zirai kalkınmasına yardımcı olmak amacıyla çiftliklerini Hazineye bağışlamıştır. İsmet İnönü'nün de, gerek Mecliste, gerekse resmi yazışmalarda bu amacı doğruladığı görülmektedir. İsmet İnönü resmi ortamda bunları açıklamasına rağmen, anılarında, Orman Çiftliğinin zarar ettiği için devlete satılmak istendiğini söylemesinin, Çiftliğin bilançolarının incelenmesi sonucunda hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

İsmet İnönü'nün, çiftlikler devredilirken, kendi isteği ile geliştirilmiş olan Çiftlikteki Bira Fabrikasının devredilmek istenmediğini söylemesi, dönemin tanıklarınca doğrulanmadığı gibi, bu kişilerin ifadelerinde bu konuyu çağrıştıracak bir bilgi de yer almamıştır.

KAYNAKLAR**1. Arşiv:**

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.

2. Resmi Yayınlar:

Erzurum Atatürk Evi Müzesi Broşürü.

Erzurum Tapu Zabıt Defterleri.

Samsun Gazi Müzesi Mantika Palas Broşürü.

Samsun Ulugazi Tapu Kütüğü Defterleri.

TBMM Zabıt Cerideleri.

Trabzon Tapu Zabıt Defterleri.

3. Gazete ve Dergiler:*a. Gazeteler:*

Akşam.

Cumhuriyet.

Ulus.

b. Dergi:

Aydın Tarihi.

4. Kitaplar ve Makaleler:

Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.

Atatürk Çiftlikleri, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Neşriyatı, Ankara 1939.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Hulusi Turgut (Der.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004.

- Atnur, İbrahim Ethem, “Erzurum’dan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’e Armağan: Atatürk Evi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Yıl:11, Sayı:27, Erzurum 2005.
- Aysan, Mustafa, *Celal Bayar ile Sohbet: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı, Manisa 1997.
- Birlik, Gültekin Kamil, *Milli Mücadeleden Cumhurbaşkanlığına Kadar Celal Bayar (1919-1950)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.
- Bozdağ, İsmet, *Bir Çağın Perde Arkası Atatürk-İnönü İnönü-Bayar Çekişmeleri*, Kervan Yayınları, İstanbul 1972.
- , *Bilinmeyen Atatürk Celal Bayar Anlatıyor*, Truva Yayınları, İstanbul 2005.
- Bozok, Salih, C. S. Bozok, *Hep Atatürk’ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985.
- Bozok, Salih, *Yaveri Atatürk’ü Anlatıyor*, Haz. Can Dünder, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Gökçen, Sabiha, *Atatürk’le Bir Ömür*, Der. Oktay Verel, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2007.
- İğdemir, Uluğ, *Yılların İçinden Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.
- İpekçi, Abdi, *İnönü Atatürk’ü Anlatıyor*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.
- Kal, Nazmi, *Atatürk ile Yaşayanlar-Celal Bayar (Anılar)*, T.C. Ziraat Bankası A.Ş. Kültür Yayınları, Künyesiz, Tarihsiz.
- Keyder, Kemal, *75 Yılda Paranın Serüveni “İş Bankası Nasıl Kuruldu”*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- Konukçu, Enver, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Eser Ofset, Erzurum 1999.
- Kutay, Cemal, *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1982.
- Önder, Mehmet, *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*, Atatürk Kültür, Tarih ve Dil Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988.
- Özalp, Kazım, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Künyesiz 1998.
- Özalp, Teoman, *Tanıklık Ediyorum Cumhuriyet ve Atatürk Anıları*, Epsilon Yayınları, İstanbul 2006.
- Öztoprak, İzzet, *Atatürk Orman Çiftliği Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Saner, Nejat, *Atatürk Dönemi 19 Altın Yılın Öyküsü (1919-1938)*, Milliyet Yayınları, Künyesiz 1975.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri*, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2010.
- Türk İstiklal Harbi VII'nci Cilt*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara 1975.
- Türkiye İş Bankası Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (Proje Yöneticisi), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Künyesiz, Ankara 1959.
- Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.
- Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk'ün Hastalığı Profesör Dr. Nihad Reşad Belger'le Mülakat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Kitap Tanıtma:

İSMAIL ALTINÖZ, *Osmanlı Toplumunda Çingener*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, ISBN 978-975-16-2634-9, 382 sayfa.

Kendilerine has yaşam şekliyle dikkat çeken Çingenerlere, dünyanın birçok yerinde rastlamak mümkündür. Avrupa'daki Çingenerler, daha çok kıtanın ortasında, güneydoğusunda ve doğusunda bulunmaktadır. Küçük topluluklar halinde ve dağınık bir şekilde yaşamlarını sürdürmelerinden dolayı buldukları bölgelere uyum konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktadırlar. Bu yüzden Çingenerlerin ortak bir kimlik ve vatandaşlık konusunda tam hukuki statüye sahip olduklarını söylemek neredeyse imkânsızdır. Bu durum, onların geleneksel yaşam şekillerinden kaynaklanmaktadır.

Avrupa Birliği'nin öngördüğü sosyo-ekonomik ve kültürel normlar, doğal olarak diğer topluluklar gibi Çingenerleri de ilgilendirmektedir. Modern yaşam ve yüksek refah seviyesi öngören bu normlar, Çingenerler açısından radikal bir doku değişikliğini ve sosyal transformasyonu beraberinde getirmektedir. Bu, onların mevcut toplumsal yapılarının büyük oranda deformasyonu olarak da ifade edilebilir. *Transformasyon* ya da *deformasyon* olarak ifade edebileceğimiz bu sürecin ilmî tahlili, Çingene tarihini araştırmak ve öğrenmekle yapılabilir.

Modern Avrupa'nın sosyolojik normlarına entegrasyonları bakımından Çingenerlerin tahlil edilerek daha iyi anlaşılabilmesi Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarının gözden geçirilmesiyle mümkün olabilir. Çünkü Avrupa'da Çingenerlerin yaşadığı yerlerin büyük bir kısmı, bir müddet Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısında sürekli yatay hareketlilik içerisinde bulunan Çingenerlerin yayılma sahasının, yaşam alanlarının, demografik ve sosyal yapılarının ve statülerinin ele alınması sosyal tarih araştırmaları açısından önemlidir. İşte Osmanlı sosyal yapısı içinde adları pek sık zikredilmeyen Çingenerlerin bilinmeyen yönlerini ele alan *Osmanlı Toplumunda Çingenerler* adlı bu araştırma eser bizlere, Çingenerlerin modern bir yaşama dahil edilmesi sürecinin bir transformasyon ya da deformasyon olduğunu tahlil etme fırsatı verecektir.

Eser bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Eserin girişinde (s. 1-16) kaynakların değerlendirmesi yapılmış; Birinci Bölüm'de (17-75) Çingenerlerin kökenleri, anayurtları, tarihi süreç içerisinde dünyanın birçok bölgesine yayılışları ele alınmıştır. Ayrıca iktisadi faaliyetleri, dilleri, gelenek ve görenekleriyle ilgili değerlendirmeler yapılarak Çingenerlerin sosyal panoraması oluşturulmuştur. İkinci

Bölüm'de ise (s. 77-152) Osmanlı Devleti içerisindeki Çingenerlerin yaşadığı bölgeler, kendileriyle ilgili hukuki düzenlemeler ele alınmıştır. Özellikle *Çingene Kanunnamesi* üzerinde durulmuş ve bunun çeşitli açılardan değerlendirilmesi yapılmıştır. *Çingene seraskeri*, *müşellemi* ve *yamakları* gibi birçok kavram üzerinde durularak bunların hukuki ve idari statüleri hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin Üçüncü Bölümü'nde (s. 153-225) Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Anadolu'daki demografik yapısı ele alınmıştır. Bu yapı içerisinde Çingenerlerin nüfusu, diğer topluluklarla mukayese edilmiştir. Ayrıca İstanbul'daki Çingenerlerin cinsiyetlerine, iskân mahallerine, hane sayılarına, sahip oldukları gayrimenkul çeşitlerine ve ekonomik faaliyetlerine dair tablolatırılmış birçok istatistikî bilgiye yer verilmiştir.

Eserin son Dördüncü Bölümü'nde Osmanlı Devleti'nde Çingenerlerin sosyal, iktisadi ve mali durumları irdelenmiştir. Çingenerlerin mesleki dağılımları, eğlence hayatındaki yerleri, refah seviyeleri, kendilerine tarh ettirilen vergiler ve bu vergilerin miktarları gibi hususlar ele alınan diğer konuları teşkil eder.

Osmanlı Toplumunda Çingenerler adlı bu eser, Osmanlı Devleti arşivlerinden günümüze kadar intikal etmiş olan muhtelif vesikalardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Eserin dipnotlarından, kaynakçasından ve eklerinde verilen belge örneklerinden özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde oluşturulan Ali Emiri, Cevdet, İbnü'l-Emin, Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver tasniflerinden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Bâb-ı Âli Evrâk Odası Rumeli-yi Şarki Evrâkı, Bâb-ı Âli Evrâk Odası Mümtâze Kalemî Bulgaristan Evrakı Tasnifi, Bâb-ı Defterî Anadolu Muhasebesi Kalemî, Bâb-ı Defterî Baş Mukataa Kalemî, Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemî, Bâb-ı Defterî Maden Mukataası Kalemî Kıptıyan Cizyesi, Bâb-ı Defterî Ceride Odası, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kağıtçıbaşı, Bâb-ı Defterî Cizye Muhasebesi Kalemî, Maliye Nezâreti Defterleri Varidât Cizye Muhasebesi, Maliye Nezâreti Defterleri Varidât Temettu'ât Defterleri, Tahvil Atik Divân Defteri, Tahrir Defterleri ve Maliye Nezâreti Defterleri Ceride Muhâsesi'ne ait vesikalara ve birçok Hatt-ı Hümayûn'a yer verilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden Ahkâm ve Sancak Defteri; İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicili Arşivi'nden Üsküdar ve İstanbul Şer'îye Sicilleri'ne yer verilmek suretiyle istifade edilmiştir. Millî Kütüphane'den de Bursa ve Manisa Şer'îye Sicillerine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca birçok yayımlanmış arşiv belgesine de yer verilmiştir. Konuyla alakalı literatürün büyük oranda tarandığı kaynakçadan açıkça anlaşılmaktadır.

Eserin son kısmında bir kavram dizinine (s. 335-344); ekler ve belgeler (s. 345-396) kısmında da transkripsiyonu yapılmış ve yapılmamış arşiv vesikalari ile tablo ve

resme yer verilmiştir. Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan ve daha önce doktora tezi olarak sunulmuş olan *Osmanlı Toplumunda Çingenerler* adlı bu eser, iktisadi ve sosyal konular üzerinde çalışanlar için numune teşkil edecek mahiyettedir. Eser, sadece geçmiş için değil, daha sonraki dönemler için de ışık tutacak özelliktedir. Şayet esere Çingenerlerin yoğun bulunduğu yerleri ve yayılma sahalarını gösteren haritalar eklenebilseydi çok daha iyi olacaktı, ancak sonraki baskılarında bu eksikliğin giderileceğini ümit etmekteyiz. Böylelikle eserin ilmî değeri daha da artacaktır.

Yrd. Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü / Kahramanmaraş
e-mail:tugrulozcan@ksu.edu.tr

Özetler:

ALİ ÖZCAN: *Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları (s. 373-406)*

Gâvurkale, Ankara'nın yaklaşık olarak 60 km. güneybatısında, Ankara-Haymana arasında, Haymana'ya daha yakın bir konumda, Dereköy'ün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Babayakup Deresi'nin kenarında yükselen yaklaşık 60 m. yükseklikteki tepe vadiye hâkim bir konumdadır. Deniz seviyesinden 1180 m. yüksekliktedir. Tepenin zirve kesiminde, kiklopik taşlardan örülerek oluşturulmuş sur kalıntıları ile tepenin güneyine bakan yönde, düzleştirilmiş ana kaya yüzeyinde, tahtta oturduğu anlaşılan tahrip olmuş bir tanrı/tanrıça figürü ve yürür pozisyonda tasvir edilmiş iki erkek figürü yer almaktadır. Figürlerin stilistik özellikleri Hitit üslubunu yansıtmaktadır. Ayrıca tepenin zirve kesiminde kiklopik taşlardan örülerek oluşturulmuş bir oda'nın kalıntıları mevcuttur. Söz konusu oda'nın işlevi günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Gâvurkale'de yazılı buluntu izlerine rastlanmamıştır.

Gâvurkale'de yer alan kaya kabartmaları, Hititçe çivi yazılı metinler ve arkeolojik buluntular ışığında incelenerek sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır. Ayrıca tepenin kuzeyine bakan oda yapısının işlevi, Hititçe çivi yazılı metinler göz önüne alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gâvurkale, ^DHepat, ^ENA₄hekur, Höyüktepe

HALE GÜNEY: *Hellenistik Dönem Öncesi Bithynia'da Hellen Kolonileri ile Bithynialılar Arasındaki İlişkiler (s. 407-434)*

Bu çalışma Hellenistik dönem öncesi Bithynia Bölgesi'nde yaşayan Bithynialılar ile Hellen kolonileri arasındaki ilişkileri inceler. Geçen yirmi yıllık süreçte Karadeniz'da kurulan Hellen kolonileri ve bunların yerel unsurlarla olan ilişkileri özellikle arkeolojik kazılardan elde edilen verilerin de yardımıyla üzerinde çalışılan önemli konulardan biri olmuştur. Ancak Propontis'in doğusuna, yani kabaca Bithynia bölgesine bakıldığında buradaki erken dönem yerleşmeleri ve koloniler konusunda arkeolojik açıdan genel bir sessizlik hâkimdir. Bu nedenle bu çalışmada antik yazılı kaynaklar öncelikle değerlendirilmekte ve arkeolojik verilere bölgede tespit edilebildiği kadarıyla değinilmektedir. Böylece çalışmanın amaçlarının

dan biri de arkeolojik verilerin yetersizliği nedeniyle Bithynia'daki erken dönem yerleşim yerleri ve Hellen kolonizasyonu ile bölgede birlikte yaşamaya başlayan Bithynialılar ve koloniler arasındaki ilişkiler konusundaki bilgilerimizin eksikliğine dikkat çekmektir. Çalışma iki ana kısma ayrılır. İlk bölüm Hellen kolonizasyonu öncesinde Bithynialılar'ın etnik kökenleri ve egemenlik alanları konusuna değinir. İkinci kısım ise Bithynia'da kurulan Hellen kolonileri ve kolonilerin Bithynialılar ile olan ilişkilerinin nasıl şekillendiğini inceler.

Anahtar Kelimeler: Bithynia, Bithynialılar, Hellen Kolonizasyonu, Propontis, Astakos, Kios, Myrleia, Kallipolis, Kalpe, Thynias.

NUH ARSLANTAŞ: Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet Ha-Seferler ve Beytülmidraslar (s. 435-474)

Asırların kazandırdığı sürgün tecrübesi Yahudilere cemaat olarak ayakta kalmanın, eğitimden geçtiği gerçeğini öğretmişti. Bu amaçla organize her cemaatte ilk ve orta öğretim kurumlarının kurulmasına önem verilmiştir. Din adamları eğitimin önemli bir dinî vecibe olduğunu sıkça dile getirmişler; cemaatleri, çocukların eğitilmesi konusunda teşvik etmişlerdir. Cemaatlerdeki fakir ve yetim öğrencilerin eğitim masrafları cemaat yönetimleri tarafından üstlenilmiştir.

Abbasîler döneminde Yahudi eğitiminin temelini, Tevrat ve Talmud öğretimi oluşturmuştur. 6-7 yaşlarında başlanan *bet ha-sefer* adı verilen ilkokullarda *Tora* (Tevrat) öğretimi yanında günlük ibadetlerde duaları okuyabilecek kadar İbranîce ve temel ibadet bilgileri ile bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar kazandırılmaya çalışılırdı. İslam toplumuyla bütünleşmeye paralel olarak öğrencilere basit hesap bilgileri ve Arapça yazımı da öğretilmeye başlamıştır.

Yahudilerde orta öğretim İslam kaynaklarında *beytülmidras* olarak bahsedilen *bet ha-midraş*larda yapılırdı. Sinagogların yanında inşa edilen *beytülmidras*ların yönetiminden *betdim*ler sorumluydu. İlkokula göre daha disiplinli olan *beytülmidras*larda öğretim Mişna ve Talmud merkezli idi.

Yahudiler, Abbasîler döneminde eğitim-öğretim kurumları açısından en organizeli cemaatlerden biri idi. Kurumsal tecrübeleri miladın ilk asır-

larına dayanan Yahudiler, Mesih gelmeden önce mesihî toplumun oluşturulmasında eğitilmiş toplumu önemini çok iyi anlamış; boş yere isyanlar yerine cemaatlerini dinî yönden eğitmeye yoğunlaşmışlardır. Bu durum onları, yaşadıkları toplumda farklı kılarken, tarih boyunca onlara cemaat olarak varlıklarını devam ettirme imkânı da vermiştir. Din eğitimine her hal ve şartta öncelik veren Yahudiler, bu tutumlarını günümüzde de hâlâ devam ettirmekte, gerek İsrail gerekse dünyanın değişik devletlerinde kurdukları cemaat okullarında çocuklarını eğitmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Yahudiler, Yahudi Tarihi, Yahudi Eğitim Kurumları, *Bet ha-sefer*, Yahudi İlkokulu, *Beytülmidrâs*, Yahudi Ortaokulu, Eğitim Tarihi.

PATRICIA BLESSING: *Ortaçağ Anadolu'sunda Kadın Bânîler ve Mahperi Hâtun'un Kayseri'deki Manzûme Hakkında Bir Tartışma (s. 475-526)*

Bu makale XIII. ve erken XIV. yüzyılı Anadolu'sunda kadın bânîlerin rollerini üzerine olup, incelememizin merkezinde Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın (saltanatı 1220-37) eşi ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (saltanatı 1237-46) annesi olan Mahperi Hatun bulunmaktadır. Oğlunun saltanat yıllarında oldukça aktif bir bânî olan Mahperi Hatun, bu dönemde Kayseri'deki 1238'de tamamlanan Huand Hatun Külliyesinin yanında, birçok kervansaray inşa ettirmiştir. Aynen Osmanlı vâlîde sultanları gibi, ancak eşi Alaeddin Keykubad ölünce bir vâlîde sultan olarak aktif bir bânî olan, Mahperi Hatun, inşa ettirdiği binaların kitabelerinde ve kendisinin Huand Hâtun külliyesinde yer alan türbesindeki mezar kitabesinde, kendini dindâr bir Müslüman olarak takdim etmiştir. Bu makale, kitabelerden yola çıkarak, Mahperi Hatun ile Selçuklu ve İlhanlı döneminin diğer kadın bânîlerini karşılaştırmaktadır. Bu şekilde, dönemin tarihlerinde ve menkıbelerinde göz ardı edilen Selçuklu ve İlhanlı dönemi saray kadınlarının hayatına ışık tutan bu kitabelerin önemi vurgulanmaktadır.

HAYRUNNİSA ALAN: *Muizzü'l-Ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri (s. 527-546)*

Biz bu çalışmamızda ilk olarak giriş mahiyetinde eserin yapısı ile Mu'izzü'l-ensab'ın nüshaları ve üzerinde yapılan çalışmalara temas ettik, daha sonra ise kaynağımızın Timurlu teşkilatı hakkında verdiği bilgileri değerlendirmeye çalıştık. Şecere'nin Timurlu hanedanına ait kısmını inceledik. Timurlu hükümdarlarının ve bölge valisi konumunda olan mirzaların maiyetlerinde görevli memuriyetleri gösteren çizelgeler hazırladık. Bu çizelgelerin teşkilat şeması oluşturmak için model olabileceğini ancak bunun bazı zorlukları barındırdığını anlattık. Ayrıca derkenarlardaki bilgilerin teşkilat tarihi çalışmalarında önemli ipuçları taşıyabildiğine işaret ettik.

Anahtar kelimeler: Timurlu, Teşkilat, Muizzü'l-Ensab

MURAT YILDIZ: *Osmanlı Hasbahçelerinin Sultanı: Sultaniye Hasbahçesi (s. 547-595)*

Hasbahçeler, Osmanlı Devleti'nde padişahların eğlenme ve dinlenmeleri için kurulmuş bahçelerdir. Başta Yenisaray'daki bahçe olmak üzere, Boğaziçi, Haliç, Edirne, Bursa, İzmit, Amasya ve Manisa'da birçok hasbahçe bulunmaktaydı. Bu bahçelerden biri olan Sultaniye hasbahçesi II. Bayezid tarafından kurulmuştur. Boğaziçi'nde Paşabahçe ile Beykoz arasında yer alan bu bahçe asıl gelişimini I. Süleyman ve III. Murada borçludur. Boğaziçi'nin en büyük bahçelerinden biri olan bu bahçe sadeliğiyle dikkat çekmekteydi. Burada avlanma, cirit, tomak, güreş, atıcılık, musiki fasılları, ziyafet gibi faaliyetler tertip edilirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemini kaybeden bu bahçe üzerinde zamanla cam fabrikası, okul, stadyum gibi yapılar kurulmuştur. Bahçenin geriye kalan kısmıysa park hâline getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bahçe, hasbahçe, bostancı, Sultaniye hasbahçesi,

ŞÜKRÜ SÖNMEZER - SONER ŞAHİN: *Hamidiye Su Terazisi Tarihi, Mimarisi, İşlevi (s. 599-610)*

Önemli imparatorluklara başkent olan İstanbul şehrinin sürekli aldığı göçlerle büyüyen yapısı, şehircilikle ilgili birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bunların başında gelen ve toplumun en önemli ihtiyacı olan su problemine karşı her dönemde farklı çözüm arayışlarına gidilmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde sürekli ve hızlı biçimde artan nüfus karşısında bir yandan eski suyolları ve yapıları onarılırken, bir yandan da yeni su kaynakları bulunarak, birçok yeni hattan şehre su sağlanmıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde inşa edilen Hamidiye suyolu, buna iyi bir örnek oluşturur. Çalışma konusu olan Hamidiye Su Kulesi, bu hattın üzerinde yer alan ve gerek mimarî özellikleri gerekse işlevselliği açısından önemli bir yapı olmasına karşın şimdiye kadar üzerinde pek durulmamış, konu ile ilgili kaynaklarda sadece adı ile yetinilmiştir. Günümüzde Levent Sanayi Mahallesi içinde, sık ve bozulmuş bir yapı dokusu arasında sıkışıp kalmış, ancak yine de varlığını koruyabilmiş olan bu yapı, aslında mimarisiyle dönem üslubunun, işlevsel özellikleriyle de yine döneminin su mühendisliği açısından önemli ipuçlarını barındıran ayrıcalıklı bir örnektir. Bu çalışmada Hamidiye Su Kulesi yukarıda değinilen yönleri ile ele alınırken bir yandan tanımlanan su hattı içindeki işlevi ve işleyişi ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuş, öte yandan mimari özellikleri üzerinde durularak, dönemin diğer yapıları ile ilişkilendirilerek üslup açısından yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, II. Abdülhamid Dönemi, Su yolu, Su kulesi, Su terazisi, Lüle

ÖZGÜR YILMAZ: *Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi (s. 611-657)*

19. yüzyılda Osmanlı taşra idaresinde yaşanan en önemli değişim şüphesiz temellerini II Mahmud'un attığı merkezileştirme faaliyetleriydi. Taşrada uzun bir geçmişi olan âyan ailelerinin güçlerinin sınırlandırılması ve merkezi denetimin yeniden tesis edilmesi esasına dayanan yeni devlet politikası etkilerini Doğu Karadeniz bölgesinde de gösterdi. 19. yüzyılın ilk otuz yılında bu bölge merkezi temsil eden valiler ile yerel güçler ara-

sında sürekli bir mücadeleye sahne oldu. Bu mücadele döneminin bir sonraki aşaması olarak bölgede Tanzimat'ın uygulanmaya başlaması ve sadece idari değil mali anlamda da bir merkezileşmeyi ve yeni bazı uygulamaları ön görmesi çıkarları zedelenen geniş bir zümrenin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu muhalif kesimin bir kısmı yeni sisteme entegre edilerek teskin edilse de Trabzon Eyaleti'nin doğusu gibi imparatorluğun bazı hassas bölgelerinde bu süreç biraz daha sancılı oldu. Osmanlı-Rus sınırında tampon bir bölge özelliği gösteren Acara'da 1840'tan 1846'ya kadar devam eden bir karışıklık dönemi Karadeniz Bölgesi'nin kendine has âyanlık sisteminin bir örneğini sergilediği gibi bölgenin gerek iç gerekse de dış gelişmelere karşı hassas yapısını ve kırılabilirliğini de göstermektedir.

Bu bağlamda bu çalışma, Acara bölgesinin en önemli âyan ailelerinden olan Selim Paşazâdelerden Kör Hüseyin Bey'in ilki 1840; ikincisi de 1846'da ortaya çıkan ve aldığı destek ile bölgeyi anarşi ortamına sürükleyen isyanlarının ortaya çıkışlarını ve bölgedeki etkilerini Osmanlı ve Fransız arşiv kaynakları üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Âyan, Tanzimat, Acara, Kör Hüseyin, İsyân

ZAFER GÖLEN: *Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858-60) (s. 659-698)*

Karadağ, 1850'lere kadar kimsenin tanımadığı, dağlı vahşi kabilelerin yaşadığı bir yerdi. Fakat bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmayı kendilerine adet edinen *Büyük Devletler (İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya-Macaristan)* yavaş yavaş Karadağ'la ilgilenmeye başladılar. Bölgeden gelen bitmek tükenmek bilmeyen çatışma haberleri, Bosna'da ardı ardına çıkan isyanlarda Karadağ'ın lojistik üs olarak kullanılması 1857'de taraflar arasında sınırların tespit edilmesi fikrinin doğmasına yol açtı. Büyük devletlere göre Karadağlıların üzerinde hak ettiği topraklar onlara verilirse çatışmalar sona erdirilebilirdi. Osmanlılar içinse Karadağ saldırılarının sebebi onların içinde bulunduğu fakirliği, eğer Karadağ'a tarım yapabilecekleri bir parça toprak verilirse bu sorun ortadan kalkacak ve çatışmalar duracaktı. Tüm taraflar bu düşüncede birleşince 1858'de çalışmalar başladı. Ancak çalışmalar, Osmanlıların düşüncesinin tersine neredeyse bağımsız iki devletin arasına sınır çizme şeklini

aldı. Nihayet birçok komisyon kuruldu ve yaklaşık 2,5 yıl süren çalışmalar sonucu sınır tespit edildi. Çalışmalar Osmanlı Devleti için istenen sonucu vermedi. Tam tersine yeni sınırlar birçok noktada tartışmaya yol açtığından başka çatışmalara sebep oldu. Fakat çalışmalar bittiğinde Karadağlıların benim diyebilecekleri, sınırları belirlenmiş toprakları vardı ve onlar 1913'e kadar bu topraklara yenilerini ekleyeceklerdir.

Anahtar Kelimeler: Karadağ, İstanbul Protokolü, Düvel-i Muaz-zama, Bosna Hersek, İşkodra

CELAL ERDÖNMEZ: *Tanzimat Devri'nde Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kölelerin Hukukî Ve Sosyo-Ekonomik Durumları (1839-1876) (s. 699-756)*

Tanzimat devrinde de Kıbrıs'ta siyah köleler teorik olarak toplumun en alt katmanında bulunuyorlardı. Herkesin din, mezhep ve etnik fark gözetilmeksizin eşit sayılacağı ilan edilmişti; fakat onlar yine köle idiler. Toplum hayatının zaruri pratikleri teorik tasnifi görünmez kılacak düzeyde insani ve medeniydi. Köleler ile hür şahıslar arasındaki medeni ilişkiler, köle sıfatının sınırlarının ötesinde; eşitlik çerçevesinde kuruldu. Bazı köleler önceden azat edilmişlerdi. Bu kişiler toplumsal hayata iktisadi, medeni ve hukukî anlamda katıldılar. Hür insanlar tarafından kabul gördüler. Hukukî statüleri sebebiyle yadırganmadılar. Kölelerin azat edilmeleri geleneksel hoşgörünün zaten içselleştirildiği Osmanlı-Kıbrıs toplumunda radikal değişiklikler doğurmadı. Köle azadı, kölelik statüsü açısından "kişisel hürriyete kavuşma" anlamına gelmekteyken Osmanlı köleleri açısından yalnızca sembolik bir hukukî süreçten ibaretti. Azatlı köleler evlendiler, menkul ve gayrimenkul mülkler edindiler, mal varlıklarını aile fertlerine miras bıraktılar, alacak-verecek ilişkileri oldu, mahkemelerde şahitlik ettiler, ticaret yaptılar; toplumsal kabul ve itibar gördüler. Bu çalışmanın amacı, 1839-1876 yılları arasında Kıbrıs'ta çeşitli sebeplerle azat edilmiş kölelerin hür insan olarak, toplumsal hayata ne şekilde ve düzeyde dâhil olabildikleri ile Kıbrıs toplumunun bu şahısları nasıl ve ne düzeyde benimsediklerini tespit etmektir. Konu Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri'ne dayanarak ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Kıbrıs, köle, cârîye, köle azadı, şer'iyeye sicili, tereke defteri

GÜLTEKİN KAMİL BİRLİK: *Mustafa Kemal Atatürk'ün Mal Varlığı (s. 757-801)*

Atatürk ekonominin bankacılık ve ziraat alanlarında örnek oluşturmak amacıyla girişimde bulunmuştur. Bu kapsamda, Hindistan'dan gönderilen yardım paralarından kendisine teslim edilenlerle Türkiye İş Bankasının kurulmasını sağlamış, ayrıca farklı iklime sahip bölgelerde örnek çiftlikler oluşturmuştur.

Atatürk, Hindistan'dan gönderilen yardım paralarıyla oluşturulan mal varlığını, kanuni mirasçılara bırakmadan bağışlayabilmesi için özel bir kanunun hazırlanmasını sağlamıştır. Çiftlikler gelişme gösterdikten sonra Atatürk, devletin yapacağı ziraat alanındaki girişimlere yardımcı olmak amacıyla çiftliklerini Hazineye bağışlamıştır. Bağışlama gerek Mecliste gerekse basında övgü dolu yansımalar bulmuştur. İsmet İnönü de o dönemde başı övgü ile karşılmasına rağmen, daha sonra çiftliklerin devir şekliyle ilgili olarak Atatürk ile sorunlar yaşadığını anlatmıştır.

Çiftlik nedeniyle, Atatürk ile İsmet İnönü arasında bakanlar kurulunda oldukça sert bir tartışma yaşanmıştır. Bu tartışmadan bir kaç gün sonra Atatürk'ün isteğiyle İsmet İnönü, önce izinli olarak başbakanlıktan ayrılmış, yaklaşık bir ay sonra da istifa etmiştir.

Atatürk sahip olduğu nakit ve hisse senetleriyle, Çankaya'daki menkul ve gayrimenkullerini vasiyetiyle Cumhuriyet Halk Partisine bırakmıştır. Kendisine hediye edilen çeşitli şehirlerdeki evlerini ise hayattayken belediye ve resmi kuruluşlara bağışlamayı istemiş, bunun için de Ankara'ya dönmeyi beklemiştir.

Ancak Atatürk'ün sağlık durumu Ankara'ya dönmesine imkân vermemiş, vefatı sonrasında da Atatürk'e çeşitli zamanlarda hediye edilen evler, yasal mirasçısı olan kız kardeşine intikal etmiştir. Ancak bu evler daha sonra resmi kurumlar tarafından satın alınarak Atatürk için müze haline dönüştürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türkiye İş Bankası, çiftlik, bağış, vasiyet.

Abstracts:

ALİ ÖZCAN: *Gâvurkale Hittite Rock Reliefs (pp. 373-406)*

Location called Gâvurkale, is at a distance of about 60 km. southwest of Ankara, at a site which is closer to Haymana, in a place between Ankara-Haymana and is on about 2 km northwest of Dereköy. The hill rising at the side of Babayakup creek having an approximate height of 60 meters has a dominant place over the valley. It has an elevation of 1180 meters from the sea level. In peak part of the hill, there are remnants of city wall which were made by using kiklopic stones and at the direction of the hill facing South, there is a figure of god/goddess subjected to destruction understood to be seated on the chair of throne and figure of two men described in walking position who are staying on the surface of the smoothed main rock. Stylistic characteristics of figures are reflecting the Hittite style. Furthermore, at the peak section of the hill, there is remnants of a room made by using kiklopic Stones by placing them one over another to form a structure. The function of the subject room formed a topic for discussions until recent times. There is no traces of written finding faced with at Gâvurkale.

Efforts are made in this study, to arrive at conclusions by examining the rock reliefs present at Gâvurkale, under the light of Hittite texts of cuneiform writing and the archeological findings. Furthermore, the function of the room facing North of the hill will be made subject of assessments by taking into consideration Hittite texts of cuneiform writing.

Key Words: Gâvurkale, ^DHepat, É ^{NA}4hekur, Höyüktepe

HALE GÜNEY: *The Relationships Between the Greek Colonists and the Bithynians in Bithynia During the pre-Hellenistic Period (pp. 407-434)*

This paper provides an account of the evidence concerning the relationships between the Greek colonists and the Bithynians in Bithynia during the pre-Hellenistic Period. The past two decades have seen increasing amount of literature on the Greek Colonisation in the Black Sea

Region thanks to the existence of archaeological excavations and surveys. In recent years, there has been an increasing interest in the relationships between the Greek colonists and the indigenous people. As to the sources for this period in Bithynia, historical accounts are more accessible, than archaeological records which are scarce. Therefore, the ancient written sources, although they are mostly non-contemporaneous, will primarily be evaluated and archaeological finds will also be touched upon in this context where they are attested in the region. For that reason, the second purpose of this paper is to draw attention to the gap in the current state of our knowledge of early settlements and settlers in Bithynia due to the lack of archaeological evidence from the region. The paper has been divided into two major parts. The first part deals with the origins and territory of Bithynia before the colonisation period. It touches upon the question of who the Bithynian people were, and where the Bithynian people settled in Bithynia. Secondly, this study examines how the relationships between the Greek Colonists and the Bithynians were shaped, and it therefore evaluates the relationships between the Greek colonists and the Bithynians.

Keywords: Bithynia, the Bithynians, the Greek Colonisation, Propontis, Astacus, Cius, Myrleia, Kallipolis, Calpe, Thynias.

NUH ARSLANTAŞ: *Institutions of Jewish Basic Education in the Abbasid Period: Beth Hasephers And Beth Hamidrashs (pp. 435-474)*

Living in exile for centuries had taught the Jewish people that the only way for them to survive as a community was through education. Because of this, the establishment of primary and secondary educational institutions in every organized community was a vital issue. Religious leaders often emphasized education was one of the most important religious duties and encouraged their communities to educate their children. The costs for children of poor households and orphans were covered by the community leaders.

The basis of Jewish education in the Abbasid period constituted of the teaching of the Torah and the Talmud. Children entered primary

school, which was known as the *beth hassepher*, at the age of 6 or 7. Alongside the Torah education, they were taught as much Hebrew as was needed for daily prayers and they were also instructed in basic worshiping rituals. Another goal of the primary schools was to instruct the children in proper Jewish norms and conduct. In parallel with the integration into the Islamic society children were also taught basic arithmetic and Arabic script.

Jewish secondary education was given at the *beth hamidrash*, which is known as *bayt al-midrash* in Islamic sources. The *beth din* was responsible for the management of the *bayt al-midrash*, which were built next to the synagogues. The education at the *bayt al-midrash*, which was more disciplined compared to the primary schools, was focused on the Mishna and the Talmud.

The Jews were one of the most organized communities in terms of educational institutions during the Abbasid Period. Whose organizational experience based on first centuries CE, Jews understood well that education was vital in making Messianic community before *Mesiah* would come. So, they gave up riots in vain and struggled for educating the Jewish community religious education. This situation set them apart from the society which they lived in, enabled them to keep existence as a community throughout the history as well. Jews, who gave priority to religious education disregarding the conditions, still continue to hold this behavior. They educate their children in the community schools which they established both in Israel and in other spots on the world.

Key Words: Abbasids, Jews, Jewish history, Jewish Education, Jewish Elementary School, *Beth Hassepher*, Jewish Adult Education, *Beth Hamidrash*, History of Education.

PATRICIA BLESSING: *Women Patrons in Medieval Anatolia And a Discussion of Māhbarī Khātūn's Mosque Complex in Kayseri (pp. 475-526)*

This article traces the role of female patrons of architecture in thirteenth- and early fourteenth-century Anatolia. At the center stands

Māhbarī Khātūn, the mother of the Seljuk Sultan Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw II (R 1237-46). During the rule of her son, Māhbarī Khātūn was active as a patron of architecture, building most notably the Huand Hatun complex in Kayseri in 1238, and several caravanserais. The foundation inscriptions of these monuments, and the funerary inscription on Māhbarī Khātūn's cenotaph in the Huand Hatun mausoleum present the founder both as the mother of the sultan, and as a pious Muslim woman. The insistence on Māhbarī Khātūn's position as the sultan's mother points to her activity in a later stage of life, after the death of her husband, 'Alā' al-Dīn Kayqubād (R 1220-37), when her status was akin to that of the valide sultan in later Ottoman practice. This article compares Māhbarī Khātūn to other known female patrons, active in Anatolia during Seljuk and Ilkhanid rule, who are mostly recorded in their foundation inscriptions. Thus, the importance of these inscriptions as sources to trace patrons who are marginal in the chronicles and hagiographies of the time, as is the case for female members of the Seljuk court, clearly emerges.

HAYRUNNISA ALAN: *The Value of Muizzü'l- Ensab in Terms of Timurid State Organization History (pp. 527-546)*

In this study, first of all, we tried to explain the structure of this work and studies about the copies of Mu'izzü'l-ensab. Then we tried to evaluate the information that our source gives us about the Timurid organization history. We examined the family tree's part that concerns Timurid. We prepared charts showing the commissioned positions under the retinues of Mirzas, regional governors, and Timurid rulers. We also explained that this chart could be a model for making up a schema for state organization although it has its own difficulties. Besides we pointed out that the postscripts contain important information and clues regarding organization history.

Key Words: Timurid, Muizz al- Ansab, Administrations

MURAT YILDIZ: *The Sultan of the Ottoman Khass Bagchas (the private garden of the Sultan's palace): The Khass Bagcha of Sultaniyye (pp. 547-595)*

The Khass Bagchas were gardens which built for having a good time and relaxation of sultans in Ottoman State. There was a lot of khass bagcha firstly the baghca in the Yenisaray and the Bosporus, the Golden Horn, Edirne, Bursa, Amasya and Manisa. The khassbagcha of Sultaniye which was one of these gardens was built by Bayezid II. This garden which locate between Paşabahçe ile Beykoz was indebted its real development to Süleyman I and Murad III. This garden where the one of largest gardens of the Bosporus, attracted attention with its simplicity. In where was organized activities like hunting, jereed, wooden ball, wrestling, marksmanship, musicale and banquet. Above the garden which lost its importance beginning from the second half of 19th century, was built some buildings like school, stadium, glass factory with time. The other part of garden had worked up into park.

Key words: Bagcha, khass bagcha, bostanji, the khass bagcha of Sultaniye.

ŞÜKRÜ SÖNMEZER-SONER ŞAHİN: *The Hamidiye Water Tower, Its History, Architecture, And Function (pp. 599-610)*

Istanbul, the capital city of several major empires, has had many urban problems related to the continuous immigrations throughout the history. Various solutions have been sought in different periods in response to the critical water problem which has always been a need for the citizens. During the Ottoman Period, to compensate for the water need of the continuously fast-growing population, water was conveyed through water lines, either by repairing the old water supply systems and structures, or by finding new water sources and constructing new water lines. Hamidiye Waterway, built mainly during the Sultan Abdulhamid II Period, is a good example of this. The Hamidiye Water Tower, the subject matter of this study, has not been stressed enough or has had just its name mentioned in the literature in spite of its importance from the view point of both its architectural properties and also its functionality. This struc-

ture, now situated in Levent Sanayi Mahallesi, crammed among the closely packed and distorted residences, yet preserving its existence, is a remarkable example which possesses all the significant characteristics of the style of the period with its architecture, and clues of the water engineering of the period with its functionality. In this study, the Hamidiye Water Tower has been discussed with its above mentioned properties, hence; on one hand, its function and its operating system in the defined water line have been presented in detail, on the other hand, its architectural characteristics have been emphasized and its architectural style has been interpreted in relation with the other structures of the period.

Key Words: Ottoman Architecture, the Sultan Abdulhamid II Period, Waterway, Water Tower, Lule.

ÖZGÜR YILMAZ: *A Rebel Ayan Profile in the Tanzimat Period: The Incident of Kör Hüseyin Bey of Adjara (pp. 611-657)*

Undoubtedly the most important change in Ottoman provincial administration in the 19th century was the centralizing activities taken by Mahmud II. The new government policy based on the limitation of power of ayan families who had a long history in the ottoman provinces, and on the reestablishment of central control demonstrated its impact in the Eastern Black Sea region. The region was a scene of long term struggle between governors that represents the central power and local notables in the first thirty years of the 19th century. The implementation of Tanzimat reforms in the area, as a next phase of this struggle period, created a large discontented group that their interests damaged by new Tanzimat reforms which required not only administrative but fiscal centralizing and other new applications. Although a part of this discontented group was integrated into the new system, this process was a little more painful in some part of the empire like eastern side of Trabzon Province. The period of disorders lasted between 1840-1846 in Adjara, a buffer zone on the Ottoman-Russian border, revealed an example of the own system of local notables (âyan) of Black Sea Region and showed the vulnerability and fragility of the region to the internal and external developments.

In this context based on the Ottoman and French archival documents, this study aims to evaluate the emergence and causes of rebellions of Kör Hüseyin Bey, who was a member of the Selim Paşazâdelar, one of the most important âyan families in Adjara, , in 1840 and 1846 which led to a climate of anarchy and their effects on the region.

Keywords: Âyan (provincial notable), Tanzimat, Adjara, Kör Hüseyin, Rebellion

ZAFER GÖLEN: *The Rising of the Montenegro Government: Ottoman-Montenegro Border Determination (1858-60) (pp. 659-698)*

Until 1850s, Montenegro was a place unknown to anybody in which the savage tribes lived in. But after this date, the *Great States (England, France, Russia, Prussia, Austria-Hungary)*, which formed the habit of interfering with internal affairs of Ottoman Empire, gradually started to be interested in Montenegro. Unceasing battle news from the region and usage of Montenegro as a logistic base for continuous riots in Bosnia resulted in the idea of determination of the borders between the parties in 1857. According to the great states, the battles would be ended if the lands on which the Montenegrins claimed were given to them. However, Ottomans believed that the Montenegro attacks were caused by poverty, and they would be terminated if Montenegro was given some piece of land to cultivate. When all the parties agreed on this opinion, they started to work on this in 1858. However, this attempt almost turned into defining borders of two independent governments, in contrast to Ottomans' thoughts. Eventually, lots of commissions have been set up and the borders were defined after working for approximately 2.5 years. The results were not in favor of Ottoman Government. On the contrary, the new borders caused conflict in many places and therefore induced further battles. But when the battles ended, Montenegrins had lands with established borders which they would call as theirs and they would add new lands to these ones until 1913.

Key Words: Montenegro, İstanbul Protocol, Düvel-i Muazzama, Bosnia Herzegovina, Skodra

CELAL ERDÖNMEZ: *Legal And Socio-Economic Status of Freed Slaves in Cyprus (1839-1876) (pp. 699-756)*

Theoretically, black slaves lived at the lowest social stratum in Cyprus society during the Tanzimat reform period as well. It was declared that everybody would be counted as equal regardless of his or her religion, sect and ethnicity but they were still slaves. However, the essential practices of social life were so humane to make this theoretical categorization invisible. The social relationship between slaves and free people was beyond the limits of slavery; this relationship was established within the framework of equality. Some slaves had been emancipated beforehand. These slaves took place in social, economic and legal life. They were accepted by free people. They were not isolated because of their legal status. The emancipation of slaves did not bring radical changes in Ottoman-Cyprus people, where traditional tolerance had already been internalized. The emancipation was recorded as a symbolic legal process for Ottoman slaves who lived this historically although it meant to be personal freedom from point of view of the status of slavery. The emancipated slaves got married, possessed property and real estate, they left their inheritance to their family members, they owed debt and had account receivable, they acted as witnesses in courts and they traded; they were accepted socially and they had social esteem. The aim of this study is to determine how and to what degree the slaves, who were emancipated due to various reasons in Cyprus between 1839-1876, were involved in social life and adopted by the Cypriot community. This subject will be studied based on Cyprus Sheria records.

Keywords: Cyprus, slave, female slave, emancipation, sheria records, heritage registrations

GÜLTEKİN KAMİL BİRLİK: *Mustafa Kemal Atatürk's Wealth (pp. 757-801)*

To set an example, Atatürk undertook enterprising in the economic fields of banking and agriculture. For this end, he founded Türkiye İş Bankası and also sample farms in different regions which have different

climatic conditions, with the money as part of the financial aids from India, that was submitted to himself.

Atatürk made sure that a law that enabled him to donate freely his wealth that was constituted by the aids sent from India without leaving it to his legal inheritors was issued. After they grew into certain standarts, Atatürk donated the farms to the Treasury to contribute to the state enterprises in the field of agriculture. This act of donation was greatly appreciated both at the Parliament and in media. İsmet İnönü, though he too appreciated the donation at the time, later told that they had some problems with Atatürk concerning the transfer of the farms.

There was a harsh debate between İnönü and Atatürk at the Board of Ministers due to these farms. A few days after this debate, on Atatürk's demand, İsmet İnönü was, first, away from his office of the Prime Minister temporarily and, almost one month later, resigned from his office for good.

Atatürk left his cash and share capital, his movable property and real estates in Çankaya to Cumhuriyet Halk Partisi, in his will. He wished to donate, while he was alive, his houses that were made a present to him in different cities to municipalities and official institutions, and for this, he waited to be back in Ankara.

However, his ailing health did not allow him to go back to Ankara, and after his death, houses that were presented to him as gifts at different times were transferred to his sister as she was his legal inheritor. Nevertheless, later, these houses were bought and changed into museums by the official institutions.

Keywords: Atatürk, Türkiye İş Bankası, farm, donation, will.

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ÖZCAN, ALİ: Gāvurkale Hittite Rock Reliefs	373
GÜNEY, HALE: The Relationships Between the Greek Colonists and the Bithynians in Bithynia During the pre-Hellenistic Period	407
ARSLANTAŞ, NUH: Institutions of Jewish Basic Education in the Abbasid Period: Beth Hassephers And Beth Hamidrashs.....	435
BLESSING, PATRICIA: Women Patrons in Medieval Anatolia And a Discussion of Mahbari Khatun's Mosque Complex in Kayseri	475
ALAN, HAYRUNNİSA: The Value of Muizzü'l- Ensab in Terms of Timurid State Organization History	527
YILDIZ, MURAT: The Sultan of the Ottoman Khas Bagchas (the private garden of the Sultan's palace): The Khas Bagcha of Sultaniyye	547
SÖNMEZER, ŞÜKRÜ - ŞAHİN, SONER: The Hamidiye Water Tower, Its History, Architecture, And Function	599
YILMAZ, ÖZGÜR: A Rebel Ayan Profile in the Tanzimat Period: The Incident of Kır Hüseyin Bey of Adjara	611
GÖLEN, ZAFER: The Rising of the Montenegro Government: Ottoman-Montenegro Border Determination (1858-60).....	659
ERDÖNMEZ, CELAL: Legal And Socio-Economic Status of Freed Slaves in Cyprus (1839-1876).....	699
BİRLİK, GÜLTEKİN KAMİL: Mustafa Kemal Atatürk's Wealth.....	757
Book Review:	
ÖZCAN, TUĞRUL: İsmail Altınöz, <i>Osmanlı Toplumunda Çingeneler</i>	803
Turkish Abstracts.....	807
Abstracts	815
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	825
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	829

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXVIII

No. 282

August 2014

ANKARA - 2014